+ Civilizaţia Europei în
Secolul Luminilor
Biblioteca de artă
Arte şi civilizaţii
Pierre Chaunu civilizaţia Europei în secolul luminilor
Volumul I
Traducere şi cuvânt înainte fie irina mavrodin
0752468
editura meridiane Bucureşti, 1986
PIERRE CHAUNU, La civilisation de l'Europe des Lumières e B. Arthaud, Paris 1971.
Toate drepturile; ssupra prezentei ediţii în limba română sunt rezervate Editurii Meridiane
8675767/
biblioteca – CENTRALA – uyivsasi TARĂ CLUJtMAPOCA
Pe copertă:
J. DE LAJOUE „Cabinetul de fizică" al domnului Bonnier de la Mosson Colecţia Sir Alfred Beii Irlanda cuvânt înainte
„Cred în libertate, în respectul faţă de viaţă din însăşi clipa când este dată în pântecele mamei, purtând în sine ceea ce va fi în timp şi dincolo de timp, ca-d că civilizaţia din care ne tragem mai are încă de adus lumii ceva. [...] Cobor din ţărani ce au trudit veacuri în şir spre a face să rodească ovăzul şi castanii, grâul şi viţa de vie. [...] Îmi iubesc familia şi iubesc această ţară şi, prin mijlocirea patriei mele, toate celelalte patrii ale oamenilor. Universalismul meu este ţărănesc, precis şi concret". [1]Regăsim în această profesiune de credinţă principalele

---

1N ote:

_ Pierre Chaunu, Ce que je crois, Paris, Grasset,

1982, p. 15.
_ Ibidem, pp. 14—15.

„teme” ale cercetării şi meditaţiei din monumentala operă de referinţă La Civilisation de l’Europe des Lumières de Pierre Chaunu: afirmarea valorii vieţii umane în sine, ca primă sursă de progres, încrederea în destinul civilizaţiei europene şi în dialogul ei permanent cu celelalte civilizaţii, memoria trecutului integrată unui prezent trăit mereu ca viitor al acelui trecut, dar şi ca trecut al unui viitor previzibil şi controlabil de raţiunea umană, patriotismul ardent ca deschidere către alte patriotisme. Şi, de asemenea, un mod profund şi susţinut, devenit însăşi metodă de investigare, de a se solidariza cu munca mulţimilor „tăcute”, a celor care abia acum încep să vorbească, datorită istoriei cantitative, sau seriale.]

Pierre Chaunu este unul din întemeietorii acesteia, poate cel mai important. Lucrul cel mai remarcabil şi probabil şi cel mai caracteristic în cazul lui este tocmai ceea ce el numeşte „universalismul” său „ţărănesc, precis şi concret”. Situându-se la confluenţa mai multor discipline, cunoscând şi manipulând din perspectiva istoricului datele cele mai recente ale] ştiinţelor exacte, mai cu seamă ale biologiei! fizicii şi astronomiei, în care aproape am putea spune că s-a specializat, numărând, inventariind, măsurând, folosind toate armele statisticii, Pierre Chaunu ştie totodată să-şi depăşească rezultatele „precise”, „concrete”, prin interprej ţări de mare anvergură, ce le deschid către un „universalism” spaţial şi temporal, care este şi! unul al cunoaşterii.

Sprijinindu-se pe fapte pozitive, ţâşnesc ipotezele cele mai pasionante şi mai incredibile pentru o istorie tradiţională, lipsită de noile îl mijloace ale istoriei cantitative. Una dintre ele, dovedită a fi exactă prin îndelungi cercetări ale actelor civile (naşteri, căsătorii, decese, testamente etc) şi prin metodele statisticii, stă la baza întregii cărţi, constituindu-se în premisă, sistematic, cartezian susţinută: schimbarea de structură care duce la

configurarea unui Secol al Luminilor se produce ca urmare a unei mutaţii ce are loc în câteva ţări din vestul Euroj pei – în Anglia, în primul rând – la nivel demografic. După mm spune Pierre Chaunu, în chip cum nu se poate mai expresiv, secolul al XVIII-lea „inventează oameni" înainte de a inventa orice altceva. Sporul de populaţie –] demonstrat de o istorie demografică pe cale de a se constitui – înseamnă o speranţă de 1 viaţă mai lungă, prin cultivarea unor noi deprinderi de igienă, meticulos dovedite, pe bază de documente, de către istoric, dar şi mai mulţi copii, o mortalitate infantilă mai mică, incitând societatea să investească mai mult în educaţie. „Copilul educat", alfabetizat, în primul rând, ine apare în comentariul, nu o dată, poetic, al lui Chaunu, drept o adevărată efigie a Secolului Luminilor. Poetic şi totodată ştiinţific („universalist" şi totodată „concret"), textul lui Chaunu ne obligă să construim şi să înţelegem istoria pornită şi de la măruntul fapt de viaţă cotidian, care, însumat, poate ajunge să joace rolul unui „multiplicator" de progres: de la programul zilei unui copil, de exemplu. O altă efigie, nu mai puţin anonimă: meşteşugarul care îşi cunoaşte în chip desăvârşit meseria tocmai pentru că ştie să citească, fapt ce îi conferă şansa unui plus de competenţă. Copilul, meşteşugarul, amândoi „educaţi" – iată noii eroi ai Secolului Luminilor pe care ni-i propune Chaunu alături de Voltaire şi de Newton, sau de Bach, reprezentant sublim al unei arte atât de profund asimilată, în anumite regiuni geografice, de comunităţi nespecializate, începând cu familiile cele mai modeste, încât devine un mijloc şi o dovadă de progres.

Viziunea „universalistă" a lui Chaunu integrează conceptului de civilizaţie şi pe cel de cultură. Literatura, muzica, pictura, arhitectura, sculptura îşi găsesc astfel, ca elemente de civilizaţie, o funcţie utilitar socială. Ele sunt totodată moduri de a exprima structurile profunde ale

secolului prin configuraţii izomorfe, adică prin stil (un). Evantaiul domeniilor explorate – începând cu cel al climatului pe lungă durată şi cu cel al numărului de nou-născuţi şi de morţi şi terminând cu cel al muzicii – cunoaşte astfel o uimitoare şi magnifică deschidere. Îmi dau seama că utilizez din nou acest cuvânt: da, cartea lui Chaunu este importantă şi printr-o ştiinţă a deschiderii care face din ea mult mai mult decât un tratat de civilizaţie: un manual de etică – o etică a muncii – bun spre a fi utilizat în epoca noastră.

Prezentul se deschide spre trecut, asumându-l, trecutul spre prezent, modelându-l, dar şi lăsându-se modificat de el. Pe măsură ce ne incită prin originalele sale idei, Civilizaţia Europei în Secolul Luminilor ne apare tot mai mult ca o carte scrisă despre prezent, un prezent pregătit, determinat de mutaţiile demografice, sociale, politice, economice dintr-un Secol al Luminilor văzut ca inseparabil, pe de altă parte, de secolul al XVII-lea şi al XIX-lea.

„Om al memoriei, ca toţi istoricii, sunt totodată pasionat de prezent. Încă foarte de tânăr, am pornit în căutarea trecutului din caresuntem făcuţi, tocmai pentru a încerca să-l înţeleg şi pentru a încerca să ghicesc adevărul. Aş vrea să fi scris eu această frază. A scris-o Bergson, dar mi-o însuşesc: «Durata este progresiunea continuă a trecutului care se hrăneşte din viitor şi care se umflă pe măsură ce înaintează. Dat fiind că trecutul sporeşte neîncetat, el se şi păstrează la nesfârşit». Memoria mă fascinează, ea este pentru mine un bun preţios, o pavăză fragilă împotriva morţii. Sunt istoric tocmai pentru că am această concepţie bergsoniană asupra duratei. 1” Deţinem, prin această mărturisire, o cheie de aur. Chaunu încearcă să strămute istoria din timpul abstract al orologiilor, în durata concret trăită, alimentând-o totodată cu masa enormă a faptelor statistice. Această tentativă se vede

confruntată cu o serie de tensiuni şi de contraste ce fac din cartea lui Chaunu şi un mare poem didactic.

Este unul din acele cazuri ce ne obligă să ne întrebăm dacă, în timp ce citeşte Civilizaţia Europei în Secolul Luminilor, „profanul" nu cumva îşi oferă, pe alte căi, o plăcere şi foloase cu nimic mai prejos de cele gustate de „specialist".

IRINA MAVRODIN

avertismentul editorului francez

Această lucrare reprezintă al unsprezecelea volum clin colecţia „Les grandes civilisations", colecţie care răspunde unei noi nevoi: dorinţei de-o lectură agreabilă, necesităţii unei sinteze şi a unor largi vederi de ansamblu li se alătură, de acum înainte, în cazul tuturor cititorilor, gustul preciziei, exigenţa unui contact direct cu documentele şi monumentele, nevoia, de asemenea, unui ghid care să-i obişnuiască cu analiza şi să-i orienteze către cercetări mai specializate. Ne-am străduit deci să rezolvăm această problemă adresându-ne unor specialişti care, dat fiind talentul lor scriitoricesc, ampla lor cultură, o practică profesională îndelungată, puteau să ducă la bun sfârşit o treabă atât de complexă. Ne-am gândit să reunim în volumele acestei colecţii ceea ce de obicei se află dispersat în felurite lucrări: eseuri, biografii, atlase istorice, albume de fotografii, repertorii şi dicţionare etc. Nu putea fi vorba, bineînţeles, de o sumă, de o simplă adunare, ci de o alegere care să-i îngăduie cititorului, călăuzit de profesorul care este directorul colecţiei, să ia contact cu documentele de tot felul de la care autorul a pornit când şi-a elaborat sinteza, adică să ia contact cu esenţialul, cu viaţa şi sufletul cărţii şi al civilizaţiei studiate.

Ilustraţiile, alcătuite din 239 fotografii în alb şi negru şi 8 planşe în culori, sunt grupate pe seturi corespunzând temelor principale ale textului, fiecare set (ca, de altminteri, fiecare hartă, plan sau grafic) fiind întovărăşit

de scurte comentarii care pun în lumină interesul lor documentar l. Inserate în text, 53 de hărţi, planuri şi grafice îi îngăduie cititorului să situeze evenimentele sau locurile în contextul lor geografic.

Civilizaţia Europei Clasice ajungea deja la ceea ce istoricii numesc „prestatistica”. Europa în Secolul Luminilor, a fortiori, trece de la „prestatistică” la „protestatistică”. Am recurs deci şi mai mult la grafice. Autorul a utilizat, ca şi în volumul precedent, mai ales canavalele semilogaritmice care ocupă loc puţin şi permit o viziune sinoptică mai comprehensivă, scoţând în relief esenţialul (ritmurile de creştere) şi uşurând comparaţiile, la toate nivelurile, între faptele cele mai diferite.

Pe de altă parte, după o lungă introducere:

„Pentru a înţelege Secolul Luminilor”, propunând un model explicativ care oferă un util fir al Ariadnei, ansamblul textului este distribuit în trei părţi:

negru (247) este din „e L întregime în albroauni, iar hărtfle olanurlip că? <? adrul fierui în text, ca în Vdfia ™ L? 5? Cele sunt plasate reunite în r 7 V, 3 Scurtele comentarii sunt reunite în Lista de zlusiraţii din finalul volumelor

Trei capitole alcătuiesc prima parte, consacrată unui cadru de viaţă care uneşte prezentul cu trecutul şi cu viitorul, în ceea ce priveşte continuitatea şi inovaţia: spaţiul marii Europe basculând către est şi dilatat într-o Europă fără de limite, dimensiunea omului, adică rezultatele noii demografii istorice, iar în vârful piramidei sociale, Statul modificator al lucrurilor şi al fiinţelor.

Două capitole sunt consacrate punerii în mişcare a gândirii, reprezentând evoluţia „endogenă” a unei „metastructuri” care apare la capătul „aventurii spirituale” a secolului al XVII-lea: lărgirea domeniului cunoaşterii, aprehendată prin multiplicarea cunoştinţelor, relaţia cu Dumnezeu.

Trei capitole urmăresc întoarcerea gândirii pragmatice a Secolului Luminilor asupra economiei, „Economie, viaţă materială, începutul creşterii”, asupra unui cadru de viaţă şi de frumuseţe, „Estetica Secolului Luminilor, sfârşitul barocului, dominaţia muzicii”, „Estetica Secolului Luminilor, culoarea, formele, decorul vieţii”.

Un index documentar aşezat la sfârşitul volumului îi îngăduie cititorului să consulte textul cu privire la cutare sau cutare chestiune anume, dar şi, inovaţie importantă, oferă precizări şi explicaţii complementare cu privire la numeroase personaje, noţiuni, instituţii, locuri evocate în text şi în cronologie sau figurină în ilustraţii (trimiterea la articolele complementare ale dicţionarului este semnalată în text printr-un asterisc).

El este completat de un tabel cronologic, ale cărui coloane pun în lumină concordanţele dintre diferitele evenimente şi faptele de civilizaţie din Europa şi cele din restul lumii. Această cronologie se referă la o perioadă situată între 1675 (ca dată rotundă) şi 1783.

În sfârşit, o bibliografie orientativă le îngăduie cititorilor – studenţi sau aparţinând altor categorii – să aprofundeze studiul cutărei sau cutărei chestiuni.

prefaţa ediţiei franceze

Noua carte a lui Pierre Chaunu se înserează, în colecţia noastră, între cea pe care el a scris-o despre Europa Clasică şi prima dintre cele două lucrări pe care Albert Soboul le consacră Revoluţiei franceze. Astfel, celor două mari versante culturale care încadrează izbucnirea revoluţionară din 1789 le este rezervat un tratament egal. Europa Clasică rămăsese centrată asupra secolului al XVII-lea, iar primul tom apărut din Revoluţia franceză studiază cauzele profunde ale crizei Vechiului Regim francez. S-a vădit însă că civilizaţiei Europei Secolului Luminilor trebuia să i se acorde locul pe care îl merita şi pe care succesiunea cărţilor precedente părea a i-l contesta pe

nedrept. Pierre Chaunu a acceptat să umple această lacună, cu entuziasmul şi talentul de istoric ce-i sunt proprii. Să-i mulţumim din toată inima. Citindu-i paginile strălucite, şi cuprins fiind de un fel de mişcare lăuntrică, începi să meditezi asupra unei civilizaţii, a unei epoci pe care le simţim în fond atât de aproape de noi, nu numai în timp – mai puţin de două secole ne despart de moartea lui Voltaire –, ci şi în ceea ce priveşte spiritul şi tendinţele sale cele mai adânci.

Ultimele aporturi la cercetarea istorică lărgesc şi înnoiesc viziunea noastră despre această Europă a Secolului Luminilor care a încercat, în chip generos, să înlăture, cel puţin în parte; obscuritatea în care ignoranţa şi prejudecăţile continuau să menţină biata umanitate. Datorită datelor în cifre, adunate şi confruntate cu răbdare, spaţiul şi oamenii acestui uimitor secol al XVIII-lea ne apar cu trăsăturile lor fundamentale, fie că e vorba de marile întinderi maritime şi terestre ale imperiilor sau de opoziţia dintre densa populare a Europei „creierelor" şi vastele zone periferice, încă înţepenite în atitudinea lor arhaică de odinioară. Dimensiunile omului se modifică rapid, într-un secol şi ceva populaţia europeană este de două ori mai mare, iar recentele aporturi ale demografiei istorice, care ştie acum să utilizeze anchetele, recensămintele şi inventarierile parţiale şi naţionale, sunt aici situate la locul cuvenit. Odată cu victoria asupra morţii, pe care încep să o repurteze ţările cele mai evoluate şi cele mai bogate, odată cu prelungirea vieţii omeneşti şi cu reducerea mortalităţii infantile, psihologiile şi perspectivele se modifică, indivizii şi familiile acordă o importanţă tot mai mare educaţiei, iar tratatele ce-i sunt consacrate se înmulţesc, aflându-şi încununarea în Emile de J.-J. Rousseau. Această „scădere treptată a curbei morţilor" nu trebuie totuşi să mascheze inegalitatea în faţa morţii care continuă să subziste din plin între ţări şi între

clase sociale.

Strălucirea Secolului Luminilor se datorează, neîndoielnic, drumului nou pe care-l străbate acum gândirea. Ea nu mai caută, ca altă dată, să stabilească principiile generale, formele şi structurile din care, prin deducţie, s-ar putea desprinde succesiunea fenomenelor. Ea îşi propune drept regulă să pornească de la fapte, observate şi catalogate cu grijă, pentru a ajunge la principii şi la legi. Astfel este larg deschis drumul ştiinţei, iar spiritul sistemic trebuie să bată în retragere pretutindeni, în Anglia, în Franţa şi aiurea. De aceea, în ceea ce mă priveşte, sunt mai puţin sever decât P. Chaunu cu privire la erorile şi naivităţile ce pot fi descoperite în scrierile entuziaste ale filosofilor Secolului Luminilor. Oare există zori fără de pată? Pare a fi venit atunci momentul de a-i smulge naturii taina ei. Evitând orice dogmatism, orice sistem, cercetarea ştiinţifică îşi ia avânt. Astfel încât regulile de metodă proprii ştiinţelor umane sfârşesc prin a se afirma. Istoria, aşa cum o concepe şi o scrie Voltaire, are o înfăţişare modernă, preocupându-se de detaliul sociologic, de observaţia tehnică şi concretă. Istoria bătăliilor şi a tratatelor nu mai este suverană. Reflecţia politică se impune fiecăruia, devine preocuparea majoră.

Credinţa în raţiune subzistă. Dar aceasta declară sus şi tare că trebuie ea însăşi să se încline în faţa faptelor. Enciclopedia s-a născut din această nouă aviditate pentru toate cunoştinţele. Şi, desigur, ştiinţele fizice şi mai ales biologice sunt încă abia la început. Impulsul este totuşi dat şi mişcarea nu se va mai opri.

Nicio îndoială că Diderot şi enciclopediştii ar fi subscris, dacă situaţia ştiinţelor ar fi fost în vremea lor mai avansată, la reflecţiile profunde din cele două noi cărţi pe care doi celebri biologi le-au publicat una după alta, cea a lui François Jacob, Logica a ceea ce este viu.

O istorie a eredităţii, şi cea a lui Jacqui. Monod,

Hazardul şi necesitatea. Eseu asupra filosofiei naturale a biologiei moderne. Diderot şi prietenii săi gândeau deja că venise momentul să descopere secretul ascuns al naturii; în realitate, o îndelungată şi răbdătoare muncă mai era încă necesară pentru ca acest secret să înceapă a fi pătruns. Totuşi, ei au fost primii care au declarat sus şi tare că refuză să înalţe la rangul de dogmă primul concept ce se impunea judecăţii lor, şi, cu mijloacele ştiinţifice de care dispuneau, s-au sprijinit numai pe fenomene, lăsând conceptele să se formeze în contact cu ele. Nu deci întâmplător cartea lui François Jacob reproduce, pe pagina de gardă, celebra cugetare a lui Diderot: „Vedeţi acest ou? Cu el răstorni toate şcolile de teologie şi toate templele pământului”.

Poziţia filosofilor din Secolul Luminilor nu este cea a savantului de astăzi care, evocând „sentimentul de teamă, dacă nu chiar de ură, şi, în orice caz, de alienare, pe care îl încearcă atâţia oameni de astăzi cu privire la cultura ştiinţifică”, exclamă: „Refuzul se adresează mesajului esenţial al ştiinţei. Este teama de sacrilegiu, de atentatul la valori. Teamă pe deplin justificată. Căci este foarte adevărat că ştiinţa atentează la valori. Nu direct, de vreme ce ea nu le judecă şi trebuie să le ignore, ci ruinând toate ontogeniile mitice sau filosofice Pe care tradiţia animistă, de la aborigenii australieni şi până la dialecticienii materialişti, îşi întemeia valorile, morala, îndatoririle, drepturile, interdicţiile” (Jacques Monod, p. 187). Astfel, etica cunoaşterii, ce pare a fi, odată înţeleasă şi acceptată, singura susceptibilă de a călăuzi evoluţia lumii, s-a născut, în ultimă instanţă, din aceste îndelungi strădanii depuse în secolul al XVIII-lea de către pionierii ştiinţei moderne care, înfruntând tot felul de primejdii şi de suferinţe, au ştiut să distrugă falj sale eşafodaje ce închideau calea către cuinoaştere.

Trebuie să recitim uimitoarele pagini ale \ Visului lui

d’Alembert pentru a înţelege cum oamenii Secolului Luminilor, în zorii unei miş\cări ştiinţifice ce urma să iasă atoatevictorioasă, presimţeau deja, printr-un fel de grandioasă intuiţie, teoriile evoluţiei. „Cine ştie, scrie I Diderot, în ce moment al succesiunii acestor generaţii animale ne aflăm noi? Cine ştie dacă acest biped deformat, care nu atinge nici mă-l car patru picioare în înălţime, numit încă în vecinătatea polului «om» şi care şi-ar pierde curând acest nume dacă s-ar deformai ceva mai mult, nu este imaginea unei specii tranzitorii? Cine ştie dacă nu astfel stau lucrurile cu toate speciile animale? […] Lăsaţi să treacă rasa prezentă a animalelor ce subzistă astăzi; lăsaţi să acţioneze marele sediment inert al câtorva milioane de secole. Poate că trebuie, 1 spre a înnoi speciile, de două ori mai mult \ timp decât îi este acordat duratei lor. Aşteptaţi, i şi nu vă grăbiţi să vă pronunţaţi asupra urla\ şei lucrări a naturii”.

Dar mai este şi un alt domeniu, capital, de asemenea, care ne apropie, atât prin inteligenţă, cât şi prin inimă, de filosofii din secolul al XVIII-lea. E vorba ele apărarea drepturilor individului, de condamnarea oricărui fanatism, de obligaţia unei adevărate toleranţe, şi aceste revendicări, pe care le-au proclamat sus şi tare, rămân spre meritul şi întru cinstea lor supremă. Azi începi să te îndoieşti că guvernanţii marilor ţări moderne au citit şi, dacă le-au citit, că au înţeles şi simţit în sufletul lor apelurile patetice la simpla echitate şi la respectul dreptului şi libertăţii pe care, mai mult de opt generaţii de oameni, de gânditori, mai obişnuiţi cu studiul, decât cu o viaţă nesigură şi plină ¿e riscuri, au îndrăznit să le lanseze public, dispreţuind primejdiile şi înfruntându-le curajos. În timpul groaznicei afaceri Callas, Voltaire scria, în admirabilul său Tratat despre toleranţă: „Nu putem împiedica, într-adevăr, ca Jean Callas să fie tras pe roată, dar putem să facem astfel încât judecătorii să fie urâţi de

toată lumea, şi asta le şi doresc”. Şi asta s-a întâmplat într-adevăr. Atunci când are loc revizuirea procesului celui condamnat pe nedrept şi executat prin tortură, dar care va fi reabilitat, scriitorul, deşi pesimist, exclamă: „Aşadar, oamenii mai sunt capabili de omenie şi de dreptate! […] Eu semăn o sămânţă care va da poate, într-o bună zi, o recoltă bogată”. Dar, vai! recolta nu este încă pe deplin coaptă şi dacă, din cele patru colţuri ale lumii, se înalţă apeluri ce, din fericire, fac ecou revendicărilor voltainene cu privire la o justiţie adevărată, procese ce aduc cu cele medievale au loc neîncetat, amintindu-ne că filosofii Secolului Luminilor şi lupta lor dreaptă nu trebuie uitaţi de îndepărtaţii lor moştenitori. Aceştia, în multe cazuri, au nevoie de tot atâta curaj pentru a apăra în mod eficace, în faţa unor guvernanţi ce nu merită numele de om, şi în faţa călăilor lor, imprescriptibilele drepturi ale individului de a-şi exprima gândirea, credinţele, şi de a se bucura de o deplină libertate.

Este uimitoare actualitatea acestui secol aii XVIII-lea, ce ne obligă astfel să medităm l-ai cele două teme esenţiale ale prezentului nostru, la gândirea ştiinţifică, pe de o parte, /al respectarea drepturilor cetăţeanului, pe de a/f<i parte. În ceea ce priveşte primul punct, vo-linţa pe care o exprima pare realizată, mersul ştiinţei, după Enciclopedie, a depăşit obstacolele ce-i stăteau în cale, iar adevărul obiectiv, este în momentul de faţă la mare cinste. Dar, cât priveşte cel de-al doilea punct, mai avem multe de făcut. E oare un motiv să deznădăjduim? Ar fi o insultă adusă curajoşilor noştri predecesori şi ar fi o insultă pe care ne-am aduce-o nouă înşine. Să încercăm a obţine ca toţi copiii din diferitele ţări ale lumii să citească cu atenţie povestea adevărată a lui Callas, a lui Sirven şi a cavalerului de La Barre. Istoria a fost adumbrită, de atunci, de nenumărate nedreptăţi de acelaşi fel. Dar gândirea limpede şi proza luminoasă a unui Voltaire,

luptând împotriva hidrei injustiţiei şi a intoleranţei, rămân de neimitat şi, după câte ştiu, nu au fost egalate până acum.

RAYMOND BLOCH

mulţumirile autorului

Prefeţele – am spus-o – sunt scrise pentru a exprima regrete. Cei ce nu regretă nimic sunt mai curând nefericiţi. Această Europă în Secolul Luminilor s-a născut dintr-un regret, între Revoluţia franceză de Albert Soboid şi Europa Clasică, cea care, dincolo de 1680, se mulţumeşte cu explorări, trebuia să sacrificăm secolul al XVIII-lea? „Prima parte a secolului al XVIII-lea valora şi merita mai mult”, am spus noi, exprimându-ne regretul, şi nu numai prima, ci o întreagă perioadă ce se sprijină pe timpul forte al anilor 1680, precum moştenirea ce-şi află temeiul în timpul tare al miracolului european al gândirii dintre 1620 şi 1640. Această inserţie delicată aducea după sine tot felul de constrângeri. Trebuia să excludem, între altele, ceea ce fusese deja abordat. Europa în Secolul Luminilor aşa cum se integrează ea în această colecţie nu are un timp propriu. Trebuie să se însereze, să se insinueze, pe un teren dificil, în parte ocupat. În momentul când căinţa nu mai este posibilă, remuşcarea subzistă.

Acum, sacrificiile. Din reduceri în contractări, din abandonuri în trădări, sau aproape, tentativa noastră nu mai păstrează decât o parte din ceea ce voisem să punem în ea la început.

Dar, vai! această Europă în Secolul Luminilor, după atâtea cărţi excelente din care ne-am adăpat, nu este nici mai rea, nici mai bună decât oricare alta. Ea este rodul unei experienţe. S-a născut dintr-o reflecţie asupra unei crize de civilizaţie. Această „lume pe care am pierdut-o”, şi afirmaţia trebuie înţeleasă la prezent, ca accelerare a mişcării, impune o refleci ţie asupra a ceea ce am moştenit. În epoca maşinilor care execută repede şi mai

bine operaţiile elementare ale gândirii, întreaga moştenire ne vine prin canalele şi filtrele Secolului Lu-l minilor. Printre prejudecăţile, reculurile, pari cimoniile Secolului Luminilor, în ciuda aparenţelor, esenţialul fusese prezervat, continuitatea, condiţia progresului. Istoria se scrie totdeauna la prezent, cu faţa către viitor, secolul al XVIII-lea pe care l-am propus este deci unul partizan, un secol al XVIII-lea util. Sarcină diJ ficilă. Căutările cele mai recente, cele mai numeroase, cele mai îndrăzneţe din ultimii cinci ani, se referă la secolul al XVIII-lea, cu privire la care prestatistica densă permite expe-i rienţele istoriei cantitative, numită de noi selnală, în momentul când informatica devine prima dintre ştiinţele auxiliare ale istoriei. Ajungem aici prea devreme. A trebuit să anticipăm. i Vom fi curând depăşiţi. Această certitudine este şi recompensa noastră.

Numeroşi sunt cei ce ne-au ajutat, prieteni cu chipuri cunoscute, şi încă şi mai numeroşi cei pe care miracolul limbii scrise ni i-a dăruit în spaţiu şi timp. Dialoguri cu cei prezenţi şi cu cei absenţi. Sunt maeştrii noştri în materie de secolul al XVIII-lea, de la Cassirer la Paul Hazard, treând prin Alexandre Koyré. Sunt toţi cei al căror nume, şi pe bună dreptate, revine adeseori; Fernand Braudel, ca întot-i deciuna primul printre primii, căruia i se dato-lrează totul, Ernest Labrousse, Victor-Lucieni Tapié, Emmanuel Le Roy Ladurie, marele novator, Alphonse Dupront, Roland MousnierA Pierre Léon, Pierre Goubert, François Crouzet, peter Laslett, E.A. Wrigley… Este Centrul de cercetări de istorie cantitativă, acest loc al prieteniei, avându-l pe Pierre Gouhier în frunte, care, dimpreună cu mine, este adevăratul său întemeietor, sunt Anne şi Jean-Marie Valiez, Jean-Marie Gouesse, Jean-Pierre Bardet, Hugues Neveux, Gabriel Désert… precum şi studenţii mai avansaţi împreună cu care am întreprins cercetări, am ezitat, ne-am poticnit, şi, din când în când, am găsit.

Tin, de asemenea, să-mi arăt gratitudinea faţă de cei ce mi-au îngăduit să mă exprim: Raymond Bloch, care a făcut apel la mine şi m-a susţinut, Guy Beaujouan, Sylvain Contou, a cărui prietenie îmi este cu deosebire preţioasă, şi cu care este plăcut şi nespus de interesant să dialoghezi. El mi-a dat un ajutor eficace la realizarea indexului. Ştie să anime o echipă şi să o facă să lucreze cu plăcere. Îi mulţumesc în chip cu totul deosebit şi lui Claire Hallouin: ea a condus, a însufleţit, a coordonat neostenit totul încă de la început, fără să se descurajeze vreodată. Ţin să le mulţumesc şi celor care au ajutat-o: doamnei Muriel Jeancard, domnişoarei Odile Desenfant, care au adunat ilustraţiile, au răspuns la întrebări, au căutat şi au găsit. Domnului Jacques Roblin, care ne-a ghidat în alegerea pe care am făcut-o şi a alcătuit macheta, cu ajutorul doamnei Yvette Maamar, îi datorăm cu toţii foarte mult. Tuturor, lui Claire Hallouin, în primul rând, trebuie să le spun, şi o fac cu plăcere: mulţumesc.

Introducere

PENTRU A ÎNŢELEGE SECOLUL LUMINILOR

Sunt merite sigure. Cât priveşte restul lucrării şi defectele ei, răspunzător sunt, bineînţeles, numai eu. Această Europă în Secolul Luminilor, ca şi Europa Clasică a cărei fiică este, nu pretinde a fi obiectivă. În măsura în care a fi obiectiv înseamnă a enumera şi nu a alege, a minţi şi a se minţi pe sine. Ea este, am mai spus, rodul unei experienţe şi rodul timpului nostru. De vreme ce am pus în ea mult din mine, le mulţumesc mai întâi tuturor alor mei. Lui Huguette, căreia îi datorez totul, şi care mi-a fost alături la suferinţă, la bucurie şi în\ munca mea, tuturor celor ce locuiesc cu minei în aceeaşi casă, soacrei mele care îmi descifrează manuscrisele ilizibile, copiilor mei, celor I prezenţi şi celor absenţi, acum şi în eternitate.]

Există un timp propriu al Secolului Luminilor?

Între 1680 şi 1770, ba chiar 1780, pentru a ne reten

la ciâre rotunde, o realitate se impune, densă, cu greu delimitabilă, desigur, şi totuşi de necontestat: Europa Secolului Luminilor. Mai întâi, ea trebuie bine situata, în timp şi în spaţiu. Cu începere de la frontiera ce separă secolele al XII-lea şi al XIII-lea, o mutaţie se produce, la nivelul vechiului spaţiu mediteranean, ce basculează către nord, în creştinătatea latină. Curând, se va numi Europa. Începând din secolul al XVI-lea, mutaţiile, în cadrul spaţiului-timp Mediterana-Europa, au căpătat o dimensiune planetară. Orice efort de decupare, orice periodizare deci devine tot mai hazardată, mai dificilă, pe măsură ce coborâm pe firul timpului. Mai puţin justificată? Desigur, nu! Timpul apropiat este şi timpul realităţilor omeneşti mai dense, mai complexe, deci mai inegale. Este, aşadar, timpul suprapunerilor parţiale.

Europa Secolului Luminilor încetează să se dezvolte când abia dispărea Europa clasică, iar gândirea Luminilor este pe cale să se stingă, sau să se transforme, la sfârşitul secolului al

XVIII-lea. Ea subzistă în cadrul revoluţiei inj dus triale, de care este în mare măsură respon4 stabilă. Şi nu suntem noi oare toţi, mai mult să «mai puţin, şi astăzi încă, nişte Aufklärer? Cent puţin ieri eram încă. Din punctul de vederii voltairian al lui Sirius, structurile cele mai vi «zibile, cele ce rămân la epiderma lucrurilor, şi I care dau numele avatarurilor uneia şi aceleiaşi I civilizaţii, numită, după dorinţă, Renaştere, Eue ropa barocă, Europa clasică, Europa Secolulub Luminilor, abia au timp să se facă şi să seu desfacă. Ele se îngrămădesc parcă una într-altal în chip necesar. Ele se suprapun. Barocul, dupăj cum ne amintim prea bine, coincide cu Renaşb terea şi cu clasicismul, revărsându-se din plini asupra secolului al XVIII-lea.

La limită, şi întrebarea este legitimă, Secdb lui Luminilor posedă oare în exclusivitate ol tranşă

cronologică dintr-un timp care, în Eu –, ropa, să nu fie împărţit între un secol al XVII-lea ce continuă să se dizolve înainte da 1750 şi pregătirea marilor revoluţii, cea a sar «culoţilor şi cea a maşinilor? Istoria se organilzează în funcţie de timpii tari. Civilizaţia ştiinţ ţifică a secolului al XX-lea, de exemplu, se sprijină încă pe aventura a cinci sute de spirite care au ştiut, între 1620 şi 1650, să topească într-o structură originală căutări de două ori milenare şi să pună în mişcare, după cum spun fizicienii noştri, o „masă critică de revoluţie" în ordinea gândirii. De la 1620 la 1650, se operează în mod ireversibil, în jurul formulelor lui Galileu şi Descartes, primatul matematic în domeniul cunoaşterii, într-un cu-i vânt, matematizarea structurii inteligibile a universului. Am spus în altă parte cum şi de ce. Evoluţia gândirii matematice care permite trecerea de la algebră la analiză, intuiţiile lui Descartes, geniale, inexacte, surse de dificul H tăţi viitoare, dar câştiguri imediate, şi anume, reducerea materiei la întindere, separarea conn ştiinţei ce cunoaşte de obiectul care este cuiioscut, vor permite, în cadrul unei structuri sociale favorabile, ceea ce putem numi miracolul european al gândirii ştiinţifice.

Totul, de atunci, este guvernat de acest început autentic: treizeci de ani, timpul necesar unei organizări, 1620 – 1650, câteva sute de burghezi, gentilomi, ofiţeri apropiaţi de disciplinele stricte ale mărfii, eliberaţi, prin rentă şi de către stat, de grija de a-şi câştiga pâinea de fiecare zi. Miracolul european al revoluţiei mecaniciste, şi anume, cel din al doilea sfert al secolului al XVII-lea, este de-acum înainte factorul comun al oricărei periodizări. Iată timpul tare pe care îşi organizează gândirea civilizaţia Europei clasice lată – digul temporal pe care se întemeiază, lărgindu-şi aria de acţiune, Europa Secolului Luminilor, în situaţie secundă, şi însăşi civilizaţia ştiinţifică a secolului al XX-lea, ceva mai indirect, dar la fel de sigur.

Alexandre Koyre, ieri, Georges Gusdorf, Serge Moseovici, astăzi, confirmă o filiaţie evidentă: „Mutaţia tehnică se naşte din acest nou raport cu lumea”. „Categoriile moderne ale expansiunii şi dezvoltării se încriu în prelungirea îndepărtată a acestor transfigurări a imaginii lumii şi a imaginii omului, operă decisivă a secolului mecanicist”. Evidenţa nu poate fi negată. Secolul al XVIII-lea se situează în primul plan al extinderii revoluţiei galileene. Cum am putea refuza o filiaţie pe care a revendicat-o întreaga sa gândire, de la Voltaire la d’Alembert, de la Leibnitz la Kant? în această perspectivă, Europa Secolului Luminilor nu riscă oare să se dizolve într-o Europă clasică bis? Civilizaţia secolului al. XVIII-lea este îndeajuns de originală. Nu avem nimic de pierdut dacă o înserăm la locul ei în dfirata istorică. Europa Secolului Luminilor îşi are timpii săi tari. În ordinea gândirii, ca şi în ordinea lucrurilor.

16 J0 – 1715, mai întâi. Paul Hazard a găsit, cândva, o formulă fericită: criza ăonştiinţei europene. În ordinea gândirii, criza de conştiinţă corespunde, în mare, examinării unei prel I cauţii esenţiale, negării a ceea ce am propus I s-a numim sectorul rezervat Discursului. Des-l cartes, ne amintim prea bine, lăsase în mod deliberat în afara noii metodologii domeniul politicii şi al religiei, relaţia cu Dumnezeu să relaţia cu omul în cetate. Dovadă de prudenţăl după unii, dovadă a unei conştiinţe corectei cred eu, a etapelor, a limitelor, a complexităţii 1 Descartes-Jă6 «-<leci să bun bW dună j. LClourd rezervate: cel al Revoluţiei, cel al transmiterii tradiţionala i-arhlei. sorialpjd a pnitPi-j Dacă a nu-l punem la socoteală pe Spinoza, această disociere nu a fost contestată de prima generaţie de filosofi mecanifcişiţi. Cam în jurul anilor 1680, o barieră cedează. Dintr-odată, me-l todele explorării mecaniciste a naturii pătrund în domeniile rezervate. 1680 – 1715: iată reli-l gia naturală, prima afirmare a unei ştiinţe sociale, şi,

dincolo de ea, revendicarea unei acţiuni raţionale a priori asupra politicii. În ordinea raporturilor omului cu spaţiul, generaţia crizei de conştiinţă este cea a mutaţiei. Reinserţia Europei danubiene marchează trecerea! de la mica la marea Europă, oprită timp de uni secol; mersul înainte al europenilor înăuntrul continentului american reîncepe.

Cel dejd doileajimp i-o Hn la 1 IZZIL-aia-iiimitavztaZ Revolution, Europa Secolului Luminilor inventează oameni, într-un ritm care aproape pretutindeni le dublează numărul în cursul a două generaţii. În interiorul! acestei mase omeneşti, de-acum înainte cu fieil care zi tot mai abundentă, începe o mutaţiei Civi] igaţi4-se-confundă eu mânuirea limbii scrise. Df) U4... fronii Kqi mpairj-societatea oamenilo în trei straturi foarte inegaâe”! ceicaje citesc ighitină, cei care citesc curent înlimba’ vor\ şi celelalte nouă zecimi, mai spre vest: „mult mai mult spre est, pentru care transmite-l rea ştiinţei, dobândirea a ceea ce nu mai este civilizaţie, ci, pur şi simplu, cultură, se face prin mijloacele tradiţionale, „din văzute şi din auzite”. Cel de-al doilea timp tare este totodată punerea în mişcare a acestor două frontiere. Prima se şterge, latina îşi pierde situaţia privilegiată, dar a doua se întăreşte. Aş fi ispitit să vorbesc de „noua frontieră” a alfabetizării masive, mai mult chiar, de dobândirea unui nivel de lectură eficace, de către o fracţiune a populaţiei de acum înainte deloc neglijabilă, situată la vest. Această „nouă frontieră” care înaintează masiv în direcţia societăţii tradiţionale anunţă, în felul său, fronturile de aculturaţie, în Africa şi în America latină, ale antropologilor din secolul al XX-lea. Mişcarea începută în Europa şi care se desăvârşeşte sub ochii noştri a trecut, cu începere din acel moment, pe celelalte continente, unde atrage pentru prima oară atenţia unei ştiinţe omeneşti fiică a Secolului Luminilor. Şi iată că civilizaţia sicrisă, îndelungata memorie dialectică a

unei cunoaşteri cuceritoare, se hrăneşte din imensul oicean al tradiţiilor. De fapt, filosofia Luminilor, în Europa, a operat prima înmulţire cu zece a creierelor.

Îndărătul unui surâs ce pare măsură, echilibru, ordine şi uşurinţă, Europa Secolului Luminilor ne-a apărut a fi mai întâi un front de aculturaţie, o multiplicare în ordinea gândirii. Trebuie oare să vorbim de un multiplicator al Secolului Luminilor? Filosofia mecanicistă dă un sens secolului al XVII-lea, multiplicatorul civilizaţiei scrise oferă unul din axele de înţelegere a secolului al XVIII-lea. Marea mutaţie socială a structurii scrise a limbajului – mai e nevoie s-o amintim? – guvernează, în profunzime, condiţiile mutaţiei economice a creşterii continue din secolul al XIX-lea. Civilizaţia Secolului Luminilor constituie, evident, prima dintre toate condiţiile prealabile unui take off, odinioară numit revoluţie industrială. Dar marea şansă a istoriei este mutaţia socială a limbajului, arheologia ştiinţei sociale creatoare de tehnici administrative ale puterii politice. Se – colul al XVIII-lea european aparţine aproape în întregime „protestatisticii”. Există deci, pentru prima dată, şi de puţină vreme, posibilitatea unei aprehendări a secolului al XVIII-lea în reţeaua istoriei seriale, adică a unei cunoaşteri istorice mai ambiţioase, care nu se mulţumeşte să descrie, ci care măsoară, depăşeşte gândirea clară a elitei, cercetând aspiraţiile confuze ale armatei anonime a celor mulţi.

29

În această perspectivă, ni s-a părut, după atâtea strălucite încercări, pe linia lui Ernest Cassirer şi a lui Paul Hazard, în esenţă, dar, depăşind-o, prin recursul sistematic la o evaluare globală, adică la o gândire de istoric, că încă mai exista loc pentru o încercare de a explica Secolul Luminilor. Orice istoric adevărat, atent deci la prezent, încearcă să înţeleagă criza de civilizaţie care, începând din 1962, atinge sectoarele de vârf, sectoarele supuse mutaţiei

ale unei Europe de-acum înainte fără limite, născută din secolul al XVIII-lea. Caracteristica proprie timpului nostru, dat fiind ritmul atins I de mutaţiile în curs, şi dat fiind mijloacele de a măsura de care dispun ştiinţele sociale, este aceea de a permite celor ce-i sunt totodată victime şi constructori să asiste la moartea unei civilizaţii. Philippe Aries a arătat felul cum secolul al XIX-lea, ce-şi află rădăcinile în Europa Secolului Luminilor, a privat omul de propria-i moarte, de o privire lucidă şi conştientă asupra unui sfârşit care nu-i decât o trecere: această prudentă parcimonie a compensat acea diminutio ontologică, omul trebuind a acorda, cu începere din 1720 – 1730, o atenţie mai exclusivă momentului, obiectului, mediului înconjurător. O reflecţie asupra civilizaţiei Secolului Luminilor ne pune în situaţia de a discerne mai bine aceste semne. Moarte sau transformare? Moarte, deci transformare. Istoricul nu poate fi un martor pasiv al timpului său. Contractul social al civilizaţiei maşinilor producătoare şi al maşinilor ce operează repede demersurile cele mai smipie dirii este un contract al Secolului Luminilor. Echilibrele, fărâmiţările, retragerile, refugiul în forul interior, care au permis, fără o mutilare excesivă, salvând esenţialul în ceea ce priveşte continuitatea, exponenţială creştere a bunurilor, a nevoilor, a mijloacelor, este un echilibru al Secolului Luminilor. Drumul urcat este prea abrupt pentru ca să mai fie cu putinţă să ne întoarcem îndărăt. Putem modifica unele clauze ale contractului, putem încerca să-i ameliorăm condiţiile, dar creşterea este ireversibilă. Europa Secolului Luminilor ne-a târât în cea mai severă dintre aventuri, condamnându-ne la creşterea continuă. Ea ne-a lipsit de alternativa cavernelor, iluzie a unei imposibile întoarceri în pântecele matern. 1680 – 1780: o realitate profundă deci, şi o realitate ce se revarsă încă din plin asupra timpului nostru. De înţelegerea istorică a firelor înnodate în

perioada Secolului Luminilor depinde, în parte, posibilitatea noastră de a acţiona. A acţiona „într-un timp real”, a acţiona, deci a ne supune părţii centrale, de neschimbat, a programului Secolului Luminilor?

Încărcătura semantică a Secolului Luminilor

Secolul al XVIII-lea, pe care vrem să-l înţelegem, are ceva să ne spună. Prin mijlocirea sintagmei Secolul Luminilor, sintagmă comodă, autentică totuşi, ce ne vine din acest trecut atât de apropiat şi totodată atât de îndepărtat, cititorul aşteaptă să ajungă nu la orice secol al XVIII-lea, ci la un secol al XVIII-lea util, care se numără printre cele câteva daruri mai importante ale moştenirii noastre. Iată de ce, pentru a ajunge şi mai repede la cadrul de viaţă, la structura autonomă a gândirii şi la întoarcerea fecundă a gândirii către fiinţe şi

Iinucaui \j pauza, să propunem o călăuză: fie schiţa unei teorii generale, fie, în chip mai naiv, regulile foarte simple ale unei gramatici istorice capabile să descifreze secolul al XVIII-lea cel mai durabil, cel mai util, de asemenea, timpului nostru.

Secolul al XVIII-lea, nu se confundă întru totul cu Secolul filosofiei Luminilor. Acesta o depăşeşte. O parte din el îi scapă. Filosofia Secolului Luminilor reprezintă un secol al XVIII-lea durabil, cel ce face parte din patrimoniul nostru. Un secol al XVIII-lea care se înscrie mai întâi în cuvinte. A porni de la cuvinte înseamnă a porni de la esenţial. În toate limbile Europei, acelaşi radical serveşte la construirea cuvântului-cheie. Luminile: die Aufklpxilng, the Enlightenment, la ilustración, l’illuminazione. „Lumina sau mai curând luminile… iată un cuvânt magic pe care epoca s-a complăcut să-l spună şi să-l tot spună”, notează Paul Hazard; odată cu raţiunea, nave căpitane a unui întreg vocabular. În ciuda efortului depus până acum, istoria a douăzeci-treizeci de cuvinte-cheie, în zece limbi, abia urmează a fi făcută.

Limbajul scris îşi are nivelurile sale, care se suprapun pe straturile greu accesibile ale limbajului oral. Nivelul 1, va fi, dacă vreţi, cel al marilor tratate, ştiinţifice şi filosofice, domeniu aparţinând multă vreme în mod exclusiv limbii latine. Cu începere din 1680 – 1690, totuşi, Occidentul scrie cel mai adeseori în limba naţională, franceza precedând engleza, dar Estul, german, scandinav, danubian, recurge la latină până spre anii 1770 (a se vedea Kant). La nivelul 2 se situează literatura, de la teatru la povestire, de la epistolă la roman; la nivelul 3, limba curentă a corespondenţelor, limba scrisă automată, cea care vine pretutindeni sub condei în chip spontan. Nivelul 4 se situează la limita extremă a creşterilor istorice. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, în Franţa, prin mijlocirea cererilor de dispensă de căsătorie şi caietelor de doleanţe, ajungem să avem o ragă cunoştinţă cu privire la limbajul vorbit le cei ce se află la limita inferioară a limbaului scris. Datorită dispensei, graţie Bisericii, latorită doleanţei, graţie statului, şi prin mijlocirea scribului – cărturar aflat aproape de mediul ţărănesc, el s-a născut din elita agricultorilor –, putem spera să ajungem la nivelul >extrem al domeniului direct al istoriei. Pentru; yanţa caietelor de doleanţe, nivelul 4 înglobează milioane, de la 40 la 45%, poate, din naşa totală a ţării. Este chiar posibil ca lunile serii de dispense ecleziastice să ne perniţă mâine, şi în ceea ce priveşte întreg secolul al XVIII-lea, să mergem încă şi mai departe, foarte aproape de un nivel 5 care ar fi – el al expresiei vorbite de cei ce nu ştiu nici să le semneze, nici să citească literele.

Să examinăm deci încărcătura semantică a Luminilor şi a raţiunii: „filosofie, prejudecată; uperstiţie, toleranţă, virtute” (Voltaire, Dicţioanr), cărora li se alătură „cuvinte ce revin Bnereu, precum: abuz şi reformă, abuziv, a reforma, constituţie, libertăţi, încă împovărate de B>

gândire arhaică, subiect şi cetăţean în ten-Biunca lor complementară, libertate, egalitate, repturi…” (A. Dupront). Această serie este Branceză. Echivalentul ei există în cele zece Bimbi scrise ale Europei. Să-l urmărim. El ne-a permtie, în timp şi în spaţiu, să desenăm în mod aproape sigur geografia Europei Seco-B lui Luminilor. Seria alunecă de la vest către fest şi de la nord către sud. Ea coboară progresiv de la nivelul 1 la nivelurile 2, 3 şi 4,» ipoi la nivelul 5, unde se pierde. Evoluţia descendentă a vocabularului Luminilor are loc Bproape în acelaşi ritm în Anglia şi în Franţa, nivelul 1 este atins, în Franţa, în Anglia şi în Blânda, încă din 1680. Nivelul 2 este atins în B’nele locuri cam în jurul lui 1700, în altele, în jurul lui 1710, dispărând în jurul lui 1720.

Între 1720 – 1730 în Anglia, 1730 – 1740 în Fr; ţa, vocabularul Luminilor colonizează la ni lui 3. Nivelul 4 este ocupat, după cum a vă prea bine Alphonse Dupront, în 1789: „P simpla lor prezenţă, caietele din 89 atestă [o pregătire mentală colectivă în vederea a ce ce am numi astăzi o «analiză de situaţie» [j Educat de către monarhia administrativă, tregul regat este capabil, şi în proporţii im, sionante, să se auto-analizeze în câteva să mână, uneori în câteva zile din primăvara 1789. La nivelul cel mai comun, o face în nieră notarială, chiar dacă cel ce scrie preotul, utilizând un vocabular cucernic sausându-se pradă unei sensibilităţi janseniste Doleanţele sau reformele sunt articulate în pus de către intermediari având un nivel cui! ral solid, şi despre care putem spune că a ţine elitei Luminilor – de un nivel supe –, reprezentând baza sa inferioară”. Cât pl veste nivelul 5, el va fi atins în secolul XIX-lea, când, aflată la vârf de multă vrem seria sementică a Luminilor, dislocată, vai făcut, în parte, loc altor asociaţii. Vehicula atunci de către almanahuri şi de către liter tura de colportaj citită în orele de seară, va întovărăşi, în jurul anilor 1830, eroziun tradiţiilor creştine la ţară, în

perioada lui la quou le Croquant.

33

Procesul este identic pretutindeni, dar în tardiv. Vocabularul Secolului Luminilor află la nivelul 1 în Germania în jur de 170 nivelul 4 este poate depăşit în Germania C cidentală cam spre 1800, desigur nu înainte a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în p; tea sa orientală. Spania se află la nivelul 1 în 1730, şi abia la nivelul 2 către 1750. Itali precedă cu câţiva ani. Nivelul 4 este depăşit perioada aşa-numitului Risorgimento; în S mă, nivelul 4 nu este niciodată atins înainte f începutul secolului al XX-lea.

Această rapidă anticipare asupra rezultatelor noi cercetări în curs de a se face ne oferă o rimă aproximare, în timp şi în spaţiu, a realiâţii Secolului Luminilor. Cele 120 de milioane e oameni ce pot îi număraţi la un moment at, mai mult încă, cele 500 de milioane care s-au succedat timp de 90 de ani pe un teritoriu ce poate fi deja numit Europa, în secolul al XVIII-lea, nu au locuit nicidecum împreună şi în acelaşi timp. Ţăranii din Auvergne (analfabeţi încă în proporţie de 90% în jur de 1770), izolaţi în dialectul lor d'ºC, nu sunt contemporanii ţăranilor crescători de vite din ţinutul Auge din Normandia, alfabetizaţi în proporţie de 80%, care înţeleg franceza şi se află sub acţiunea unui catolicism de influenţă jansenistă, destul de apropiat, până şi în refuzurile sale, de spiritul Luminilor. Dacă distanţa este deja mare la acest nivel, ce raport există între cei cincisprezece atei care cinează, într-o seară, la masa baronului d'Holbach, spre uimirea oarecum scandalizată a lui David Hume, şi atmosfera mistică a comunităţilor evreieşti hasidice din Lituania? În secolul al XVIII-lea, Europa vede desfăşurându-se la infinit evantaiul social al culturilor sale. În Norfolk, ea anunţă Europa agricolă din secolul al XIX-lea; la Manchester, este contemporană cu revoluţia industrială; la Londra şi la Paris, într-un mediu închis, ea anunţă transformismul. Şi

totuşi, Europa secolului al XVIII-lea rămâne, în adâncuri, locul uimitor unde se conservă societăţile tradiţionale, de cinci sau de şase ori seculare la vest, mult mai arhaice la est şi la sud. Istoria totală a secolului al XVIII-lea ne duce cu gândul la un fluviu ce rostogoleşte ape inegal încărcate de aluviuni prea diferite pentru a se putea amesteca.

Pe măsură ce coborâm pe firul timpului, sarcina istoricului se complică. Ceea ce s-a câştigat, Pe de o parte, printr-o informaţie mai accesibilă, se pierde, pe de altă parte, dat fiind masa tot mai complexă a faptelor pe care ţi buie să le înţeleagă şi să le integreze. lui sfârşitul secolului al XVII-lea şi sfârşitul selului al XVIII-lea, volumul informaţiei susa tibile de a fi prelucrată poate fi multiplicat L douăzeci de ori. Este deci imposibil să evitai la început, o problemă teoretică de metodă. I<toria, desigur, are obligaţia să cuprindă totţ Dar atunci cum să închidem într-un sistem 1 explicaţie globală, în ceea ce ne luăm riscul I a numi o „metastructură”, destinul a 00 i milioane de oameni, împărţiţi în nenumăra mici universuri culturale diferite, cam îi va sută de spaţii-timpuri ireductibile, 500 de ni lioane de oameni ale căror elite, trebuie i recunoaştem, au singure o istorie cu adevărat comună? La urma urmei, Europa Secolului Lţ minilor nu există decât la vârf, un vârf tot rif îngust pe măsură ce alunecăm, în spaţiu, del vest la est şi ne întoarcem în timp de la 177 la 1680. Totuşi, nu trebuie, în niciun caz, 1 separăm elitele de îndelungata istorie a se cietăţilor mai fruste ce le poartă, fără a al o parte egală din moştenirea lor. Cu încep de la un anume nivel de complexitate, nu putem spera să integrăm totul dintr-odată. Ti talitatea explicativă constituie, desigur, scop nostru. Dar integrarea se face în etape presupune organizarea prealabilă a unor structuri intermediare.

34 35

Istoricul secolului al XVIII-lea este ameninţ de două

primejdii: de o suprapunere deisto; dezarticulate, istorie intelectuală descărnată! o istorie economică şi socială decapitată, istori politică, joc steril în afara oricărui mediu fizil şi uman; de întoarcerea prea rapidă a socialului şi a economicului către universul au ton ce al gândirii. Civilizaţia Europei Secolului Luminilor se află deci la punctul de întâlnire şi de organizare a unor structuri inteligibile construite pe baza unei realităţi umane vii şi concrete.

poate va trebui, încă o dată, să pornim de la anji 1620 – 1630, amintind de epoca clasică, de; Li mă-ta tea de secol ce precedă orizontul rotitor al anilor ’80. În cadrul unei economii terne, într-un climat social sever, are loc miracolul gândirii în cincizeci de ani, bizuindu-se pe instrumentul matematic, un nou sistem al lumii înlocuieşte, în mod ireversibil, ordinea scolastică, reinterpretând o sinteză de două ori milenară. Cu începere din epoca clasică, se afirmă mai mult ca niciodată larga autonomie a istoriei gândirii. Un exemplu: matematicile. A se vedea algebra, care joacă un rol capital, în punctul de pornire a filosofiei mecaniciste, deci a reuşitelor intelectuale ale secolului al XVIII-lea şi a filosofiei solidare din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, din tatonări în tatonări, se desprinde o simbolică, abstracţiunea progresează, este întemeiat un calcul pe care geniul lui Viete (1540 – 1603) îl duce către un moment de cristalizare. De aici se naşte evoluţia independentă a algebrei, constituită în „disciplină formată”, deci autonomă, cu regulile sale, cu legile sale, cu logica sa proprie. Hârtia, pâinea, cerneala şi momentele de odihnă odată asigurate, o istorie aproape pură, independentă de orice mediu material, uneşte în timp, vreme de două secole, gândirea a câtorva sute de oameni. Unealta matematică, dezvoltată, odinioară, din necesităţile agrimensorului, iar, mai recent, din cele ale hidraulicii

italiene, şi, poate, de asemenea, din necesităţile sporite ale mineritului şi ale comerţului, s-a eliberat, încă dinaintea miracolului ştiinţific al anilor 1620 – 1650, de constrângerile externe, urmând exigenţele unei dialectici proprii.

Matematizarea lumii ar fi fost imposibilă fără existenţa independentă a instrumentului, în cazul de faţă a instrumentului matematic. Dar Instrumentul capătă, la rându-i, un prodigios impuls pe temeiul necesităţilor noii arhitecturi cosmice. Totuşi, pornind de aici, şi proiectată parcă înainte, mai eu seamă în secolele a XVIII-lea şi al XIX-lea, gândirea matematica ascultând de logica unei dezvoltări interne, de «; vansează cu mult nevoile construcţiei ştiinţific – Geometriile pluridimensionale (Lobacevski, Rie, mann) se nasc aproape simultan în anii 1840 i la capătul unei lungi meditaţii începută de Wallis în 1685, continuată de d'Alembert I Lagrange, J.F. Herbart şi Grasmann; în acela»! moment, George Boole (1815 – 1864) creează! algebra binară. Curând, începe unificarea pnfl gresivă a matematicii şi a logicii formale, intel grate într-unul şi acelaşi simbolism. Aţi căutat zadarnic în mediul înconjurător o cauzalitate! nu există nicio altă logică în afară de cei internă; Lobacevski, Riemann, Boole şi logicienii formali ai matematicilor sunt, cu toate acestea, şi cu un secol înainte, profeţii timpului nostru. Fără instrumentul conceptual pe care ei l-au făurit, ştiinţele fizice din anii 1910, cibernetica din anii 1940 erau imposibile.

Aceste consideraţii ne obligă să ne întoarcem la secolul al XVIII-lea. Exemplul matematicilor nu pledează oare în favoarea unei largi autonomii a gândirii? La un anume grad de maturitate, disciplinele formale, mai cu seamă cele mai abstracte, dobândesc privilegiul unei dezvoltări autonome. Constructorii lumii moderne au realizat, în anii 1620 – 1650, un progres decisiv în ordinea

abstracţiunii. Ei au creat deci sisteme de gândire mai independenta de mediile materiale şi de conexiunile logica interdisciplinare, susceptibile de o desfăşurări autonomă. Ceea ce este adevărat în privinţa disciplinelor formale este tot atât de adevărat cât priveşte noua sistematică ce le leagă. Într-um cuvânt, orizontul mental al lui Galileu şi al lui Dascartes se comportă, la limită, începând din; momentul victoriei sale la vârf, către 1650, i asupra orizontului artistotelo-scolastic dărâmat şi epuizat, ca o „disciplină abstractă formală", t susceptibilă deci a avea o istorie proprie foarte

autonomă. În afară de presiunile mediului, la care este supus, şi de inegalităţile datorate progresului inegal al disciplinelor integrate, el este târât în mişcarea propriei sale desfăşurări logice. Vom vedea aceasta în partea a doua a cărţii. Corpus-ul gândirii clasice moştenit de la Galileu, de la Descartes, din avântul luat de analiză şi din progresul algebrei, implică unele opţiuni fundamentale. Asimilarea materiei cu întinderea, domeniu al geometriei euclidiene, gustul pentru schemele mecaniciste elementare ale unui univers-orologiu – şi trebuie să înţelegem prin aceasta afirmarea a priori a unei structuri matematice a creaţiei, garantă a legalităţii ştiinţifice. Corpus-ul acesta, sau, dacă vreţi, acest sistem de gândire, implică, de asemenea, opoziţia fundamentală dintre natură şi înţelegere. Filosofia cartezianã şi postcartezianã cere deci o teologie a transcendenţei absolute. Creatorul universului „nedefinit", garant al ordinii şi responsabil de un primum mobile, se îndepărtează progresiv. El este Dumnezeul ascuns, aproape imperceptibil în creaţie, dar accesibil totuşi conştiinţei. Un Dumnezeu ascuns şi îndepărtat. Măreţia lui transcendentă împinge, într-o primă etapă, pietatea clasică spre un respect paralizant. Acest Dumnezeu, îndepărtat la modul infinit, transcendent până la incomunicabilitate, este totuşi mediatorul,

fundamentul teoriei cunoaşterii. Paradoxal, acest Dumnezeu izgonit din natură poate fi regăsit în centrul oricărei activităţi intelectuale. Între cel ce cunoaşte, aşa cum îl defineşte cogito-ul cartezian, şi conceptul de întindere din filosofia naturală, Dumnezeu devine întemeietor şi chezaş, într-o primă etapă, a oricărei teorii a cunoaşterii.

Elementele corpus-ului clasic alcătuiesc un ansamblu logic de o mare plasticitate. Filosofia mecanicistă a epocii clasice, refuzând, aşa cum este ispitită să facă înspre anii 1680, paranteza carteziană, care situa, după cum ne amintim, religia, politica şi arhitectura socială în beneficiul Revoluţiei şi al tradiţiei, era chemată.

37

chiar fără constrângeri exterioare, să se modifice profund. Astfel, corpus-ul clasic poate, la rigoare, să dea naştere, conform jocului intern al forţelor ce-l alcătuiesc, corpus-ului gândirii Secolului Luminilor. Putem chiar construi un model „endogen" de destructurare a Luminilor.

Să amintim, pentru a uşura înţelegerea, câteva dintre articulările alunecării ce are loc în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea. Totul are loc, mai întâi, în cadrul trecerii, la limită, a transcendenţei divine. Devenit doar un primum mobile al creaţiei mecaniciste, Dumnezeu se îndepărtează, învăluit în măreţia sa. Newton îl aminteşte pentru o clipă. El redevine omniprezent în ipoteza primului stil al gravitaţiei. Apoi se întoarce din nou în îndepărtatele-i ţinuturi, când, misterul gravitaţiei fiind acceptat ca proprietate a materiei, mecanica cosmică, cu astronomia lui Laplace, se îmbogăţeşte în chip hotărât cu o a patra dimensiune, dimensiunea temporală. Perfecţionarea – în cursul secolului al XVIII-lea – universului, orologiu construit de Divinul Arhitect, confirma, din deceniu în deceniu, ipotezele lui Leibnitz: „Forţa motrice a universului, a sa vis yiva, nu diminua; orologiul lumii nu

cerea: să fie nici întors, nici reparat”. Asemenea cronometrelor marinăreşti realizate de Harrison cam în jur de 1770.

39

Divinul Arhitect era treptat constrâns la şomajul tehnologic. „Astfel, cum spune atât de frumos Alexandre Koyre, Dumnezeul putea < nic şi activ al lui newton, care guverna în mod: efectiv universul după libera sa voinţă şi hotărâre, devine succesiv, în cursul unei evoluţii rapide, o forţă conservatoare, o intelligenţia extramundana, un Dumnezeu trândav. Întrebat de către Napoleon cu privire la rolul ce-i revenea lui Dumnezeu în al său Sistem al lumii, La1 place, care, o sută de ani după Newton, perfecţionase în mod definitiv noua cosmologie”, putea răspunde, după cum ne amintim prea bine: „Sire, nu am nevoie de această ipoteză”. Dar să nu ne grăbim. Automatismul nu este absolut. Butada lui Laplace n-a însufleţit niciodată mulţimile. Pe de altă parte, nu există o contradicţie de nedepăşit între filosofia mecanicistă în universul infinit şi o teologie a unui Dumnezeu transcendent. Pe vremea tumultuoaselor desfăşurări religioase din secolul al XVII-lea, cosmologia mecanicistă şi teologia întrupării se completau fără a-şi dăuna una alteia.

Să recunoaştem totuşi că această formă de gândire menţine cu greu o teologie naturală coerentă. Într-adevăr, ce altă comunicare se poate spera din partea acestui Dumnezeu creator al universului mecanicist conceput aşa cum îl văd secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, în afară de propria-i Revelaţie? „Tăcerea eternă a spaţiilor infinite” eliberează terenul pentru Cuvântul lui Dumnezeu. Întruparea nu mai riscă să se dizolve în cotidianul familiar şi liniştitor. Dar de îndată ce tensiunea ascultării anxioase se relaxează, totul se prăbuşeşte. Marele Arhitect nu mai are ce face, şi încă şi mai puţin ce spune. „Mecanicismul” oferă o alternativă: religia Transcendenţei şi a cu vântului,

lume-orologiu golită de zeii concilianţi şi îmblânziţi. La nivelul unei părţi a elitei, Dumnezeul „prost şi inutil” al deiştilor se situează, în cosmologia mecanicistă, în alternativa posibilă a lui Deus absconditus al lui Pascal. Nicio piedică nu se mai ridică în calea acestei concepţii.

Nicio piedică nu se mai ridică nici în ceea ce priveşte filosofia naturii. Mai rămânea problema înţelegerii. Construirea unei teorii a cunoaşterii va fi fost marea operă şi, poate, marele eşec al secolului al XVIII-lea. Să ne amintim de opţiunile carteziene de la mijlocul secolului al XVII-lea: în centru, distanţa radicală care opune natura şi înţelegerea, obiectul cunoaşterii şi cel ce cunoaşte. Pentru Descartes şi primii cartezieni, mediatorul ideilor clare este Dumnezeu. Dar cum să rezişti ispitei totalei simplităţi, a unei reducţii a spiritului la legile filosofiei mecaniciste? Locke şi, pe urmele sale, Condillac, senzualismul, această mare tentaţie a secolului al XVIII-lea, sunt, dacă vreţi, seducţia totalei reductibilităţi de la complex la simplu, mecanica înăuntrul spiritului. Conştiinţa celui care cunoaşte nu mai este decât oglinda ce primeşte imaginea pasivă a lumii. Immanuel Kant va reda înţelegerii legitima-i complexitate şi va elabora, în sfârşit, o teorie a cunoaşterii demnă de progresul ştiinţelor. Kant este de acord cu Locke, Berkeley şi Hume în ceea ce priveşte limitele raţiunii. Metafizica nu va mai fi de acum înainte decât ştiinţa limitelor raţiunii umane. Sufletul, sau cel puţin conştiinţa celui care cunoaşte, nu va mai fi puerila cameră neagră care se mărginise o clipă, la unii discipoli abuzivi ai lui Locke, să înregistreze lumina venită din afară.

41
t
40

Un lucru e sigur: la un anume grad de complexitate, o disciplină formală (am reţinut exemplul matematicilor), un corpus mai complex de gândire (filosofia naturii şi cea a

înţelegerii, pentru a folosi expresiile preferate de secolul al XVIII-lea), adică, în fapt, totalitatea cunoaşterii abstracte, de la Descartes la Kant, trecând prin Locke, şi senzualismul aberant, evoluează aproape fără nicio interferenţă exterioară, doar sub presiunea elementelor care intră în compoziţia sistemului, încă de la pornire, a unei dinamici interne, a necesităţilor unei logici proprii. Autonomia istoriei intelectuale nu datează din secolul al XVII-lea. Este de ajuns să ne amintim cum, în două secole, scolastica tomistă, prin repetate alunecări interne, a lăsat locul nominalismului de la sfârşitul secolului al XV-lea. Autonomia istoriei intelectuale iese totuşi întărită din marea revoluţie ce are loc în cel de al doilea sfert al secolului al XVII-lea. Observăm această plasticitate sporită şi într-o aptitudine de a evolua mai rapid. Corpus-ul clasic (1630 – 1680) lasă locul, într-o jumătate de secol, sistemului Luminilor, care începe să se dizolve, în esenţa lui, supus rigorilor logice ale criticismului kantian. În scurta sa cronologie, filosofia Luminilor s-a făcut şi s-a desfăcut în ceva mai puţin de un secol. Coerenţa internă şi dinamica proprie a gândirii, în cadrul unui sistem de gândire, fie că e vorba de filosofia mecanicistă sau de filosofia Luminilor, trebuie acum acceptate de istorie, integrate de discursul istoric. Este ceea ce ne străduim să realizăm.

Desigur, lucrul nu e lipsit de primejdie. La nivelul jocului subtil al gândirii, al istoriei literare, al istoriei filosofice, al istoriei ştiinţelor, civilizaţia Europei Secolului Luminilor ar risca, dacă nu suntem foarte atenţi, să se dizolve într-un sistem clasic bis. Dacă am rămâne aici ar însemna să trădăm generoasa complexitate a adevăratului secol al XVIII-lea, cel al tuturor oamenilor. Un sistem explicativ „endogen”, care nu ar ţine seama de oamenii ce muncesc şi de lucruri, chiar perfecţionat, ca acela al lui Paul Hazard, al lui Koyre sau al lui Cassirer, nu e de ajuns.

Europa Secolului Luminilor este ceva mai mult şi ceva mai bun decât o Europă clasică bis. Locke şi Condillac au exprimat o parte din adevărul timpului lor. Da, mediul a avut de spus un cuvânt decisiv în înţelegerea Secolului Luminilor. Gândirea acestui secol a avut de spus, la rândul ei, un cuvânt decisiv în ceea ce priveşte lucrurile.

De la creşterea orizontală la demaraj: secolul uneltei

43

42

În Europa Secolului Luminilor, lucrurile, mediul s-au pus pe nesimţite în mişcare. Aplicarea la istorie, de vreo douăzeci sau treizeci de ani, şi din ce în ce mai sistematic, a metodelor şi a tehnicilor statistice – vorbim de o istorie cantitativă sau, mai modest spus, serială – a permis realizarea unor importante progrese. Predecesorii noştri, nu atât de bine înarmaţi, s-au înşelat poate afirmând în chip prea exclusiv permanenţa structurilor şi a modurilor de producere, solidaritatea genurilor de viaţă din secolul al XVIII-lea cu un îndelungat trecut ce ia naştere în evul mediu şi poate chiar mult înainte. Desigur, într-o perspectivă cu bătaie foarte lungă, analiza tradiţională rămâne adevărată, iar, foarte recent, Pierre Goubert, în a sa Istorie economică şi socială a Franţei, îi redă întreaga vigoare şi credibilitate. Decolarea, sau demarajul (take off) economiştilor – care presupune dublarea rapidă a raportului dintre investiţiile nete şi venitul naţional – se situează la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi nu înainte (Anglia, 1783 – 1802; Franţa, 1830 – 1860). Dacă trecem din domeniul spiritului în cel al cadrului material de viaţă, trebuie să acceptăm acest adevăr evident: nimic fundamental nu se produce cu începere de la mijlocul secolului al XVII-lea şi până la mijlocul secolului al XVIII-lea. Asistăm la oscilaţiile – de o parte şi de cealaltă – unei linii cvasiorizontale. A se vedea nivelurile de populare. Europa Occidentală numără abia cu puţin mai mulţi

oameni (între 15 şi 20%) la mijlocul secolului al XVIII-leia, decât la sfârşitul secolului al XIII-lea. Speranţa de viaţă la naştere, în fericita Anglie, la Colyton (Devon), atinge vârsta de 43 de ani în secolul al XVI-lea (1538 – 1624), 42 de ani în secolul al XVIII-lea (1700 – 1770), 37 de ani în secolul al XVII-lea (1625 – 1699). Oscilaţie? Nu, progres. Anglia a repurtat, în secolul al XVI-lea, cu două secole şi jumătate mai înainte, o mare victorie asupra morţii, peranţa de viaţă pe continent se situează, la începutul secolului al XVIII-lea încă, între 25 – 30 aniv

De fapt totul este în funcţie de termenul de referinţă. Între adevăratul demaraj, care alunge la creşterea continuă a societăţilor industriale, şi rigiditatea structurilor din secojele al XIII-lea – al XVII-lea, secolul al XVIII-lea totalizează o sumă impresionantă de mici modificări. Economiştii, începând cu W.W. Rostow, vorbesc despre condiţiile prealabile demarajului. Progresul va fi fost astfel, în viaţa a milioane de fiinţe din Europa, mai mult decât o idee: o experienţă. Între lungi secole imobile, cu structuri materiale blocate, şi explozia unei creşteri nebuneşti, când echipamentele sunt perimate înainte chiar de a fi manifestat fie şi numai o fracţiune din posibilităţile lor, când mutaţia face parte din structură, secolul al XVIII-lea va fi fost, într-o anumită măsură, secolul mişcării, al mişcării resimţite, trăite, conştiente. Secolul mişcării, deci al progresului.

I Progrese agricole, mai întâi; totul decurge de aici. Recoltele sunt mai bine păstrate, sămânţa mai puţin irosită, randamentul creşte întrucâtva: pe cap de locuitor el sporeşte cu 10% sau cu 20%, în alte locuri stagnează! Acest câştig modest şi decisiv se repercutează pe întreaga scară a producţiei, căci în sectorul agricol lucrau, la sfârşitul secolului al XVII-lea încă, aproape nouă zecimi dintre muncitori. Să presupunem, la vest, cam o zecime de oameni suplimentari, eliberaţi prin progresul producţiei

agricole, două zecimi în loc de una, şi care pot să se consacre industriei, comerţului, administraţiei, guvernării, sau, încă, şi mai mult, cugetării. Câştigurile mai substanţiale1 din celelalte sectoare prelungesc acest efect. I În viaţa secolului al XVIII-lea cel mai mult Hiu contează maşinile englezeşti – ele sunt viitorul –, ci unealta-unealta ajunsă la capătul unei îndelungi evoluţii, pentru că materialul utilizat este mai bun, pentru că mâna care îl lucrează şi îl foloseşte este mai iscusită, într-un cuvânt, pentru că ucenicia a dat roadl mai bune într-o generaţie de artizani care ca tesc. Gândiţi-vă la Rousseau şi la mediul diji Geneva, gândiţi-vă la Anglia care citeşte, Jlal nucleele instruite din Franţa. Pentru că ol menii sunt mai atenţi şi primesc mai bine mol tenirea. Planul esenţial al transmiterii tehnicii lor este, desigur, dominat în continuare defl practică însuşită din văzute şi din auzite. 14 bază, cel puţin, căci secolul al XVIII-lea est secolul marilor tratate, al cărţilor, apoi al şco-Iilor unde se învaţă arta ingineriei. Planşe» din Enciclopedie marchează punctul de plecai timid al unei noi demnităţi. Aceşti artizan care gândesc mai îndrăzneţ cu mâinile lor, acurj citesc, intrând în comunicare cu tehnicieni gândirii.

44

Să reluăm, însuşindu-ne-o, această distincţii fundamentală pe care Fernand Braudei o mi prumută din antropologia culturală. Să rezervăm folosirea cuvântului „civilizaţie” culturilo] care au atins nivelul scrisului, civilizaţia cofl fundându-se astfel cu sectorul culturii solidare cu imensa moştenire a transmiterii scrise. La nivelul artizanatului urban, secolul al XVIII-lea schiţează o întâlnire, niciodată realizaţi până atunci, dintre cultură şi civilizaţie, în baneficiul civilizaţiei, desigur, dar şi mai mul încă în beneficiul culturii tradiţionale. Beneficiu prin mijlocirea oamenilor. Dobândim foarte timpurie a mecanismelor psihomotoare ale lecturii şi scriiturii,

dobândirea, prin seri ere, a unor structuri intelectuale complexe, de1 – 1 parte de a îngreuna transmiterea tradiţional a ştiinţei şi a comportamentului meseriei, pri practica din văzute şi din auzite, uşurează opt raţia. Artizanul care citeşte, aflându-se la inte» secţia dintre cultura tradiţională şi civilizaţie scrisului, el dobândeşte mai repede, reţine mai bine un mod de a face pe care, de acum înainte, îl va modela cu mai multă uşurinţă. Dobândirea masivă a deprinderii scrierii şi a unui grad de lectură utilă de către o fracţiune, pe focuri majoritară, a lucrătorilor din manufacrj – lucru ce se petrece în Anglia –, contribuie la dezvoltarea rapidă a unor procedee artizanale de fabricaţie, a unor gesturi şi tehnici manuale care imprimă lucrurilor pecetea gândirii.

jăecolul al XVIII-lea perfecţionează unealta tradiţional Şi, mai ales, în râtem laboratoare de mare virtuozitate, fabricarea orologiului, a ceasului, aărănometrului, construirea unor instrumente ştiinţifice, multiplicatoare senzoriale lăsate moştenire, de către secolul al XVII-lea, Secolului Luminilor, care le înalţă la un nivel incomparabil superior de eficacitate şi de perfecţiune, executarea de orgi, clavecine şi viori. În victoria tardivă a telescopului trebuie să ghicim străvechea artă de a turna o materie adecvată şi de a o şlefui ca pe o oglindă, în progresul microscopului, descoperirea lentilelor. A se vedea sticla, placa de cristal de pe masă, oglinzile.

Secolul al XVIII-lea se situează la capătul evoluţiei unor unelte tradiţionale, mânuite adeseori de meseriaşi care ştiu să citească şi care se slujesc mai bine de ele, utilizând totalitatea posibilităţilor lor nebănuite. Secolul al XVIII-lea poate fi oare definit ca secol al uneltei perfecte mânuite la perfecţiune, şi care va da curând o mare bătălie împotriva maşinii? Unealta înaintea maşinii, desigur. Maşina împotriva uneltei însă, nu. Contradicţia dintre

unealta din secolul al XVIII-lea şi maşina inventată în Anglia se întâlneşte rar. Una, şi nu cea mai puţin importantă, dintre condiţiile revoluţiei industriale rezidă în îndemânarea unor artizani capabili să domine materia cu mâinile lor, să lucreze fierul, să realizeze roţi dinţate, pinioane, axe, să rezolve o infinitate de mici probleme practice, cum ar fi curelele de transmisie sau articulările ermetice, ce presupun adevărate comori de iscusinţă şi de îndemânare.

Nu-i uşor să descrii aceste mici progrese! Nimic din istoria serială a remuneraţiilor şi I preţurilor nu ne lasă să percepem o amelioraie sensibilă a nivelului de viaţă al claselor popul tare. Abia începem să abordăm dificultatea aceasta, să descoperim cutare sau cutare doi cument, să găsim un mijloc adecvat de a4 utiliza. Cadrul vieţii materiale se îmbogăţeşte, se diversifică, se ameliorează. Chaconstrui «acum este re. xq-mai mare, cgya – aaî-ăeri Hită. mai puţin frustă” decât cea pe careom Tocul este. Şi nu numai în cazul celor bogaţi. ApaiJ patul în locul unui aşternut. îjiiiaa-aproapepjos, apşxe dulapul în localjlruAi-ajfărrăparl lenjerilparr-şi-vgsela. Între timp, populaţii a sporit. Cine este cel înşelat? Economia, cu salariul său, şi preţul pâinii? Istoria socială şi ancheta cu privire la locuinţă, care a cere certat cu de-amănuntul casele unor ţărani îne stăriţi aşa cum mai există ele şi astăzi? Să acceptăm şi să depăşim această aparentă coni tradiţie. Seriile de preţuri nu au izbutit încă să măsoare până acum obiectul nou, obiectul disponibil, calitatea mai bună, rodul, indirecl surprins, al unei augmentări sensibile a prol dueñei în toate domeniile; să acceptăm, subi rezervă de inventar, inevitabila propunere. Ari tizanatul a realizat, în secolul al XVIII-lea, şi fără investiţii directe, o sporire apreciabilă a 1 randamentelor. Investiţia sa, indirectă, este ceai a unei mai bune transmiteri a cunoştinţelor! care ajung la oameni mai numeroşi şi mai bindl instruiţi.

Aproape fără nicio investiţie imediată: în aceasta constă întreaga diferenţă faţă de se4 colul al XIX-lea. Printr-o atenţie reînnoităj printr-o valorizare a deprinderii în detrimen-l tul rutinei. În epoca ordinatoarelor, am fi is-l pitiţi să riscăm următoarea afirmaţie: uni hardware cu 50% mai mare, amortizat prin ameliorarea fără nicio cheltuială a unui – vo/t – ware. Modestul câştig realizat se află nemij-l locit la dispoziţia omului. La sfârşitul secolu-l

46 i lui, de două ori mai mulţi oameni, ceva mai bine educaţi, trăiesc până la o vârstă ceva mai înaintată. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Europa numără de cinci sau de şase ori mai mult oameni care ştiu să citească decât la sfârşitul secolului al XVII-lea, de zece ori mai mult, poate, care au trecut pragul lecturii eficace, şi care citesc mai mult şi altceva-Capacitatea de absorbţie prin lectură s-a înzecit în curs de două generaţii.

Multiplicatorul de creştere a timpului din Secolul Luminilor

Iată-ne din nou în prezenţa unei contradicţii. Solidar cu trecutul, secolul al XVIII-lea este totuşi secolul mişcării, al progresului practic, la nivelul lucrurilor. A depăşi contradicţia înseamnă a descoperi ceea ce ne-a apărut ca fiind explicaţia centrală, cheia de boltă, poate, a epocii Luminilor. Stabilitatea modurilor de producţie ale societăţii tradiţionale nu excludea nici modificarea, nici schimbarea, care erau, cel mai adeseori, un progres. Originalitatea secolului al XVIII-lea nu rezidă în modificări individuale, ci în propensiunea pe care o capătă acum schimbarea de a aduce după sine alte schimbări. Pentru a exprima această realitate, este comod să recurgem la limbajul economiştilor. El vorbeşte de antrenare, de multiplicator. Vom vorbi deci şi noi despre multiplicatorul de creştere în epoca Luminilor.

Aparenta stabilitate tehnică din secolul al XVIII-lea este condiţia însăşi a multiplicatorului de creştere.

Progresele tehnice decisive se situează la nivelul know houj-ului economiştilor anglo-saxoni. La limită, deci, ele sunt pur câştig; ele precedă şi permit adevărata mutaţie, cea a maşinilor, care cere, la început, redutabilul ascetism al unei înnoiri complete

47

a materialului de producţie. Secolul al XVIII-I le-a, aflat la sfârşitul „civilizaţiei tradiţionale”, a văzut realizându-se un ansamblu de microameliorări greu decelabile, dar care au adus după ele importante ameliorări ale productivităţii. Decurge de aici o apreciabilă ameliorare a condiţiilor materiale de viaţă. Ea se produce în beneficiul unor păturI intermediare. Reuşitajj lui Rousseau şi cea a lui Diderot exprimă p04 sibilitatea pe care o au acum anumite pătura sociale, ce totalizează câteva milioane în toată Europa, de a beneficia de mult timp liberi Situaţia materială a păturilor celor mai umile nu se agravează. În mod obiectiv, secolul al XVIII-lea este totuşi o perioadă în care cei săraci o duc mai greu. Diferenţierea, mergând până la ruptură, a genului de viaţă a aşa-nu-i mitei lower middle class va fi transformat mă-l rea, tragica, dar generoasa societate a celor săraci, într-o serie de ghetouri. Sărăcia îşi pierde conţinutul tradiţional. Ascetismul laici-l zat al creşterii îşi împrumută valorile de la puritanism. Sărăcia este un eşec, de vreme ce reuşita pare oferită celor mai buni. Malthusi în 1798, trage de aici o concluzie radicală, refuzându-le celor umili până şi bucuria simpla a dragostei carnale şi a zămislirii generoasei Putem simţi, prin mijlocirea tradiţionalelor! forme de justiţie, cum sporeşte mizeria în Franţa în jurul anilor 1770, dar, la fel de bine, putem fi sensibili la bunăstarea modestă! a păturilor de jos. Se sapă acum un adevărat şanţ care desparte naţiunile în stare latentă! de marea treime sacrificată a viitorilor cetă-l ţeni pasivi. Dar cât priveşte ceilalţi, o mică majoritate, Europa de Vest a

Secolului Lumi-lnilor ne arată un chip surâzător. Acest surâs este capital. El asigură succesul unei gândiri noi. l Voltaire din Le Mondain a exprimat felul cum o oarecare familiei Arouet a izbutit să ia parte la supeurile Regenţei, Enciclopedia este expre-l sta unui surâs la nivelul unor pături mai nu-l meroase.

O viaţă la fel de severă şi totuşi, pentru mulţi, considerabil mai puţin aspră, mai omenească. O viaţă mai lungă. Media de viaţă din secolul al XVII-lea, în ciuda nuanţelor şi a excepţiilor, este foarte mică. Speranţa de viaţă este de douăzeci şi cinci de ani, abia unul din doi oameni are şansa de a ajunge la vârsta de douăzeci de ani, perspectiva a una sau două mari hecatombe planează perpetuu. Supravieţuitorii plătesc traversarea colectivă a acestei văi umbrite de moarte prin mari pierderi afective.

Or, iată că în secolul al XVIII-lea – dovadă de netăgăduit a unei bunăstări profunde – se schiţează ceea ce am putea numi revoluţia vitală-Jntre 1700 şi 1800, au fost câştigaţi în medie zece ani A se vedea recordurile de sănătate ale gentry-ei britanice. Zece ani în plus: viaţa adultă (singura care contează din punct de! vedere social) e de două ori mai lungă. Cum să apreciem o astfel de modificare? Ea este fără niciun echivalent, guvernându-le pe toate celelalte. Mai întâi, pe cea privitoare la perioada copilăriei. Aici nu mai intră în joc doar recile probabilităţi. Poţi, luptând, cu preţul unor eforturi şi al unei atenţii deosebite, să-l faci pe copil să ajungă adult. Aristocraţia britanică dă şi de această dată tonul. Nobili şi nobile se consacră educaţiei. Copilul mai iubit, mai bine educat, nu este, la început, cel mai rar întâlnit. Marea mutaţie ce are loc în cadrul educaţiei şi al creşterii copilului este, în primul rând, consecinţa unor mai bune şanse pe care le capătă omul în faţa morţii. Cu începere din 1730, în câteva sectoare privilegiate, bătălia pentru creşterea copilului merită osteneala de a fi dată. Această bătălie transformă

succesul iniţial în victorie.

Între 1700 şi 1800, intervine o modificare profundă în atitudinea faţă de moarte, iar importanţa pe care o cunoaşte viaţa cuplului, dobândită de multă vreme în Anglia, se afirmă

48

şi pe continent. Familia conjugală sfârşeşte prin a desfiinţa marea familie a „rubedeniilor”. Şi totuşi, în 10 – 15% dintre cazuri, este menţinută legătura dintre trei generaţii. Avantaj deloc neglijabil pentru educaţie. Bunica şi mătuşa celibatară (să nu uităm că celibatul definitiv sporeşte) colaborează la marea operă a secolului.

Alfabetizarea masivă este corolarul marii victorii asupra morţii. Să alfabetizezi nişte copii sortiţi unei morţi apropiate este un lux şi o himeră. Să alfabetizezi înseamnă, dintr-un punct de vedere colectiv, să întemeiezi un minimum de speranţă pe şansele de supravieţuire ale copilului-Iată cum funcţionează multiplicatorul. Populaţia fiind dublă, proporţia celor care citesc este dublă (şi e vorba de un minimum). Proporţia celor ce ating un nivel eficace de lectură sporeşte încă şi mai mult, materialul pus la dispoziţia celor care citesc se înzeceşte. Câteva sectoare privilegiate din Noua Anglie, din bătrâna Anglie, din Germania pietistă, de pe axul renan, din nord-estul Franţei au cunoscut niveluri de impregnare prin carte pe care secolul al XIX-lea nu le-a depăşit. Între 1680 şi 1780, difuzarea conţinutului tot mai vast al civilizaţiei scrise, prin scriere, este multiplicată de douăzeci de ori.

În secolul al XVIII-lea, europenii au experimentat progresul şi în acest domeniu; progresul, nu răsturnarea. În cadrul societăţilor rămase, în cea mai mare măsură, tradiţionale, viaţa continuă să curgă în structuri multiseculare, familiare deci, şi perfect recognoscibile. Niciodată un text din Secolul Luminilor nu comunică un sentiment dominant de înstrăinare. Depeizarea ce are loc

odată cu schimbările presupune conştiinţa unui înainte şi a unui după. Când se produc transformările legate de societatea industrială, depeizarea domină. Nimic de felul acesta nu se întâmplă în – şecqlul al XVIII-lea, O stare de mulţumire, de

5 P

siguranţă, de certitudine decurge din perceperea unei noutăţi în cadrul unui sistem de referinţă stabil. În secolul al XVIII-lea, stabilitatea structurilor tradiţionale este prima condiţie a perceperiischimb ării, deci a perceperii experienţei trăite a progresului.

Totul contribuie la aceasta. În plan intelectual, de exemplu pentru elită, prodigioasă mutaţie a cunoaşterii istorice, ce are loc la sfârşitul secolului al XVII-lea. Ea îmbogăţeşte gama referinţelor. „Revoluţiei ştiinţifice” din anii 1620 – 1650 îi corespunde, mutatis mutandis, „revoluţia istorică” din 1660 – 1700. Dintr-o tehnică bine pusă la punct a stabilirii critice a textului şi a faptului, decurge o mutaţie a datului precis, într-o cunoaştere a trecutului multiplicată de zece sau de douăzeci de ori. Progresul decurge deci din întâlnirea a doua structuri, o nouă structură intelectuală şi o nouă structură a mediului înconjurător. Progresul nu este numai afirmat, el este trăit în viaţa cotidiană. Progresul se opune îndelungii întemniţări constituită de o stagnare seculară, triumful aparent al parametrilor trecutului. El se opune, de asemenea, răsturnării şi punerii în discuţie simultană a tuturor termenilor de referinţă. În secolul al XIX-lea, progresul nu mai este trăit, el e doar proclamat. Progresul, ca percepere a unei schimbări trăite ca ameliorare, presupune deci un minimum de stabilitate. Secolul al XVIII-lea va fi fost, pentru o fracţiune tot mai mare, alcătuită din oameni care citesc, secolul perceperii generalizate a unei ameliorări.

Difuzarea conştiinţei tot mai cuprinzătoare a unui

progres posibil la nivelul păturilor mijlocii şi superioare ale societăţii este neîndoielnică. Consecinţele ei în Franţa sunt bine cunoscute. Schimbarea apare posibilă. De vreme ce schimbarea eşÎE gosibilă, ea este în mod necesar insuiji-Serţijir Progresul duce la formarea unei conştik – luonare. Modalitatea

franceză a crizei de creştere de la sfârşitul secolului al XVIII-lea nu este nici singura posibilă şi nici, fără îndoială, cea mai interesantă.

Progresul înseamnă şi speranţă. Or, speranţa care se situează în timp se opune, în Franţa cel puţin, adeseori, speranţei care face apel la eternitate. Progresul este o dimensiune neaşteptat de nouă, o dimensiune nebănuită a cetăţii terestre. Nu este nici mai greu şi nici mai uşor să crezi în împărăţia cerească în secolul al XVIII-lea, sau în secolul al XVII-lea, sau… în secolul al XX-lea. Dar e mai ispititor să te gândeşti la altceva. Progresul deschide, în practică, mai mult aici (în Franţa), mult mai puţin în alte părţi (în Germania, în Noua Anglie), o aparentă alternativă terestră la escatologia creştină. Un timp de viaţă adultă statistic dublat, un timp mai bine umplut cu preocupări practice, cu soluţii posibile, cu speranţe modeste, este un timp răpit, în multe cazuri, meditaţiei asupra esenţialului. Să nu ne grăbim deci să facem din racursiul escatologic condiţia sine qua non a progresului material. Exemplul Noii Anglii ne pune în gardă asupra acestei abordări simpliste.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, oarecum pretutindeni, şi chiar şi în Franţa, esenţialul îşi recapătă, în parte, drepturile. Şi aceasta pentru că progresul nu mai este trăit dimpreună cu accelerarea creşterii. Iar prelungirea vieţii impune în chip şi mai dureros scandalul sfârşitului ei. La cincizeci de ani, ca şi la treizeci de ani,

moartea e la fel de greu de înfruntat. Muribunzii „amânaţi” din Secolul Luminilor vor putea experimenta pe îndelete acest adevăr, în atmosfera tulbure a unui sfârşit de epocă, chinuit şi mistic. Odată cu corpus-ul gândirii Luminilor, se dizolvă şi structurile mediului înconjurător din secolul al XVIII-lea.

53

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, multiplicarea sporeşte considerabil. Nu mai putem vorbi de mişcare, ci de explozie. Secolul Luminilor se deschide către creşterea continuă din secolul al XIX-lea şi către mutaţia explozivă din secolul al XX-lea. Dar să ne oprim o clipă pentru a face un bilanţ provizoriu. La sfârşitul secolului al XVIII-lea este atins un punct care nu mai îngăduie nicio întoarceree trebuie să mai amintim că numărul cititorilor sporeşte de patru ori, iar cel al materialului disponibil pentru o lectură atentă de douăzeci de oti?! Dar cultura ştiinţifică? Între sfârşitul secolului al XVII-lea şi sfârşitul secolului al XVIII-lea putem presupune că are loc, după cum vom vedea, sporirea de o sută de ori a informaţiei, în acest caz, cum să integrăm totul într-un sistem global de cunoaştere? într-o anumită măsură, Kant marchează în mod limpede sfârşitul unei anumite ambiţii totalizante. Între sistemele din secolul al XVII-lea (Descartes, Spinoza, Malebranche) şi cele din secolul al XIX-lea (Hegel şi posthegelienii) este o distanţă imensă. Critica raţiunii pure apare în 1781. Puţine date sunt atât de importante ca aceasta în istoria gândirii. Criticismul kantian cuprinde o mărturisire asupra neputinţei raţiunii. Ea nu poate explica totul, în măsura în care spiritul uman nu va mai putea, de-acum înainte, să adune la un loc toate roadele pe care le-a recoltat. Prometeu este pedepsit. El nu va mai putea să se bucure de tot ceea ce a dobândit cu preţul a prea multe strădanii şi al atâtor suferinţe.

Gândirea Luminilor se difuzează, străluceşte şi

scânteiază pe întinderea sfărâmată a unei cunoaşteri fărâmiţate. [Ştiinţele devin independente, literele se constituie într-un sector autonom, istoria, de asemenea, îşi afirmă dreptul la o desfăşurare autonomăj Simplul este înlocuit de multiplu. Faptul religios rămâne, în mijlocul tuturor acestor schimbări. Secolul al XVIII-lea propune soluţiile secolului al XIX-lea. Refugiul în forul interior. O religie a relaţiei verticale. Pietismul şi laicitatea coabitea¿a iară prea multă greutate. După creştinătate, Biserica se retrage, la rându-i, în planul doi. Luminile secolului al XVIII-lea sunt multiple, ca şi cele ale spectrului solar. În aceasta constă moştenirea Secolului Luminilor: în acceptarea unei bogăţii risipite. Sufletul trebuie să-şi afle exprimarea? Sufletul şi trupul, sufletul mai mult decât trupul şi, adeseori, desigur, trupul mai mult decât sufletul. Căci secolul al XVIII-lea a moştenit tensiunea fundamentală din co gfifo-ul cartezian. Gândirea majoritară din secolul al XVIII-lea se situează din acest punct de vedere, la acelaşi nivel, ba chiar îl depăşeşte în ceea ce priveşte dualismul transmis de scolastica creştină. Între suflet ca formă a trupului, conform vechii concepţii aristotelice reluate de scolastici, şi carne, are loc o trecere treptată, pe etape. Secolul al XVIII-lea, mai mult decât secolul al XVII-lea, a tras câteva concluzii practice din latura idealistă a filosofiei carteziene. În tradiţia medievală nu e scandalos faptul că destinul sufletului şi cel al trupului menit transmutării glorioase din ziua judecăţii de apoi merg mână în mână. Nicio tentaţie de a concepe sufletul ca fiind material şi muritor nu se insinuează în descendenţa directă a idealismului postcartezian. Opoziţia ontologică dintre eul gânditor şi materia ca întindere caracterizează spiritualismul latent al filosofiei aufklärung-ului şi a marilor construcţii idealiste din prima parte a secolului al XIX-lea. Nicio tentaţie, desigur. Primejdia trebuie căutată în altă parte. Ea rezidă într-o opoziţie

fundamentală şi paralizantă. Sufletul, în forul său interior, aparţine despărţirilor operate de gândirea Secolului Luminilor.

Avantajul parcimoniei salvatoare prealabile a forului interior este evident. Secolul al XVIII-lea a salvat astfel un esenţial pe care l-a transmis secolului al XIX-lea: forul interior şi relaţia laică individuală pietistă a sufletului ce se roagă cu Adevăratul Dumnezeu, Dumnezeul transcendent, ţinut la distanţă, prin chiar propria-i legalitate, de o creaţie îndepărtată, gste un esenţial în care Biserica se dizolvă. Creştinătatea reformată străbate cu pas aproape voios acest mare deşert al bisericii, în care Europa catolică dă lupte dramatice, primeşte lovituri grele, fără a le răspunde vreodată. Pietatea ce decurge de aici se îndepărtează de întruparea cotidiană. Ea înclină către asceza intelectuală a unei negări nerealiste a trupului şi a sexului.

Mântuire în forul interior, cu preţul unei totale autonomii a cunoaşterii, cu preţul unei totale libertăţi a trupului. În practica forului interior, tot ce are un raport cu trupul este lipsit de importanţă. Idealismul latent al Luminilor spirituale se întâlneşte, la limită, cu materialismul vulgar al greoiului La Mettrie, ba chiar cu întreaga gamă a filosofiilor senzualiste. Maşină de produs senzaţii sau obiect derizoriu. Iată trupul-obiect, trupul privit din afară, trupul ca jucărie a sufletului. Erotica Secolului Luminilor decurge poate din această atitudine. Oamenii nu mai intră în comuniune prin trup. Nu mai poate fi vorba de un erotism falie. Erotismul din secolul al XVIII-lea este un erotism al senzaţiei, el atinge, pipăie. Iar în arhitectura trupului feminin, sânii înconjuraţi de dantele înlocuiesc şoldurile pline ale lui venus genitrix. Corpul-obiect poate fi doar un simplu pretext pentru senzaţii rafinate. Boucher şi Fragonard, produse, la limită, ale cogito-ului – suntem ispitiţi să propunem această ipoteză surâzând oarecum –, pledează, de asemenea, în favoarea

fărâmiţării ireversibile ale unei civilizaţii prea bogate, care renunţă pentru totdeauna la totalitate.

Aceste consideraţii necesită un anume demers. Secolul Luminilor explodează cantitativ prin spaţiu, prin număr şi prin Stat. El înseamnă mai întâi oameni mai numeroşi decât în secolul al XVII-lea, într-un spaţiu mai vast, în

55

54

structuri demografice modificate, oameni care se căsătoresc, se nasc şi mor conform unor modalităţi străvechi, desigur, dar în curs de a evolua. Sunt oameni, mai mult chiar, societăţi ce înfruntă statul. Anglia şi Franţa, pe de o parte, şi modalităţile lor politice învecinate deţări străvechi, iar, de cealaltă parte, la periferie, despotismele luminate, care sunt state de recuperare.

y-Mâi-nroTI/Secolul Luminilor este punerea în mişcare a întregii gândiri. Structurile mentale ale epocii clasice se modifică încet, dând naştere, unei noi civilizaţii, bogată, diversă şi multiplă. El înseamnă punerea sub semnul întrebării a politicii şi a religiei, pătrunderea istoriei în primul plan al cunoaşterii, autonomia şi primatul devorator al ştiinţelor, mersul înainte al aculturaţiei în societăţile tradiţionale. Şi apoi, de asemenea, în adâncul sufletelor, o nouă sensibilitate religioasă.

Dar gândirea Secolului Luminilor este o gândire practică, având priză directă asupra realului. Îi urmărim impactul asupra economiei şi într-o estetică indisociabilă de o nouă artă de a trăi. Secretele unei civilizaţii pot fi desci –, frate în cadrul vieţii cotidiene. Secolul al XVIII-lea cunoaşte, în toate domeniile, dezvoltarea familiei. Să pătrundem în aceste cămine, J să pornim în căutarea frumuseţii, să regăsim, pe drumul literei, o foarte subtilă artă a iubirii.

partea întâi spaţiul

51
dimensiunile omului

Motivele care-l fac pe istoric să reţină, cu începere din 1680, pe durata a trei generaţii, ideea existenţei unui secol, sunt, evident, dicta-l te de istoria intelectuală a Angliei şi a Franţei, I ale căror reuşite ies în relief şi se afirmă din I momentul când totul a început să evolueze repede în ordinea gândirii. Periodizarea e întotdeauna interesată să se suprapună istoriei intelectuale, fără îndoială pentru că intelectul este cel ce guvernează. 1680 – 1710 sau 1720: intrare în paranteza cartezianã, consecinţe politice, teologice, ontologice nebunesc dezvoltate de opţiunea mecanicistă şi dualistă de la începutul secolului. Întreg secolul al XVIII iea este aici, îl regăsim deja în 1670, în Tractatus theologico-politicus. Nu de mult istoricii ezitau să-l urmeze pe Paul Hazard în demersul său. Astăzi o astfel de ezitare nu mai este posibilă. Sfârşitul secolului al XVII-lea marchează, în aceeaşi măsură ca şi începutul secolului, [o mare dată în istoria globală. Putem situa explozia din Secolul Luminilor cu începere din 1730 – 1750; de fapt, mişcarea începe carul în jurul anilor 1680.

58
59

Ce lucruri importante se petrec în cursul ultimelor două decenii ale secolului al XVII-1 le-a? Dar, atenţie! Indicatorii tradiţionali ris-l că să ne inducă în eroare. Să privim, într-ade-l

văr, Europa în partea ei cea mai populată: Franţa, Ţările le Jos, Anglia, axa renană, staţia „de Nord, 90 UUU-1 UUO OUU de km? ŢŢitmrlocliitori p-km – ¿¡uropa densa, LUropa reuşi TeTSR. Ţeastă Europă e pe cale de a-şi da duhul. În timp ce numărul populaţiei continuă să rămână acelaşi în Anglia, el are o tendinţă de a scădea în Franţa şi în Belgia. De la 1680 JaJJL20 – 1730, Franţa pierde, în medie, 10°7 o din populaţia sa. Acest rău nu este

superucial. LUafect-a natalitatea, care scade, mortalitatea, care creşte, vârsta, tot mai ridicată, a căsătoriei, transmiterea vieţii, prin introducerea unui co intorţy priic în relaţiile conjugale, la nivelul lorzilor englezi, al burg] ixU nr. nin l iei-Sva şi al ducilor şi pairilor din Franţa; în acelaşi timp, speranţa de viaţă scade în microzonele cele mai privilegiate din fericita Anglie.

Ce s-a petrecut, aşadar? Să cuprindem cu privirea totalitatea vechii creştinătăţi. Gândirea Luminilor pune în evidenţă intrarea în scenă a unei Europe-frontieră, ivită la est şi la nord. Populaţia Europei, totalitatea celor două creştinătăţi, cea latină şi cea ortodoxă, depăşise din plin cifra de 100 de milioane în jurul anilor 1620, după o lungă fază de recuperare începută în secolul al XV-lea. O ruptură şi un reflux avuseseră loc la începutul secolului al XVII-lea, dar acest cataclism afectase aproape exclusiv Europa periferică. În raportul său oameni/ spaţiu, Europa clasică era o Europă bine susţinută la centru, blocată însă pe margini. Preponderenţa franceză ieşea întărită de un nou echilibru. Către 1660, raportul dintre populaţia franceză şi cea europeană este aproape identic cu raportul dintre populaţia Franţei şi cea a întregii creştinătăţi la începutul secolului al XIV-lea.

61

Europa, admirabil prezervată la centru, în vederea marii mutaţii a gândirii, este marcată de-a lungul ei, cincizeci de ani mai târziu, de inevitabila creştere a populaţiei sale timp de două secole. 1600 – 1630 este punctul de plecare al unei mişcări în zigzag. În timp ce în Euro-B pa mediană creşterea populaţiei continua înl tr-un ritm mai lent, în Europa periferică avea] loc o adevărată catastrofă demografică. O parţi te din noul echilibru al Renaşterii începea să cedeze, cu atât mai mult cu cât, la începutul secolului al XVII-lea, populaţia din Anglia înceta, pentru un timp, să mai crească. Europa de la începutul

secolului al XVII-lea, stânjenită parcă de prea mult spaţiu, se retrăsese într-o lume închisă, incomparabil mai vastă decât ce-l din secolul al XIII-lea. În măsura în care inventarea de spaţiu, în interiorul societăţii şi al economiei tradiţionale”, a deţinut rolul puÂ4 siunilor progresului tehnic din epoca noastră, blocajul spaţial din secolul al XVII-lea are o funcţie capitală. Teritoriile de dincolo de maro blocate, „frontierele” populării barate la est, un spaţiu controlat imens, dar închis, un timp propice meditaţiilor posace şi căutărilor în profunzime: iată cum arată scurtul şi densul secol al XVII-lea, de la 1630 la 1680. Prosperitatea vechiului nucleu dens şi central ne-a fă-i cut să interpretăm ca pe o lungă linie orizontală ceea ce nu era decât tragicul reflux al Europelor periferice. Un echilibru important este din nou modificat în jurul anilor 1680. Să fie doar o ciudată coincidenţă? O mare mutaţie a gândirii întâlneşte timpul tare al, unei vaste nelinişti colective. Afirmarea secolului Luminilor răsună, la început, ca o sfidare. Primul său optimism exprimă un demers colectiv profund. Era nevoie, desigur, de multă credinţă şi de mult orgoliu pentru a prefera certitudini-l lor cerului, escatologia pe termen scurt a unei incertitudini terestre.

Capitolul I
SPAŢIUL ¡N SECOLUL LUMINILOR
De la mica la marea Europă

Spaţiul în Secolul Luminilor se organizează cu începere din deceniul 80 al secolului al XVII-lea. Europa clasică era o Europă mică, blocată la sud-est de Imperiul turcesc, izolată de Marea Neagră prin hanatul Crimeii. Regiunea Moscovei din perioada care precede domnia lui Petru cel Mare este oare Europa? Voltaire se îndoieşte de asta. Să răspundem, un moment, în mod afirmativ. Dominaţia moscovită asupra teritoriilor recent cucerite rămânea precară. Ea ajungea până la Marea Caspică, atingea mijlocul Munţilor Urali. Puterea ei asupra

calmucilor şi başchirilor rămânea teoretică. Fortificaţiile înconjurătoare, Harkov, Bielgorod, Voronej, Tambov, Saransk, Simbirsk, Menzelinks, marchează, începând din mijlocul secolului al XVII-lea, adevărata linie despărţitoare dintre ceea ce este sigur (nord-vestul împădurit) şi ceea ce este nesigur (stepa din sud-est). Rusia rănită din vremea Marilor Tulburări se retrăsese în pădure. „Frontiera" rusească s-a închis în secolul al XVII-lea. Pădurea scandinavă continuă, împreună cu tundra, să fie un paravan către nord, malurile Mării Albe şi ale Oceanului îngheţat constituie un alt no man's land. Pretutindeni pe continent, la est şi la nord, pretutindeni în America – unde Perú stagnează în faţa populaţiilor nesupuse din Anzii Cordilieri –, în Africa, în Asia, imperiile fraţ pasul pe loc. Europa a sfărâmat doar o parte din constrângerile care-i limitau câmpul de acţiune. Europa clasică a păstrat doar poziţiile secolului al XVI-lea. Între civilizaţia europeană şi celelalte lumi s-a ridicat o nouă barieră.

Cam în jurul anilor 1680, Europele periferice relansează creşterea prin inventarea de noi spaţii. /Anii '80 marchează trecerea decisivă de la o Europă mică la una mare. Niciodată, faţă cu restul lumii, Europa Secolului Luminilor, excentrată în raport cu Europa clasică şi cu Europa mediteraneană din timpul Renaşterii, nu va fi fost, obiectiv vorbind, mai vastă Conştiinţa acestei dilatări a spaţiului european se exprimă, în mod paradoxal, prin cosmopolitismul Secolului Luminilor, un cosmopolitism restrâns, care n-a depăşit niciodată cadrul Europei şi se întemeiază pe o uitare implicită a restului lumii\Este oarecum o anticipare a cuceririi, în profunzime, a continentelor către civilizaţia-lume cu componentă europeană. El este deci totodată conştiinţa acestei mutaţii, uitarea celorlalte culturi şi a celorlalte civilizaţii aflate dincolo de frontierele lărgite ale spaţiului european, perceperea generoasă a unei cetăţi a oamenilor ce se

confundă cu marea Europă.

Imaginea literară: minores, Montesquieu şi călătoria filosofică

Să pornim de la textele literare. Începând cu cele ale vulgarizatorilor târzii, martori ai unei largi difuziuni, şi până la textele fundamentale.

Câte marchează limpede noua relaţie a omului cu spaţiul european lărgit. Două minores au avut momentul lor de succes: Ange Goudar a publicat, în 1765 – 1774, la Köln o carte intitulată Iscoada chinezească, sau Trimisul tainic al Curţii din Beijing întru cercetarea stării prezente a Europei. Procedeul fusese folosit încă de pe vremea Scrisorilor persane. Marchizul de Caraccioli publică la Veneţia şi la Paris, în 1777, Parisul, model al naţiunilor străine, sau Europa franceză. Toate acestea reprezintă mai întâi o afirmare a unităţii europene. Chinezul lui Ange Goudar îşi arată uimirea blajină: „Nu înţeleg de ce europenii s-au împărţit în mici populaţii, ale căror forţe inegale pot fi subjugate de la o zi la alta”. Cât priveşte marchizul de Caraccioli, el exclamă cu înflăcărare: „Italieni, englezi, germani, spanioli, polonezi, ruşi, suedezi, portughezi… sunteţi cu toţii fraţii mei, prietenii mei, sunteţi cu toţii la fel de bravi şi de virtuoşi” (după R. Porneau). Caraccioli fixează astfel şi limitele cetăţii, mai mari acum, a Secolului Luminilor: lumea, adică Europa.

O. singură Europă. Europa ca unitate culturală epi mai prolific dintre colaboratorii Enciclopediei – T afirmă fă Europa este superioară restului lumii „prin creştinism, a carin morală binefăcătoare rm Unde decât; către îeHcirea societăţii”. „Popoarele Europei au principii pe care nu le mai întâlnim în alte părţi ale lumii […] Europenii creştini sunt ceea ce erau grecii”. Europa, ca spaţiu cultural, reintroduce o apreciere favorabilă a creştinismului ca fapt european de civilizaţie. Iar Enciclopedia conchide textual: „Faptul că Europa’ este cea mai mică dintre cele patru

părţi ale lumii prin întinderea teritoriului său nu are nicio importanţă, de vreme ce ea este cea mai însemnată dintre toate prin comerţul, navigaţia, bogăţia sa, prin gândirea şi hărnicia sa, prin cunoaşterea artelor, a ştiinţelor, a meseriilor”.

63

62

Europa, ca spaţiu cultural, este, de asemenea, mişcarea, progresul. În afara ei, totul este imobil, împietrit, barbar. „Toate popoarele care au făcut negoţ în Indii au dus acolo, întotdeauna, metale, şi au adus de acolo mărfuri […] Vechii autori care ne-au vorbit despre Indii ni le zugrăvesc aşa cum le vedem şi astăzi, în ceea ce priveşte ocârmuirea, purtările şi moravurile. Indiile au fost, indiile vor fi ceea ce sunt şi acum […] Cele mai multe dintre popoarele care trăiesc pe coastele Africii sunt sălbatice sau barbare […]” (Montesquieu, Spiritul legilor, XX, 21). Înăuntrul spaţiului cultura 1 european, yi guros afirmaT7-Montesquieu introduce o bipo-llaritate-frtricâamentala: „n, xuitip a un fel din Sudşicele din Nord7 Prjineleau ţof-Teâut – le comoflităţi ale Wţij-Ljxiţine nevoi; celelalte aii multe I nevoi şi puţine, comodităţi ale vieţii”. Europa dilatată decreâtercă viguroasă a teritoriilor sale de frontieră se confundă nu numai cu universul locuit, ci se construieşte în jurul unei polarităţi nord-sud, care nu ţine seama; şi pe bună dreptate, de naţiuni şi de state.

Această dualitate nord-sud – ea închide o realitate obiectivă din ce în ce mai presantă – aparţine cu adevărat reprezentării spaţiale a Secolului Luminilor. Europa este, la început, o Mediterană basculată către nord. Europa – născută în cuvinte în secolul al XVII-lea – împrumută această structură de la creştinătatea latină. Mişcarea de răsturnare care pătrunde în conştiinţa literară a secolului al XVIII-lea se înrădăcinează într-o durată – foarte îndelungată. Între secolul al VII-lea şi – secolul al XIV-lea,

nordul crescuse. Întruna, în detrimentul spaţiului mediteranean, tăiat în două prin inserţiunea Islamului. Marea inovaţie medievală are loc între Loara şi Rin. Ciuma neagră, care bântuie mai la nord, descoperirea, cucerirea şi exploatarea unor lumi noi contribuie la progresul Mediteranei. Această creare de drumuri, de mijloace de comunicaţie, de noi spaţii este întovărăşită de o puternică inovaţie artistică şi intelectuală. Mediterană îşi recapătă prestigiul. În ansamblul său, şi mergând pe urmele secolelor al XV-lea – al XVI-lea, secolul al XVII-lea continuă să supraestimeze prestigiul mării Lăuntrice.

În 1680, oamenii au conştiinţa unui nou echijjhrn. Cu privire la teritoriul ce se întinde din sud şi până în nord, la nivelul reprezentărilor, lucrul a fost spus, în mod definitiv. Şi anume, în capitolul publicat de Paul Hazard jajncă = – pMţiii rărţii Chiza contiinţet cumnene:

prăbuşirea Spaniei, eclipsa prin care trece Italla, plenitudinea „de „manifestare ajranţei, aspra corieurenfă-7 r-7\ n fiii ol, a Olandei”, a jjjmătăţuoccidenn 1697, la

Tübingen, A. HocPÂSteâter laudă, într-un discurs în limba latină [latina, ca limbă a nordului], utilitatea de a călători în Anglia: Oratio ele utilitate peregrinationis anglicanae. Nu voi aduce laude, spune oratorul, fertilităţii Angliei, ci voi vorbi mai curând despre ştiinţa sa, şi, încă mai mult, despre religia sa. Cine nu ştie cu cât curaj şi bărbăţie, sub domnia lui Jack al II-lea, oameni de seamă s-au opus trimişilor sinagogii romane şi au apărat o cauză pe care o au în comun cu noi?” începutul Secolului Luminilor este totodată şi marea revanşă a Europei protestante.

O istorie literară a călătoriilor nu a fost încă făcută; ea ne-ar învăţa multe lucruri. Călătoria, cu începere din secolul al XVI-lea şfpină feTTfâFşâtui-seeoktkrrăl XVrHea, ducţţaproape totdeauna, l ctlie – faţa. Roma este un loctte HJF lerinaj obligatoriu pentru orice artist, şi nici Mnn-taâgnp rm împalpă această l’Cgulă. Nuidul se instruieşte

în Sud, îşi lărgeşte orizontul în Sud, îşi capătă bucătarii şi artiştii din Sud. În Sud el află prestigiu, consacrare, bunuri culturale. Sudul îşi trimite către nord misionarii, artiştii, tehnicienii: în Sud, Nordul vine să se instruiască, în Nord, Sudul vine să dea lecţii.

În jurul anilor

1680T7 g (I Călătoria filozoiigăr-literară, dală. nu chiar artistică, nu mai duxe j-ilxe JSud* ci către Nord. Călătoria i! UltU" rală a Secolului Luminilor se îndreaptă, în mod paradoxal, către nordul Europei. Pentru a pleda cauza Nordului, a se vedea, a contrario, călătoria în Spania. Începând din perioada doamnei d'Aulnoy, la sfârşitul secolului al XVII-lea, ea se imobilizează într-un stereotip: Spania, subiect de uimire, de batjocură şi de scandal pentru Europa de dincolo de Pirinei, nu mai este Europa; propilee ale vechilor şi noilor lumi, ea devine anexa îndepărtată a spaţiilor exterioare. Translaţia acelei peregrinatio iberice din domeniul călătoriei culturale către genul exotic arată excentrarea spaţiului european. Europa pierde o provincie mediteraneană chiar în momentul când câştigă provincii spre nord. Dar să trecem de la imaginar la realitate, la călătoria reală, la călătoria culturală a elitei Secolului Luminilor. De obicei, ne închipuim o cercetare uşor de realizat, aplicată unei serii, în mod necesar limitată, de nume cunoscute din literatură, ştiinţă şi arte, care ar duce la constituirea unor hărţi speciale ale secolelor al XVI-lea – al XVIII-lea. Hărţile din secolul al XVI-lea, ar consemna convergenţa italiană, cele aflate la articularea dintre secolele al XVI-lea – al XVII-lea, o Spanie în prelungirea Italiei. Începând din 1680, vom vedea apărând Anglia, din 1750, Germania de Est, iar din 1770, Rusia europeană, adică Petersburg.

67

66

Europa-călătoriilor este o. Europă urbană. Parisul se

situează în frunte, desigur, vân apoi, cu „mult „în urmă T-Veneţia, Roma, Florenţa, prin tradiţie şi gust al plăcerii. Viena, Londra, sunt locuri unde oamenii călătoresc pentru ştiinţă. Berlin şi Petersburg interesează prin mijloacele puse în serviciul celebrităţilor de tot felul de către despoţii luminaţi, Frederic sau Ecaterina, de fapt, de către principe spre a folosi limbajul filosofilor din Secolul Luminiţor. „Când debarcă la Bordeaux, westiananui Candide şi olandezul Martin îi aud pe toţi călătorii spunând: «Mergem la Paris»; fac şi ei ca toţi ceilalţi, spunându-şi că nu se vor îndepărta astfel prea mult de drumul către Veneţia, unde trebuie să-i aştepte Kunigunda”. l, a Marsilia, ca şi la Bordeaux, la Lyon, la Calais sau la Strasbourg, călătorii ce întreprind această călătorie filosofică stau doar foarte puţin. „Toţi se grăbesc către capitala galilor sau către noul Babilon”: căci, conform Iscoadei chinezeşti de Ange Goudar, „întreg regatul este în Paris”, această „capitală a lumii europene”. Marivaux pune chiar în gura unuia dintre personajele sale următoarele cuvinte: Parisul este lumea”, iar restul pământului e mahlâţă-iMduiia U. Püm éâiü). „MarivuilX că = – neatunzeazar Fără voia lui dimensiunea spaţială restrânsă a Europei luminate de călătoria filosofică.

Călătoria pe continent face parte din educaţia înlor-ănst Ocrat Id cugfrze din Tigqiliifrăl XVIII-lea. Europa călătoriei întreprinse deen giezi este mai înţâl franceză; ea ajungepânaâa Veneţia”, üachiar7 – 5 vmtuălr” până la Ţările de Jos, în ţinutul Rinului şi într-o parte din Germania, ignorând de acum înainte Spania. Anglia şi Franţa mărturisesc astfel, prin mijlocirea elementelor unei călătorii pedagogice, dominaţia lor culturală asupra Europei luminate. Călătoria englezilor pe continent a contribuit la francizaroa – destul de profundă, în secolul al XVIII-lea – limbii engleze înseşi. Engleza reginei, accentul caracteristic Oxfordului, cu silabele sale bine marcate şi cu

intonaţiile sale continentale, s-au născut, în mare măsură, din şederea pe continent a vlăstarelor gentry-ei britanice, în timp ce engleza americanizată, din Virginia şi din Noua Anglie a „Capetelor rotunde”, protejată la distanţă şi de asprul ei înveliş provincial, păstrează intonaţiile anterioare cosmopolitismului european şi francofon din secolul al XVIII-lea.

uar să ne întoarcem la spaţiul cultural frant cez. Întreaga lecţie a reprezentărilor parţiale ale secolului al XVIII-lea e cuprinsă în peregrinările celor mai iluştri dintre fiii săi. Priviţi-l pe Rousseau, pendulând între Elveţia, Torino, Alpi, Paris şi Anglia lui Hume. Priviţi-l pe Diderot, călătorind în Rusia europeană a împărătesei Ecaterina a II-a. Priviţi-l pe Voltaire: „Născut la Paris, el n-a cercetat decât ţinuturile din Nord, neînaintând niciodată spre Sud dincolo de o linie jalonată de Turena, Lyon, Geneva. Drumurile sale se îndreaptă către Anglia, Ţările de Jos, Germania, Elveţia” (R. Porneau). Lorena, în acest itinerariu, este mai mult decât un loc de trecere: ea este unul din focarele elipsei.

Această geografie este vppţip T.nqgnt perip Ki al inimontesqnien, între 1728 şi 1732. ne m-a Alb duie să-s-k & am-UrL.fel de geografie psihologi-l că a Eni Oppi Sppriliiâă n T. Târmnilnr Fa înrppo cu o Austrie „frontieră!: cu Viena, capitală al unui imperiu danubian de dată foarte recentă, unde îl întâlneşte pe principele Eugen, care era atunci căpetenia consiliului de război al Imperiului, erou al „frontierei” orientale a Europei, învingător al turcilor, recuceritor al Dunării europene, pe care îl va elogia în tratatul său Despre respect. Notele cu privire l-ai Călătoria în Austria sunt aride. Locuitorii acestei prea catolice ţări sunt priviţi în chip ne«cruţător. Întâlnim doar două manifestări deentuziasm: în faţa minelor de aramă din Ur J garia, Kremnitz, Schemnitz, Neusohl (între 173 ll şi 1751, Montesquieu scrie, pornind de aici, cinci memorii cu

privire la mine şi drumuri), în faţa strădaniilor ocârmuirii imperiale de a pune în circulaţie bunurile şi ideile acestui ţinut de munte, împădurit şi sălbatic. „Drumul acesta frumos n-a costat decât 430.000 de florj rini. Partea de dedesubt este pavată cu pietre, iar partea de deasupra este acoperită cu piel triş […] împăratul a mai făcut şi alte drumuri

foarte frumoase, care comunică cu porturile sale de la Adriatica. Se afla în lucru şi un drum cate uneşte Karlstadt şi Bucharitz […]”.

Un lung ocol se înserează între Gratz şi Haga: tradiţionala călătorie în Italia, situată trfâx-o paranteză. Decepţie, ferocitate „sistematică. Montesquieu nu vede la Veneţia decât decadenţă, lene, desfrâu: „De douăzeci de ani, numărul târfelor a scăzut la Veneţia cu zece mii; şi asta nu pentru că moravurile s-ar fi schimbat în bine, ci fiindcă vin aici mult mai puţini străini. Odinioară veneau, cu prilejul carnavalului, între treizeci şi treizeci şi cinci de mii de străini. Acum nu vin mai mult de vreo sută cincizeci”. Un rest de tandreţe persistă totuşi, faţă de o îndelungată tradiţie de impietate. Veneţia face parte din Italia de Nord, pe care Europa Secolului Luminilor o reţine în structurile spaţiale ale reprezentărilor sale. „Numai nebunii sunt daţi pe mâna Inchiziţiei la Veneţia”. „Milanezul este destul de cultivat, dacă ne gândim că acest ţinut a aparţinut Spaniei”. E o virtute a Nordului. Prin contrast: „Nu tot astfel stau lucrurile în Regatul Neapolelui: oamenii din Calabria n-au decât o mantie, în care stau învăluiţi zăcând în vreo piaţă cât e ziua de mare şi trăind doar din doi bănuţi pe zi. Am auzit că de când Minorca este stăpânită de englezi, ea aduce un venit de patru ori mai mare decât înainte”. Cu privire la Sardinia: „Nu găseşti aici nici apă, nici vin. Apa este aproape pretutindeni sălcie”. „Am plecat din Torino, adică dintr-un

oraş destul de plictisitor”. Cu privire la Genova: „Republica aceasta este foarte săracă […] Genovezii sunt cu totul nesociabili; această trăsătură nu le vine atât dintr-un caracter sălbatic, cât din neobişnuita lor zgârcenie […] Tot timpul vreun nobil genovez călătoreşte spre a cere iertare, cutărui sau cutări suveran, pentru prostiile pe care le face republica lor”. „Familie italiene cheltuiesc mult pentru canonizări.

Familia Corsini, din Florenţa, a cheltuit mă bine de 180.000 de scuzi romani pentru canonizarea unui sfânt Corsini. Marchizul Corsini, spunea: «copiii mei, mai bine fiţi oameni de I treabă decât sfinţi!» – Au o capelă unde se ol dihneşte sfântul. Puţini ticăloşi şi-au jecmănit familia ca acest sfânt […] Oricărui italian îi place să fie măgulit”. „Când intri în Statul Papal, vezi o ţară mai bine organizată, dar majj mizerabilă. Impozitele nu sunt aici atât de mar «ca în ţinutul Florenţei; ba chiar sunt foarte! mici, dar cum nu există nici comerţ, nici în –, dustrie, oamenii îşi plătesc impozitele la felj de greu ca şi florentinii […]” În statul roman, ignoranţa duce la paludism, iar superstiţiile încurajează banditismul: „Închipuiţi-vi-l pe Cartouche la Roma! […] în momentul de faţă, la Roma domneşte o simonie publică. Nicicând crima nu a dominat atât de făţiş sub ocârmuirea bisericii”. „Unul din lucrurile care contri-i buie cel mai mult la înmulţirea populaţiei din Neapole este mizeria şi lenea napolitanilor”.

70

7.1

Când se întoarce din ţi-lja. Montesquieu tra-l versează Germania catolică de Sud. Privirea lui se arată necruţătoare pentru Bavaria şi Germania luterană. Prusia lui Montesquieu este încă un loc ce te respinge prin barbaria lui; treizeci de ani mai târziu totul se va fi schimbat. Valea Rinului, cel mult, constituie I un fel de refugiu fericit. În această geografie! severă, doar un singur

punct de atracţie: a ristocraţia engleză care apare pretutindeni în cea mai bună lumină. O surpriză o constituie Olanda *: în 1779, pa a decăzut. În gen; i ifiJ afectivă a Jsecolului Luminilor, în avantajul Angliei. Această decepţie corespunde unei rea – litaţi economice. Olanda nu s-a mai ridicat după victoria sa din 1714; îndatoririle ce-i creează responsabilităţi nemăsurate o apasă peste măsură. A trecut vremea când Daniel Huiet propunea întruna modelul neerlandez. Chiar şi în Franţa, cu greu poate fi înţeleasă o activitate întemeiată aproape numai pe negoţ.

Sufletul unor oameni care trăiesc din negoţ este cu desăvârşire corupt". Dar acest regres al Olandei purcede din dezvoltarea unui Nord ai îndepărtat: „Este sigur că negoţul din Olanda scade văzând cu ochii. O dovadă este că Amesterdam creşte, construind întruna. Banii sunt scoşi din circuitul comercial şi întrebuinţaţi întru cumpărarea de pietre, şi văd încă de pe acum că se va întâmpla şi aici ca şi va veneţia unde, în loc de flote şi de regate, au rămas doar palate frumoase. Nordul începe să facă negoţ pe cont propriu în Sud. Hamburg, Altona, Gdańsk ajung mai mult ca niciodată în Mediterana". Observaţiile rapide ale lui Montesquieu sunt confirmate de lucrările recente ale istoricilor cantitativişti. Olanda, ca şi Anglia, este subminată de drogurile extrase din plantele venite din Orient şi, în chip şi mai primejdios încă, de alcool. „Un bărbat mi-a spus că ceaiul ducea la pieire burghezia din Olanda […] se consumă prea mult zahăr, soţul stă în faţa ceştii cu ceai cel puţin două ore, pierzându-şi timpul. Şi tot astfel fac şi servitorii. Acest ceai slăbeşte fibrele stomacale ale femeilor; drept care multe dintre ele beau rachiu, spre a contracara răul".

Decepţia lui Montesquieu este întreţinută de o surprinzătoare descoperire: intensitatea sentimentului religios, pe care îl întâlneşte pretutindeni. La Utrecht,

Montesquieu se află în plin Ierusalim jansenist: „Jansenişţii din Franţa au greşit comunicând cu cei din Olanda […]”. Montesquieu face şi această cugetare dezamăgită: „Cât de proşti sunt oamenii! Mă simt mai lfegat de religia mea de când am văzut Roma şi capodoperele de artă ce se află în bişeriei”. La 31 octombrie 1729, Montesquieu se îmbarcă; ajunge la Londra la 3 noiembrie, în sfârşit! Anglia anilor ’20 va fi fost pentru el paradisul regăsit al Luminilor continentale. Treizeci de ani mai târziu, va găsi ceea ce pare a fi contribuit să-l facă să deteste Olanda, şi anume intensitatea renăscută a vieţii religioase. Dar pentru moment nu întâlneşte decât «fericită existenţă cât se poate de terestră. „Po. porul Londreimănâncă multă carne”. Inegalitatea nivelurilor de viaţă… „în general, englezii sunt modeşti […] La Londra există libertate şi egalitate. Libertatea de la Londra este libertatea oamenilor de calitate, care se deosebeşte de cea a oamenilor din Veneţia, care este libertatea de a trăi obscur şi cu târfe şi de a te căsători cu ele […]” Este un popor civilizat, discret, curtenitor, ale cărui femei au o purta» foarte rezervată şi, desigur, „sentimentul religios este absent în Anglia”, ceea ce explică moralitatea publică. Astfel se deformează re» litatea în respectuoasa şi iubitoarea oglindă a Europei filosofice. „În Anglia, sentimentul religios este absent; doar patru sau cinci membri ai Camerei Comunelor merg la slujbă sau la predica ce are loc la Cameră, cu excepţia marilor prilejuri, când sosesc foarte devreme! Dacă cineva vorbeşte despre religie, toată lumea începe să râdă. Un om a spus în faţa mea: cred în asta «ca în sfânta Evanghelie», şi toată lumea a început să râdă. Un comitet ce are drept rol să observe cât e lumea de re-l ligioasă este socotit ridicol”. „Anglia este în clipa de faţă ţara cea mai liberă din lume, şi când spun asta mă gândesc la toate republicile existente […]”, şi, în sfârşit: „Dacă un bărbat din Anglia ar avea tot atâţia duşmani câte fire de păr are în cap, nu i s-ar

întâmpla nimic rău, asta înseamnă mult, căci sănătatea sufletului este tot atât de necesară ca şi aceea a trupului”.

Cum s-a constituit marea Europă

72

Dar să încercăm să descoperim realitatea, dincolo de imaginea literară şi de notaţiile impresioniste ale ilustrei noastre călăuze. Literatura de călătorie şi călătoria filosofică propun două

Europe. Odată cu trecerea timpului, vom deosebi trei. O Europă meditrranpanăji) foarte bătrână Europă la sud; Europa densaa Tenşitelor. Europa înaintată a secolului al XIII-lea, care rămâne în centrul unui spaţiu privilegiat; Europa „frontierelor” şi a zonelor-limită cuceri tri-Spe a Acospţi Europe marginale îi aparţin imperiile născute dincolo de mări în secolul al XVI-lea.

Europa Secolului Luminilor este – trebuie să o mai spunem încă? – o Europă mare. Între mijlocul secolului al XVII-lea şi mijlocul secolului al XVIII-lea, spaţiul european se dublează, prin reîncorporarea vechii creştinătăţi orientale, pe care distanţa, năvala nomazilor din stepă şi un destin vitreg – aşezarea pe timp îndelungat a turcilor în Balcani şi, mai ales, în câmpia dunăreană – o despărţiseră aproape cu totul de Mediterana densă a celor şaizeci-optzeci de milioane de oameni aparţinând creştinătăţii occidentale. Extraordinara creştere a ţinutuiilor europene de dincolo de mări în secolul al XVI-lea maschează prea adesea realitatea acestei diminutio de la est, în raport cu secolul al XII-lea. Mişcarea ce începe în jur de 1680 rezultă din suprapunerea a doua elemente: un element de recuperare, înaintarea accelerată a unei „frontiere” de colonizare.

E\eninia] atuli-piÎEL constă în reîncorporarea Europei dunăren-aupa ultimele izâmeniri, „din 1 iii-l M J ti îN imperialismului turcesc. lmperiul turcesc, construcţie arnaiea, încercase să găsească, într-o primă etapă,

rezolvarea contradicţiilor sale, într-o mişcare ¿le fugă înainte, sub influenţa lui Ahmed Koeprâlio». Acesta era încurajat de slăbirea frânelor tradiţionale: Imperiul, redus cu 40% în ceea ce priveşte populaţia, Rusia, pustiită în Vremea Marilor Tulburări, Polonia, extenuată de războaie de cucerire în detrimentul ruşilor, epuizarea economică şi morală a Veneţiei. În l'aţa primejdiei turceşti, bătrâna creştinătate nu oferea, în 1660, decât soluţia arhaică şi depăşită a unor state ori prea mari, ori prea mici. Zguduirea care declanşează o lungă perioadă de tulburări porneşte din Transilvania şi din Ungaria habsburgică. În 1663, în Imperiu, ca şi pe vremea lui Luther, Tilrkenglocke îndeamnă la rugăciune întru mântuirea creştinătăţii. În anul următor, ajutorul francez, venit în preajma mănăstirii Saint-Gothard, şi rezistenţa înverşunată a veneţienilor salvează, la limită, ceea ce mai rămâne din Europa Centrală.

75

Voltaire, în al său Eseu asupra moravurilor, face din această poziţie a Ungariei habsburgice pretextul, dacă nu chiar cauza atacului din 1683. „Dintre toate popoarele pe care le-am văzut [...] niciunul nu este mai nenonocit decât cel al ungurilor. Ţara lor, depopulată, este împărţită între credinţa catolică şi cea protestantă [...] Tânărul hare Thokoly, nobil ungur [...] a ridicat la lupta acea parte din Ungaria care asculta de împăratul LeopoldJ-l Marele vizir Kara Mustafa, succesorul lui Ahmed Cuprogli, a fost însărcinat de Mahomed al IV-lea să-l atace pe împăratul Germaniei, sub pretext că astfel îl va răzbuna pe Thokoly. Sultanul Mahomed şi-a adunat armata în câmpia din jurul Adrianopolului. Niciodată n-au avut turcii o armată mai numeroasă". 140.000 de soldaţi, 30.000 de tătari din Crimeea... 250.000 de ca meiil. În total. Această hoardă pustieşte Ungaria. Este o masă uriaşă, disproporţionată în raport cu slaba densitate de populaţie a câmpiei ungare,

este o cauză de fragilitate. Totuşi, „nimic nu-i stătu în cale lui Kara Mustafa [...! El înaintă, fără să i se opună vreo rezistenţă, până la porţile Vienei (16 iulie 1683). Şi se porni pe dată s-o asediezo”. Rezistenţa eroică a populaţiei se prelungeşte până la sosirea ajutoarelor. Cruciada bate la poarta Europei Secolului Luminilor, Ajutorul sosit este de ajuns.

El face să explodeze aparatul de i-azboi otoman, aflat în plină descompunere. Soldaţii lui Ioan Sobieţki din Polonia, cei ai lui Carol de Lorena: airmata cruciadei nu depăşeşte 70.000 de oameni. Ea este alcătuită din oameni-veniţi din apropiata Polonie, din estul şi sud-estul Germaniei: victoria de la Kahlenberg *, spre deosebi e de cea de la Saint-Uotnard, este o victo „iie a „frontierei” Europei. Kahlenberg (12 septembrie. liili J), cea mai mare „dată de acest gen „ainsecolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, marchează începutul dublării teritoriale a Europei.

În câmpia dunăreană, înaintarea austriacă se face cu încetineala înţeleaptă a unui marş îndărătul unei „frontiere”. Austria se ocupă, în acelaşi timp, de îmblânzirea aristocraţiei maghiare şi de izgonirea turcilor. Mohaci (1686), victoria veneţienilor, care răzbună pierderea Cretei (Candia căzuse în 1669) prin ocuparea, până în 1715, a Peloponezului, cucerirea Azovului de către Petru cel Mare (1696), Zenta (1697), marea victorie a principelui Eugen sunt tot atâtea etape militare ce pregătesc pe cea de la Karlowitz (1699). Turcii pierd pentru totdeauna controlul Marii Câmpii. Nuclee de coloni germani asigură paza. Mersul înainte continuă, cu victorii şi înfrângeri.

În 1716, „frontiera” dunăreană trece printr-un punct înalt, confirmat prin tratatul de la Passarowitz (21 iulie 1718), Banatul Timişoarei, Oltenia împreună cu Ungaria (turceşti) şi Principatul Transilvaniei, sunt cucerite în decursul ultimilor cincisprezece ani ai secolului al XVII-lea.

Între 1736 şi 1739, cu preţul unor mari sacrificii în est în favoarea Persiei, turcii au într-o oarecere măsură câştig de cauză în vechea ceartă dintre cele două Islamuri, datorită tehnicienilor francezi. Pentru aproape un secol, frontiera politică se stabilizează. Preliminariile de la Belgrad (1 septembrie 1739) redau Imperiului otoman părţile din Serbia, înainte de marea mutaţie ce va avea loc după tratatul de la Kahlenberg (1683). Este mica Europă clasică, pe care forţele demografice, intelectuale, economice o pregătesc în profunzime pentru marea mutaţie legată de creşterea din Secolul Luminilor.

Bosnia, Banat, Oltenia ce-i fuseseră luate prin tratatul de la Passarowitz. Frontiera sud-orientală a Europei se va confunda vreme îndelungată cu Dunărea, cu Sava şi cu înălţimile din Banatul Timişoarei. Ea lasă în grija Austriei organizarea în profunzime a 300.000 km² de spaţiu nou. Secolul Luminilor abandonează, şi fără niciun regret, Balcanii, visului exotic turc. Este şi concluzia pe care o trage Voltaire către sfârşitul Eseului asupra moravurilor f „r…] Mustafa Cuprogli […] recuceri o parte din Ungaria şi restabili reputaţia Imperiului turcesc, dar, de atunci, frontierele acestui imperiu nu au trecut niciodată de Belgrad sau de Timişoara […] Vestitele bătălii pe care principele Eugen le-a dat împotriva turcilor ne-au arătat că aceştia puteau fi învinşi, dar fără a li se putea smulge prea multe teritorii”.

Pentru ca să fie reluat mersul înainte, trebuie, în primul rând, să aibă loc o racordare demografică, iar diferenţele dintre ritmurile de creştere să se şteargă progresiv între noua Europă marginală şi nucleul dens unificator. Există între Europa de la „frontiera” de est, şi cea din vest, o diferenţă fundamentală, pe care Voltaire o întrevăzuse încă în Istoria Imperiului rusesc sub Petru cel Mare: „Pentru ca Rusia să devină la fel de populată, la fel de bogată, la fel de plină de oraşe ca şi ţinuturile noastre

meridionale, vor trebui să treacă încă multe secole şi să fie ocârmuită de ţari asemenea lui Petru cel Mare”.

Marea mutaţie spaţială a Europei Secolului

T.uminilnr cp gunoa-Hmtsinve

De fapt, cele două creştinătăţi s-au apropiat între ele un moment, în secolul al XII-lea; o anumită scoatere din enclavă, reciprocă, s-a produs în secolul al XVI-lea, sub ţarul Ivan, în perioada lui Chancellor, a Companiei en – glezeşti din regiunea Moscovei, a creării, în 1580, a Arhanghelskului. Secolul al XVII-lea a tăiat de Occident pedunculul slav. Slavia latină (Polonia, Boemia, Moravia, Croaţia) a contribuit şi ea, în felul său, la acest proces. Ei, aceşti slavi de tradiţie latină, începând să privească spre vest, îi lasă într-o izolare totală pe slavii din răsărit. Primele două decenii ale secolului al XVII-lea nimicesc secole de strădanii. Demografia istorică se izbeşte, când cercetează trecutul Rusiei de dinainte de începutul secolului al XVIII-lea, de dificultăţi aproape de nedepăşit. Istoria Rusiei este cronologic decalată. Rusia aparţine unui alt spaţiu-timp cultural. Ţinut deschis, spaţiul rusesc variază întruna, iar partea unde se dezvoltă o formă de ocupaţie agricolă se întinde întruna, începând de la nucleul forestier primitiv, către nord, către sud şi către est. „Aşadar, propunerea de a evalua la 11 sau la 12 milioane populaţia rusă de la începutul secolului al XVII-lea, şi la 17 – 18 milioane pe cea de la sfârşitul acestui secol, nu se întemeiază pe dovezi foarte convingătoare”.

Zona de ocupaţie se dezvoltă întruna, între secolul al XVII-lea şi secolul al XIX-lea, într-un ritm mai mult sau mai puţin rapid, ce rămâne a fi stabilit. Rusia* se înfăţişează ca un nucleu dens de populaţie înconjurat de o „frontieră”. Până în secolul al XVII-lea, frontiera se deschide în trei direcţii: la nord, la est, la sud. Începând din secolul al XVIII-lea, „frontiera” din nord se închide, rămânând deschisă doar cea de la sud şi de la est. Cu începere din

secolul al XIX-lea, rămâne deschisă numai cea de la est. Nucleul de difuzare creşte mult mai lent decât „frontiera”, prin absorbirea, la centru, a unor foste frontiere transformate în „ţinuturi străvechi”.

Ar fi interesant să surprindem realitatea rusă pe două plamjfi-i nucleul dens, pe de o parte, nuHeljlq-ns şi totodată „frontiera”, pe de alta. Mişcăm & – de populaţie ale acestor două definiţii spaţiale nu coincid nici pe departe.

76 I 77

78

Faptul major se situează la est: după tratatele de la Rijswijk (1697) şi de la Karlovitz (1699), începe reîncorporarea Europei danubiene.

MOREEA

REGATUL

„Ateno

REGATUL SARDINIEI

Constontinopole

CORSICA (Republica Genovez5) J

V Florental.

ŢOSCANA/biser1

Genova

STATELE

Avignon

ŢARA ROMÂNEASCĂ Bucureşti

— BANATUL!

— TIMIŞOAREI

Geneva

5 MARELE wv PRINCIPALS? «ÄAL-OSO «¡TRANSILVANIEI

Clnnsbrui trentojís

S & ///////I

vvenetig

München l III lié

Besançon
11 Luxemburg louilllvăvy ¡i-NTAW Strasbourgfir
Cracovia
Frankfurt
Wroc + aw
Kassel-Anvers-Varşovia
Minden
Londra.
remen
Homburg
PROVINCIILE UNITE
Amsterdam”,/ /. ¿9 J
Königsberg]
Kovno
DANEMARCA.

Chiar dacă tendinţele, la limită, sunt înrudite pe timp îndelungat – ele sunt orientate spre o creştere. Dar panta este mai lină în centru, fiind marcată prin alternanţa fluxului şi a refluxului. O îndelungată tasare marchează, la nivelul vechii Moscove forestiere, ultima treime a secolului al XVI-lea. Catastrofa din 1601 – 1602 loveşte un trup bolnav. Rusia nu este cruţată de ciumă: 1602, 1654, 1709 – 1710, în ritmul unei cronologii europene. O parte din recuperările secolului al XVII-lea va fi fost risipită la sfârşitul secolului al XVII-lea] şi la începutul secolului al XVIII-lea. În cea] de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, frontiera îşi reia înaintarea într-un ritm mai rapid, către Urali, de-a lungul fie/c-ului sibe-l nan, la sud de Taiga, către stepele din sud. Ea repară unele dintre breşele de la Pomorje. Dar Rusia, înainte de Petru cel Mare; îşi repară stricăciunile mai ales la sud, spre; stepă. Alunecând către sud, Rusia, paradoxal „se separă complet de Europa Occidentală. Depopularea de la Pomorje ducea la sufocarea comerţului din Arhanghelsk. Pentru a înlocui acest port din secolul al XVI-lea, situat prea la nord,

soluţiile Secolului Luminilor poartă numele de Petersburg şi de Odesa. Ele sunt porţile de ieşire ale unui spaţiu rus al cărui centru de gravitaţie s-a deplasat către sud în decursul anomaliei termice negative din mica eră glaciară a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea. Ceea ce ştim de puţină vreme despre ritmurile de evoluţie ale populaţiei poloneze se coroborează din plin cu ipotezele noas-I tre'. Creştere mai rapidă a zonelor de „frontieră", alunecare relativă către sud.

82

Ipoteza pe care o propunem, privitoare la! două ritmuri de evoluţie a teritoriului cu populaţie slavă, este ilustrată de exemplul, relativ mai bine cunoscut, al Poloniei. Istoria Rusiei este comandată în profunzime de depopularea din nord şi de alunecarea centrelor de activitate către sud. Într-un cuvânt, mutaţia ce are loc de la mica la marea Europă nu mai poate fi înţeleasă de acum înainte în afara acestei. constatări capitale. Aceste fapte au scăpat I cu desăvârşire istoricilor, până acum câţiva ani, J pentru că lipsea o istorie regresivă a climatu/ lui, care ar fi dus la înţelegerea lor. Cunoaştem acum amploarea anomaliei termice negative din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, datorită străduniilor unui grup de istorici, printre care se află în primele rânduri francezul Emmanuel Le Roy Ladurie. Această anomalie termică a influenţat prea puţin istoria Europei profunde, dar ea îşi spune totuşi cuvântul cu privire la mişcările de mare amplitudine ce au loc la limita extremă a extinderii culturilor. Rusia de Nord, unde se face agricultură în secolul al XVI-lea, este pierdută în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, când scăderea temperaturii la 1°C aduce după sine, neîndoielnic, abandonarea mai multor sute de kilometri de teritorii pe care nu mai pot fi cultivate cereale. Vara verde dă semnalul unei schimbări catastrofale de lungă durată.

Şi totuşi, nu trebuie să cădem pradă unui

determinism naiv. Modificarea de climat surprinde. Ea contribuie la dificultăţile pe care le întâmpină Rusia şi Scandinavia în momentul trecerii din secolul al XVI-lea în secolul al XVII-lea, la încercările dure din momentul trecerii din secolul al XVII-lea în secolul al XVIII-lea. Ea tinde să orienteze expansiunea către sud şi est, în secolul al XVIII-lea. Secolul al XVII-lea s-a străduit şi s-a chinuit, secolul al XVIII-lea s-a adaptat, el şi-a găsit răspunsurile în ordinea tehnicilor agrare, probabil. Înaintarea Europei – „frontieră" continuă totuşi, în ciuda condiţiilor neprielnice. Apreciem la justa sa valoare marele val al mutaţiei spaţiale din secolul al XVIII-lea, dacă ţinem seama de refluxul general al izotermilor către sud.

3. CLIMAT ŞI RECOLTE

(După E. Le Roy Ladurie, Climat şi recolte în secolele 1 al XVII-lea aş ial XVIII-lea, în Annales E.S.C., 1960.) 1

Diagrama de sus: temperaturi din timpul primăverii] şi al verii în Anglia (medii mobile pe timp de doi I ani; scara temperaturilor Fahrenheit este inversată, 1 pentru a permite comparaţia cu curba culesului 1 de vie).

Diagrama din mijloc: 1° date privind culesul de J vie în Franţa (socotite în zile, începând cu 1 septem1 brie, medie mobilă pe timp de doi ani); 2° maximum (

85

9*

glaciar în Alpi, în partea haşurată. Diagrama de jos: preţul griului (în lire tournois): 1 la Paris până în 1710, pe baza curbei lui H. Hauser: „JJ în Franţa, între 1710 şi 1789, după E. Labrousse; „l jL între 1710 şi 1717, curba lui H. Hauser prelungită. 1 Corelaţiile care unesc preţul, producţia şi variaţiile I Climaterice reprezintă una din marile cuceriri ale. 1 cercetării istorice din ultimii ani.

Dublarea seculară: spaţiile

Pentru a măsura cu adevărat fenomenul, ne vom mărgini să facem câteva consideraţii în ordinea mărimii, a

calităţii şi a preciziei, din nefericire foarte inegale. Să presupunem deci ca fiind rezolvate toate problemele critice. Norvegia şi-a dublat populaţia între 1665 şi 1801 (440.000 – 883.000 locuitori), Suedia a trecut, între 1720 şi 1800, de la 1 450.000 la 2 347.000 de suflete. Finlanda, „frontiera" prin excelenţă a Scandinaviei, îşi triplează populaţia în mai puţin de un secol (1721: 305.500; 1800: 833.000). Statele maschează adeseori realităţi mai profunde. Germania, Austria, Polonia, Rusia se întind către vest sub acţiunea distorsionantă a unor rate de creştere inegale. Imperiul, slăbit de acţiunea crizei, a războiului, a bolilor şi a şocului microbian provocat de amestecul intens de populaţii, s-a prăbuşit, se pare, de la 20 la 7 milioane de locuitori, între 1620 şi 1650. Partea de nord-vest este relativ apărată, căderea cea mai dramatică se situează la est. Ceea ce implică, înainte de 1740, între partea de vest, protejată, şi celelalte trei sferturi dinspre est, lovite, ritmuri de creştere diferite. Tendinţa continuă şi după 1740. Geografia imperială a anilor 1730 – 1740 aminteşte, în linii mari, de perioada de dinaintea Războiului de Treizeci de ani; la sfârşitul Aufklärung-ului, Germania lui Kant şi a lui Fichte este mult mai orientală decât cea a lui Dürer şi cea a lui Leibniz. Între 1700 şi 1800, populaţia creşte în Württemberg cu 94%, iar în Silezia, ţinut greu încercat de război, cu 100%; ea creşte cu 132, 5% în Prusia Orientală, cu 138% în Pomerania, a cărei ascensiune vertiginoasă continuă în secolul al XIX-lea.

Încă şi mai semnificativă este Europa danubiană. Între 1754 şi 1789, creşterea popu

1701 – 1801 1751 – 1801 1700 – 1789 1740 – 1789 1700 – 1800 1749 – 1800 1740 – 1800 1700 – 1800 1740 – 1800 11740 – 1804 1754 – 1789 1754 – 1789 1754 – 1789

ANGLIA ŞI ŢARA GALILOR

FRANŢA;

ITALIA

SUEDIA
WÜRTTEMBERG-PRUSIA DE
RĂSĂRIT".
POMERANIA
IWIIIHUHIW
SILEZIA
ImimmHHiini
AUSTRIA
BOEMIA
UNGARIA
4. DUBLAREA SECULARĂ

(După cifrele lui E.A. Wrigley, Societate şi populaţie, 1969.)

La stânga sunt indicate ţările, la dreapta procentaul de creştere anuală, la centru tranşa cronologică avută în vedere. Pentru Anglia şi Franţa, s-a luat în considerare întregul secol şi jumătatea de secol, a doua jumătate a secolului al XVIII-lea fiind caracterizată în amândouă cazurile printr-o rată de creştere mult mai ridicată. În partea de jos a scării, se află străvechile ţinuturi cu populaţie numeroasă, Franţa şi Italia. În partea de sus, frontierele deschise ole ţinuturilor din răsărit: în fruntea lor, aberanta Ungarie, care beneficiază de fluxurile migratoare ale imperiului, Anglia, Ţara Galilor şi Prusia se află în poziţie de mijloc. Cazul cel mai interesant este cel al Angliei. El araţi limpede relaţia care exişti între Vital Revolution şi revoluţia industrială.

laţiei în statele vechii Austrii (Austria, Stiria, Carintia, Carniol, Tirol, Boemia, Moravia, cărora le vom adăuga Silezia, dat fiind tradiţia din trecut) este de 42%; între 1725 şi 1789, ansamblul populaţiei trece de la 5, 5 la 8, 5 milioane. Ungaria, în acelaşi timp, are o populaţie de aproape cinci ori mai mare (de fe 1, 8 la 8, 5 milioane). Între 1750 şi 1789, ea creşte eu 183%. Ungaria, ce

reprezenta mai puţin de un sfert din Austria în 1725, constituie o jumătate din aceasta în 1789. Trecerea relativă a vechiului nucleu polonez de la vestul Vistulei în nebuloasa polono-lituaniană este identică; în Rusia are loc aceeaşi mişcare foarte acuzată. Centrul moscovit şi Nordul (Pomorje) îşi pierd treptat din influenţă în faţa ansamblului motrice al noii „frontiere”: Uralii, Siberia, Ucraina.

Dimensiunile acestei noi Europe de Est, o Europă în care populaţia creşte rapid, sunt greu de fixat. Putem doar pune laolaltă, pur şi simplu, Scandinavia, Polonia, Rusia, Imperiul, Austria. Cam în jurul anilor 1760 – 1770, această Europă marginală totalizează aproximativ 75 de milioane de suflete. Într-un secol, între 1700 şi 1800, creşterea totală a fost de aproape 200%Refuzând definiţiile teoretice, ne vom mărgini la teritoriile efectiv controlate. Natura acestei lucrări nu ne îngăduie să ne desfăşurăm toate justificările. Oricum, iată ce propunem. În 1680, această Europă „frontieră”, lato sensu, grupa, pe o întindere de 7 milioane km², 38 de milioane de locuitori. Către 1760 – 1770, pe 10 milioane km², 75 de milioane de oameni. Către 1790 – 1800, pe 11 milioane km², 95 de milioane de suflete. Este o primă aproximare. Totuşi, acest ansamblu nu-i decât un fals ansamblu. Treimea occidentală a Imperiului, nucleul Austria-Boemia, Danemarca şi sudul Suediei, Polonia de la vestul Vistulei şi nucleul de populare moscovită din jurul Moscovei nu fac cu adevărat parte din el. Germania renană aparţine Europei dense axiale, sudul Scandinaviei, nucleele de populare austro-cehe, poloneze şi cele din Marea Rusie forestieră constituie nişte foarte vechi „frontiere”, transformate, la rândul lor, în nuclee dense de difuzare. Către 1760 – 1770, vom vedea apărând două sectoare bine delimitate: nucleele dense de populare, pe de o parte (Polonia Occidentală, Austria, Boemia, Saxonia, Silezia, Dane marca, sudul Suediei, centrul moscovit), car oscilează între 20 şi 25 de locuitori pe km²

şi grupează, pe aproape 2 milioane km², de la 35 la 40 milioane de locuitori; zonele de frontieră propriu-zise, a căror densitate medie este de ordinul a 2 – 4 locuitori pe km². [1 Europa marginală de la est poartă ea singură responsabilitatea trecerii de la mica la marea Europă. Creşterea sa este asigurată de prodigioasă mutaţie a unei noi „frontiere”! estul polonez, nordul scandinav, Pomerania, Prusia Orientală, Ungaria, Rusia teritoriilor cu cernoziom, Uralii, Siberia. Aceste teritorii, caracterizate printr-o mare natalitate, printr-o mortalitate relativ redusă şi prin migraţii pozitive, trec de la 8 la 48 milioane de locuitori. Această creştere de şase ori nu modifică în mod radical densitatea, ce rămâne mică. Între 2 şi 4 locuitori pe km², cel mai adesea; nicăieri ea nu atinge cifra de 10 locuitori pe km², la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Creşterea nucleelor dense, care au contribuit la populare „frontierelor” deschise (trecerea de la 30 la 45 – 50 milioane), nu depăşeşte, în schimb, creşterea medie din Europa Occidentală densă. În secolul al XVIII-lea, originalitatea profundă a Europei Orientale rezidă deci în prezenţa continuă a unui spaţiu colonial „frontieră” relativ pustiu, a unui fel de Americă la care poţi ajunge mergând cu căruţa. Europa Secolului Luminilor, cea care observă şi care gândeşte din sectoarele dens populate, a descoperit această realitate nouă. Ea a împodobit-o, adeseori, cu calităţile unui El Dorado: ale unei Americi a secolului al XVIII-lea.

83

89

În general, ca şi în America secolelor al XVIII-lea şi al XIX-lea, domină casa de lemn. Artificialul Petersburg este, în parte, din piatră, dar Moscova este din lemn. O casă de lemn durează, în medie, între patruzeci şi cincizeci de ani, o casă de piatră, între două sute cincizeci şi trei sute de ani. Lemnul implică un preţ al colonizării mai puţin

costisitor, dar şi o înrădăcinare mai superficială. Europa Orientală nu are stabilitatea Europei Occidentale. Case precare, drumuri nu prea bune. Elba marchează o primă frontieră, Vistula, o a doua, Neman, o a treia. De la una la alta, reţeaua de comunicaţii scade treptat. Armatele din răsărit pot să opereze în vest, armatele statelor occidentale sunt învinse când se bat la răsărit. Înfrângerea lui Carol al XII-lea şi a lui Napoleon ne-o arată limpede. Starea proastă a drumurilor apără Europa Occidentală de veleităţile imperialiste ale Occidentului, nu de tresăririle stepei.

Diferenţa de densitate implică, decurgând totodată din ele, moduri de exploatare ce diferă profund de modurile occidentale. Ele îl surprind pe călător. Două niveluri, deci: un nivel ce se apropie de 20 de locuitori pe km², un nivel inferior cifrei de 5 locuitori pe km². Căptuşeala de păduri, când există, sau stepa au fost mult mai bine păstrate. În noua „frontieră" rusă, pădurile şi mlaştinile stăpânesc mai bine de 80% din teritoriu. Este cazul Uralilor şi al Siberiei. Să observăm această diferenţă – care se impune dintr-o privire – într-un loc mai apropiat, adică în Polonia. Hubert Vautrin este din Lorena, s-a născut în 1742, a intrat la şaptesprezece ani în Compania lui Iisus, aparţine unei elite de persecutaţi ai Secolului Luminilor despre care s-a vorbit prea puţin. El se ocupă de educaţia unui tânăr nobil dintr-o Polonie mutilată de prima împărţire şi aflată sub acţiunea gândirii Luminilor, între anii 1777 şi 1782. Este „un ţinut unde pietrele lipsesc şi unde se află mult lemn, un ţinut plin de lande, de lacuri şi de mlaştini: „[…] ploile ce cad din cer, udând din plin pământul, în loc să se retragă, după ce i-au ostoit setea, în râuri, aşa cum sângele se retrage în vine, pentru a împrospăta şi întări solul, zac pretutindeni la suprafaţa lui.

a. ETAPE ŞI DENSITATE ALE IMPLANTĂRII BI URBANE ÎN EUROPA ORIENTALĂ ŞI BALTICĂ I

(După Westermanns Atlas zur Weltgeschichte.) Civilizaţia Europei din Secolul Luminilor este legată de oraş. Fenomenul urban se afirmă încă din anii1 chitate în jurul bazinului Mediteranei; este legat de marea revoluţie demografică, agricolă şi tehnică din secolele al. XI-lea – al XII-lea, care populează axa mediană a vechii creştinătăţi latine; este mult mai recent la est, în această Europă pe care o interpretăm ca fiind o „frontieră". Reţeaua urbană medievală (sfârşitul secolului al XIII-leaJ nu depăşeşte în mod semnificativ linia Oder şi cotitura panonică a Dunării. Cel mult în câteva locuri, de-a lungul Vistulei. La începutul secolului al XVIII-lea, Vistula marchează încă o limită. La est, nimic altceva decât o reţea foarte rară de oraşe noi. Ele sunt aproape toate construite după 1500. De o parte şi de cealaltă a marii axe de populare poloneze, două lumi continua să se opună, două densităţi diferite ale reţelei de prezenţe umane.

Căderea zăpezilor, în cantităţi întotdeauna uriaşe, transformă primăvara Polonia într-un adevărat ocean, persistând vreme îndelungată şi dând naştere la un nesfârşit şir de mlaştini şi la nenumărate insecte. În asemenea condiţii este cu neputinţă să călătoreşti. Lituania fiind provincia cea mai plată, ea are şi cele mai întinse şi mai numeroase mlaştini. Ele au fost o adevărată barieră între acest ducat şi principii Rusiei: este încă aproape inaccesibilă în acea parte [...] Socotind numărul enorm al acestor mlaştini, ai crede că aerul este foarte nesănătos; dar nu-i aşa [...] Am locuit timp de patru ani în inima unei mlaştini care era lată de mai bine de 12.000 m şi avea o lungime cu neputinţă de apreciat; pământul se usca, în mare parte, în fiecare vară, fără a răspândi vreun miros; apa ce rămâne este nespus de limpede, fiind chiar mai plăcută la băut decât cea din puţuri: această limpezime se datorează filtrării ei printr-un nisip foarte curat, iar faptul că nu e dăunătoare, naturii însăşi a

mâlului, care nu îngăduie să putrezească decât trestiile, sau alte plante sărace în amoniac". Ţinutul este locuit de oameni puţini şi săraci. „Omul şi animalele [...] spurcă cu stârvurile lor apele [...] în Polonia locuitorii [...] fiind puţini la număr, fără locuinţă şi reduşi la un minimum necesar, gunoaiele sunt puţine [...] Mlaştinile numeroase schimbă cu timpul faţa pământului [...] Cantitatea uriaşă de trestii, de stânjenei şi de buruieni care le acoperă [...] este doar spre folosul fundului mlaştinii, care se înalţă, cu timpul, la nivelul pământurilor învecinate [...] Acest teritoriu părăsit se acoperă cu graminee, păscute de vite, până când, uscându-se, descompunându-se, poate fi cultivat, primind sămânţa răspândită de mâna omului [...] Pădurile cresc adeseori în mlaştini [...]", de unde şi importanţa incendiilor din pădure. Asprimea iernii e necruţătoare, omorându-i adeseori pe cei săraci şi pe cei imprudenţi.

Europa Secolului Luminilor îşi datorează mutaţia spaţială acestei lumi, atât de ciudată din punctul de vedere al călătorului occidental. Treptat, urmează şi o mutaţie în domeniul gândirii. Kant este cel mai oriental dintre marii gânditori. Iar Königsberg se află pe o frontieră. Abia în prima jumătate a secolului al XI>—lea grupul pionierilor noilor matematici marchează în mod evident adevărata înaintare întru gândire a noilor frontiere.

Spaţiul Luminilor este şi malul Mediteranei, vechea creştinătate, Spania, Portugalia, Italia! (900.000 km²). Europa îi datorează totul. Eaţ a beneficiat vreme îndelungată de numărul mare al locuitorilor, de tehnicile, de civilizaţia acestor ţinuturi. Ea a fost mutilată la sud, mutilată la est; Spania va fi fost, paradoxal, principala „frontieră" deschisă a creştinătăţii occidentale în secolul al XIII-lea; acest străvechi teritoriu agricol nu a cunoscut marea mutaţie a „noii agriculturi" din secolele al XII-lea – al XIII-lea, întemeiată pe răspândirea plugului cu roată, a asolamentului trienal, a dublării spaţiului consacrat

cerealelor. Cu plugul său primitiv, cu asolamentul său bienal, cu un raport între teritoriile cultivate şi cele necultivate de 2 – 3 la 10, cu casa sa de piatră greoaie, costisitoare şi rigidă, Mediterana latină, solidară cu celelalte Mediterane, a păstrat în esenţă străvechile soluţii; peisajul său a rămas neschimbat de pe vremea izbânzilor cetăţii antice. Revanşa sa au fost secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea. Criza din secolul al XIV-lea o loveşte mai puţin. I se datorează deschiderea unei „frontiere maritime", la sfârşitul secolului al XV-lea, controlul, în afara Europei, pe o întindere de 2.500.000 km², a 12 – 13 milioane de oameni Dar, odată cu sfârşitul secolului al XVI-lea, miracolul ia sfârşit. Axul central al comunicaţiilor, spiritul de invenţie şi de decizie părăsesc malurile Mediteranei. Treptat. Galileu, desigur, este florentin. Imperiul spaniol lasă încă iluzia că mai este ceea ce a fost, până în 1659, Italia rămâne patria artelor. Până şi controlul mai marei Europe de dincolo de mări, pe iire = ei „au creafeov-leâcăpă mediteraneenilor, America rămâne iberică în proporţie de 9$°/%., în 1700 icâtpriveşte spaţiile controlate economic, ea este, în raport de 3 la 1, exploatată în beneficiul Angliei, al Franţei şi al Olandei, ba chiar şi al Ligii hanseatice.

Această decădere a bătrânii Mediterane este veche; dar abia în 1680 oamenii devin conştienţi de ea. Cauza sa constă în stagnarea tehnicilor economice. Într-o Europă aflată în plină creştere, Mediterana bâjbâie, şovăie, bate pasul pe loc. Iată, în mare, câteva cifre privind numărul populaţiei. Italia evoluează astfel: 1550, 11, 6 milioane; 1600, 13, 3 milioane; 1650, 11, 55 milioane; 1700, 13, 4 milioane; 1750, 15, 5 milioane; 1800, 18, 1 milioane. Peninsula Iberică trece de la 9, 5, în jur de 1600, la 7, în jur de 1700, şi la ceva mai mult de 13, la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cele două peninsule se ridică împreună la 22, 8 milioane în 1600, la 20, 8 milioane către 1700 şi la 31

milioane la sfârşitul secolului al XVIII-lea, adică la o densitate de 25 locuitori pe km² în 1600, 23 în 1700 şi 34, 4 în 1800. Dar Italia de Nord nu aparţine cu adevărat Mediteranei, ea este solidară, într-o oarecare măsură, cu preafericita Europă. Pe 810.000 km², aşadar, cele două peninsule nu mai prezintă decât 17, 4 (1600), 14, 7 (1700), 23, 9 (1800), adică numai în jur de 20 locuitori pe km².

La începutul secolului al XVII-lea, când începe epoca clasică, populaţia Europei mediteraneene echilibrează în mod sensibil Europa „frontieră" de la est. Ca bogăţie, ca prestigiu, o zdrobeşte, literalmente. La sfârşitul secolului al XVII-lea s-a săpat o adevărată prăpastie: 38 milioane, pe de o parte, 15 milioane, pe

93

92

secol al XVIII-lea, procentajul populaţiei urbane în raport cu populaţia totală este dublu în Mediterana (de la 20 la 22 – 23%, în general mai puţin de 10% în est). În secolul al XVIII-lea, populaţia urbană a Mediteranei continuă să se dezvolte în proporţie egală cu populaţia urbană a Europei de Est. Această structură favorizează viaţa spirituală a Sudului, dar contribuie la frânarea creşterii demografice.

Mişcarea de basculare a Europei către est, de Care-am jorricnii-ffi-Mitra rrFTrm riâtr Trează j Tnnic, aşadar, unui centru dens de populare. ci datorează totul dinamismului-Estului „> Mfmn Hpră (1 deschisă, şi stagnării Mediteranei. Europa mediteraneană se poate defini, în secolul al XVIII-lea, ca un spaţiu închis, fără nicio zonă de expansiune comodă, exceptând America, filtrată de distanţă, şi fără compensarea unei „frontiere" tehnologice. Gândiţi-vă la Anglia.

Cu totul altfel stau lucrurile cu axa de populare cea mai compactă, cu nucleul dur şi dens al Europei creierelor: Franţa, Anglia şi Ţaralor, Iny! înds7 iidul-5 coţiei, o parte

din Peelul irlandezl Ţă EUede Jos, Renania, o fâşie din Germania Occidentală şi Meridională, Elveţia, o parte dul Austria alpestra şi Viena, Italia din jurul Râului Po şi al Veneţiei; ceel în înіunmajăaproximativ ybU ODO-1.000.000 km². Pe acest milion de km², Europa care citeşte, adevărata Europă a Luminilor, 33 milioane de oameni între 1680 şi 1700, 55 milioane, în jur de 1800 – 33 de locuitori pe km² la început, 55, la sfârşit, o rată de creştere rezonabilă de 70% într-un secol, chiar uşor superioară celei a nucleelor dense de populare, dar, este adevărat, şi de difuzare ale Europei de Est (55%), superioară ratei de creştere din Europa mediteraneană (5 oy0).

ne alta. futem încerca să facem o comparaţie încă şi mai exactă. Să separăm, la est, nucleul t dens de difuzare a „noii frontiere” (2 milil oane km² şi 30 milioane de oameni, 5 milioane km² şi 8 milioane de oameni). Să restituim Mediteranei prelungirile sale de dincolo de mări (800.000 km², 15 milioane de suflete; 3, 3 milioane km², 13 milioane de suflete). Voni afla astfel un echilibru mai bun. 7 milioane km², 38 milioane de suflete, în nord, 4 milioane km² şi 28 milioane, pentru cea mai mare parte a Mediteranei. Comparaţia nu este totdeauna un argument. Tendinţa contează. Pe de altă parte, continuă să se adâncească prăpastia dintre Mediterana şi prelungirile ei de dincolo de mare. Dovadă ruptura de la începutul secolului al XIX-lea. Forţa care se afirmă la est se exprimă în continuitatea geografică ce sudează vechile nuclee dense de populaţie de la noile frontiere. Europei dense îi va reveni rolul de a-şi suda teritoriile de dincolo de mări. America de Nord este Siberia Europei Occidentale. Construirea unei comunităţi atlantice, rivală victorioasă în competiţia, când războinică şi când pacifică, cu Europa de Răsărit, aparţine erei industriale şi nu Secolului Luminilor.

Dacă Mediterana, în 1680, poate încă suporta, dat fiind avansul pe care-l are, comparaţia cu Estul, ea este cu

desăvârşire întrecută la sfârşitul secolului al XVIII-lea. 24 milioane, pe de o parte, 50 şi 95 milioane, pe de altă parte. Să adăugăm aici şi America ibericilo – 42 milioane pe de o parte, 95 milioane, pe de alta. Oricare ar fi baza de calcul adoptată, Europa mediteraneană, ce reprezenta cam trei sferturi din Europa Orientală în jur de 1680, este cam cât o treime în jur de 1790 – 1800. Această comparaţie nu suprimă de la bun început vechiul prestigiu mediteranean, cel pe care i-l conferă mai ales o urbanizare mult mai avansată. În medie, în cursul întregului

Între 1700 şi 1800. Europa şi-a dublat popullaţia. Către 1680 – 1700, 40% la est, 40% în zona masei dense centrale, 20% în zona mei diteraneană. Către 1800, 36% la centru, 49, 5%! la est, şi 14, 5% în zona mediteraneană. Ne frapează faptul că ţinuturile de margine marchează o mai mare creştere demografică în raport cu centrul care, în aparenţă, a dat îndărăt (de la 40 la 36%). Dar numai în aparenţă: Germania Orientală şi vechea Austrie au încetat parţial, datorită acţiunii unor desJ poţi luminaţi, să mai fie o „frontieră”. Aml putea să le anexăm masei centrale, care ar grupa, pe un milion şi jumătate de km², 80 milioane de oameni, în comparaţie cu mai puţin de 70 milioane la nord şi la est, şi 24 milioane la sud. Această Europă Centrală densă, în noua accepţie, totalizează aproape jumătate din cifra integrală (48%). Europa se organizează la sfârşitul Secolului Luminilor pe unj soclu dur şi dens de 80 – 85 milioane de suflete, cu o densitate de 55 de locuitori pe km². l fie că extindem Europa densă, înglobând şi Germania Centrală şi Orientală, fie că menţinem, pentru întreaga perioadă a Secolului Luminilor, aceeaşi definiţie a nucleului central, constanta care face posibilă o bună’ înl telegere a spaţiului Luminilor rămâne. La început, ca şi la sfârşit, către, 1680 – 1690, ca I şi în jurul anilor 1790 – 1800 spaţiul Europei Luminilor poate fi împărţit în trei niveluri de populare ireductibile: la centru, în general! mai

mult de 40 locuitori pe km², în Mediterana şi în vechile nuclee din est, în jur de < 20 locuitori pe km², în zonele de frontieră, f mai puţin de lOj

96

97

5 – c. 62

Iată de ce literatura de călătorii, are a –, aproape aceeaşi înfăţişare atât la începutul, cât şi la sfârşitul Secolului Luminilor. Doamna d'ulnoy, dar şi Hubert Vautrin, la un secol distanţă unul de altul, şi la cele două capete ale Europei, frumoasa aventurieră cutreierând Spania, iezuitul auster făcând experienţe ştiinţifice în Polonia, spun în esenţă acelaşi lucru. Odată ce ai ajuns în porturile secetoase ale lanţului cantabrio, între Guipúzcoa, localitate economic şi uman solidară cu Franţa şi eu adevărata Castilie, dar şi odată ce ai traversat Oderul, o adevărată frontieră este depăşită. Călătoria în Spania este deja, începând din perioada când scrie doamna d'Aulnov, şi am arătat asta mai sus, o călătorie exotică Călătoria lui Vautrin în Polonia anunţă călătoria ştiinţifică a lui Humboldt către ţinuturile echinocţiaie. Călătorul adună plante pentru ierbar şi ia note. Europeanul din Europa densă încearcă, după ce străbate aceste invizibile frontiere, un puternic sentiment de depeizare. Să mai răsfoim încă o dată însemnările de călătorie ale lui Montesquieu, şi anume cele cu privire la Italia, atât de numeroase; pentru autorul Scrisorilor persane, există o Italie europeană la nord, în Câmpia Padului: Piemontul, Lombardia, Veneţia, Florenţa şi Roma fac parte din ea (ratione urbis), dar Laţium, Sardinia şi restul intră în zona exoticului...

Europa Secolului Luminilor este imensă şi totuşi puternic sudată. Imensă, dacă ţinem seama de mijloacele de transport, care nu s-au schimbat prea mult. De la vest la est, de la nord la sud, dimensiunile sale continuă să se

măsoare în luni. Europa Secolului Luminilor: se înscrie totdeauna într-un spaţiu-timp cam de trei până la patru luni – am făcut cândva demonstraţia –, cel puţin până la jumătatea secolului al XVIII-lea. Nimic important nu survine înainte de 1730 – 1740 în Anglia, când are loc revoluţia canalelor; în 1760 – 1770, are loc, în Franţa, o mare schimbare, odată cu pavarea drumurilor regale. Asistăm, între 1750 şi 1790 – nu e prea riscant să facem această presupunere –, la o reducere de 10 – 20% a distanţei-timp pe marile axe, în Europa densă a celor 50 de locuitori pe km². Reducerea costurilor reale, datorită noilor drumuri şi apropierii lor, este mult mai importantă. Această revoluţie tăcută a reducerii de timp şi de cost 1 real, aparţine mai întâi condiţiilor prealabile 1 ale take off-ului. Montesquieu în cursul călătoriei sale prin Europa constată cu satisfacţie străduniile; drumul, destul de precar, acoperit cu nisip şi pietriş, dintre Viena şi Adriatica, marchează în acest peisaj o retragere considerabilă a turcilor. Austria, între 1720 şi 1730, nu inovează, ea îşi adaptează cu greutate noile cuceriri la normele mediocre ale statelor patrimonice. În 1780, se simte încă, la nivelul reţelei de drumuri, trecerea de vei chea frontieră. Un secol nu a fost de ajuns. I în 1680, Europa dens populată era, prin contrast cu ţinuturile mărginaşe dinspre răsărit, o Europă a drumurilor. După un secol, contrastul este şi mai puternic. La est nu se schiţează nicio revoluţie, la vest, în schimb, se pregăteşte o revoluţie capitală. Rezultă de aici că opoziţia spaţială dintre cele trei Europe, ale căror contururi au rămas neschimbate, este, atât în 1780, cât şi în 1680, una dintre cheile explicaţiei istorice a fenomenului. Dublarea, sau aproape, a populaţiei (33 – 55) în interiorul axei mediane, adică a zonei celei mai populate, care a favorizat îmbunătăţirea transporturilor în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, îşi suprapune efectele peste această

ameliorare a transporturilor. Cei doi factori vor contribui la o reducere sensibilă a spaţiului-timp din centru, deci la o creştere sensibilă a comunicabilităţii. Opoziţia dintre cele două Europe, cea centrală şi cea marginală, nu va fi încetat să se accentueze la nivelul dialecticii omului şi a spaţiului. O mică Europă densă la centru pluteşte în mijlocul \ unei imense Europe măsurată în distanţă-timp, de treizeci de ori mai vastă prin dificultăţile de comunicare, şi ireală, oarecum ca o revanşă planetară a celorlalte lumi împotriva Europei care le neagă.

99

99

Să nu ne încredem deci prea mult în cifrele pe care le-am dat: am propus 40, 48%, în raport cu ansamblul. Era de ajuns, oricum, spre a situa acest ax decisiv în poziţie dominantă. Dar în ceea ce priveşte bogăţiile create, bogăţiile consumate, comunicaţiile, axul median înseamnă mult mai mult. Venitul pe cap de locuitor în Anglia, în jur de 1780, poate fi socotit în proporţie de 130 – 140% faţă de venitul francez. Putem aprecia venitul francez, considerat la minimum, ca fiind dublu faţă de venitul pomeranian sau mazovian de la aceeaşi dată. Raportul este, neîndoielnic, cam de 4 la 1 între bazinul Londrei şi centrul moscovit. Proporţia celor ce citesc, în Rusia, este mai mică de 5%, în Scoţia, Anglia, Olanda, Normandia, la Paris sau la Geneva, proporţia oscilează, în jur de 1780, între 60 şi 90%. Numărul de cărţi pe cap de locuitor va fi fost de o sută de ori mai mare, în această perioadă, în Anglia decât în Rusia. Iată un domeniu de cercetare cât se poate de ispititor pentru istoria serială.

Dar să nu cădem într-o eroare: Europa este vastă, aproape prea vastă, la sfârşitul Secolului Luminilor, atât de vastă încât riscă să se dizolve în cele două ţinuturi extreme ale sale: „frontiera” cazacilor: din Ucraina, „pionieriiirefc-ului siberian, şi cei 3.500.000 de creoli, şi milionul şi

jumătate de „castas” pe care Alexander von Humboldt îi va aminti Europei, care îi uitase. Cinci milioane de oameni care se simt americani împotriva Spaniei şi-a Portugaliei, dar „europeni” împotriva indienilor, pe care nu-i vor protejaţi de imperii. Europa Secolului Luminilor are limitele sale adevărate, pe care nu i le putem refuza. Ea ajunge până la Fluviul Amur, pe de o parte, până la ţinutul Munţilor Appalachi, pe de alta, (Statele Unite ale Americii vor rămâne totdeauna doar cea mai glorioasă dintre Europe), iar, pe de altă parte, până în inima Anzilor şi la „frontiera” minieră a Mexicului.

Gine ar putea contesta dreptul de a fi cetăţenii ai Europei Secolului Luminilor unor corespon1 denţi privilegiaţi ai lui Alexander von Hum-I boldt, lui don Fausto d’Elhuyar, director al] unui Colegio de Mineria din Mexic, lui Ani drés Manuel del Rio, profesor la acelaşi colegiu (care a descoperit vanadiumul), strălucitei pleiade de geologi şi mineralogi, profesori 4 şi ingineri ai minelor din Mexic, născuţi a-l aproape cu toţii în Spania şi rechemaţi aici în marea lor majoritate, lui don José Celestine, Mutis, unul din marii botanişti ai secolului al XVIII-lea, lui Caldas sau lui Montifar, martiri ai cauzei separatiste, care dovedesc atât de-l bine că a existat o influenţă a lui Bouguefl şi a lui La Condamine în Noul Regat al Grej nadei? Europa este prea vastă, America spa1 niolă regresează în secolul al XIX-lea. După secolul unor oameni ca Elhuyar şi ca Mutis, vine cel al unor caudillos. Nu poţi păstra ţoj tul, uneori e bine să renunţi, pentru un timp, la o provincie îndepărtată.

Această explozie a „frontierelor” geografice! L nu trebuie să ne îndepărteze de la esenţial, i „Adevărata” frontieră a Secolului Luminilor priveşte către interior. Ea este cea a gţndirii ştiinţifice şi tehnice; ea include lumea numeroasă a celor ce citesc şi comunică între ei:] 90% dintre cititori, 95 – 98% dintre practicanţii ştiinţei

experimentale trăiesc în zona dens populată a axului central. Europp Secolului Luminilor nu este o Europă mare decât dintr-un anumit punct de vedere; ea este, în esenţă, Europa redusă la mijloacele de comunicaţie sporite. În termeni de spaţiu, abia mai mult de un milion de km², o densitate de populaţie de 50, câteva sute de mii de fiinţe omeneşti ce se sprijină pe o rezervă potenţială de 50.000.000 de oameni. Europa 1 se federalizează în jurul acestui nucleu: 80% din ceea ce înseamnă cu adevărat ceva. A\ această realitate nu fusese scăpată din vedere 1

nici de către Frederic al II-lea, nici de către împărăteasa Ecaterina a Rusiei. Dar unde se opreşte frontiera? Dimensiunile Europei Secolului Luminilor nu pot fi bine percepute decât la scară planetară, prin comparaţie cu universul-timp al celorlalte civilizaţii şi „culturi”. Un anume echilibru s-a stabilit, în cea de a doua jumătate a secolului al XVI-lea, la capătul procesului operat de Extremul-Occi dent creştin de deschidere la nivel planetar a universurilor fracţionate care, până atunci, fărâmiţau lumea oamenilor în tot atâtea spaţii izolate, cu destine autonome. Dar asupra acestui punct ne-am mai pronunţat.

Începând din 1550, această izolare este depăşită. Din 1550 – 1570, masa globală de schimburi dintre Europa şi o parte limitată aparţinând celorlalte lumi are tendinţa să nu mai crească. Linia este ascendentă între 1560 şi 1610 – 1620, descendentă, între 1610 şi 1640, din nou ascendentă, între 1640 şi 1660 – 1670. În ultimii ani ai secolului al XVII-lea nu are loc nicio modificare semnificativă. O mutaţie a schimburilor se situează la nivelul anilor de mijloc ai secolului al XVIII-lea. Schimburile dintre Europa, lato sensu, şi restul lumii cresc de o sută de ori în perioada 1400 – 1600. Vor deveni de zece ori mai mari, într-o apreciere aproximativă, între 1750 şi 1800. De la 1550 – 1600 la 1700 – 1750, sporul realizat, pe de o parte, este practic anulat de regresul altor

sectoare. Nivelul din 1680 este, în general, inferior nivelurilor atinse în 1600. Creşterea realizată între 1680 şi 1720 este cu atât mai spectaculoasă cu cât ea înglobează o parte din recuperare. Raportul Europa/civilizaţie şi „culturi" rămâne, până la mijlocul secolului al XVIII-lea, cel din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Oamenii comunică îndeajuns pentru a se cunoaşte, pentru ca anumite influenţe să: se exercite la nivelul reprezentărilor şi al gândirii. China tulbură Europa anilor

101

6. TRAFICUL EUROPEAN ÎN MĂRILE CHINEI

(După L. Dermigny, China şi Occidentul. Comerţul la Guangzhou în secolul al XVIII-lea, 1719 – 1833, 1964.)

Aceşti indici portuari ne arată efectele de antrenare produse prin pătrunderea navigaţiei şi a comerţului european în Oceanul Indian şi în Marea Chinei. Bărcile chinezeşti la intrarea portului Nagasaki, în Japonia (a), totalul intrărilor în Manila (C), totalul intrărilor bărcilor chinezeşti în Manila (D) desenează orizontale care coboară. Acestor indici li se opune prodigiosul elan al traficului european. Atât prin număr cât şi prin tonaj, traficul european în direcţia Chinei urcă rapid: B (vase expediate din Europa în Asia), E (vase occidentale intrate în Guangzhou). În mai puţin de un secol, traficul european în mările Chinei creşte de zece ori.

1680. Şi totuşi, Europa rămâne în afară; Asia este intactă, Africa, adusă într-o stare jalnică, e nepătrunsă încă.

Rămâne America, domeniul privilegiat al Europei din afara Europei, domeniul teritoriilor obţinute prin Conquista şi al unei „frontiere", care realizează dincolo de Atlantic o mutaţie a peisajelor, a raporturilor dintre om şi pământ, comparabilă cu cea pe care polonezii, ruşii şi germanii o realizează în Gâmpia Dunării şi la sud de marea pădure nordică. La început nu sunt decât două imperii,

imperiile Europei mediteraneene, Portugalia şi Spania. Expansiunea olandeză îşi ia avântul la sfârşitul secolului al XVI-lea. Eforturile Angliei şi Franţei nu devin coerente decât în secolul al XVII-lea. În 1630, această cronologie continuă să se impună. Olandezi, francezi şi englezi se află în centrul unor importante reţele comerciale, ei sunt prezenţi în America, în Oceanul Indian şi în Insulânda prin câteva baze permanente.

Între 1670 şi 1680, olandezii deţin în mod permanent şase întreprinderi comerciale pe coasta Malabar şi Coromandel: Colombo, Jaffra împresoară coastele occidentale şi meridionale ale Sri Lankăi; Insula Mauritius este ocupată încă din 1638. Malacca controlează trecerea către mările Chinei şi comerţul de mirodenii, Taiwanul, ale cărui coaste sunt, în parte, controlate, contrabalansând influenţa unui Macau portughez, a zecea parte din Djawa este strict supravegheată, controlul efectiv al Insulelor Maluku asigură o legătură anuală; deschiderea parţială a Japoniei la Nagasaki se află la activul unei filiale a companiei Vereenigde Oost Indische, a cărei putere sporeşte întruna începând din 1602. Portughezii rămân şi la Goa, Macau, în mai multe puncte din Timor, precum şi în estul îndepărtat al Insulândei. Aflaţi la Bombay încă din 1660, englezii caută, din 1626, să ia în posesiune coasta Coromandel. În 1639, suveranul micului stat din Vijayanagar le acordă o concesiune la Madras, unde ei înalţă fortul Sfântului Gheorghe. Totuşi, în secolul al XVII-lea, toate încercările companiei East India de a pune piciorul în Golful Bengal eşuează. Haziharpur, Balasore, Hoogly, Patna şi Cassimbaza sunt rând pe rând ocupate, apoi părăsite, Franţa cucereşte Insula Réunion (1638 – 1639), ajungând, în cele din urmă, pe coasta de sud a Madagascarului, la Fort-Dauphin. Chandernagor este ocupat în 1673, Pondicherry, în 1688. Compania olandeză a Indiilor Orientale controlează nu mai puţin de 75 – 80%

dincomunicaţiile. maritime directe ale Europei cu Asia şi Insulânda. E greu de tradus în cifre ceea ce continuă să filtreze pe calea tradiţională a micilor corăbii cu pânze arabo-indiene prin mijlocirea Scărilor Levantului, dar, oricum, fenomenul este în declin: acest comerţ, înfloritor până în 1620, nu se mai desfăşoară decât în Mediterana Orientală controlată de turci, adică în zona de influenţă a marinei greceşti şi a comerţului armean.

În Africa, puterile maritime îşi asigură în Golful Guineei, în dreptul localităţilor Angola bakongo şi Sofala, baze de retragere. Micile Antile caraibe, părăsite de Spania, sunt împărţite între francezi, englezi şi olandezi. Două mari breşe: englezii la Jamaica, începând din 1658, francezii pe cale de a deveni posesorii coastei vestice spaniole, îndărătul „Fraţilor de pe Coastă" recunoscuţi la Rijswijk, în 1697. Scandinavii duc o acţiune intermitentă, olandezii au pus piciorul în Curacao, Aruba, Tobago. Englezii, olandezii şi francezii fac tot mai multe încercări de a cuceri coasta sălbatică a Guyanei. Între Noua Anglie şi Carolina, englezii ocupă efectiv 15.000 – 20.000 km² de teritoriu, pe care, cu ajutorul câtorva mii de negri, îi defrişează cu propriile lor mâini, plantând apoi secară, tutun, indigo. Nonconformişti de tot felul, scoţieni, câţiva olandezi rămaşi, în urma înfrângerii Companiei Indiilor Occidentale, în Noul Amsterdam, şi germani. La nord, francezii ocupă 2000 km² din Valea Saint-Laurent, şi străbat spaţii imense în uimitoarea lor încercare de a face comerţ cu indienii.

Toate acestea, puse cap la cap, nu înseamnă! mare lucru. America engleză nu reprezintă mult mai mult decât Irlanda de Nord, acest pustiu apropiat pe care muntenii prezbiterieni din Scoţia încep să-l defrişeze. Noua Europă maritimă vizează dincolo de mări mai întâi controlul şi siguranţa drumurilor, iar, în insule, cucerirea a 15.000 – 20.000 km² de teritorii: vulcanice, în vederea cultivării lor,

cu ajutorul negrilor aduşi de pe coastele Africii. Este astfel abia asigurat un supliment de zahăr, acolo unde mierea nu mai este de ajuns, şi anume în Europa dens populată (ea este de ajuns în est, în Rusia), un supliment de coloranţi, şi paradisul artificial al frunzei de tutun. În ceea ce priveşte descoperirile geografice, Europa dens populată se afirmă abia târziu, în Secolul Luminilor şi în era industrială. Astfel, către 1680, ibericii rămân tot în frunte, şi, în 1780, cine ar fi îndrăznit să pretindă că imperiul spaniol nu rivalizează încă prin întindere şi bogăţie cu Old Britişti Empire?

Aceste imperii sunt spaţii maritime, spaţii terestre, volume de schimburi şi de oameni. Spaţii maritime, mai întâi. Noţiunea este esenţială. Imperiile iberice s-au structurat în secolul al XVI-lea în jurul unui Atlantic în formă de trapez, în jurul unui Atlantic ce se întinde de-a lungul meridianelor, în jurul unui ansamblu, alcătuit din două triunghiuri în Oceanul Indian şi dintr-un trapez în Pacific. Aşa stau lucrurile spre mijlocul secolului al XVI-lea, aşa continuă să stea la sfârşitul secolului al XVII-lea. Nimic nu se clinteşte înainte de mijlocul secolului al XVIII-lea. Olandezii au învăţat lecţia de la portughezi. Atlanticul meridian, Oceanul lor Indian, este doar cu puţin mai vast, cu puţin mai străbătut de nave decât era spaţiul portughez în secolul al XVI-lea, iar englezii au inventat, între Europa şi America, un Atlantic trapezoidal, situat mai la nord şi mult mai vast. Atlanticul care uneşte Cadix cu America se întinde pe 20 milioane km², Atlanticul meridian, între Lisabona, Africa şi Brazilia: 15 milioane km². Atlanticul de Nord al englezilor şi al francezilor: 15 – 20 milioane km². Atlanticul străbătut la sfârşitul secolului al XVI-lea avea o suprafaţă de 30 milioane km², mărime rezonabilă, şi totuşi îndeajuns de vastă. Atlanticul străbătut de nave între 1680 şi 1750, ţinând seama de suprapuneri, totalizează maximum 40 milioane km² (optsprezece Mediterane). La

limita dintre secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ibericii străbătuseră pe mare 35 – 40 milioane km². Un secol mai târziu, acţiunea olandezilor şi a englezilor va adăuga cel mult 10 milioane km² acestor întinderi lichide cunoscute, dacă ţinem seama şi de Oceanul Pacific şi de cel Indian. Două secole după marile descoperiri ale Renaşterii, geografia mărilor cunoscute nu s-a schimbat aproape deloc. Navele europene n-au depăşit câteva largi culoare maritime, cu o suprafaţă de cel mult 60 – 70 milioane km².

Am calculat ce reprezenta navigaţia europeană pe aceste spaţii maritime recent anexate, în secolul al XVI-lea şi în prima jumătate a secolului al XVII-lea. După îndelungate căutări, iată cifrele: 40.000 – 45.000 de unităţi-călătorie. O călătorie durează între 2 şi 4 luni. În total, 3.000.000 de zile de navigaţie/navă, între 1500 – 1650. De la 1650 la 1750, 80.000 de unităţi-călătorie, 6.000.000 de zile de navigaţie/navă. Timp de un secol: pe 80 milioane km², o medie de 180 nave care navighează. Spaţiile maritime din secolul al XVI-lea şi de la începutul secolului al XVII-lea, când dominau ibericii, erau în esenţă eterogene, navigaţia se făcea în mod discontinuu timp de 6 luni, în convoaie. Lucrul este mai puţin adevărat pentru perioada 1650 – 1750. Media absurdă subzistă deci, abia modificată. Între 1500 şi 1650, oeeanele imperiale sunt menţinute sub stăpânire prin prezenţa unei nave pe zi, pe o suprafaţă de 1 200.000 km², între 1650 şi 1750: o navă pe 450.000 km²! Obiectiv, această diferenţă nu este semnificativă. O asemenea medie rămâne derizorie.

De ce ne-am mai mira atunci că aceste preafrumoase imperii maritime europene au fost mereu silite să facă tot felul de concesii? Piraţii berberi din Mediterana continuă să exercite o necruţătoare concurenţă. Ultimele raiduri sclavagiste de pe coastele Levantului spaniol, din Languedoc şi din Provenţa, datează din secolul al XVIII-lea. Dar pe vastul ocean… continuă să navigheze de secole

tot felul de corăbii. Între 1500 – 1650, îndărătul celor 40.000 de unităţi imperiale, am presupus existenţa altor 40 de mii de prezenţe. După 1650, începe refluxul acestei lumi străvechi, condamnate la pieire de dinamica Europă. Îndărătul celor 80.000 de unităţi imperiale, să presupunem alte 20 de mii de prezenţe. Niciun risc de a se stânjeni reciproc, puţine şanse de a se întâlni. Chiar olandezii, procedând mai eficace decât portughezii, nu pot închide cu totul Marea Roşie în faţa corăbiilor maure. Noii stăpâni ai mării, englezii şi olandezii, nu ştiu să lupte mult mai bine decât, odinioară, ibericii, împotriva piraţilor şi a celor aflaţi în afara legii. Această imensitate de apă salvatoare este în detrimentul celor puternici şi în slujba celor slabi, adică în slujba bătrânelor construcţii imperiale iberice. Stăpânirea mării nu devine cu adevărat profitabilă pentru Anglia decât târziu şi treptat, între 1792 şi 1814. Pe mare, imperiile cărora le-a dat naştere Europa Luminilor, la începutul secolului al XVIII-lea, rămân entităţi precare, ce-şi ascund puterea modestă îndărătul unor iluzorii rigori juridice.

În jur de 1600, imperiile de dincolo de ocean acoperă o suprafaţă de aproximativ 2, 5 milioane km². Înăuntrul ei, o întreagă gamă de prezenţe, începând cu sectorul european creol şi până la zonele amerindiene ce plătesc un tribut intermitent de recunoaştere. În afara acestor 2, 5 milioane km² din America, mai există anumite zone străbătute şi reperate, ce aşteaptă să fie cucerite, fără ca încă relaţiile să fie ostile pe faţă. În 1680, lucrurile s-au schimbat din două puncte de vedere. America de Nord a francezilor şi a englezilor anexează efectiv cam 100.000 km², pe care îi prelungeşte printr-un teritoriu de trecere de 1.000.000 de km² ce urmează a fi anexat. Zona controlată din Brazilia se apropie de o jumătate de milion de km². America spaniolă, spre a reuşi să-şi menţină acelaşi număr de oameni, şi-a sporit teritoriile cu o jumătate de milion km², înainte de marea mutaţie din

Secolul Luminilor, în jur de 1680, imperiile din America cuprind ceva mai mult de 3 milioane km², cărora li se adaugă un milion şi jumătate de km² reperaţi. „Frontiera” ultramarină de la vest rămâne mult în urma marii „frontiere” orientale, în afara Europei, în 1600, sunt mai puţin de 200.000 de europeni. În 1680, 600.000 – 700.000, un milion între 1710 şi 1720. Începând din 1750, populaţia albă din America de Nord depăşeşte populaţia creolă din cele două vechi imperii iberice din America. 4

Iată cum stau lucrurile cu aceste imperii. Totodată, vedem ce adaugă ele Europei. În jur de 1680 – 1690, dacă acordăm „teritoriului dominat” amerindian din Indiile Occidentale ponderea economică acordată celui european (ceea ce este excesiv), imperiile nu depăşesc 12 – 13% din totalitatea Europei. Voltaire, într-un anume sens, avea dreptate. Relaţia este modificată de explozia spaţială a Secolului Luminilor după 1750. Şi totuşi, această fâşie marginală a putut cântări mult, sporind valoarea ansamblului.

Ce înseamnă, în raport cu ea, restul lumii? în jurul anilor 1680, când Europa (în expresia ei geografică, cuprinzând şi partea turcească) creşte cu puţin deasupra cifrei de 100 milioane (85 milioane, în definiţia cea mai strictă pe care am reţinut-o), Asia reprezintă 280 – 350 milioane, Africa, 60 milioane, America, depopulată de şocul microbian şi virotic din secolul al XVI-lea, 13 milioane, Oceania, 2 milioane!; Europa şi prelungirile ei de dincolo de Oceani 120 milioane din 550 (22%). Faţă în faţă cu Europa, în momentul când începe creşterea demografică din Secolul Luminilor, nu se mai află decât China. China iese din cea mai teribilă criză. Invazia manciuriartă este întovărăşită, de o serie de cataclisme şi de rupturi.

Refluxul demografic chinezesc, dintre 1600 – 1660, cunoscut datorită cărţilor galbene, este analog cu regresul

demografic ce are loc în Europa în cea de a doua jumătate a secolului al XIV-lea, adică într-un raport de doi la unu. 130 milioane, la sfârşitul secolului al XVI-lea, 65 milioane, în jur de 1650. Către 1850, după cea mai îndelungată ascensiune continuă din istoria sa, China atinge 350 milioane. În 1680, când ordinea manciuriană şi-a dat roadele, cât va fi de mare populaţia sa? Să spunem: cât cea a Europei. Ea va creşte ceva mai repede în secolul al XVIII-lea, ceva mai puţin repede în secolul al XIX-lea, mult mai repede în secolul al XX-lea, dar, începând din era dinastiei Ting, vechea egalitate, un moment zdruncinată, nu va mai fi pusă în discuţie.

Această veche egalitate este o falsă egalitate, începând din secolul al XIII-lea, şi în ciuda tuturor aparenţelor, distanţa tehnologică dintre Mediterana devenită Europă şi restul lumii creşte continuu. Profitând de o serie de cercetări convingătoare, am făcut recent câteva calcule; sub formă de evaluări, mergând pe o cale deschisă de Fernand Braudel. Iată rezultatele. Superioritatea Europei îşi are originea – originea sigură – într-o dublă alegere: cea a unei alimentaţii cu multă carne, pe bază deci de proteine animale, şi cea a motorului muscular animal. În bilanţurile europene, cu începere din secolul al XV-lea, consumul de proteine animale creşte continuu (există un regres treptat în secolul al XVI-lea şi, se pare, o egalare între nivelurile din secolul al XVIII-lea şi cele presupuse a fi existat în secolul al XIII-lea). Dincolo de accidentul relativ, Europa îşi ia forţele biologice din evantaiul foarte deschis al acizilor săi amânaţi, uşor asimilabili. Europenii „foarte bine” hrăniţi se opun, în mare, dincolo de nuanţele regionale, celorlalţi oameni. Lucrul este adevărat pentru secolul al XVIII-lea. Pe de altă parte, Europa carnivoră recurge masiv la motorul muscular animal.

Constatăm nu fără surpriză că, la mijlocul secolului al

XVIII-lea, şi asta neîndoielnic încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea, fiecare locuitor din spaţiul european posedă în medie de douăzeci şi cinci de ori mai multă energie decât poate să-i dea aparatul său muscular propriu. Nu are prea multă importanţă, pentru moment – şi ne vom aminti de aceasta – (şi astfel creşterea demografică din secolul al XVIII-lea a provocat în Europa, şi nu în China, soluţia tehnologică a revoluţiei industriale), că, pentru a obţine acest avantaj, omul european trebuie să plătească preţul costisitor al unei grele ameninţări cu privire la propria-i subzistenţă. Acest motor de dinaintea revoluţiei industriale apasă greu asupra „maximului teoretic" de populare; el îşi cumulează efectele cu luxul alimentar costisitor al recurgerii la proteinele animale.

Oricum, un lucru este aproape sigur: la începutul secolului al XVIII-lea, omul european posedă, un motor pe cap de locuitor, în medie de cinci ori mai puternic decât cel pe care-l posedă chinezul şi de zece sau de cincisprezece ori superior celui de care dispun oamenii din celelalte civilizaţii şi culturi. Europa posedă ea singură ceva mai multe mijloace de producţie decât restul lumii. Lucrul cel mai puţin surprinzător al acestei evaluări rapide nu constă oare tocmai în faptul că ea ne arată că, în chiar momentul când începe epoca Luminilor, structurile: lume dezvoltată-lume a treia sunt deja constituite? Fenomenul există încă din secolul al XIII-lea, şi poate chiar dinainte. Inegalitatea pe care Secolul Luminilor o va scoate la iveală îşi află rădăcinile şi cauzele în timpurile cele mai îndepărtate. Dezvoltarea pe care oamenii din bazinul Mediteranei o realizează în Egipt şi în Mesopotamia, în jurul anilor ’3500 – 3.000 î.e.n., se situează în China cu cincisprezece secole mai târziu. India, America, restul lumii vin după aceea. Ceea ce le lipseşte cel mai mult celorlalte civilizaţii şi, a

ORIGINEA CALORIILOR

I ireale B & 1W

1 Carne, Produse lactate, d peşte f ulei
Expediţie spaniola (terestro) 1578
paniole164 i.
Conva de nave.
Expediţie spamolO (pe mare) 1578
’3853
Ducele Maqnus
X SUEDIA Serviciul fijrteo regalo Rf

7. SPUNE-MI CE MĂNÂNCI (După F. Braudel, Civilizaţie materială şi capitalism, secolele al XV-lea – al XVIII-lea, voi I, 1967.) Nordul, care mănâncă mult, are nevoie de multe calorii, pe care şi le procură din cerealele produse din belşug într-un spaţiu forestier larg deschis. Parisul, în ajunul Revoluţiei, este bogat, dovadă cantitatea de carne indicată pe hartă. Italia şi Mediterana sunt sărace (transportul spaniol din 1641 constituie o excepţie). Multe calorii, dar calorii de proastă calitate. În timp ce la ţară şeptelul se împuţinează, urbanizarea aduce cu sine un progres substanţial în ceea ce priveşte consumul de proteine animale.

jortiori, culturilor, este timpul. Bătrâna Europă şi tânăra Chină. Bătrâna Europă şi tinerele culturi. Timpul nu poate fi răscumpărat.

Ne-am oprit îndelung asupra echilibrului din punctul de plecare; un echilibru pe care istoria

111

Secolului Luminilor îl va modifica îndeajunsde profund, spre folosul Europei, desigur, în jurul a două date ce funcţionează ca două plăci turnate: 1680 – 1690; 1750 – 1760.1680 – 1690 este mai ales o dată americană. „Frontiera” americană, stabilizată începând de la mijlocul secolului al XVI-lea, înaintează din nou. Totul începe în Brazilia. Două cifre rezumă creşterea braziliană: 60.000 locuitori la sfârşitul secolului al XVI-lea, 2 milioane la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Brazilia capătă corp şi

densitate cu un secol şi mai bine după America spaniolă. Ea prefigurează însăşi istoria Americii de Nord. Brazilia, în jur de 1680 – 1690, cuprindea, având o densitate demografică foarte slabă, 400.000 – 500.000 km² de teritorii, mai curând reperate decât stăpânite cu adevărat; în jur de 1750, Brazilia ajunge aproape pretutindeni până la marginile imensei păduri ecuatoriale de pe malurile Amazonului. Ea se întinde pe 3 milioane km². Manaos apare în 1674, Cuyaba în 1718, Mato Grosso în 1731, Villa Boa în 1739. Ciclul aurului şi al diamantelor, care duce la această mare mutaţie spaţială, începe în ultimii anii ai secolului al XVII-lea. Putem urmări pe curba sosirii aurului la Lisabona, revărsarea „frontierei" minei, prin podişul Minas Gerăes: 725 kg în 1699, dar 4, 350 tone în 1703 şi 14, 5 tone în 1715, 25 tone în 1720, 14 – 16 tone, cu regularitate, între 1740 şi 1755.

Printr-o ciudată, dar semnificativă; coincidenţă, adevărata Americă a adevăratei „frontiere" se pune şi ea în mişcare în ultimii doi ani ai secolului al XVII-lea, după teribila criză din 1675 – 1677, care a fost, pe punctul de a nimici colonizarea albilor; este primul mare război indian din America noniberică, dovadă de netăgăduit a ireversibilei puneri în mişcare a tăvălugului „frontierei"; la urma urmei, el nu este decât un episod din lupta pe care, încă din secolul al XIII-lea, populaţiile cu aşezări statornice o duc tot mai mult împotriva celor nomade.

ŢĂRILE D
— ACADIÄ şi: TERRA HCVA/
20.000
„NOUA-FRANTA
POSESIUNI FRANCEZE I total) /;
I000OO
ZOOO
POSESIUNI ENGLEZE (total) /
COOÜO

IOGOOO
JOOO
(După P. Guiltaume şi J.-J. Poussou, Demografia istorică, 1070, apud J.N. Biraben.)

După pantele demarării creşterii populaţiei, datorate emiqrării, notaţi paralelismul ratelor de creştere. Refluxul din Ăcadia-Terra Nova se datorează unor factori politici.

moilnoil „hjâu-2 Îni lupnul n-¡wo-Jitiaiti beirt „oi

Din istoria celor două Americi se desprinde o lecţie. Victorie uşoara în Brazilia, criză demografică în America de Nord. „Frontiera", imobilă încă de la începutul secolului al XVII-lea pe un podiş aproape orizontal, îşi schimbă direcţia şi ritmul. Un salt înainte are loc între 1680 şi 1730 – 1740. El cuprinde, în total, ceva mai mult de 3 milioane km? foarte inegal posedaţi (implantarea este mai curând

=? Sydney Ibourne ismama
Igpu! Bunei
Kperonts
AUSTRALIA

IMU Spania l-Ţanlede Jos I: Portugalia U Danemarca Marea Britanie Rusia în 1689 Franţa Rusia în 1825

II Posesiuni franceze şi zonă de influenta – Ta India în secolul al XVIII-lea

1. Sulawesi
Hof. basa
Go-EPOS – chsryv i< Mieriul U
LSri tonka Asumatrer
OCEANUL INDIAN
Ilhandemdgor
Benares
Îi teritoriul e W Companiei y
„Din golful Hudson»
GROENLANDA

slabă în Brazilia), încorporaţi celor 2 milioane şi jumătate km² controlaţi la sfârşitul secolului al XVI-lea.

1680 este, în vest ca şi în est, o mare dată a „frontierei” Europei. Trecerea de la mica la marea Europă are loc, şi aici, în 1677, în 1695, după criza economică atlantică, în chiar momentul când începe explozia spaţială din Brazilia, de la coasta cu plantaţii de trestie de zahăr şi până la podişurile miniere. Mutaţia ce are loc la sfârşitul secolului al XVII-lea ne surprinde încă şi azi. Fermentaţia aceasta de pe margini este întovărăşită, după cum vom vedea, de un profund marasm intern. Demarajul colonial, ultramarin, de la frontiere, de la sfârşitul secolului al XVII-lea, se înrudeşte cu demarajul expansiunii europene, din prăpastia unui val intern, la limita dintrgă secolele al XIV-lea şi al XV-lea. În această pri«vinţă, el se opune celui de al doilea demaraj, «ce are loc după 1750, în corelare pozitivă, del această dată, cu conjunctura internă. Această I fermentare a „frontierelor” este întovărăşită totodată de o reluare a tuturor traficurilor. Ea – este evidentă pretutindeni. Începând cu portu-rrile engleze şi până la îndepărtatul observatori din Manilla.

A doua mutaţie se situează la nivelul celei – «lalte jumătăţi de secol, cu şaptezeci de ani maţi târziu. Istoria tradiţională a mascat esenţialul îndărătul unui accesoriu, momentul de vârf al i rivalităţii franco-britanice. Această rivalitate decurge ea însăşi din prodigiosul salt înainte al „frontierelor”, din retragerea, ce are loc prel tutindeni, a celorlalte civilizaţii şi culturi. În 1 1750, „frontiera” minieră a Mexicului porneşte 1 să ia cu asalt nordul Mexicului secetos, înaint tea izohietei celor 500 milimetri. Între 1740-ţi 1750 şi 1780 – 1790, America spaniolă îşi du-4 blează pe nesimţite teritoriile. Ea ajunge la: 4 8 milioane km², controlaţi în acea vreme dei Humboldt (1799 – 1804). În America de Nord, I faza finală a conflictului franco-englez estefl consecinţa directă a mersului înainte al „frontierei” engleze, în direcţia Aleganilor şi, într-o perspectivă mai îndepărtată, a Fluviului Mississippi.

1689 – 1697, 1702 – 1713, 1745 – 1748, 1754 – 1 1763, iată momentele conflictelor: 29 de ani I din 74. Desigur, aceste războaie sunt războaie] imperiale, America nereprezentând decât unul din teritoriile pe care ele se poartă. Ele rit; fi mează, în felul lor, marile momente de creştere, constituindu-se în perechi. 1689 – 1713; 1745 – 1763. Regăsim aici doi timpi fundamentali ai expansiunii. 1689 – 1715, primul demaraj;! 1745 – 1770, marea mişcare ce declanşează un mers înainte aproape neîntrerupt, până la ab3 sorbirea, de către o putere pornită din Europa, f

MIŞCARtă ARGINTIII ui51 PRODUCŢIA Of AURI

Producţia de argint II Mexic – Producţia de aur în Brazilia – Exportul de arţint lo & uangzhou

Ba7 ă: 1770 – 90: 100

paritate aur-argint ia Amsterdam.

Ia Guangzhou

Se afirmă două zone de producţie (vezi Soetbeer): Brazilia, în ceea ce priveşte aurul, aproximativ 1.000 tone, Mexicul, care asigură în cele din urmă 80 /o din producţia americană a argintului. Producţia creşte foarte repede în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. A.ceasla este o primă jumătate a aurw lui, argintul din Mexic înlocuind apoi aurul brazilian, a cărui producţie scade în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Înlocuirea relativă a aurului prin argint este un factor favorabil pentru creşterea rapidă, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a traficului Europei cu Extremul Orient, şi mai ales cu China. Există o strânsă corelaţie între Creşterea producţiei din minele mexicane şi creşterea exporturilor de metal alb la Guangzhou. Într-adevăr, priviţi evoluţia unei ratio (graficul de sus) la Amsterdam (Amsterdam, pentru Europa comercială da nord) şi la Guangzhou (poarta Chinei către Europa Secolului Luminilor)! n secolul al înainte de impactul brutal al economiei europene, ratio în China era mai mică de 5.; argintul avea. atunci o valoare

de două ori mai mare decât în Europa în raport cu aurul. Această denivelare a fost o sili sa de profituri fabuloase şi una dintre cauzele ca-porturilor masive ale metalului alb european şi american în direcţia Extremului Orient chinezesc. Deşi foarte atenuată, diferenţa subzistă până în 1750. După această dată, la Guangzhou, sosirea masivă a argintului din Mexic provoacă pentru o scurtă perioadă, între 1770 şi 1785, cea mai surprinzătoare: inversare; prioritatea aurului în raport cu Amsterdam. 117

Între 1885 şi 1800, a ultimelor spaţii planetare vide, trecerea de la spaţiul deschis la un spaţiu definitiv închis. De acum înainte, nu va mai exista nicio „frontieră" uşor de cucerit. Odată cu procesul început între 1745 şi 1750, intră în concurenţă două frontiere, „frontiera" spaţială şi „frontiera" tehnologică. Odată cu era spaţiului planetar închis de la sfârşitul secolului al XIX-lea, începe domnia exclusivă a „noii frontiere". 1689 – 1713, 1745 – 1763, iată un ritm esenţial. El nu trebuie să mascheze ceea ce nu-i decât accesoriu. Războaiele franco-engleze au loc două câte două: 1689 – 1697, 1745 – 1748. Franţa, în ciuda inferiorităţii poziţiilor sale, mai curând câştigă decât pierde. 1702 – 1713, 1754 – 1763: este înfrângerea franceză, doar parţială, în 1713, în ciuda pierderii poziţiilor din Golful Hudson şi din Acadia, început al unei ciudate odisei; în 1763 este înfrângerea totală.

Aceste războaie atlantice şi europene sunt totodată, şi din plin, războaie am ericane. Ele decurg din întâlnirea ce are loc între un front de colonizare şi o zonă de parcurs. Ameninţarea franceză asupra zonelor de parcurs ale comerţului cu indienii s-a precizat treptat. Ea este cu bătaie lungă, de vreme ce, organizând Louisiana (La Salle se află la gurile Fluviului Mississippi la 9 aprilie 1682), speranţele regenţei compensează înfrângerea de la Utrecht (1713). Să observăm că edificarea Louisianei franceze se situează cam în perioada primei expansiuni

către exterior a Secolului Luminilor, adică în 1690 – 1720. În fapt, această schiţă încă foarte incertă a Americii franceze îi interzicea Americii engleze să privească dincolo de Munţii Appalachi. Începând din 1702, ameninţarea se precizează, dat fiind alianţa franco-spaniolă. Noua Spanie slujeşte drept punct de sprijin pentru o nouă cucerire, situată înainte de „frontiera" minei. Primele raiduri serioase în Arizona au loc în 1696 şi odată cu crearea fortului spaniol din Peniscola (San Carlos de

Austria). În 1700, are loc un raid de mari proporţii, printre indienii pueblos din Noul Mexic, primejdia este pe termen lung, dar are şi un caracter imediat, în măsura în care numeroşii vânători ce cutreieră pădurile sunt adeseori ispitiţi să ajute cu oameni şi arme rezistenţa indiană. Acest război este războiul unei „frontiere" ce este atacată pe la spate de o Conquista. Dincolo de Valea Saint-Laurent şi de gurile Fluviului Mississippi, aşezările franceze, din lipsă de oameni (dat fiind că sunt departe de orice loc unde să se refugieze), sunt reduse doar la o activitate legată de comerţul cu lumea indiană. Pericolul pentru „frontiera" engleză constă în faptul de a se lovi de o lume indigenă organizată, întărită, ce îşi menţine totuşi modul său tradiţional de viaţă, o lume ce cunoaşte expansiunea în spaţiu şi este înzestrată cu arme de foc. Încercările neîndemânatice ale pionierilor din Virginia, ce vor să pună câteva noi jaloane în direcţia Fluviului Mississippi (Ohio Company, Loyal şi Greenbier Company), eşuează, într-un efort care vizează implicit începerea unei noi Conquista în faţa „frontierei". Ţinutul Massachusetts, la nord, nu se dovedeşte mai norocos. Fără sprijinul regimentelor britanice şi fără iscusinţa lui James Wolf, Québecul nu ar fi fost cucerit în 1760. Tratatul de la Paris (1763), suprimând rivalitatea franco-engleză din America, realizează una dintre condiţiile unui adevărat salt înainte. America engleză trece de la 890.000 de locuitori în 1740,

la 1 207.000 în 1750, 1 610.000 în 1760, 2 205.000 în 1770, 2 781.000 în 1780, 3 930.000 în 1790.

Începând cam din 1740, rivalitatea companiilor franceze şi engleze din Indii capătă o întorsătură dramatică. Victoria uşoară a lui Dupleix * (1740) asupra nababului din Carnaţie a pus în lumină extraordinara slăbiciune politică şi militară a acestor ţinuturi, după descompunerea accelerată a ordinii mongole. Acum ştim cum a reuşit Compania franceză să conp stituie, între 1745 şi L754, un protectorat foarte suplu asupra celei mai mari părţi din Deccan şi asupra Confederaţiei Mahraţilor, nu mărind cam vreo 30 milioane de suflete. Este o victorie ce nu va avea nicio urmare pentru Franţa Dupleix deschide calea Companiei engleze şi lui Clive. Punctul de atac din Bengal, într-o zonă cu populaţia numeroasă, slăbită de luptele dintre hinduşi şi musulmani, era mai bun decât cel din Deccan; abordat cu prilejul primei încercări franceze, cu doişpreceze ani mai de7 vreme. Bătălia de la Plassey (23 iunie 1757) este o dată foarte importantă. În 1767, protec? toratul se întinde din ţinutul Bengal: până în cel al Sircarilor. Sub ocârnuurea lui Warren Hastings, Compania pătrunde adânc în acest teritoriu, prin jocul alianţelor şi al protectoratelor, izolând treptat ţinutul din inima Deccanului, unde Tippu-Sahib ajutat pe ascuns de francezi, conduce o rezistenţă înverşunată, dar fără nicio speranţă. În jur de 1790, Compania engleză reuşeşte să exercite un fel de control asupra: a vreo cincizeci de milioane de oameni. De data aceasta un prag a fost trecut.

Când Secolul Luminilor e pe sfârşite, Europa din afara Europei exercită un fel de control dincolo de oceane, pe vreo cincisprezece milioane de km² – 15 milioane km²; 75 milioane de oameni, exceptând Siberia. 75 milioane de oameni, adică aproximativ 45 – 50% din populaţia europeană, cea din Europa, către 1780: 75 milioane de oameni, dintre care 7 milioane de albi şi, încă de pe acum,

ceva mai mulţi metişi. Mutaţia care s-a operat pe pământ, între 1750 şi 1780 – dublarea suprafeţelor, sporirea numărului de oameni de cinciori –, nu poate fi comparată decât cu mutaţia provocată de Conquista la începutul secolului al XVI-lea, în corelare pozitivă cu creşterea dinăuntrul continentului european, şi sprijinindu-se, de data aceasta, pe o Europă în plină invenţie demografică şi tehnologică. În 1780, la sfârşitul Secolului Luminilor, Europa intra et extramuros controlează 30% din totalitatea oamenilor. A început eroziunea celorlalte spaţii culturaletirrip-Mutaţia imperiilor, pe pământ, este întovărăşită de o mutaţie asemănătoare pe mări. Am evaluat la 80 milioane km² suprafaţa străbătută în jur de 1740 – 1750 de către 180 – 200 nave, în medie, zilnic. Între 1750 şi 1780 – 1790, suprafaţa oceanelor a sporit cu mai bine de jumătate, cu 120 – 130 milioane km² cel puţin, iar numărul navelor care o străbat zilnic s-a înzecit. Această mutaţie spaţială fundamentală are temeiuri tehnologice: revoluţia punctului sigur şi uşor de determinat. Ea este legată de existenţa unui cronometru destul de precis pentru a menţine, timp de luni întregi de navigaţie, o oră de referinţă. Vin apoi Harrison *, Le Roy şi Berthoud *, în 1767 – 1772. Metoda distanţelor lunare şi a conjuncţiilor dintre stele, ce permitea unor astronomi iscusiţi un calcul de longitudine, nu era utilizabilă pe pământ într-o explorare rapidă, a fortiori în navigaţia curentă. 1775 – 1780: apar cronometre de precizie la un preţ nu exagerat de mare, insulele nu mai rătăcesc de colo-colo pe oceanul hărţilor. Explorarea Pacificului este contemporană cu inventarea cronometrului.

121

6 – c. 62

Bougainville, Cook, La Pérouse *… Malaspina, Vancouver ritmează mutaţia spaţiului oceanic în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Putem urmări, prin

mijlocirea lui Diderot, impactul cu această nouă dilatare planetară. Bougainville s-a născut la Paris, la 11 noiembrie 1729. Este membru al corpului judiciar. A luptat alături de Montcalm. A întemeiat o aşezare acadiană în Insulele Falkland în 1763, pe care trebuie s-o cedeze Spaniei în 1766. În 1767 începe marea sa călătorie de la răsărit către apus. În ianuarie 1768, corăbiile La Boudeuse şi L'Étoile pătrund în Oceanul Pacific.

Îi observă pe patagonezi cu privirea unui antropolog, regăseşte Insula Tahiti, descoperită îi 1606, mai întâi de către Queiroz, apoi de către Wallis. Tinerele femei tahitiene le oferă străinilor (aprilie 1768) o ospitalitate care-l cufundă pe Diderot în visuri nesfârşite. Insulele Samoa Noile Hebride se adaugă pe lista redescoperirilor Dar punctul fixat cu exactitate îngăduie alcătuirea unei hărţi utile. ¡Bougainville debarcă la Saint-Malo la 16 februarie 1769; o circumnavigaţie încheiată într-un timp de două ori mai mic decât în vremea lui Magellan şi a lui Sebastián Elcano. Această reuşită, obţinută în două secole şi jumătate, măsoară progresul modest, dar sigur, al tehnicilor maritime. James Cook desăvârşeşte ceea ce Bougainville întrevăzuse doar. Acest autodidact, născut la 27 octombrie 1727, este cu un an mai mare decât Bougainville. A făcut o aspră ucenicie pe navele britanice purtătoare de cărbuni. Mobilul expediţiei sale este ştiinţific: acela de a duce până în mijlocul Oceanului Pacific pe astronomii ce urmau a observa trecerea lui Venus pe discul solar, în locul cel mai propice, demonstrat de Lalande. Corabia Endeavour pleacă de la Plymouth la 25 august 1768; ajunge la Tahiti la 13 aprilie 1769. Noua Zeelandă şi o lungă fâşie de pe coastele australiene sunt rodul cel mai tangibil al primei călătorii. Mai mult chiar decât cea a lui Bougainville, privirea lui Cook este etnologică. Demersul său este sigur. Endeavour intră în Douvres la 13 iulie 1771. În cursul celei de a doua călătorii

(1772 – 1775), Cook demonstrează, trecând de mai multe ori de cercul polar, inexistenţa continentului austral. După ce a navigat pe Oceanul îngheţat antarctic, el navighează, în 1776, în Oceanul îngheţat arctic, căutând în zadar o trecere către nord, şi moare, ucis de indigenii din Insulele Sandwick (Hawaii), aşa cum murise odinioară, la Cebu, Magellan. La Pérouse, Vancouver *, Malaspina desăvârşesc, în cursul anilor ’80 – 90, harta celui mai mare Ocean.

Drumurile căpitanului Cook (1768 – 1775)
„Drumurile clipitonului Fourneaux
(1771 – 1774)
L Ascension5
să Africa
— TA. Sfânta: Caterina:
I. Mauritius
Capul – T – J îi speranţe
%rr. Capul
Ţinutul – Sandwicf
AMERICA MERIDIONALĂ
f] inuluie. Van Diemen
[Noua Zeelandö
¿-le. Marchize
l-le. Societăţii
Espmtu-Sonto /J
ItouTS
Caledone; Zn.<§?”
Drumul lui Bougainville (1768)
11. DESCOPERIREA MARII SUDULUI
(După J. Savant, Istoria mondială a marinei, 1961.)

După Bouvet, Bougainville, Cook, Fourneaux şi la Pérouse, marele Ocean îşi dezvăluie tainele datorită cronometrului. Este prima suprapunere dintre lume şi spaţiul planetar, îndepărtatul punct de plecare al unei noi lumi închise. De acum înainte oamenii pot măsura cu

precizie drumul străbătut, pot face hărţi, pot distruge mitul continentului austral.

La sfârşitul secolului al XVI-lea, lumea se închisese asupra ei înseşi, la limita tehnică a posibilităţilor sale. Europenii putuseră realiza circumnavigaţia, condiţiile navigaţiei din secolul al XVI-lea nu permiteau păstrarea tuturor coastelor maritime înăuntrul unei economiilumi, fie ea şi rudimentară. Cândva am formulat legile marilor traficuri din secolul al XVI-lea, legea imprevizibilităţii, legea p, rogresiunii geometrice a preţului kilometrului sporit dincolo de un prag variabil, legea eterogeneităţii drumurilor în toate sensurile. Pierderile în material ne îngăduie să aproximăm pierderile în oameni. Raportul navelor, la dus şi la întors, este de 10 la 7 în Atlanticul spaniol şi în Oceanul Indian portughez. Putem aprecia că în această epocă îndepărtată, pe drumurile cele mai primejdioase (Mexic, Istmul Panamá, şi India portugheză), 15 – 25% dintre marinarii îmbarcaţi la plecare mor în decursul unei călătorii de doi ani, 20 – 35%, când călătoria durează trei ani, mai mulţi încă pierind între Mexic şi Filipine. În secolul al XVI-lea, şansele de a te întoarce în viaţă dintr-un drum Sevilia-Manilla sunt foarte mici. Documentele de care dispunem ne-ar îngădui să facem destul de repede un calcul corect. Pe mai multe sute de cazuri cunoscute, destul de uşor de identificat, cad pradă primejdiilor de tot felul 25 – 30% dintre marinari, adică aproape jumătate. Pe axa Japonia-Lisabona, situaţia este comparabilă. Pe axele sale cele mai mari, universul expansiunii europene atinsese, pentru timp de două secole, în mijlocul secolului al XVI-lea, un fel de absolut comparabil cu viteza luminii în universul ştiinţific al secolului al XX-lea: cinci ani pentru o călătorie dus şi întors, pe cel mai mare ax, dar o şansă din două, în medie, pentru fiecare dintre cei ce au încercat aventura aceasta, de a se mai afla vreodată alături de rudele lăsate acasă.

Dificultatea unei distanţe adăugate dincolo de aceste limite este atât de mare încât devine cu neputinţă să fie depăşită. Dincolo de Japonia şi de Filipine, spaţiul universului în expansiune al exploziei planetare cu componentă iberică majoră din secolele al XV-lea – al XVI-lea atinsese punctul de unde începea să coboare. În cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVI-lea, este deci atins un moment de echilibru. Pentru vreme de două secole, în mare, universul expansiunii europene are dimensiuni absolute. El nu este încă limitat de planetă; se închide o ultimă oară asupra lui însuşi. Nu este încă mărginit de limitele pământului, ci de puterea mijloacelor de explorare ale omului. Nu le lipsea prea mult caravelelor, galioanelor, corăbiilor şi caiacelor pentru a împrejmui cu adevărat întreg pământul. Dar totuşi le lipsea încă ceva.

Iată în ce constă schimbarea fundamentală ce are loc odată cu inventarea aşa-numitelor indiamen, a fregatelor, a cliperelor, a cronometrului lui Harrison, al lui Le Roy şi al lui Berthoud: un progres de 20% creează posibilitatea depăşirii distanţei adăugate. Raza de curbură a spaţiului se prelungeşte îndeajuns pentru ca un dincolo să devină accesibil şi relativ uşor de atins după limitele pe care le avusese lumea secolului al XVI-lea. Între 1760 şi 1770, lumea se deschide, pentru a se închide iarăşi repede, dar, de data aceasta, nu asupra puterii mijloacelor de explorare ale omului din Secolul Luminilor, ci asupra întregului pământ. Victoria marii Europe ajunge la un univers închis, înainte ca ultimele „frontiere” să se închidă, în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea. Asta până la 20 iulie 1969.

Capitolul II
DIMENSIUNILE OMULUI

Un progres modest, dar totuşi hotărâtor, în privinţa căilor de comunicaţie între oameni mai numeroşi, pentru etica creşterii demografice, prin transfer şi deturnare de la vechea asceză creştină, pentru construirea – fără alt scop –

unei cetăţi tot mai mari, alcătuită din oameni tot mai consacraţi măririi acestei cetăţi. Mai mulţi oameni, pe mai mult spaţiu, mai multe schimburi comerciale, mai multe căi de comunicaţie, o gândire mai aplicată la lucruri, o interpenetrare progresivă a gândirii teoretice şi a gândirii practice. Dar, mai întâi, mai mulţi oameni. Fără această bază generoasă nimic nu este posibil. Fără această Vital Revolution, Europa Secolului Luminilor nu ar fi existat, după cum nu ar fi existat nici mutaţia de creştere.

Originalităţi ale dublării seculare în secolul al XVIII-lea

Să începem printr-o „evaluare globală”. Evaluarea globală se situează în mod normal la capătul unui travaliu îndelungat şi plin de răbdare. Dublarea numărului populaţiei europene este prima dată aproape sigură privitoare la Secolul Luminilor: între 1680 – 1800, într-o sută douăzeci de ani, timp de patru generaţii. Lucrul nu e uşor de apreciat totuşi, certitudinile noastre sunt foarte inegale, mai sigure pentru sfârşitul perioadei decât pentru începutul ei, mai sigure pentru Europa mediană, cu populaţie numeroasă, decât pentru fâşiile teritoriale de la est şi pentru Spania. Riscăm, adeseori, să măsurăm la est doar progresele unui stat mai eficace, care-şi circumscrie mai bine supuşii impozabili, un stat care-şi recrutează armata numărându-şi mai bine oamenii. O dificultate mai generală decurge din limitele teritoriale înseşi: ele variază cu câteva milioane de km². Totul depinde şi de termenii aleşi. 1680 nu pune probleme. Faptul masiv al revoluţiei care afectează axa densă de populare a continentului, demarajul revoluţiei industriale ne invită să nu depăşim perioada 1780 – 1790. Curentul de gândire din Germania ne-ar putea obliga să ne oprim la o dată mai timpurie, dar Rusia, Austria, Spania, periferia Europei ne silesc să mergem dincolo de această dată. Dublarea populaţiei în

Secolul Luminilor este realizată, în puţine cazuri, e adevărat, în 1770; ea este atinsă pretutindeni, cu excepţia Franţei (19 milioane, 27 milioane) şi Italiei (12 milioane, 18 milioane), între 1680 şi 1800. Aceste îndelungate şi totuşi mult prea sumare discuţii urmăresc două scopuri modeste: să arate că nicio afirmaţie nu este făcută fără un temei serios, să explice discordanţele – care pot să şocheze – între o sinteză şi alta. După ce am trasat aceste contururi, vom pune şi mai bine în evidenţă regula dublării populaţiei.

Dublarea populaţiei este deci caracteristică pentru Secolul Luminilor? Dar cum? Să facem câteva ipoteze. Nu putem aprecia creşterea demografică a Europei Secolului Luminilor decât prin referire la alte continente şi la alte epoci. Mai întâi, la alte continente. Evident, facem astfel un salt în domeniul purei supoziţii. Europa, China, America colonială pot fi măsurate în cifre în secolul al XVIII-lea; în schimb, Africa, India, Lumea arabă pot fi doar evaluate. Să presupunem că această dificultate 1 este rezolvată şi să dăm pentru moment ere1 zare datelor oferite de istoricii demografi. Între 1 1680 şi 1800, populaţia creşte cu 50 – 55%. Să aşezăm Europa şi China pe un talger al balanţei, iar restul lumii pe celălalt talger. Creşterea celor două mase compactese situează între 220 – 250%, pe de o parte; că scade la mai puţin de 10%, pe de altă parte. Dublarea într-un secol izolează Europa Secolului Luminilor L de toate celelalte culturi, şi de toate celelalte I civilizaţii. Cu excepţia uneia: cea chineză. În secolul al XVIII-lea, Europa şi China îşi sporesc populaţia în chip extraordinar, China chiar mai mult decât Europa, iar restul lumii alege timp de un secol soluţia leneşă a unei linii orizontalei

— Comparaţia în timp conferă dublării populaţiei ce are loc în Secolul Luminilor adevărata I ei dimensiune. Ea este încă şi mai hazardată, şi totuşi la fel de necesară. Comparaţia este uşoară şi sigură pe măsură ce ne

apropiem de I epoca Luminilor, dar nespus de hazardată când mergem către origini. Să comparăm Europa cu ea însăşi. Pierdem, de altfel, orice posibilitate de a aprecia evoluţia populaţiei din afara Europei şi a Chinei înainte de 1680. Dublarea populaţiei în Secolul Luminilor este un fenomen unic? Să căutăm un precedent. Neîndoielnic, populaţia europeană s-a mărit de două ori, între 1450 şi 1650. Ea s-a dublat probabil cu începere din mijlocul secolului al XI-lea şi până la sfârşitul secolului al XIII-lea. Resituată într-o durată îndelungată, la însuşi nivelul celei mai elementare analize macroscopice, din ferenţa sare în ochi.

Dublarea într-un secol s-a operat pe o întindere mult mai mare decât oricare alta de până] atunci. Dublarea ce are loc de-a lungul secolului al XVI-lea a fost pregătită de două secole, I dublarea din perioada mutaţiei agricole medi-l

129

tutui secolului al XViII-lea Sfârşitul secolului al XVIII-lea

Statele italiene

FRA – fiţA „ţiv EIIA

Sfântu TlrrpériiP» TOR – iqno-german

Piwincifc-unite<jvr milioane be locuitori

12. MIŞCAREA POPULAŢIILOR EUROPENE PE STATE ¡N DECURSUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

(După P. Léon, Economii şi societăţi preindustriale, 1650 – 1780, vol. II, 1970, apud M. Reinhardt, J. După quier şi A. Armengaud.)

Cele trei Europe apar aici în mod limpede, în perioada dublării continentale seculare. Rapidă creştere în Anglia, ea fixând mediana adevăratei reuşite. Creşterea prea slabă în Franţa şi în Italia, creştere ultrarapidă a „frontierei" geografice deschisă la est (Rusia, Austria şi, mai ales, Ungaria).

evale a necesitat, neîndoielnic, o pregătire şi mai mare. Curbele secolului al XVIII-lea (mai ales cele din cea de a doua parte a secolului al XVIII-lea) sunt insolite. O a doua trăsătură care accentuează specificitatea dublării populaţiei în Secolul Luminilor este constituită de punctul de plecare. Valul ce se ridică de-a lungul secolului al XVI-lea porneşte dintr-o prăpastie adâncă. El este, în esenţă, o mişcare

de recuperare. Nivelurile din 1600 – 1630 nu depăşesc cu mult, în numeroase cazuri, nivelurile de la sfârşitul secolului al XIII-lea. În Germania şi Europa de Răsărit, da, în Franţa, abia dacă poate fi vorba. A treia trăsătură: creşterea demografică din secolul al XVIII-lea este mai mult periferică decât centrală, în timp ce cea din secolul al XVI-lea este, în esenţă, centrală. A patra trăsătură: dublarea numărului populaţiei din secolul al XVIII-lea este nu numai mai rapidă, dar ea nu se opreşte în momentul când s-a realizat. Dimpotrivă, se accelerează în prima jumătate a secolului al XIX-lea, iar primele semne de încetinire nu sunt perceptibile decât după 1880. Printr-un sold migratoriu pozitiv de 40 milioane în afara Europei, pe mare, şi de 10 milioane în direcţia părţii ruseşti din Asia, Europa înmulţeşte totodată populaţia Americii. Dacă ţinem seama de America, Europa (şi prelungirea ei) îşi triplează populaţia între 1800 şi 1900. Ea are atunci aproape 40% din populaţia mondială. Ritmul se menţine până în jur de 1955 şi nu începe să scadă decât după această dată. Europenizarea biologică a lumii dă îndărăt de atunci, dar europenizarea sa culturală continuă într-un ritm tot mai rapid.» Dublarea populaţiei din Secolul Luminilor se află la originea unei înzeciri a populaţiei (în Europa şi prelungirile ei, în numai trei secole) fără precedent. Lucrul e demonstrat de un studiu amănunţit al ratelor de creştere. Foarte slabe la începutul secolului, ele se accelerează

continuu până la mijlocul secolului al „XIX-lea. Caracterul insolit al desfăşurării demografice europene nu apare decât la sfârşitul Secolului Luminilor. Ceea ce şi explică publicarea Eseului lui Malthus (1798), profet al trecutului, teoretician al unei lumi pe care „frontiera” tehnologică a eliminat-o.

Originalitatea dublării populaţiei în Europa apare şi mai evident dacă o comparăm cu singurul fenomen planetar ce-i este comparabil, triplarea populaţiei în China. Între 1680 şi 1750, ritmul chinez este superior ritmului european; între 1750 şi 1780, diferitele curente se egalizează. Începând din 1780, în timp ce ritmul european se accelerează, ritmul chinez încetineşte. Checkul malthusian şi-a spus cuvântul: în China, cele 320 – 330 milioane de la începutul secolului al XIX-lea se constituie într-o lungă linie orizontală. Răspunsul chinez la creşterea din secolul al XVIII-lea, văzut în prelungirile sale (1680 – 1850), aminteşte de răspunsul european dat în 1630 – 1700 unui secol al XVI-lea văzut în prelungirea lui. Nu mai avem de-a face cu catastrofala prăbuşire arhaică, ci cu o orizontală de aproape un secol: până la o nouă creştere, manifestată fie de la 1680 la 1730, fie începând din 1930.

Al doilea fapt constă în modul, nu mai puţin important, în care se ajunge la această dublare, şi anume prin prelungirea vieţii omeneşti. Este o revoluţie capitală, ce se produce ici şi colo.

CIbid., după F. Perroux.)

Europa îşi trage forţa din numărul oamenilor săi, adunaţi pe un spaţiu mic, din creşterea susţinută, ce merge până la dublarea populaţiei într-un secol, precum şi din fundamentala revoluţie a educaţiei. Pentru África, am reţinut o ipoteză pe care unii autori o vor socoti relativ scăzută: optzeci de milioane.

În microsectoare geografice, o revoluţie care necesită o analiză în profunzime. Între 1680 şi 1750,

Europa Secolului Luminilor şi Europa clasică se suprapun doar parţial, marile transformări apar mai mult sau mai puţin pretutindeni după 1750; ele sunt, în cele din urmă, un rezultat şi, mai mult încă, un început. Pentru toate aceste consideraţii trimitem deci încă o dată la Civilizaţia Europei Clasice. Înţelegem să ne situăm în raport cu cele ce am spus aici, dezvoltându-le. Vom fi deci sensibili la transformările proprii Secolului Luminilor, la progresele făcute în ultimii patru ani de către cercetarea istorică.

Un model perfecţionat o! demografiei vechii Europe

Cunoaşterea pe care o avem cu privire la demografia istorică a secolului al XVIII-lea este mult mai nuanţată. În Franţa şi în Anglia, desigur, protestatistica începe cam în anii 1680. O geografie a surselor demografice coincide cu o geografie a revoluţiei intelectuale şi a Statului. Anglia, Franţa, Scandinavia, sunt în creştere rapidă, Rusia şi Europa răsăriteană, în întârziere, dar în curs de a recupera, Germania, Italia, Peninsula Iberică, în plină dificultate.

Secolul al XVIII-lea s-a preocupat în mod eficace de dimensiunea omului. El a schiţat utilizarea sistematică a instrumentelor elaborate de către stat. La orizontul secolului Luminilor pot fi văzuţi Vauban şi King. E rândul nostru să continuăm lista. Date directe momentane, date directe curente, intrările, ieşirile, numărarea minuţioasă a formării cuplurilor şi a lucrării lor fecunde.

Istoria populaţiei din secolul al XIX-lea şi din prima jumătate a secolului al XX-lea s-a întemeiat exclusiv pe recensăminte. Ea a stagnat repede, dat fiind o asemenea bază îngustă. După cel de al doilea război mondial sunt descoperite registrele parohiale. Posedăm acum mai bine de o mie de monografii parohiale privitoare la Europa densă şi locuită de o populaţie numeroasă, conform unei metode riguroase şi omogene ale cărei rezultate sunt întru totul comparabile. Un anume număr de monografii

exemplare, la care recurgem cu precădere, se impune faţă de restul celorlalte. Ele corespund unui tip; de unde decurge un avantaj, dar şi o primejdie. O serie mare de registre bine ţinute şi bine păstrate, o parohie rurală – stabilitatea rurală, legată de cultura cerealelor, este o condiţie pentru o reconstituire, uşoară şi eficace, a unui mare număr de familii –, iată cazurile clasice din Crulai, Auneuil, Colyton. Istoricii demografi au reuşit astfel să constituie, într-un scop ştiinţific, pentru Europa secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, genealogiile insolite ale unor familii de ţărani, elaborate în urma unor explorări îndelung răbdătoare şi pe baza unor nesfârşite şi savante calcule. Acest who is who? ne va oferi oare date suficiente despre dimensiunea omului? Lucrul nu este chiar atât de sigur pe cât s-a crezut.

De fapt, timp de câţiva ani, am fost prizonierii unui clişeu şi ai unei erori sistematice şi implicite. În măsura în care primele monografii au corespuns unor opţiuni raţionale, am studiat sistematic un anume tip de populaţie, în cele din urmă minoritar: cultivatorii de cereale din fertilul bazin parizian. O hrană socotită bogată, dar, în ultimă instanţă, neregulată şi lipsită de unele principii importante, un spaţiu foarte deschis mişcărilor de populaţie, deci şi epidemiilor, o hipersensibilitate sigură la anomalia termică negativă şi la anomalia higrometrică pozitivă din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, un gen de viaţă cu totul închis, împietrit în prestigiul de care se bucură, care-i înlănţuie pe cei care beneficiază de el, făcându-i incapabili să emigrea şi să inoveze… Câmpiile miloase din bazine parizian – astăzi o ştim prea bine – au con» servat vreme îndelungată structurile arhaice, iar în Secolul Luminilor au reacţionat prin reflexe proprii: căsătoria foarte tardivă, o mare mortalitate infantilă datorată istovitoarei munci a femeilor din anotimpul recoltei, epidemii violente în perioade de foamete, o

demografie ternă, o tendinţă latentă la restrângerea voluntară a naşterilor prin recurgerea la ce itus interruptus şi la avortul provocat. Începând din 1964 – 1965, demografia istorică a căpătat un nou avânt, reînnoindu-şi bazele, pe temeiul dezvoltării monografiilor parohiale săteşti ce permit reconstituirea familiilor. Renunţând la câmpiile mâloase cerealiere, datorită şi sondajului naţional ÎNCĂ, noua cercetare a schiţat o Franţă plină de contraste, confirmate de anchetele pe care le-am întreprins în Normandia. Comportările demografice se definesc la o scară microregională, în funcţie de o formaţie eterogenă a cărei unitate este constituită dintr-un grup de parohii de câte 10, 15, 20, 30 de comunităţi, uneori chiar mai puţine, alteori, în mod excepţional, chiar mai multe. Există totuşi o dificultate: familiile pe care le putem urmări în evoluţia lor şi la care se aplică toate calculele noastre, sunt familiile cele mai stabile. Dar avem oare dreptul să extrapolăm la celelalte, la cele mai puţin stabile, datele pe care le-am adunat astfel? Iată de ce istoricii demografi s-au consacrat, în ultimii trei-patru ani, studiului mişcării populaţiei. Această mişcare este mult mai importantă decât se crezuse până acum. O dovedesc cu prisosinţă dublarea populaţiei într-un secol precum şi cvasistagnarea din unele districte importante din centru, cvadruplarea din zonele de margine. Un microţinut alcătuit din cinci sute de comunităţi, aşa cum este câmpia din jurul oraşului Caen, pune în evidenţă existenţa unor mici zone cu populaţie scăzută care, dacă nu ar fi existat o migraţie, ar fi dispărut în mai puţin de un secol, alături de grupuri parohiale dinamice, cu coeficienţi de reproducere ridicate, implicând o rapidă dublare într-un secol: parohii unde se moare şi parohii-leagăne. Existenţa unor microcurente de compensare rezolvă aceste contradicţii aparente. Problema constă deci în a reconstitui şi familiile migratoare, şi nu numai pe cele ale stabilităţii privilegiate.

Este tocmai ceea ce încearcă să facă, folosind metode oarecum diferite, grupul de cercetări din Cambridge şi cel din Caen.

Ordinatoarele au pus în valoare vechea serie a surselor momentane, prea neglijate în faza ascendentă, adică în jur de 1960, de către demografia istorică. Într-o primă etapă, demografia istorică a fost exclusiv verticală. Într-o a doua etapă, abordăm faza orizontală. Dar progresul decurge şi dintr-un al treilea demers: din folosirea modelelor. Vom lua un exemplu oferit de E.A. Wrigley. Cele trei chei ale demografiei tradiţionale sunt celibatul, vârsta la care se căsătoresc femeile şi intervalul dintre naşteri. „Una dintre caracteristicile importante ale societăţilor preindustriale din afara Europei constă în faptul că în acestea căsătoria, cel puţin pentru femei, avea loc în toate cazurile şi foarte de timpuriu”. Vom avea ocazia să revenim asupra acestei diferenţe esenţiale. Comparat cu modelul căsătoriei universale şi precoce, modelul căsătoriei numite „europene” cuprinde între două şi trei cincimi de femei celibatare sau văduve, deşi aflate la vârsta când pot avea copii. Acest model, comportând nuanţe ce urmează a fi studiate, continuă să se aplice şi epocii Luminilor, în Europa mediană cu populaţie densă, în Europa mediteraneană şi scandinavă. Există totuşi o singură excepţie majoră, la est. Această structură din răsărit este, neîndoielnic, foarte importantă. Ea permite demografl fier ţărilor creştine să aibă totdeauna o rezervă potenţială. Ritmul scurt, perioada de amj plitudine redusă, opunându-se oscilaţiilor mul-ţi tiseculare din celelalte continente cu amplitudini enorme (a se vedea China şi America), iată consecinţa acestei structuri ce reprezintă un progres. Cea de a treia variabilă: intervalul dintre naşteri. El variază de la 22 – 23 luni la 35 – 37 luni în statisticile elaborate pe baza registrelor parohiale. În momentul de faţă, istoria demografică a izbutit să reconstituie mai multe

zeci de mii de familii. Larga deschidere în timp a acestui evantai a prilei juit o surpriză. Societăţilor preindustriale li se refuzase – în mod greşit – posibilitatea de a disocia raporturile sexuale de procreaţie. Cifrele au obligat la o reconsiderare a acestei opinii. Mai întâi trebuie sondate posibilităţile teoretice, de unde şi recurgerea la un model: „[…] să examinăm rapid de ce intervalul mediu dintre naşteri (şi deci fecunditatea matrimonială) capătă valori atât de diferite, chiar fără a se face apel la practicile anticoncep-ţionale, la abţinerea de la raporturile sexuale sau la tentative deliberate de avort.

„Intervalul total dintre două naşteri cuprinde nu numai intervalul egal, în medie cu cel de nouă luni, care separă conceperea celui de al doilea copil de naşterea sa, dar şi alte elemente susceptibile de mari variaţii. Mai întâi, îndată după prima naştere, vine perioada de amenoree, când nu se poate produce nicio ovulaţie, deci nici zămislirea copilului”. Este, evident, variabila prin excelenţă. Intră apoi în discuţie modul de alimentare, oboseala musculară şi nervoasă, vârsta mamei. Plasticitate slabă de la 20 la 30 de ani, variaţie negativă în sensul prelungirii înainte de 20 de ani (sterilitatea adolescentelor), şi după 30 de ani, şi cu atât mai mult după 40 de ani. Dar această durată depinde în primul rând de alăptare. Este o variabilă care poate merge de la o la 30 luni şi mai mult. În timpul alăptării ovulaţia este oprită în aproximativ 75% din cazuri. O altă variabilă intervine în funcţie de natura şi de abundenţa alimentaţiei. Wrigley, totalizând toate variabilele, propune: „Ea [durata amenoreei] variază, desigur, în cazul populaţiilor numeroase, între patru şi şaisprezece luni, cu excepţia unor cazuri individuale care pot, desigur, să depăşească cu mult aceste limite. Minimumul este de o lună”. Să adăugăm că acest minimum va fi mult mai frecvent odată cu alimentarea mai bogată în proteine şi cu înlocuirea

alăptării naturale prin alăptarea artificială, în societăţile industriale. „Doar la puţine femei intervalul poate depăşi doi ani”.

După ce ovulaţia se reia, o nouă perioadă se scurge înaintea unei noi zămisliri. Este statistic puţin probabil ca o femeie să rămână însărcinată în timpul primului ciclu ovular. „Media, când e vorba de o populaţie numeroasă, depăşeşte o lună, şi depinde, în parte, cel puţin, de frecvenţa raporturilor sexuale. În această privinţă, ca şi în altele referitoare la fecunditate, informaţia rămâne insuficientă. Este posibil ca „1 o frecvenţă de zece pe lună să reprezinte aproape media pentru femeile de 20 – 30 de ani, dar evantaiul valorilor posibile se situează probabil între 5 şi 15”. Trebuie puse la socoteală vârsta soţului, durata căsătoriei, alimentaţia, oboseala musculară şi nervoasă, disponibilitatea cuplului. Să adăugăm şi că anumite epidemii, cele de gripă, mai cu seamă, pot introduce o variabilă suplimentară printr-o perioadă de sterilitate masculină. Wrigley recurge la datele oferite de lumea a treia, pe care trebuie totuşi să le manipulăm cu prudenţă: „În Liban, printre ţăranii musulmani ce nu ştiu carte, frecvenţa medie a raporturilor sexuale, în primul an de căsătorie, este de 24, 5 pe lună”. Două certitudini se precizează pe baza studierii frecvenţei acestor raporturi: ea variază, în funcţie f de societatea cercetată, cel puţin de la simplul la cvadruplu. Vom vedea influenţa pozitivă! a factorilor religioşi, a mediilor psihoerotice 1 globale. „În toate societăţile, ea scade odată cu vârsta şi diminuează cam la jumătate între 20 şi 40 ani. Intervalul dintre naşteri poate astfel să difere cu două până la patru luni de la o populaţie la alta”.

Trebuie să ţinem seama şi de influenţa avorturilor spontane asupra intervalului dintre naşteri: moartea fetusului, oprirea evoluţiei în? urma perioadei sarcinii şi a avortului, perii oadă de pauză înaintea unei noi zămisliri.

În medie, întârzierea este de 5 – 8 luni. Dacă pre1 supunem – ipoteză rezonabilă, mai ales într-o societate în care femeile trudesc din greu – „că aproximativ o treime din sarcini au drept rezultat decesul fetusului, intervalul mediu dintre naşteri va creşte – în cazul celor două ipoteze extreme pe care le propunem – aproximativ cu o lună şi jumătate şi cu două luni şi jumătate”.

Rezultă din toate aceste elemente o mare plasticitate a intervalului statistic mediu dintre două naşteri. Minimumul teoretic este de „16, 5 luni, maximumul, de 31, 5 luni. Minimumul „este, desigur, prea slab pentru orice populaţie numeroasă din orice epocă, dat fiind că el cere ca toate elementele să fie simultan favorabile, ceea ce este foarte improbabil”. Să recurgem la istorie şi la observarea prezentului. Canadienele din Henripin, într-un spaţiu deschis, extrem de favorabil, în secolul al XVIII-lea, năşteau la un interval de 23 luni „j Populaţia urbană artizanală din Villedieu-les-Poeles, în secolul al XVIII-lea, la un interval de numai 20 luni, ceea ce ne apropie de un record absolut; în câteva regiuni din Flandra secolului al XVIII-lea, la un interval de 20 – i 23 luni; în comunităţile din Statele Unite care 1 refuză sistematic orice control al naşterilor, în „condiţiile de alimentaţie din secolul al XX-lea, Ş

la un interval de aproximativ 21 de luni.

Aceste cifre sunt apreciate la limita cea mai de jos pe seriile importante. Ele validează perfect configuraţia modelului. E.A. Wrigley crede că „valoarea limitei superioare, adică 31, 5 luni, este, de asemenea., prea scăzută”. Iată raţionamentul său. Modelul privitor la 16, 5 – 31, 5 luni se aplică practic femeilor celor mai tinere, în vârstă de 20 – 25 ani, adică în perioada maximei fecundităţi. În satele normande din secolul al XVIII-lea, trei sferturi dintre femeile de această vârstă sunt celibatare. Valorile care se aplică acestui eşantion „sunt evident

inferioare intervalului mediu al totalităţii populaţiei considerate, de vreme ce, în afară de durata sarcinii, toate elementele intervalului dintre naşteri cresc odată cu vârstă”.

O ultimă precizare. Este o gravă eroare să excludem total, din oricare societate tradiţională, voinţa de a disocia, într-un anume număr de cazuri, procreaţia de raporturile sexuale în cadrul căsătoriei. Abstinenţa voluntară, acel coitus interruptus atestat de Biblie şi practicile de avort au existat totdeauna şi în toate mediile. Pot fi consultate, în această privinţă, foarte multe texte. În Franţa sunt cunoscute mai multe decât în altă parte şi, de asemenea, în Anglia. Există asemenea texte, dense şi convingătoare, şi în Italia şi Spania. Situaţia este, în mod evident, alta în Spania decât în Franţa. Practicile anticoncepţionale, o problemă în Spania secolului al XVII-lea şi în Franţa secolului al XVIII-lea.

Să ne întoarcem la modelul lui Wrigley: pentru ca să se aplice cu adevărat realităţii secolului al XVIII-lea, el trebuie să facă apel la practicile anticoncepţionale din societăţile preindustriale. Totul ţine deci de voinţa individului. Aceste microvoinţe fac cu adevărat istoria. Voinţa de a împiedica naşterea, în epoca preindustrială, poate fi eficace. În Europa Secolului Luminilor, recursul la această soluţie este marginal. Va trebui deci să adăugăm modelu-d lui lui Wrigley un răgaz suplimentar pentru o anticoncepţie de prevenire şi o anticoncepţiei de oprire. Acest răgaz se va situa, dacă vreţi, între o şi 20 – 30 luni. Începând din acest moment, modelul acoperă toate posibilităţile.:

Istoria, conform unui demers care este al Secolului Luminilor, leagă deci, şi tot mai hotărât, într-una şi aceeaşi interogaţie, trecutul de prezent şi prezentul de trecut. O primă certitudine: extraordinara deschidere a evantaiului demografic al Secolului Luminilor. În secolul al XVIII-lea,

Europa, teritoriu după teritoriu, cunoaşte o extraordinară dezvoltare – ea se mişcă din plin, odată cu revoluţia mijloacelor de transport, ce sunt mai curând o consecinţă decât o cauză. În privinţa ei, suntem gata să adoptăm părerea lui Wrigley „Se spune uneori că societăţile postindustriale converg către un model demografic, economic şi sociologic comun. Dacă astfel stau lucrurile, putem opune uniformităţii prezentului diversitatea trecutului preindustrial”.

Demografia europeană preindustrială este de o extremă plasticitate. Să considerăm distanţele semnificative: opt ani la nivelul vârstei femeii ce urmează a se căsători, în funcţie de categoriile sociale; căsătoriile între aristocraţi sunt mai timpurii decât căsătoriile în popor,.; căsătoriile între ţărani au loc la o vârstă mai târzie decât căsătoriile din primele centre de concentrare industrială, în funcţie de regiuni. A se vedea şi distanţele dintre naşteri: ele sunt de 18 – 19 luni, în anumite medii aristocratice restrânse, de 20 – 23 luni în sectoarele de „frontieră”, în orăşelele artizanale sau de preconcentrare proletară, de 35 – 40 luni în Perigord, în ţinutul Auge, în zonele cu mortalitate ridicată din sudul Câmpiei Caen. A se vedea şi intervalele protogenetice, adică intervalul dintre data căsătoriei şi cea a primei naşteri: ele oscilează între 13 şi 19 luni; a se vedea, în sfârşit, procentul de naşteri nelegitime şi de zămisliri prenupţiale, aflate într-un strâns raport; ele oscilează de la 0,5% la 30 – 40% în cartierele sărace ale câtorva mari oraşe de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Toţi aceşti factori laolaltă duc la coeficienţii nete de reproducere cele mai disparate: de la zonele de dublare a populaţiei în treizeci de ani (se ştie că Malthus îşi sprijină viziunea apocaliptică pe o extrapolare a situaţiei din fostele colonii engleze din America şi din câteva cantoane irlandeze), la zone de prăbuşire demografică; am izolat câteva microţinuturi în câmpia normandă, asemenea

microţinuturi există şi în Anglia agricolă, precum şi în zonele producătoare de orez din jurul Mediteranei, care au o tendinţă de a reduce cifra la jumătate în timp de 60 de ani. De la dublarea pozitivă în treizeci de ani, la reducerea la jumătate în şaizeci de ani, gama este largă. Tendinţele cele mai frecvente se situează cu puţin deasupra dublării într-un secol; vin apoi creşterile în pantă lină (35 – 50%) într-un secol, şi, mult în urmă, liniile orizontale. Am observat situaţii de echilibru timp de un secol, între 1720 şi 1820, în mici sectoare din ţinutul Auge; pentru Europa mediană densă şi cu populaţie numeroasă, rezultanta se situează în jurul unei creşteri de 70 – 80% într-un secol; pentru Europa Orientală există o tendinţă la dublarea în şaizeci de ani, cu e medie europeană în jurul dublării într-un secol.

Această extremă plasticitate are drept rezultat o mare varietate în spaţiu şi în timp. În timp, Europa Secolului Luminilor este fie binară, fie ternară, în funcţie de ţinut. Anglia este binară, cu o progresiune cvasiorizontală până în 1740, urmată de o pantă ce urcă foarte repede. Franţa, Piemontul, Spania sunt ternare, cu o fază orizontală, o fază ce urcă foarte repede, apoi o fază orizontală care când coboară, când urcă uşor. În Normandia, comportamentele par omogene în interiorul unui mic grup de comunităţi, rareori mai mult dee zece până la cincisprezece parohii formând uni spaţiu continuu, înăuntrul unui orăşel sau al unui cartier. Marele oraş Rouen, care are aproape 100.000 de locuitori, totalizează de la patru la cinci climate demografice; Willedieules-Poeles, cu 2.500 de locuitori, alcătuieşte un tot omogen. Comportamentele ascultă mai curând de criterii teritoriale decât de criterii sociale. Unităţi sociale cu comportament demografic specific presupun totodată mari diferenţe. Există un mediu al înaltei aristocraţii în întreaga Franţă; n-am reuşit niciodată să izolăm un comportament

demografic distinct care să-l caracterizeze pe un agricultor, pe de o parte, pe un meseriaş, pe de altă parte. Demografia oraşului Willedieu este o demografie de sobari, toţi locuitorii din Villedieu au un comportament de acest tip, fie că făuresc sau nu sobiţe de aramă. Da, comportamentul demografic ascultă de un mediu complex. Englezii au ajuns la rezultate aproape identice. Din studii privitoare la Anglia şi 1 la Franţa de Vest, rezultă că economicul nu controlează niciodată direct comportamentul demografic; unitatea de comportament la nivelul unei diviziuni teritoriale arată cât de mare este ponderea mediului religios psihoj colectiv. Atitudinea în faţa vieţii, a iubirii, a celuilalt sex şi a morţii este fundamentală. 1 „Relaţiile cauzale şi raporturile funcţionale se întreţes în toate sensurile" între cei vii şi cei morţi, apropiaţi în spaţiu şi în timp. Decurge de aici un anume climat, în care se înrădăcinează viaţa. În Europa vechilor ţinuturi născute dintr-o relaţie multiseculară a omului cu pământul, care se rezolvă la nivelul unui peisaj specific, unitatea de comportament demografic va fi, se pare, mai curând afectivă decât economică. În vestul Franţei, unitatea pare mică, vreo câteva mii de bărbaţi şi de femei, cel mult 1.000, 1.500, 2000 de vetre, unităţile

14. VALE OF TRENT ÎN SECOLUL AL XV111-LEA

(după P. Cuillaume şi J.-P. Poussou, op. cit., apud

J. D. Chambers.) o vale puternic industrializată. Momentul de cotitură: 1730 – 1740. Dincolo de el: creşterea rapidă şi susţinută a populaţiei şi a industriei. Graficul B opune creşterea rapidă a satelor industrializate demografiei mult mai terne a satelor agricole. Numărul copiilor de fiecare pereche căsătorită din satele industrializate, care este de 4 înainte de ¡740, creşte la 4, 4, apoi la 4, 8, cu un excedent constant; în cazul satelor agricole creşterea este mai mică, iar cifrele, de asemenea mai mici, între 3, 3 şi 3, 7. Creşterea demografică

favorizează revoluţia industrială care, la rândul ei, favorizează expansiunea demografică.

pot avea comportamente care merg de la coeficientul net de 0,7 până la 2 – 2, 5. Ajungem astfel cu uşurinţă, numărând şi variabilele – ilegitimitatea, vârsta de căsătorie a bărbatului, a femeii, intervalele protogenetice şi intergenetice, vârsta medie la ultima naştere –, la vreo cincizeci de tipuri care duc la tendinţele cele mai diverse, de la dispariţia în două secole şi până la dublarea în timp de treizeci de ani. Franţa este constituită din vreo 2000 de asemenea molecule de comportarrâent demografic de bază, Anglia, din 500 – 600, Europa, din 7.000 – 8.000 unităţi dacă, aşa cum pare verosimil, ţesutul molecular îşi pierde fineţea în peisajele deschise, simplificatoare, şi sub acţiunea uniformizatoare a „frontierei” de la est. Combinaţia lor variază, în timp, de la un oraş la altul, de la o provincie, de la o ţară la alta. Am fi aproape ispitiţi să elaborăm o teorie moleculară a comportării demografice. Ea corespunde, se pare, realităţii franceze şi engleze, explicând toate aparenţele contradicţii ale extremei diversităţi biologice a Secolului Luminilor.

Există totuşi o diversitate şi în interiorul unui singur model, jocul variabilelor deschizând un prodigios evantai de posibilităţi. O diversitate şi totodată o profundă solidaritate a comportamentelor. Pentru a ajunge la ea, avem o singură soluţie: marea cantitate de documente parohiale ce ni s-a transmis. În această privinţă mai întâi, Europa Secolului Luminilor, solidară cu străvechea creştinătate latină, stă în faţa restului lumii ca o unitate omogenă şi privilegiată. Actele parohiale au ajuns pretutindeni în Europa la un înalt grad de perfecţiune. În Franţa, mai ales începând cu evidenţa în partidă dublă, actul semnat, în general cuprinzând destule detalii şi din ce în ce mai desprins de finalitatea sa religioasă, este treptat anexat unor scopuri legate de starea civilă. Între

1680 – 1780, o socoteală rapidă ne permite să evaluăm la ceva mai mult de o jumătate de miliard numărul naşterilor din întreaga Europă. Între 1620 – 1750, de asemenea, au loc 500 milioane de naşteri şi aproxijnativ 500 milioane de morţi. Între 1750 – 1780, se nasc tot atâtea fiinţe omeneşti cât şi între 1620 – 1680; 30 de ani din partea a doua a secolului al XVIII-lea au o acţiune egală cu cei 60 de ani din perioada de regres demografic a secolului al XVII-lea: ceva mai mult de o jumătate de miliard de naşteri şi 470 milioane de decese, la sfârşitul secolului creându-se aproape pretutindeni un profund şi durabil dezechilibru în favoarea naşterilor. În jur de 1780, şansa Europei este acest număr insolit de morţi care nu mor încă, 30 – 40 milioane de supravieţuitori, supravieţuitori de un an, supravieţuitori de 20 de ani, al căror rol este hotărâtor. Între 1680 şi 1780, 10% dintre copii depăşesc, în plus, pragul dramatic al primului an de viaţă. 20 – 25% de vieţi întrerupte, înainte de a fi împlinit un an, în secolul al XVII-lea, 20 – 15% numai, între 1750 – 1780, 45 – 50% de vieţi întrerupte înainte de a fi atins adolescenţa, în secolul al XVII-lea, 45 – 30% numai, între 1750 – 1780. Da, marea şansă a secolului al XVIII-lea este tocmai aceasta. Ceva mai mult de o jumătate de miliard de oameni născuţi între 1680 – 1780, în întreaga Europă, 160 – 180 milioane de vieţi secerate, dar 40 milioane de vieţi cruţate, în plus, în raport cu secolul al XVII-lea, progres modest, dar de nepreţuit, şi care nu poate fi nici într-un fel măsurat. Între 1620 şi 1680, pe de o parte, între 1750 şi 1780, pe de alta, acelaşi număr de naşteri, cam 200 milioane, dar 110 milioane de supravieţuitori, pe de o parte, 140 milioane, pe de alta.

14 Ş

7 – c. 62

Între 1680 şi 1780, Europa Secolului Luminilor, este şi acest miliard 100 milioane de botezuri, căsătorii, decese.

Ele au fost înregistrate în proporţie de 90 – 95% în adevărata Europă a Secolului Luminilor, la vest de Istmul Baltica-Marea Neagră. La est, registrele se înmulţesc treptat. Europa înseamnă şi evidenţa stării civile, cu tot ceea ce implică acest câştig modest cu privire la recunoaşterea preţului omului. Să ne amintim că Biroul de sta «tistică al Naţiunilor Unite realizează în 19681 o înregistrare completă a deceselor pentru 36, 6% din populaţia latino-americană, pentru 6, 9% din populaţia asiatică, pentru 3, 3% din populaţia africană. Şi iată pe ce se întemeiază certitudinea noastră: pe 600 – 700 milioane de acte care au ajuns până la ftoi.

Demografia europeană a Secolului Luminilor se afirmă mai întâi în alcătuirea cuplului. Tre' –, buie să marcăm apăsat solidarităţile, acolo unde le întâlnim. Europa Secolului Luminilor nu este, în ceea ce priveşte cuplul, o modalitate a Vechiului Regim, care s-ar opune Europei industriale şi s-ar putea asimila actualei lumi a treia. Specificitatea spaţiului-timp european zămislit de creştinătatea latină nu apare nicăieri mai limpede decât în privinţa căsătoriei; Europa Secolului Luminilor, pornită întru des-şi coperirea lumii, a fost de altfel întrucâtva conştientă de acest adevăr. Călătorii imaginari din Orientul filosofic, începând cu Scrisorile Persane şi până la Supliment la călătoria lui Bougainville, îl exprimă în felul lor. „Modelul de căsătorie din cea mai mare parte a Europei, aşa cum exista el de cel puţin două secole, în 1740, era, pe cât se poate spune, unic sau aproape unic în lume. Nu există niciun exemplu cunoscut privitor la vreo populaţie aparţinând unei civilizaţii neeuropene care să fi avut un model asemănător [...] o vârstă relativ mare în momentul căsătoriei, şi o proporţie ridicată de celibatari. Modelul european s-a impus întregii Europe, cu excepţia celei de est şi de sud-est" (Hajnal). Încă de pe acum posedăm câteva certitudini: acest model, bine cunoscut în

epoca Luminilor, nu numai că nu dispare, dar se şi accentuează în secolul al XIX-lea. El este anterior Secolului Luminilor, dar cele două elemente au o importanţă inegală.

Celibatul este o soluţie aristocratica. Din el face parte şi celibatul ecleziastic. Celibatul este o soluţie a secolului al XIX-lea: el aparţine arsenalului malthusianismului ascetic. Modelul european se caracterizează mult mai mult prin vârsta ridicată din momentul căsătoriei decât prin celibatul ireductibil; acest rafinament este de dată relativ recentă. Celibatul feminin definitiv presupune o bunăstare, o autonomie economică şi, mai ales, un climat de securitate. El are tendinţa să sporească odată cu urbanizarea. În Bretania şi în Anjou, curba celibatului definitiv la 50 de ani arată astfel: 8, 8% între 1690 – 1699, 13% între 1750 şi 1759, 8, 9% între 1760 şi 1769. Este o suprastructură recentă, o extindere a unui model aristocratic la modul de viaţă popular. Şi totuşi cei 7 – 8% celibatari definitivi din satele franceze din secolul al XVIII-lea continuă să contrasteze cu cei 2 – 4% din ţinuturile ruseşti şi cu cei mai puţini de T% din restul lumii.

Pe de altă parte, căsătoria este târzie, la o vârstă relativ ridicată. La limită, efectul ei cumulativ este mult mai mare decât efectul celibatului definitiv. Vârsta medie a femeilor în momentul căsătoriei depăşeşte în toată Europa Centrală, Occidentală şi Septentrională, 25 de ani (nu o dată, în Normandia, în numeroase microţinuturi, la sfârşitul secolului al le-a şi în primele decenii ale secolului al le-a, ea atinge 28 – 29 de ani). Spania pare a oferi o modalitate ceva mai precoce, dar întreaga Italie aparţine, din acest punct de vedere, Europei dense mediane.

Când apare această structură decisivă? Este dificil să o datăm cu precizie. La limită, şi în mare, ea este un semn de bunăstare şi de prosperitate; ea este o manifestare a punerii în rezervă a unui puternic sector de viaţă

potenţială. Aceasta când structura s-a constituit, în timp, căci conjunctural semnificaţia sa este opusă, vârsta căsătoriei creşte tocmai în perioadele de criză. Un lucru este sigur: această re voiuţie a avut ioc în secolul al XVII-lea. ÎIŞ fericita Anglie, în Colyton, lumea se căsătoreşb la 27 ani începând din primi ani ai domniei reginei Elizabeta. Media copiilor pe fiecare fă-l milie este de 6, 4, iar speranţa de viaţă, la naştere, incredibil de mare: 43 de ani. Preafe-5 ricită Anglie! Structura se completează treptat prin jocul celibatului definitiv sau al căsătoriei inversate, invocată odinioară de Philippe Aries < „Nu o dată vezi în Ille-et-Vilaine bărbaţi foarte, tineri căsătorindu-se cu fete care sunt cu 15 ani mai mari decât ei. Astfel, ei riscă mai puţin să aibă mulţi copii”. Când oare s-a constituit această structură a „noii căsătorii europene”? Ne lipsesc, spre a răspunde la această întrebare, datele statistice din perioada Luminilor. Un volum impunător de lucrări recente ne permite să presupunem că, în mare, lucrurile sunt deja foarte avansate în Anglia, la sfârşitul secolului al XIV-lea, în Italia şi în Germania – la sfârşitul secolului al XV-lea. În epoca Renaşterii, structura este aproape pretutindeni constituită în proporţie de 70 – 80%. Dar ea nu este desăvârşită decât în secolul al XVII-lea;] în practică, ea are drept rezultat constituirea unei rezerve de virtualităţi creatoare. La capătul unei îndelungate evoluţii, timpul de fecunditate este utilizat doar în proporţie de 60 şa 40%; ba chiar într-o proporţie mai mică, dacă ţinem seama de fecundabilitate. Prin chiar aceasta, generaţiei scurte a culturilor şi a celorlalte civilizaţii, i se opune generaţia lungă matrişi patriliniară de 33 – 34 ani. Apare o dificultate suplimentară în ceea ce priveşte asigurarea înlocuirii. Coeficientul ar fi dificil de menţinut, fie în poziţie de echilibru, fie deasupra unităţii, dacă constituirea acestei noi structuri nu ar fi fostîntov ărăşită de o prelungire! substanţială a vieţii omeneşti. Această

structură presupune, desigur, înlocuirea, pretutindeni, aft vechiului sistem agnatic, cu familia conjugală, cu faimosul nucleus, atât de scump prietenilor noştri englezi. Ea corespunde totodată unui şi j-od optim de transmitere a ştiinţei. Riscul este copilul orfan; cunoaştem rolul pe care îl joacă în sensibilitatea populară, până în secolul al XIX-lea, tema orfanului, care corespunde vinei realităţi necruţătoare. În secolul al le-a, în mediul popular, singura soluţie este recăsătorirea imediată. În secolul al le-a începe să se schiţeze şi o altă soluţie posibilă: mătuşa, unchiul celibatar atestaţi de literatură.

În societatea ţărănească tradiţională din secolul al XVIII-lea, tatăl îl învaţă pe fiu gesturile esenţiale ale meseriei sale, fata rămâne cel mai adeseori pe lângă mamă, iar ucenicia ei ia sfârşit repede. Meseria, înainte de şcolarizare, se învaţă între 7 şi 10 ani. După, între 11 şi 14 ani. În primul caz, vârsta tatălui oscilează între 40 şi 45 de ani. În al doilea, caz tot mai frecvent după 1750, vârsta tatălui educator oscilează între 44 şi 49 de ani. Tatăl educator, transmiţător al gesturilor şi al tehnicilor esenţiale, iniţiator din văzute şi din auzite, într-un cuvânt, tatăl din epoca Luminilor, se înţelege, la nivelul societăţii tradiţionale, erodată deja de civilizaţia scrisă, este cvadragenar. Educaţia – studiul sistematic al dispenselor de căsătorie şi uimitoare serii notariale o dovedesc cu prisosinţă, mai ales în Normandia – devine de acum înainte una din principalele preocupări. Femeia care solicită o dispensă pentru a se recăsători, tatăl muribund care îşi dă în grija altcuiva copiii nu invocă numai necesităţi alimentare. Educaţia, preocupare majoră a unei epoci care a hotărât să pună capăt, prin discuţia din jurul lui Emile, certei filosofice a secolului, capătă o importanţă tot mai mare. Gândirea Luminilor, în virtutea prelungirii vieţii, a făcut din bărbatul de 40 – 50 ani, aflat în culmea îndemânării sale profesionale, educatorul din văzute şi din

auzite. Trebuie să cercetăm deci, dacă progresele lui Homo faber din secolul al III-lea, dacă apogeul şlefuitorilor uneltei nu datorează mult acestei noi şi fericite coincidenţe. Tatăl cvadragenar, educator privilegiat nu urmează, în sistemul de transmitere tradi, ţională a Secolului Luminilor, unui tată mai tânăr. El se substituie, de fapt, într-o familie conjugală, vechiului mod de transmitere prin mijlocirea bunicului. În ordinea comunicări; ştiinţei, la nivelul societăţii tradiţionale, secolul al XVIII-lea reprezintă, pe frontul valorizat al educaţiei, înlocuirea bărbatului de 60 de ani cu cel de 40 de ani. Acest new \: attern duce la regresul marii unităţi familiale: un document englez de la începutul Secolului Luminilor, confirmat de calculul probabilităţilor, stabileşte că doar 15% din cămine reunesc trei generaţii în practică, iată una dintre consecinţele cele mai importante ale creşterii vârstei căsătoriei: trecerea responsabilităţii transmiterii – înţelegeţi prin asta: a creşterii moştenirii – de la bătrâna generaţie la cea a adulţilor; instalarea regresului „tiraniei bătrânei generaţii” (Le Roy Ladurie). Promovarea educatorului cvadragenar în Secolul Luminilor este legată de o atitudine I de parcimonie prealabilă în faţa căsătoriei. JW

La capătul Secolului Luminilor apare, odată cu prelungirea vieţii omeneşti, un auxiliar capital al educatorului cvadragenar: bunicul. Despovărat de putere şi de răspundere, el întreţine de acum înainte cu copilul raporturi vădind adeseori o anume complicitate. Patriarhul, detronat, învaţă arta de a fi bunic. Străbunul de la sfârşitul secolului al XVIII-lea este totodată ajutorul indispensabil în ceea ce priveşte sarcinile educative, care cresc tot mai mult odată cu sporirea masei globale a moştenirii cunoaşterii, şi păstrătorul moştenirii tradiţionale ameninţate de asaltul civilizaţiei scrise. Între patriarhul din Languedoc – „[…] poruncind fiului său,

nepoatei sale şi soţului acesteia […] neavând decât o pungă cu bani, P? care acum o păstrează doar tatăl, fiu al acestei familii lărgite, cvadragenar cu trei bănuţi le buzunar. […]" (Le Roy Ladurie) – şi străbun «!

N

lui Greuze, practicând avemt la lettre arta de a fi bunic, s-a interpus modelul noii căsătorii europene. Doamna Pernelle tună şi fulgeră, bunicile din secolul al XVIII-lea sunt, de obicei, mai înţelegătoare.

La 30 de ani nu te căsătoreşti aşa cum te căsătoreşti la 15 ani. Familia matrimonială presupune o căsătorie dacă nu de preferinţă, cel puţin de potrivire mai personală. Să nu ne încredem întru totul în exemplele din literatură. Noul model, paradoxal, s-a propagat, după cum am văzut, de jos în sus. Valul malthusian francez din secolul al XVIII-lea s-a propagat de sus în jos. Încă o dată: să nu ne încredem întru totul în literatură. Ea se referă în primul rând la comportamentele celor din păturile de sus. Căsătoria aristocrată, căsătoria din înalta burghezie au putut rămâne mai multă vreme o chestiune de strategie familială. Căsătoria ţărănească este mai liberă. În societatea unei lumi închise, în care bărbatul trebuie adeseori să aştepte, spre a se căsători, ca tatăl său să moară şi să-i lase pământul, căsătoria nu poate fi o chestiune ce-i priveşte doar pe părinţi. Desigur, consimţământul lor este necesar până la 25 de ani, dar tinerii nu se căsătoresc sau se căsătoresc rareori înainte de 25 de ani. Or, la 27, 28 sau 30 de ani, cel puţin un tânăr din doi care se căsătoresc (lucrul este stabilit de simulator, iar registrele parohiale îl confirmă) este orfan de ambii părinţi. Căsătoria se întemeiază pe o potrivire, pe o atracţie între cei doi, pe o afectivitate calmă, în care sexualitatea, vreme îndelungată reprimată, şi pasiunea joacă un rol redus. În secolul al XVIII-lea. căsătoria din mediile sărace pune în evidenţă o afectivitate liniştită.

Romeo avea 15 ani, iar Julieta 12 ani. Veneţia aristocrată din secolul al XVI-lea este foarte departe de Secolul Luminilor. Revoluţia noii căsătorii n-a ajuns încă până la ea. Dar ajunsese la Colviets = fs = Ai! glia rurală. În mod

151

e suor

«am.

7 T. CE-ţi deliberat, Shakespeare priveşte în altă parte". Căsătoria la vârsta de 30 de ani marchează, odată cu regresul familiei lărgite, sfârşitul rolului peţitoarei. A se vedea Spania de la sfârşitul secolului al XV-lea: Celestina nu mai are urmaşi în Europa Secolului Luminilor. Surorile sale continuă să fie active în India, în Africa, în China. Peţitoarea, totdeauna întrucâtva şi vrăjitoare – aşa se şi cuvine, pentru a potrivi între ele principiile yin şi yan –, aparţine unui alt mod al căsătoriei: Celestina someză în Europa Secolului Luminilor. Tribunalul din Paris nu i-a refuzat oare titlurile de nobleţe? Cu începere din 1670, vrăjitoarele nu mai sunt arse pe rug.

Cunoaştem căsătoria datorită endogamiei. Pentru a-i studia cauzele, pe un teren unde abordarea devine delicată, dat fiind caracterul ei atât de personal, dispunem de o sursă unică, dispensele de căsătorie (mai multe sute de mii de documente, şi asta numai pentru Franţa), o cercetare de mari proporţii este în curs de desfăşurare (Jean-Marie Gouesse). În decursul secolelor, dreptul canonic a elaborat o reţea complexă de interdicţii ale căsătoriei consangvine sau prezentând alte afinităţi. Afinitatea este înrudirea spirituală creată de faptul de a fi fost naşul celui ce se căsătoreşte. În perioada Luminilor, oricât de mare ar fi dorinţa de a recurge la protecţii de tot felul, dorinţă ce se regăseşte în alegerea naşului şi a naşei dintr-o categorie socială în medie superioară, cuplul naşnaşă calchiază modelul binar al familiei conjugale: totodată, dreptul canonic adoptă o definiţie foarte largă a

conceptului de înrudire. Extinderea înrudirii până la limitele memoriei orale este, neîndoielnic, o invenţie cărturărească, un rafinament aparţinând păturilor de sus, unor oameni obişnuiţi cu genealogiile savante, înaintea înregistrării tuturor naşterilor; ea urmăreşte, poate, să asigure noi legături protectoare, să extindă reţeaua „prietenilor de acelaşi sânge”, dar ea aparţine în primul rând unui climat de neîncredere faţă de sexualitate, unui proiect foarte înalt privitor la căsătorie, dorinţei implicite de a evita facila înmulţire a cuplurilor. Ea a pregătit, poate în zonele subconştientului, revoluţia capitală din domeniul căsătoriei, cea prin care ia naştere o nouă eră în Europa.

Vedem astfel cum se schiţează, pentru prima oară, la nivelul alcătuirii cuplului, frontiera ce s-a precizat în secolul al XVI-lea şi care sepaia o Europă protestantă, cea de la nord, de una catolică, cea de la sud. Într-adevăr, rupând cu o tradiţie canonică în neîncetată evoluţie, Europa protestantă a renunţat curând la extinderea excesivă a legăturii familiale. Această ruptură, impusă de reformatori, în raport cu noţiunea canonică a gradului de rubedenie ca interdicţie pentru căsătorie, aparţine, neîndoielnic, unei situaţii globale care ajunge, treptat, la nord, la o valorizare a sexualităţii. În secolul al XVII-lea, Anglia, şi nu Franţa, este mai tolerantă în această privinţă. Prin chiar aceasta, în ţinuturile protestante începea să scadă prioritatea implicită acordată celibatului la nivelul reprezentărilor religioase ale purităţii. Această atitudine divergentă a bisericilor cu privire la interdicţia creată de înrudire este cu atât mai paradoxală cu cât Nordul este înclinat la exogamie, în timp ce vechile populaţii mediteraneene sunt endogame. Biserica catolică a dat ea oare, sub acest raport, o imposibilă bătălie? A vrut ea oare, ca societate de vii i-a unor asceţi ai castităţii, ca etapă privilegiată a comunicării cu Dumnezeu, să marcheze în mod limpede o anumită ierarhie, să arate că sexul implică

întotdeauna, chiar şi atunci când este exorcizat de puterea sacramentală, o formă de păcat? Tensiune ce îndepărtează orice facilitate, ce învie, clipă de clipă, prezenţa pedagogică a păcatului, ea ajunge fie să lipsească sexualitatea de tot ceea ce nu are drept scop procreaţia, fie, printr-o deformare pe care o favorizează catehizarea jansenisantă din Franţa, să pregătească printr-o deformare populară mutilanta asceză a unui co itus interruplus. În practică, Biserica a afirmat, în mod indirect, omniprezenţa sa în viaţa cuplului; ea şi-a asigurat un drept de control prin dispensă.

La început episcopală, dispensa a fost asumată de puterea pontificală. Dar papa renunţă să se ocupe de cei săraci. Pentru aceştia, episcopul însuşi se pronunţă prin delegaţie. 95% din piramida socială se bucură, fără niciun complex, de privilegiul sărăciei. Dispensa este introdusă printr-o expunere de motive. Ea face obiectul unei anchete. Expunerea de motive ne arată care sunt mobilurile alcătuirii cuplului. Textul, în nouă cazuri din zece, este redactat de preot. El codifică informaţiile primite. Dispensa are de înfruntat şi ea problema decisivă: cum să cuprinzi în scris gândirea celor care sunt prizonierii expresiei orale? Preotul topeşte motivările oferite de aceştia într-o reţea de clişee destul de fidele.

Un lucru este sigur. La nivelul căsătoriei ţărăneşti, urmând una şi aceeaşi linie socială, cuplul este alcătuit în funcţie de motivaţii personale. Cuvântul „dragoste” nu apare înainte de 1780 printre motivele invocate. Este o problemă de vocabular. În limbajul ţărănesc, iubire înseamnă prietenie; sunt invocate vecinătatea, faptul că cei doi se cunosc încă din copilărie. O altă certitudine: dificultatea de a trăi singur. Viaţa presupune complementaritatea funcţională în cadrul căminului. Căminul este locul unde oamenii trăiesc şi unde ei muncesc, conform schemei atât de convingătoare i

propusă de Peter Laslett. O observaţie importantă: în centrul preocupărilor se află copilul ce s-a născut, nu cei ce urmează a se naşte. Preocuparea pentru descendenţă nu apare direct, după cum arată atât de bine Gouesse, într-un ţinut în care coeficientul de reproducere este mai mult decât pozitiv şi unde grija de a avea un nume nu apare niciodată. La drept vorbind, viaţa este asigurată în durata ei. Dintre toate aceste texte – pe care abia începem să le analizăm – se desprinde o confirmare: căsătoria este un lucru serios, lucrul esenţial din viaţa unui om. Rolul sexelor este bine definit, el variază în funcţie de mediu: în cutare loc femeia se ocupă de treburile gospodăriei, în cutare alt loc ea răspunde de relaţiile cu exteriorul. Cuplul este o asociaţie economică, având drept scop o viaţă mai înstărită, în epocile de lipsuri, este invocat în mod paradoxal faptul că poţi să le înfrunţi mai uşor în doi, chiar dacă cei doi sunt la fel de săraci. După o perioadă când moare multă lume, este invocată necesitatea de a-i înlocui în cadrul căminului pe bunicul sau pe bunica ce se îndeletniceau cu treburile casnice. Aşadar, moartea, în timpuri normale (cu excepţia unor crize apocaliptice: 1693 – 1694, 1709... dar secolul al XVIII-lea le ignoră), duce la înmulţirea căsătoriilor; această structură dezminte, pe ansamblu, structura descrisă şi observată de obicei, care se referă la momentul excepţional al crizei. Căsătoria este un lucru serios care presupune şi pasiune, atracţie fizică, dar nu exclude preferinţa, alegerea individuală şi afinităţile elective. Da, căsătoria dintre cei să* raci este un lucru îndelung chibzuit, în cadrul noilor structuri ale cuplului din perioada Luminilor. Oamenii se căsătoresc în deplină cunoştinţă de cauză. Fără să facă nebunii. Calităţile căutate nu sunt cele legate de frumuseţea fizică; importantă este doar sănătatea, absenţa unor infirmităţi, importante sunt doar însuşirile de ordin moral şi profesional. Viaţa în doi este lungă, ceva mai lungă în

secolul al XVIII-lea decât în secolul al XVII-lea, e firesc deci, ca, în pragul ei, să-ţi pui asemenea întrebări. Din toate acestea se desprinde o impresie de profundă seriozitate şi demnitate, afirmarea unui individualism în doi.

Uominând treptat pulsiunile sexului, civilifzaţia tradiţională a construit o societate a căsătoriei în ţinuturile creştine: o lume de adulţi în care intri ca adult, şi la aceeaşi vârstă. Se întâmplă adeseori în societatea rurală ca femeia să-şi compenseze din plin slăbiciunea printr-o mai mare maturitate. Măritându-se la 25 de ani, în loc de 16, femeia cucereşte, în mod incontestabil, o parte din putere înăuntrul comunităţii conjugale. Nu avem de-a face cu un patriarhat, şi nici cu un matriarhat, ci cu asocierea a doua fiinţe egale, la bine şi la rău. Să nu ne grăbim să tragem o concluzie. Şi, mai ales, pentru a înţelege societatea tradiţională recentă, cea, atât de îndepărtată, şi atât de apropiată, a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, să nu uităm restul lumii... Datorită Japoniei, avem posibilitatea să facem o comparaţie: cunoaştem cu precizie soarta femeii japoneze măritate la 16 ani în secolul al XVIII-lea, precum şi structura căminului ei. În ciuda aparenţelor, o întreagă lume separă cuplul nipon de cuplul european. Este neîndoielnic că afirmarea „feministă” şi „familială” din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea trece prin mordificarea vârstei de căsătorie. Philippe Aries a arătat odinioară ce numim în mod curent afirmarea familială din Secolul Luminilor sau, dacă preferaţi, marele transfer afectiv, noua concentrare afectivă din cadrul familiei conjugale. Familia tradiţională, extinsă, era o celulă economică, un mediu social protector şi, adeseori, neîndoielnic, un mare vid afectiv. Ghicim alte legături, alte structuri, la nivelul aceleiaşi vârste, comunităţi legate prin joc, muncă, apărare, cunoaştem viaţa intensă şi stranie a confreriilor. Agulhon ne-a arătat ultimul lor avatar în

Provenţa de la sfârşitul secolului al XVIII-lea: ceea ce am putea numi înmormântări gastronomice. Aceşti ex-penitenţi, însărcinaţi, la începuturi, să aibă grijă de cei morţi, au format în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea, adevărate celule de socialrilitate şi de folclor, ba chiar s-au dedat la uriaşe ospeţe, la dezmăţ şi la sacrilegii. Nu poate fi vorba de nicio eroare, suntem în Provenţa, într-o străveche civilizaţie a agorei. Oricât de intensă ar fi căldura socială păstrată în cadrul confreriei provensale, pe cale de a se transforma în lojă masonică, flacăra ei este firavă în comparaţie cu cea a confreriilor din secolul al XIV-lea. Confreria pierde teren, ca şi pelerinajul, de altfel, sărbătorile rustice sunt mai puţin truculente; pe nesimţite, viaţa afectivă se retrage în căminul redus acum la tată, mamă, copii, în 15% din cazuri, după cum dovedesc simulatorul şi statistica. La gura sobei se mai află şi bunica.

Afirmarea afectivă a celulei familiale în jurul copilului, după cum a arătat Philippe Aries, putea cuprinde un început de malthusianism, nefiind, oricum, în contradicţie cu reducerea descendenţei. Philippe Aries şi-a întemeiat totodată demonstraţia, făcând-o şi mai convingătoare, pe captarea familială a morţii.

Familia din Secolul Luminilor este centrată pe cuplu. Ea presupune o logodnă îndelungată. Am arătat cândva cum durata acesteia se reduce în mod manifest. 98% din logodne sunt celebrate în Franţa în ajunul sau chiar în ziua căsătoriei. Să utilizăm deci alt cuvânt. În plan social, logodna laicizată a devenit acord între cei doi, ea i-a scăpat astfel Bisericii, la nivelul vieţii cotidiene; sunt îndelungile, timidele, şi, cel mai adeseori, nu şi către sfârşit însă, castele întâlniri. Să răsfoim din nou dispensele, să recitim expunerea de motive: cei doi se cunosc de multă vreme, sunt prieteni din copilărie. E vorba de o căsătorie amânată, de o căsătorie a întâlnirilor îndelungi şi numeroase, de o

şcoală a refulării? Chiar când este desfrânat, secolul al XVIII-lea ia parte Ja. această constrângere generală, erotica sa constă în atingeri uşoare, ea şi-a pierdut elanul elementar al chemării reciproce. Erotică de contact, nu de penetraţie, ea poate, la rigoare, să se satisfacă printr-un co ituş interruptus. Nu – e greu de văzut că toate acestea ţin de modificarea vârstei căsătoriei.

Rămân încă două probleme: endogamia, ilegitimitatea şi relaţiile sexuale din afara căsătoriei. Dispensele ne îngăduie mai ales să apreciem cercul în cadrul căruia se exercită alegerea celuilalt. Cercul înăuntrul căruia se constituie cuplul se lărgeşte: de la 5 kilometri, în mare, în medie, la 20 kilometri în jurul clopotniţei. Ruptura se situează în jur de 1750. Şi totuşi, pe un trend multisecular care tinde la reducerea consangvinităţii, sfârşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea au văzut dezvoltându-se contracurentul căsătoriilor consangvine. În ţinuturile catolice, autorităţile ecleziastice se plâng: unde sunt scrupulele de odinioară? Multe căsătorii sunt reabilitate după 15 sau 20 de ani. Sunt întreprinse demersuri costisitoare, are loc o ceremonie în prezenţa copiilor, şi, adeseori, asistăm la nenumărate luni de totală abstinenţă conjugală. În cele din urmă trebuie să luăm în serios şi acest aspect, dar, totodată, să nu pierdem din vedere nici esenţialul, care constă, totuşi, în regresul masiv al consangvinităţii, ale cărei binefaceri genetice sunt bine stabilite.

Dar ce să credem despre tendinţa endogamă de la sfârşitul Secolului Luminilor? Ea nu modifică în profunzime o străveche geografie a căsătoriei, care a străbătut nealterată revoluţia erei clasice. La nord, o Europă endogamă este mai puţin ispitită de incest. Cu excepţia, poate, a ţinuturilor din Vendeea şi din Normandia. Acestea sunt incestuoase, şi în cel mai înalt grad, ceea ce nu înseamnă nicidecum că cel ce a păcătuit se căsătoreşte cu

verişoara lui. Incestul este un accident, el este un păcat. Tensiunea endo-exogamiei aparţine unei alegeri. Aceste două Europe se opun una celeilalte prin însuşi limbajul lor. Stabiliţi o hartă a înjurăturilor. Milioane de procese ni le-au transmis fa atare. În Nord, înjurătura este directă: ea se referă la comportamentul sexual al celui interpelat. În Sud, înjurătura este indirectă: ea se referă la comportamentul sexual al celei ce reprezintă onoarea feminină a grupului, între „bougre d'andouille" şi „jils de pute" se interpune o frontieră geografică, frontieră ce trebuie raportată la un fapt esenţial: nu atât cuplul, cât familia. Înjurătura mediteraneană este alienantă, ea presupune o structură endogamică a familiei. Nordul, care preferă exogamia, este mai liber; de fapt, el porneşte de la alte alegeri. Tendinţa multiseculară afectează cele două Europe, pe cea care o preferă pe verişoară, pe cea care o alege pe străină, cu riscul de a se pierde pe sine; ea slăbeşte strânsoarea geografică, face parte din comunicarea generală, ca şi accidentul endogamic.

Trecătoarea preferinţă pentru verişoară din secolul al XVIII-lea face parte dintr-o intravertire generalizată. Dimpreună cu demografii, putem raporta acest avatar la introducerea unor grupuri anticoncepţionale care limitează alegerea spre a reduce o parte din descendenţă. O explicaţie mai generală pare mai satisfăcătoare. În secolul logodnelor prelungite, în secolul concentrării afective asupra unui nucleu familial binar, în secolul refulării ca valoare etică fundamentală, alegerea soţului sau a soţiei capătă o mare importanţă: verişoara face parte dintr-un cerc restrâns, faptul de a o cunoaşte bine este liniştitor; verişoara cade mai puţin decât străina sub incidenţa tarei alterităţii sexuale, căci cei doi veri au realizat între ei o timidă educaţie sentimentală. Mulţi vor renunţa să depăşească această etapă.

Oare această victorie dificilă este cu adevărat

câştigată până la urmă? Astăzi, neîndoielnic. Ştim că ea a fost, parţial, câştigată. Auneuil şi Crulai oferiseră cifre foarte scăzute privitoare la naşteri nelegitime. Am realizat, Pe exemple normande, 0,5%, pe de o parte.

15. REPARTIZAREA POPULAŢIEI ÎN ANGLIA

(După P. Mantoux, Revoluţia industrială în secolul al XVIII-lea, 1906.)

Anglia tradiţională (1), la sfârşitul secolului al XVII-lea, este centrală asupra oraşului şi a bazinului Londrei. Anglia preindustrială de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (Z) se organizează în funcţie de două axe. O pată intensă în jurul Londrei, un bazin al Londrei care se goleşte în favoarea capitalei, o zonă de puternică densitate industrială şi demografică la vest. Vedem deci cum îşi face apariţia, încă de la sfârşitul take câi-ului, geografia umană a Angliei industriale din secolul al XIX-lea.

2, 3%, pe de altă parte. Pentru Bretania şi Anjou, sondajul dă, pentru perioada 1740 – 1829, 1, 13%. Pentru întreaga Franţă rurală, în secolul al XVIII-lea, 1, 5 – 2%. Incluzând populaţia urbană, am depăşi, fără îndoială, cu puţin 2%. Să ne amintim anomalia cartierelor din restul Parisului în ajunul Revoluţiei (30%). Ilegitimitatea urbană diferă mai puţin radical de modelul rural. Fetele de la ţară nasc la oraş. Un orăşel bogat şi artizanal ca Villedieu are, dimpotrivă, un procent relativ scăzut de naşteri nelegitime; Bayeux, dimpotrivă, un procent ridicat.

Problema naşterilor nelegitime este indisociabilă de cea a procreării prenupţiale. 15 – 20% dintre primele naşteri pot fi, în Narmandia şi în Vendeea, consecinţa unei procreări prenupţiale. În ţinuturile normande, am evaluat la aproximativ 25% probabilitatea raporturilor sexuale prenupţiale, ţinând seama şi de cele care n-au ajuns la procreare. Este un nivel confirmat de Anglia care, în numeroase regiuni iile bazinului din jurul Londrei, depăşeşte 10%, este un nivel din Nord, mai puţin

controlat. Ţinutul Friesland, lumea baltică, în general, par a fi dat un conţinut sexual mai pronunţat perioadei pregătitoare în care viitorii soţi se frecventează. Să notăm, în treacăt, că nivelul verosimil atins de raporturile sexuale prenupţiale în Franţa tolerantă a secolului al XVIII-lea rămâne cel pe care lucrările sociologice ale lui Girard îl fixează pentru Franţa de dinaintea primei mutaţii din 1920 – 1924, înaintea schimbării mult mai abrupte ce se desenează cu începere din 1963.

Am putea consacra o întreagă carte transformării căsătoriei, situată, după cum am văzut, între sfârşitul secolului al XV-lea şi sfârşitul secolului al XVI-lea, şi care se precizează în secolul al XVII-lea, se consolidează în secolul al XVIII-lea, şi se radicalizează, ajungând în câteva rânduri la limită, în secolul al XIX-lea, înainte de a se dizolva, cam în jurul anilor ’40 – 50 ai secolului al XX-lea. Ea este „discursul despre metodă” al unei profunzimi sociale, aflându-se în inima unei teorii generale a societăţii tradiţionale. Ea a contribuit, mai ales, la delimitarea unei Europe a creşterii.

Câteva modalităţi regionale

În cadrul regulilor unităţii sale, ea deschide un evantai de posibile aproape infinit. Concret, e mai bine să ne străduim a urmări varietatea regională. Varietatea regională este, şi ea, paradoxal, un câştig al Secolului Luminilor. Europa. clasică propunea un evantai mai închis. Europa clasică a dat pionierilor demografiei istorice impresia unei suprafeţe scobite. Crizţi moderată printre cei bogaţi şi puternici din vest, ritm de cataclism în Germania şi în Rusia. Acestei geografii îi succede, după 1730, o geografie umană în relief. Secolul al XVIII-lea, care a asociat creşterea cu varietatea, care separă cantoanele rămase aproape pe o linie orizontală de sectoarele ce cunosc o creştere vertiginoasă, se situează la capătul unei perioade nesigure, mergând de la 1670 la 1730, acea Vital

Revolution a istoricilor englezi, care începe printr-o epocă lungă şi dificilă. Criza franceză din 1693 este o modalitate franceză a unei crize europene. Ochiul ciclonului se deplasează: în Scandinavia, 1698 este anul omolog anului 1693 din Franţa. În Suedia, în 1698, mortalitatea a atins, în mai multe districte, niveluri de 9 – 16%. În provincia finlandeză Tavastland, pierderile din timpul foametei – ce are loc aici ceva mai devreme, între 1696 şi 1697 – au atins, se pare, 30 – 35%. Toţi ştim că Insulele Britanice stagnează între 1680 şi 1710, că Franţa dă treptat îndărăt cu începere de la o dată pe care Jacques După quier o situează între criza din 1693 – 1694 şi cea din 1709 – 1710. Marele război din Nord (1699 – 1721), modalitate baltică a războiului de succesiune la tronul Spaniei, va fi contribuit poate la stagnarea scandinavă din aceşti ani dificili.

Să ne mai amintim şi faptul că istoria ciumei se desfăşoară în planuri cronologice diferite. După marea izbucnire din anii 1630 – 1640, ciuma a dat treptat îndărăt în Europa mediană dens populată, sub acţiunea eficace a statului. Epidemiile din anii 1660 sunt foarte parţiale; în Franţa, statul a câştigat; în Franţa, nu şi în Spania, unde puterea este prea slabă pentru a se supune exigenţelor draconice ale medicilor. De aici şi cel de al treilea val – 1680 – 1685 – mai modest, desigur, decât cele din 1599 – 1603 şi 1649 – 1653, dar care ucide încă 250.000 de oameni. Ciuma de la Marsilia, din 1720, datorată unei clipe de neatenţie scump plătită, nu schimbă în fond nimic din datele problemei. Izgonită treptat, la sud şi vest de linia Friesland-Triest, ciuma se instalează în Nord, unde alternează cu tifosul. Foametea din 1709 – 1710, din Europa de Nord, a fost urmată de o epidemie de ciumă, şi în aceasta constă marea diferenţă faţă de modalitatea franceză; într-un caz, avem de-a face cu o foamete însoţită de o epidemie, într-altul, de foamete fără epidemie. Ea izbucneşte brusc şi destul de misterios în 1708, în Silezia

şi în diferite locuri din Polonia, mocnind în mai multe focare. Mişcările de trupe şi slăbiciunea statelor-nebuloasă nu îngăduie să se treacă la izolarea necesară. Ciuma se răspândeşte şi devastează Europa de Nord – aflată la paroxismul unui mare conflict în vederea câştigării unui echilibru dificil – Brandenburgul, Pomerania, întreaga coastă baltică. Ciuma din Gdańsk a ucis 32.500 de oameni din acest oraş şi din împrejurimi, o serie aproape comparabilă cu recordul din 1720 al ciumei din Marsilia. Copenhaga pierde a treia parte din populaţia sa în 1710 – 1711. Königsberg, Riga, Stockholm, Uppsala şi Helsinki au avut, de asemenea, mult de suferit. Helleiner mai aminteşte şi că – după cum se ştie din surse sigure – 11.000 de exploatări agricole erau provizoriu abandonate în 1711, în Prusia Orientală, în perioada imediat următoare epidemiei. Blocată în dezvoltarea sa către est de compaciul sistem de păduri şi mlaştini, ciuma, vehiculată de armate, se îndreaptă către vest. În 1712, sunt atinse Boemia şi Austria; în 1713, marea ciumă din Nord ajunge până la podişul alpestru din Bavaria.

În 1710, totul pare pregătit în vederea unei catastrofe. Ne aflăm în pragul unui nou secol al XIV-lea? Desigur, nu. Cine nu s-ar putea mai curând gândi la o reînviere a climatului sever din anii 1630 – 1640? Criza din 1690 – 1710 este o criză biologică îndelungată de tip vechi, ce reuşeşte ici şi colo, dar care eşuează

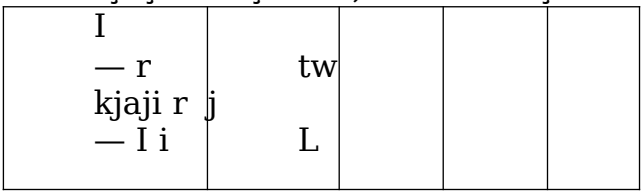

1740 i? 60 1780 i80 o 1840

16. VICTORIA ASUPRA MORŢII

(după E.A. Wrigley, op. ei t. J

Rata brută de mortalitate în Norvegia între 1740 şi

1850 (la 1.000 de locuitori). Am ales curba norvegiană pentru că este excepţional de lungă şi de semnificativă, arătând cum poate fi învinsă moartea, mai întâi prin atenuarea accidentului ciclic, în mijlocul secolului al XVIII-lea se ajunge la procentul de 20‰.

Este un extraordinar avans al Nordului.

la scară europeană. Episodul din Marsilia ne va face să vedem pe dată câteva din mecanismele acestui eşec, care este o adevărată victorie, căci singura victorie a omului este cea asupra morţii. Acea Vital Revolution din secolul al XVIII-lea înseamnă mai întâi suprimarea reliefurilor scobite ale vechii demografii, accidentele ce au loc la intervale de vreo douăzeci de ani (secolul al XIV-lea, 1630 – 1650, 1690 – 1710), diminuarea lor treptată şi dispariţia progresivă a accidentului ciclic tradiţional. Pentru a o demonstra, Wrigley a ales frumoasa curbă prelungă ce exprimă situaţia din Norvegia. Mutaţia se produce treptat, odată cu anii de prosperitate. Dar mai intervine şi un alt lucru.

Nordul, mai întâi, cu modalităţile sale de „frontieră”: un dram de arhaism, la început, un ritm accelerat de transformare în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ansamblul scandinav, după cât ne putem da seama, se prezintă ca fiind relativ omogen: 1660 – 1690, adică durata unei generaţii relativ favorabile, corespunde unei perioade de prosperitate întrucâtva lipsită de strălucire, adică interciclului

Colbert din secolul lui Ludovic al XIV-lea. Deceniile 1660 şi 1680 au fost paşnice şi marcate de un şir de recolte bogate. Războiul din 1675 – 1679 şi câteva recolte proaste nu împiedică acel baby boom din primii ani ai deceniului 70. Dimpotrivă, anii 1690 – 1720 sunt mult mai puţin favorabili. Demarajul Nordului se situează pretutindeni încă în deceniul 1720 (cei mai buni ani sunt cei dintre 1720 şi 1750). Partea a doua a secolului al XVIII-

lea se înscrie în prelungirea fenomenului, dar ritmul este reluat începând din 1790.

B. Gille, sintetizând ceea ce ştim despre spaţiul scandinav, poate să scrie: „După lungul şi pustiitorul război din Nord, ţinuturile scandinave intră într-o perioadă paşnică şi de reconstrucţie. Rata mortalităţii rămâne, în Suedia şi în Finlanda, la un nivel uimitor de constant şi foarte scăzut […] În medie, rata mortalităţii era de 21, 2 în Suedia şi de 20, 8 în Finlanda, între 1721 – 1735, ea nu depăşeşte niciodată 24, şi nu cade niciodată sub 18 […]”. Acest demaraj al Nordului este mai întâi o victorie asupra morţii. Rata mortalităţii din 1720 – 1735, cea mai scăzută din întreaga Europă, nu va fi ameliorată în mod stabil decât un secol mai târziu. Această uimitoare cucerire nu va fi pe de-a-ntregul consolidată după 1735. Trebuie deci – aşa cum fac şi Gille şi Utterstrom – să punem fenomenul, în parte, cel puţin, pe seama unui concurs fericit de împrejurări. Dar, dincolo de orice conjunctură, Scandinavia ne îngăduie să măsurăm efectul pe termen lung al alfabetizării. Progresul culturii scrise, cel al unei hrane sănătoase şi îmbelşugate, o privire mai inteligentă şi mai atentă asupra vieţii, iată factorii care permit această primă victorie europeană durabilă împotriva morţii.

O Scandinavie rurală („în jur de 1800, 90% din populaţie trăia la ţară”), o Scandinavie ce se dezvoltă în mod inegal: linia ascendentă creşte de la centru către periferia-frontieră. Vechea Danemarcă, zăvorâtă într-un spaţiu în Lina, utfinşai în foarte mare parte, are un destin careamintеşte pe cel al Olandei. În Norvegia, curbele anuale destul de sinuoase denotă urme de arhaism, mai ales în comparaţie cu Suedia. Creşterea suedeză este ceva mai puţin rapidă (Suedia, ca şi Danemarca, este străvechiul ţinut al unui ansamblu Suedia-Finlanda). Finlanda este frontiera împădurită a Suediei, a Scandinaviei tradiţionale. Finlanda suedeză este o Canadă

născută din marele război al Nordului, în 1720, cu o populaţie amputată cu o cincime şi dezechilibrată în privinţa numărului de bărbaţi şi femei, marcată de o epidemie venită din Rusia în 1729, de o criză, între 1737 şi 1743, datorată trecerii la vârsta adultă a unor clase născute în timpul revoluţiei ruseşti, şi de o izbucnire epidemică pe care o aflăm, în mod ciudat, mai mult sau mai puţin pretutindeni. În afara acestor incidente, condiţii uimitor de bune: această populaţie de pionieri luterani (minoritatea ortodoxă convertită de misionarii ruşi trăieşte izolat) şi-a triplat numărul în curs de un secol.

Exemplul finlandez îşi capătă deplina semnificaţie dacă ţinem seama de mai multe trăsături. Finlanda asociază o natalitate scandinavă ameliorată (un copil mai mult de fiecare cuplu), dar mai mică, totuşi, în raport cu Canada sau cu America de Nord anglo-saxonă şi germanică, cu o mortalitate scandinavă. Datorită frigului, puţin favorabil, timp de şase luni, propagării microbilor, datorită izolării realizate prin prezenţa pădurilor, datorită unei hrane abundente şi unui nivel de cultură ridicat. Aşa-numita Vital Revolution a fost recompensa unui popor de cititori, pentru că gimnastica la care ea obligă îl face pe om mai apt pentru a privi în chip inteligent lucrurile. Viaţa unui copil depinde mai întâi de grija maternă. Munca grea din Nord este o muncă de bărbat. Femeia din Nord are, în medie, mai mult timp pe care să şi-l consacre copilului decât femeia din câmpiile miloase sau de pe coastele mediteraneene.

ţin fapt îl explică pe celălalt. Să mai notăm şi că zona finlandeză, în comparaţie cu Rusia Orientală, aparţine modalităţii europene a căsătoriei: o căsătorie la o vârstă tânără, cum se obişnuieşte în zonele de pionierat, dar o căsătorie care depăşeşte totuşi totdeauna, şi din plin, vârsta de douăzeci de ani.

Am semnalat deja dinamismul Estului. Dinamismul

rusesc trece printr-o perioadă de paroxism, între 1762 şi 1782. Un alt sector de creştere rapidă este Ungaria. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, spaţiul ungar se închide treptat, iar datele statistice devin tot mai ferme. O anume tasare se produce după creşterea nebunească din 1690 – 1770. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, conform calculelor lui Zoltan David, în Ungaria existau, „în 1787, 3, 5 milioane de unguri, 1 550.000 de români, 1 250.000 de sloveni, 1 050.000 de germani, 340.000 de ruteni, 300.000 de sârbi, 120.000 de croaţi, precum şi 280.000 de locuitori aparţinând altor naţionalităţi”. O parte din ratele de creştere insolite de la mijlocul secolului al XVIII-lea se explică prin vârsta de căsătorie „orientală” (în jur de 20 de ani sau chiar înainte), care prevalează în Rusia, în estul Poloniei şi în Ungaria. Dar nu se constată nicio scădere sensibilă a mortalităţii. Încetinirea creşterii demografice de la sfârşitul secolului al XVIII-lea se explică prin închiderea unor „vechi frontiere”, prin războaie, prin epidemii. Faţă de Scandinavia, situaţia este foarte diferită. În timp ce Rusia şi Ungaria dau câteva semne trecătoare de încetinire, asistăm la un fel de revanşă a unui Orient mai puţin profund. Polonia, împărţită, cunoaşte o adevărată explozie demografică. Boemia, la rândul său, este în plin avânt demografic. Studiile lui L. Karnikova şi articolul Paulei Horska o dovedesc recent. Între 1785 Şi 1799 se obţine o creştere de 11, 5%, cu o natalitate de aproximativ 43%, şi, fapt interesant, cu o mortalitate relativ scăzută, într-un sistem occidental de căsătorie tardivă.

I

¡1

Secolul al XVIII-lea mediteranean seamănă cu un secol al XVI-lea ameliorat, simetric în raport cu fluctuaţia negativă a unui lung şi catastrofal secol al XVII-lea. Italia, cruţată relativ de momentul de criză din secolul al XVII-

lea, joacă, în raport cu Spania „frontieră”, rolul pasager al unui străvechi ţinut. În Spania, zona periferică, Catalonia, Valencia, Portugalia de Sud, Cantabria, marchează triplarea populaţiei într-un secol, în contrast cu tasarea relativă din centru şi cu dublarea an% samblului. Creşterea demografică din Italia secolului al XVIII-lea trebuie pusă pe seama a doi factori: atenuarea crizei ciclice, ca pretutindeni, o uşoară creştere a natalităţii în raport: cu secolul al XVII-lea. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, şi comparate cu standardele din Nord, ratele de mortalitate din Normandia rămân uimitor de ridicate. Între 1768 şi 1779.

17. PREŢURI-INDICI ALE CEREALELOR ÎN SPANIA

(După E.J. Hamilton, War and Prices, 1047.) j

Iată evoluţia clasică a preţurilor cerealelor în cele patru sectoare regionale tradiţionale ale Spaniei: Andaluzia şi Valencia pentru Sudul Atlantic şi mediteranean, Noua Castilie / Vechea Castilie şi Léon în centru şi în nord. Creşterea este rapidă începând din 1720. Lenta eroziune a monedei îşi suprapune efectele căderii universale, în secolul al XVIII-lea, a puterii de cumpărare a metalului monetar. Zone. prăbuşită se situează, ca şi în Franţa, între 1670 – 1680 şi 1720. Notaţi relativa fragilitate a curbei valenciene – marea atenuează accidentul ciclic. Dezvoltarea culturilor de orez (periculoase pentru e: i întreţin malaria) reprezintă un complement şi un substitut al grânelor (grâu, orz) tradiţionale din alimentaţia mediteraneană. Vechea Castilie şi Noua Castilie, blocate în ţinuturile înalte meseta, zone pe calc de depopulare, aflate în afara marilor curente transformatoare din Europa Secolului Luminilor, au păstrat în secolul al XVIII-lea curbele contrastante din secolul al XVII-lea european. Accidentul ciclic aduce după sine încă o dată, în centrul Spaniei, moartea ciclică. Şi, încă şi mai sigur, contribuie la declanşarea curentelor

migratoare: Spania Centrală se goleşte în favoarea periferiei şi, începând din 1770 – 1780, a America.

1$8

mortalitatea este dublă în raport cu mortalitatea scandinavă de la începutul secolului al XVIII-lea. Aceste rate de mortalitate ridicate, dintr-o Lombardie relativ fertilă şi în aparenţă fericită trebuie puse în strânsă legătură cu analfabetismul care persistă, cu epidemiile de malarie şi cu munca femeilor. Structura moleculară acuzată a comportamentelor demografice caracterizează încă Mediterana.

8 – c. 62

Wrigley a arătat, sprijinindu-se pe cifre, că în Anglia secolului al XVIII-lea oamenii mor pe capete în câmpia mlăştinoasă; această câmpie mlăştinoasă care ucide nu se impune nicăieri mai limpede atenţiei matematicienilor sociologi «luminaţi decât în ţinuturile mediteraneene. Cât 1 e de mare contrastul cu mlaştina formată din § turbă, cu cea, sănătoasă, filtrată de nisip, din Polonia şi Bielorusia! Miniştrii luminaţi ai lui Carol al III-lea preferă orezul pentru valoarea sa alimentară, dar, consecvenţi în politica lor demografică, se tem de orezăriile imprudent inundate. Micul regat al Valenciei, care cunoaşte în secolul al XVIII-lea, pe cei 22.000 km² ai săi, o adevărată explozie demografică, triplându-şi populaţia, îşi juxtapune pepinierele de oameni, ţinuturile muntoase zămislitoare de prunci şi mlaştinile bântuite de malarie, unde se moare. Nimeni nu a surprins mai bine I decât Emmanuel Le Roy Ladurie, în clasicele pagini ale lucrării saleţ aranii din Languedoc, contrastul dintre microţinuturile unde se nasc copii şi „căldările" unde se moare.

Iată Mediterana, relativ imobilă, destul de insensibilă la noutăţile Secolului Luminilor, plină de contraste, dat fiind ţinuturile sale cu mare creştere şi descreştere demografică, sursă de tendinţe ce se reînnoiesc neîncetat.

Franţa mediteraneană şi Italia de Nord fac, de asemenea, parte din Europa mediană dens populată. Soarta lumii se joacă, mai mult decât oriunde, aici. În domeniul prin excelenţă al unui new patlern al căsătoriei, Europa a ştiut să creeze oameni şi, în sectoarele cele mai privilegiate ale vastului său domeniu, să-i instru-l iască, să-i facă să depăşească în mod victorios prima etapă a marii bătălii împotriva morţii, o bătălie glorioasă care se termină în chip ne-l cesar cu o înfrângere. Teoria moleculară a comportamentelor demografice rezolvă aproape toate problemele întemeindu-se pe datele oferite de această suprafaţă de un milion o sută J sau două sute de mii de km², de acest străvechi pământ al oamenilor, pe care, de şapte secole, s-au succedat douăzeci şi cinci de generaţii (30 – 50 milioane de oameni), de aceste ţinuturi umanizate, unde pădurile, landele, locurile necultivate nu sunt decât false peisaje naturale, cel mai adeseori fiind străvechi ogoare lăsate în paragină.

În cadrul unei structuri riguros definite, oscilaţiile variabilelor ne duc către un număr aproape nelimitat de posibile. Unitatea, molecula de comportament demografic, cuprinde, în mare, între 1.000 şi 50.000 de suflete. Rezultantele jocului variabilelor merg de la extincţia unei mase moleculare constituite în grup izolat într-un secol şi jumătate – să adăugăm că această constituire în grup izolat este pur teoretică –, la dublarea în mai puţin de cincizeci de ani.

În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, structurile generale au variat destul de puţin. Moleculele în stare de dilatare rapidă sunt de-acum înainte în număr mai mare. Există, de exemplu, o permanenţă a structurilor în ceea ce priveşte variaţiile sezoniere. Calendarul căsătoriilor este un compromis contradictoriu între exigenţele vieţii profesionale şi exigenţele absolute ale calendarului liturgic, mai scrupulos respectate în ţările catolice. Aceste

imperative rămân foarte stricte – putem uşor verifica acest lucru – în parohiile anglicane din irlandezul Peel. De la o parohie la alta apar mari diferenţe. Ele se datorează condiţiilor vieţii economice. Cultivatorii de cereale, crescătorii de vite, meşterii sobari, vânzătorii ambulanţi, marinarii, primii lucrători manufacturieri din Lancashire nu ascultă de aceleaşi imperative. Un lucru este sigur: perioada nunţilor nu depăşeşte niciodată două sute de zile, amplitudinea ei! amânând foarte mare; ea are totuşi tendinţa de a se micşora după 1750.

Mai semnificativă rămâne variaţia sezonieră a naşterilor, deci aprocre ărilor. În parohiile rurale, amplitudinea ajunge până la valori care merg de la simplu la dublu (15 – 20%, în zilele noastre, în ţinuturile industriale). Din această indiscutabilă variaţie trebuie să deducem al importantă oscilaţie a raporturilor sexuale şi al avorturilor spontane datorate oboselii; folcloj rul, care cântă miracolele primăverii, o ştie prea bine. Buffon constatase că, la Paris, cele trei luni când se năşteau cei mai mulţi copii erau martie, ianuarie şi februarie, ceea ce înseamnă că maximumul de procreări se situa în iunie, aprilie şi mai. În ţinuturile unde predomină cultura cerealelor, scăderea numărului naşterilor are loc totdeauna la sfârşitul verii, şi asta pentru două motive: marele număr de femei însărcinate, după raporturile sexuale frecvente din timpul primăverii, oboseala trupurilor în această perioadă de muncă intensă. 1 Până în jur de 1730 – 1740, în ţinuturile unde predomină cultura de cereale, observăm în acelaşi moment, adică în august-începutul lui septembrie, o creştere a mortalităţii copiilor mici, creştere tradiţional atribuită enterocolitelor ce bântuie în timpul verii. În secolul al XVIII-lea, ea dispare treptat, odată cu diminuarea procreărilor. Cei doi factori sunt legaţi între ei: oboseala femeilor constrânse să trudească din greu pe câmp provoacă atât scăderea

procreărilor cât şi moartea copiilor, prin încetinirea procesului de alăptare şi din cauza neatenţiei mamelor. Modificarea curbelor după 1750 este un semn de viaţă mai omenească. Scăderea procreărilor din august este cu atât mai interesantă cu cât contrastează cu euforia sexuală din perioada culesului viilor în ţinuturile de podgorii.

Variaţia sezonieră a procreărilor deschide un capitol pasionant în ceea ce priveşte psihologia colectivă regresivă a comportamentelor. Abstinenţa din timpul postului Paştelui pare să fi aparţinut ascezei medievale. Ea poate fi observată statistic prin scăderea naşterilor în noiembrie. Fenomenul era foarte evident în Anglia din secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Câteva vestigii mai subzistă încă în Bretania şi în Anjou, în a doua jumătate a secolului al

XVIII-lea. Abstinenţa sexuală din timpul postului pare a fi fost depăşită în secolul al XVI-lea, în urma contestării generale a regulilor de asceză colectivă. Practica subzistă prin opusul ei: uimitoarea defulare colectivă din timpul carnavalului, în Germania renană catolică din secolul al XVIII-lea. Carnavalul – care, prin tradiţie, începe la 11 ianuarie şi are tendinţa să dureze, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, până în joia celei de a treia săptămâni din postul Paştelui – este sărbătorit în cadrul familiilor printr-o dezlănţuire sexuală ale cărei efecte pot fi văzute nouă luni mai târziu. Este un armistiţiu uimitor, în aceste ţinuturi exuberante ale Europei renane, unde tocmai s-a încheiat dificila pace de la Augsburg.

Curentele ascetice nu au regresat poate chiar atât de mult pe cât suntem ispitiţi să credem. A frapat o anomalie: în multe parohii din dioceza din Lisieux se constată o scădere bruscă a procreărilor din luna mai, situaţie neobişnuită, pe care nu o justifică nici raţiuni economice, nici îndepărtarea dintre soţ şi soţie. Ne parvin ecouri ale unor comportamente asemănătoare din alte locuri. Nu există decât o singură explicaţie: renaşterea unei

abstinenţe periodice legate de cultul Sfintei Fecioare într-un climat de cripto-jansenism latent, în fapt de arnaldism practic, Câmpia Lisieux oferindu-ne, în această privinţă, un bun exemplu.

Va trebui să urmărim cu atenţie în întreaga Europă catolică ciudata perioadă a lunii mai: ea deschide o poartă capitală. Abstinenţa din mai deschide calea practicii malthusiene a lui co itus interruptus. Acesta ţine de un climat de neîncredere sexuală exacerbată. În dioceza din Lisieux, episcopul se opune din răsputeri străvechiului obicei al nunţii duminicale. În ciuda sacramentului, în ciuda binecuvântării patului nupţial, unirea dintre soţi, co itus, este impură; ea este o concesie primejdioasă. Asceza jansenistă, care a reluat de predilecţie o veche temă medievală ce-şi are rădăcinile în izvoarele greceşti ale Bisericii primitive, se opune tradiţiei ebraice vetero-testamentare, privilegiată în ţinuturile protestante, unde ea regăseşte o tendinţă veche legată de izbucnirile solare din lungile zile ale solstiţiului de vară. Impuritatea este inerentă actului, prihănirii lăifntrâce. PrU hănirea este legată de un contact profund. Pe – mică primeşte impuritatea bărbatului, ea ră (mâne marcată pentru totdeauna de această \ impuritate, iar bărbatul primeşte impuritatea contactului lăuntric cu organul care secretă sângele menstrual, impur prin excelenţă. Acesta este preţul procreării. Durerile naşterii purifică, în parte, dar abundenta scurgere menstruală aminteşte de caracterul indelebil al impurităţii feminine. În această concepţie legată de o sensibilitate a purităţii, impuritatea nu este ştearsă de procreare: căci procrearea nu rezultă oare tocmai din actul total, din plăcerea şi prihănirea pe care acesta le implică? Şi iată cum asceza sexuală ajunge la practicile actului incomplet, la abstinenţe menite să evite procrearea. În masiira înecare materialitatea act. ulni-pstă stabilită He procreare, absenţa pro< creării ajunge să

şteargă impuritatea actului. Evident, însă, nimic nu este mai opus oricărei teologii creştine; înţelegem totuşi mecanismul psihologic al acestei alunecări.

Morala religioasă a secolului al XVII-lea, la nivelul unui neoaugustinism adaptat la climatul idealist izvorât din cogito, este o morală religioasă a purităţii: puritatea în locul dragostei, puritatea, nu umilinţa şi dăruirea generoasă. Secolul al XVIII-lea a moştenit această concepţie a eticii creştine. Ea este predicată, pe ea o introduce aculturaţia religioasă a catehismului, scrierea eficace, în act, pătrunzând până la nivelul comportamentelor. Morala purităţii tinde către o orientare sexuală, orientare fundamentală, în momentul când se realizează prodigioasă asceză a unui new pattern matrimonial, altfel spus castrarea prin inhibiţie voluntară a 40 – 50% din indivizii aparţinând unei clase de vârstă în stare, prin dorinţă şi pulsiune, să se împerecheze şi să procreeze. Malthus însuşi, în 1798, nu concepuse altceva decât întărirea acestei prodigioase şi, la limită, magnifice ascete colective. Un asemenea succes nu poate fi obţinut fără o reorientare masivă a voinţelor. Întreg efortul societăţii religioase tinde către acest prodigios exerciţiu de abstinenţă. În afara căsătoriei, semnul căderii este copilul, copilul păcatului, pe care sfântul Vin cent” de Fiţul: ¡adevărat, ¡gei? iue, al ţeaţ-jţăţii, /se străduia să-l smulgă din ghearele morţii (moartea, căreia îi este sortit acest copil al păcatului, odinioară copil al iubirii, şi pe: care îl admiteau, în secolele al XIV-lea şi al XV-lea, marile familii ţărăneşti patriarhale şi tolerante, pândeşte acum din noile rigori aristocratice şi urbane ale eticii purităţii). În căsătorie apar noi imixtiuni: înmulţirea, la sfârşitul secolului al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea, a reabilitărilor, care le impun celor în culpă îndelungi şi crude abstinenţe; iată deci, pe alocuri, cum apare ideea ciudată de a reînvia, tocmai în luna mai: lună a iubirii-

pulsiune dedicată Iubirii purificate a Fecioarei, catharsis-ul unei forme de abstinenţă abandonată încă din secretlul al XVI-lea. Era un mod de a introduce în spiritul popular, pe planul căsătoriei, reacţiile de disimulare, de culpabilitate, legate de împerecherile furişe şi neîngăduite, în privinţa cărora lucrări recente au dovedit că o foarte veche teologie morală prefera împerecherea incompletă unui coitus natural.

O deviaţie vinovată ia moralei purităţii, impactul unei Catehizări adulturanté neîndemânatice, urmau să pună în valoare o veche practică existentă dintotdeauna, coitus interruptus, şi anume în secolul al XVIII-lea, în ţinuturile catolice atinse de heoaugustinism (Franţa, o mică parte din Italia de Nord, Belgia, Spania)

Acest climat implică folosirea exclusivă a unei practici anticoncepţionale prin retragere masculină. El exclude orice altă tentativă, fiind puţin favorabil primelor tatonări în direcţia unor practici anticoncepţionale prin interpunere de corpi străini, practici ce se vor impune mai târziu fără dificultate în ţinuturile protestante. Pe de o parte, actul este refuzat; pe de alta, el este acceptat. Pe de o parte, mobilul economic este lăsat pe planul al doilea; pe de alta, el se introduce cu atât mai imperios în primul plan.

Am văzut totodată cheia a doua atitudini colective diferite, cea din Anglia şi cea din Franţa. Practicile anticoncepţionale sunt curente în Anglia la sfârşitul secolului al XVII-lea: dovadă comportamentul pairilor, dovadă” scăderea bruscă a natalităţii la Colyton, în proporţii I care exclud orice altă explicaţie. Recursul este! tactic şi acceptat în mod deloc glorios; de îndată ce climatul se ameliorează, soluţia este abandonată fără regret. Franţa şi Anglia manifestă tendinţe divergente cu începere din 1730, şi mai ales după 1750. Practica anticoncepţională a retragerii masculine, în climatul pseudoascetic neoaugustinian, este aproape de

nedezrădăcinat fără o mutaţie fundamentală a structurilor afective-şi – mentale. Condiţiile eco utHTtâce nu joacă aici niciun rol. Prima etică rofT7 – 7 ii] lij yjpţii]”-Fasmtă în aceste condiţii, este o otravă care perverteşte valori şi voinţe, se înrădăcinează şi se transmite ca un sifilis al sufletului. Când Biserica, în jur de 1750, îşi va da seama de amploarea pervertirii, deci de amploarea primejdiei, ea îşi va fi pierdut puterea; va izbuti totuşi să frâneze extinderea practicii în zonele pioase tradiţionale (în Bretania, de exemplu), prea puţin atinse, de altfel, de o sensibilitate neoaugustiniană; ea nu va izbuti totuşi niciodată să dezrădăcineze monstruozitatea intelectuală şi morală a valorizării etice a unei mutilări voluntare a împerecherii omeneşti. Refuzul copilului mai mult din motive de asceză decât din hedonism constituie pervertirea specifică a climatului psiholof gic francez.

Am atins pe nesimţite nivelul variabilelor. Practici anticoncepţionale au existat întotdeauna şi pretutindeni. Sunt cunoscute modalităţile primitive, mai mult sau mai puţin răspândite. În general, pot fi întâlnite mai curând la oraş decât la ţară, în ţinuturile deschise mai curând decât în cele închise, fiind de preferinţă răspândite acolo unde oamenii sunt mai numeroşi încă din timpuri îndepărtate. Intervalele variază – ne amintim – în medie cu ceva mai mult de 1 la 2. În structurile respectate ale căsătoriei tardive, există un joc de cinci ani în raport cu mediile cele mai generale. Căsătoria aristocratică este exclusă – e sistematic precoce –, compensată fiind, e drept, de un celibat feminin definitiv mai răspândit. Populaţia ascultă pretutindeni de un ritm încă destul de misterios. Începem abia să înţelegem că el se articulează în jurul unei perioade cel puţin egală cu durata unei generaţii. În Anglia, creşterea accelerată reuneşte mai multe generaţii în decursul unui îndelung paroxism, între 1750 şi 1860.

Cât priveşte Franţa, acest fals ansamblu cu adevărat

nemăsurat, ea plăteşte printr-un secol al XVIII-lea modest o foarte îndelungată creştere demografică ce începe de la mijlocul secolului al XV-lea şi ţine până în jur de anul 1680, perioadă de stagnare relativ moderată a unui secol al XVII-lea tardiv. Şi totuşi, între 1730 şi 1770, în ciuda micro ţinuturilor sale malthusiene, Franţa şi-a sporit populaţia într-un ritm european. Cât priveşte Anglia, ea a atins cifra de 4 milioane de locuitori în jur de 1300, menţinându-se cu greu la această cifră până la mijlocul secolului al XIV-lea, când este centrată pe bazinul Londrei; se prăbuşeşte în 1350, ajungând brusc la 2 milioane de locuitori în

I; itgn/\ ni, [/); () înm; (¡finul) n) Bingo nimefl 18. REVOLUŢIA DEMOGRAFICA ÎN ANGLIA)!) nî. miâb «SECOLULUI AL XVIII-LEA (. jW

(După Ph. Deane şi W.A. Cole, British Eeonorpic

Growth, 1964.1 u i uiombuas zini jaoon nu /t – I oJaavnq iiO 1 În secolul al XVIII-lea, Anglia îşi dublează aproape \ populaţia. Dar, ca şi Franţa, juxtapune, microclimate demografie e foarte diferite. Ele merg de la coeficientul ¡. net: de 0,9, la niveluri de 1, 5, 1, 6, 1, 7 1, S. Această hartă dovedeşte deci, în ciuda opoziţiilor, cp există în secolul al XVIII-lea un număr de analogii între cazul francez şi cazul englez. Se schimbă doar proporţia compbiie Melor: Hri An &lia domină compet – nentele dinamice, în Franţa, coniponentele terne, i Există deci la Londra şi în jurul Londrei o zonă albă incapabilă să asigure înlocuirea, generaţiei, exisă tente. Anglia unei Vital Revolution se situează la nord sau la perifârie. Să obseH>ălm că exdedentul naşterilor este cu deosebire important în zona cea mai atinsă; de iiţdustrializare. Această zonă asigură în acelaşi timp industrializarea şi emigrarea către Londra şi în direcţia Americii. Pe ea se sprijină. bogăţia şi puterea Angliei". [4

jur de 1380 – 1390, nu izbuteşte să-şi sporească ritmul timp de cincizeci de ani, dar îşi triplează populaţia

dintr-odată parcă, de la 1430 – 1440 la 1630 – 1640. Când izbucneşte prima revoluţie, apare o Anglie cu 6 milioane de locuitori „a cărei densitate, la dentru, nu depăşeşte densitatea medievală, dar care a cucerit ţinuturile hercinice de margine de la vest şi de la nord, în direcţia zonelor dificile ale Scoţiei. Anglia nu plăteşte această triplare a populaţiei sale printr-un reflux demografic; ci printr-o stabilitate ce ţine un secol. Între 1640 şi 1750, populaţia engleză se menţine pe o linie orizontală aproape perfectă. Poate că în secolul al XVII-lea Anglia pregăteşte în chipul cel mai sigur explozia demografică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Plafonarea din secolul al XVII-lea nu rezultă atât din accidente economice şi epidemiologice exogene, cât dintr-o scăderea. natalităţii prin creşterea vârstei celor care se căsătoresc: Ne gândim încă o dată la Colyton, al cărui exemplu poate fi extins, poate oarecum prea repede, la întreaga Anglie.

[>o”:! *:» f”) f. Mr;: „ţi iii)] / i) i/, iub i.

Vârsta.de căsătorie

B

Numărul). copiilor de fiecare familie în Incumb

Speranţa de viaţă

Hil şi! iibnâdo

26 27

27

30

1538 – 7 – 1 (34 1560 – 1646 1625—1699 1647 – 1719

1700 – 1774

25

l-in) lko 1720 – 1769

1770 – 1337

nî fii Kftoo iJooiib ni: i

6, 4

hojeen o-i

4, 2
fi. ífiií; ni >) i nâălpst ioqi 4, 4
ÎI! [j<T>rf
5, 6
urtbiq Buo / a a Jsjqai nib 37 uíuíb liniviri iniţi
42
ni. apigoioi, şi 13 n/. Şi irrifii I) bor

fin.so-filâil jylijfri Kiiitii-jiritl imo Kj JH jiü Brownlee vede chiar anul 1741 în scădere uşoară faţă de 1711. Creşterea uşoară din Insulele Britanice, între 1701 şi 1750, se datorează doar curbei ascendente a Scoţiei şi a în

landei. Există o mare diferenţă între creşterea populaţiei Irlandei şi cea a Angliei, în ciuda unor cifre aparent învecinate: dublarea populaţiei în Irlanda în timp de un secol, creşterea ei cu 60% în Anglia. Creşterea demografică din Irlanda este obţinută fără modificări importante, prin menţinerea unei natalităţi ridicate alături de o mortalitate ridicată, cu o speranţă de viaţă scurtă, cauzele constând în defrişarea dificilă a landelor, în câştigul modest adus de grozamă şi de turbă. Irlanda recuperează întârzierea din secolul al XVII-lea şi îşi ia în stăpânire întreg pământul. La ţară, secolul al XVIII-lea irlandez este la nivelul secolului al XIII-lea de pe continent.

Blocajul malthusian din secolul al XVII-lea este caracteristic pentru Anglia. El a permis o economie de oameni şi o masivă investiţie în educaţie. Acest blocaj parcimonios a fost obţinut în esenţă prin creşterea vârstei de căsătorie, printr-un ascetism colectiv, fără valorizare etică sau afectivă. Această parcimonie dramatică nu împiedică existenţa unei uşoare scăderi a duratei vieţii în raport cu sporul prodigios de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Putem fi sensibili la regrese şi la tasări, dar ar fi mai corect să privilegiem consolidarea a ceea ce a fost dobândit în decursul unei perioade dificile.

Paradoxul constă în reluare. Ea are loc pe două

planuri: în direcţia natalităţii, scădere treptată a vârstei de căsătorie, reducere a intervalului dintre naşteri în cazul unei populaţii bine hrănite. Avântul demografic nu precedă, ci întovărăşeşte înaintarea unei frontiere tehnologice. Importantă, în exemplul pe care ni-l dă Anglia, este plasticitatea păstrată de acest model familial. Raţiunea profundă a acestei diferenţe de atitudine rezidă în climatul psihologic al premalthusianismului francez. Unei acomodări tactice, unei retrageri şi unei aşteptări, Franţa rurală i-a opus o răsturnare de valori care duce la o culpabilizare a actului procreator normal. Structurile sociale, menţinerea în

19. POPULAŢIA DIN INSULELE BRITANICE

(După cifrele lui Ph. Deane şi W.A. Cole, în: d)

Insulele Britanice, Anglia mai întâi, aparţin, în secolul al XVIII-lea, Europei creşterii, a mutaţiei, a dezvoltării, deci a dublării demografice seculare. Scoţia, pentru care, de altminteri, avem puţine date, cunoaşte o creştere destul de modestă şi într-un ritm regulat; este adevărat că de aici pleacă un foarte mare număr de emigranţi pentru Anglia, nordul Irlandei, America. Irlanda, Anglia-Ţara Galilor şi întreg regatul îşi modifică ritmul în mijlocul secolului. J750 – 1760 pentru Anglia, 1770 pentru Irlanda reprezintă punctul de plecare a unei decolări demografice. Creşterile demografice se efectuează de altfel în funcţie de modalităţi diferite în Anglia şi în Irlanda. Creşterea engleză este o victorie asupra morţii şi o sporire a numărului oamenilor educaţi, creşterea irlandeză, o simplă sporire de număr, în afara oricărui progres. Ea inspiră condamnările pline de ură şi extrapolările fragile ale lui Malthus, acest profet al trecutului.

Franţa, a unor pături de ţărani fermieri, uşorul decalaj cronologic al deschiderii „frontierei” tehnologice, au contribuit la accentuarea acestei diferenţieri. Totuşi,

Franţa şi /ţinuturile ei mărginaşe nu se diferenţiază în raport cu Anglia decât în decursul celor douăzeci de ani care precedă Revoluţia. În mare, jocurile sunt făcute între 1770 şi îiFâgr –, la-lân secolul al XVIII-lea, Franţa a câştigat 7 milioane de locuitori, 1 milion fiind dobândiţi în urma unor anexări „de teritojrn; deşi: cifra nu este foarte mare, ea reprezintă totuşi de trei ori sporul de populaţie realizat de Anglia între 1700 şi 1789, fiind, de asemenea, o dată şi jumătate mai mare decât sporul de populaţie din Insulele Britanice. Înţelegem de ce această disparitate nu a fost obsprvată de oamenii din secolul al XVIII-lfea, care erau obişnuiţi să socotească mai curând în cifre globalb decât în procente. Franţa şi-a sporit populaţia cu un număr de oameni care era egal cu cel al populaţiei Angliei, fapt care a înflăcărat imaginaţiile. „Creşterea relativă, în decurs de 90 de ani, ar fi de ordinul a 32%, cea ce corespunde unei rate de creştere anuală de numai 3%O”. Între 1730 şi 1770, Franţa a realizat mai bine de trei sferturi din sporul total. Timp de aproape treizeci de ani, rata de creştere se menţine la 6‰, Totul se modifică brusc în jurul anilor 1772 – 1773, 1779 – 1783. Creşterea dintre 1730 şi 1770 seamănă cu cea din Anglia, fiind o creştere care permite un spor nu numai cantitativ, ci şi calitativ. Dar scăderea prea timpurie a natalităţii o face vulnerabilă. Odată cu dificilii ani 70 şi 80, un accident banal este de ajuns pentru a pune în evidenţă fragilitatea acestui echilibru al creşterii demografice franceze. Franţa nu mai are o marjă suficientă de securitate. Între 1750 şi 1770, în zece dintre cazurile globale ratele de creştere au oscilat de la 7, 8 la 10, 7‰; între 1779 şi 1784, o natalitate de

Ib; t, i) 08I Ocl Yf
¡. Oí sup
500 –, Iu riont-jí-i –
X >1 jijit Hf fÜ
If>ne>în ill/qoq jquo fi i. iW

Îl fi oí lU /iií
„G ioii luqoq sfqu’ib ifjlqi îi
JOS IBO
mijirti ca io nb i? icb) V IY. fi;
— I; d El – uqoq
— 9 – 1H J
— 10 VI
¡îniiq – oi lu’
— BM.
— Noti, ofta ü9
I?
I; o ia, Ji. oq yinulí brú / în iiqioi. lui iţi-iâi iuuí IOD
Crulai INormandia) Thezets-St.
— Serni n (Quercy)

(Dupii Istoria economică şi isofială a Franţei, vol. II mo.)

Acest grafic arată şansele ele supravieţuire la naştere, la un an, la cinci ani, la zecr ani, în câteva părohii din Franţă bine studiate de Duinllard. Aproape întreaga Normandie stă mai bine decât Crulai. Franţa care reuşeşte să salveze copilul este şi cea care învaţă să citească. Graficul lui Goubert aminteşte de diversitatea franceză: mai multe mii de „molecule de comportament demografic”, repartizate în vreo sută de tipuri. Rezultantele care se desprind din agregatul disparat francez sunt foarte abstracte, rupte, de fapt, de orice realitate. De unde şi necesitatea, pentru vreme îndelungată încă, de a avea monografii regionale şi microregionale.

37, 7‰ face faţă cu greu unei mortalităţi care a sărit ciP] a 31, 4‰, mortalitate corectă, aproapi scandihlavă (la 36%O.

Spaţiul francez este departe de a fi omogen. „O Franţă dens populată, în vestul bazinului parizian şi al Bretaniei, are o populaţie r-jativ scăzută” (P. După quier). În Bretania, yat fiind o enormă mortalitate, în Normandia)

din cauza predominării moleculelor de COmpOrtament demografic malthusian, populaţia scade. Un sfert din Franţa, în plină recupei>are> asigură trei cincimi din sporul total: Lorena, Aslacia, Le Hainaut, sudul Franţei, Lai-gugdoc, Alpii, culoarul rhodanian, Masivul Centră!, Pirineii, Corsica. Această „frontieră" franceză variază între dublarea de ¡ populaţie di" provincia Franche-Comté şi cvadrupla¿în Le Hainaut, trecând prin aproape: triplareale aeiană (creştere care este poate oarecursupraapreciată printr-o subevaluare] iniţială) înţelegem mai bine Franţa, observând ce se petrece la limitele ei. Piemontul anticipă şi drarr) auză>ază criza franceză de la sfârşitul Vechiului Regim: prima jumătate a secolului al XVI} i4 e¿l este prosperă, Piemontul începe să-şi dubleze populaţia timp de un secol; din 1750, totul se prăbuşeşte. Între 1750 şi 1806, Piemontui pierde două treimi din câştigul realizat în prima jumătate a secolului (dezechilibru sec-iar de tip foarte arhaic). Această oprire î» creşterii demografice este consecinţa unei va-te emigraţii şi a unor perioade ele mortalitate sporită. Elveţia romandă, provizoriu saturată, combină emigraţia cu restrângerea naşterü Or. Mişcarea se îndreaptă în direcţia Elveţiei alemanice. Oraşele Zt irich, Basel, Berna sunt adevărate locuri unde se moare, cu natalităţi extrem de reduse la sfârşitul secolului al Xyjijvlea, ţinând de contaminarea franceză şi de prăbuşirea protestantismului sacramentar în plină evacuare teologică liberală.

Asisăm la o epuizare în maniera franceză, la recurgorea în masă la practicile anticoncepţionale: diagnosticul se aplică aproape în aceeaşi măsură în ţinuturile alpestre şi la cele renane ale Franţei. Prin contrast cu creşterea exponenţială din Germania de la est de Elba, Renania, după o creştere mulţumitoare, bate pasul pe loc, Württemberg se menţine într-un ritm lent după frumoasa recuperare de la sfârşitul secolului al XVII-

lea şi de la începutul secolului al XVIII-lea, Germania citadină de pe axul renan are tentaţii anticoncepţionale precoce.

Provinciile Unite, Ţările de Jos spaniole devenite austriece şi Liège ilustrează perfect teza oscilaţiilor de creştere din ţinuturile străvechi. Paradoxal, Belgia prezintă anumite trăsături ce amintesc de Anglia, în timp ce Olanda secolului al XVIII-lea (decadenţa sa fizică şi morală îl uimise pe Montesquieu) aduce cu Franţa. Dar Belgia, spre deosebire de Franţa, recuperează ceea ce pierduse într-un nesfârşit şi bolnav secol al XVII-lea. Administraţia austriacă s-a dovedit a fi relativ activă şi eficace. Provinciile Unite, dimpotrivă, au fost o insuliţă de prosperitate şi de creştere demografică în cadrul severului secol al XVII-lea. Oare secolul al XVII-lea nu este tot atât de olandez pe cât de francez? Între 1500 şi 1700, Ţările de Jos cunoscuseră o linie de creştere demografică uimitor de calmă şi de regulată, depăşind aproape ţările din sud, situaţie nemaiîntâlnită în două milenii de istorie: 1500, 900.000 – 1.000.000; 1700, 1 850.000 – 1 950.000; 1750, 1 900.000 – 1 950.000; 1775, 2 078.000. Menţinere deci pe o linie aproape orizontală, în secolul al XVIII-lea, mai mult decât dublare în secolul al XIX-lea şi dublare între 1900 – 1950. Curba olandeză din secolul al XVIII-lea se explică prin secolul al XVII-lea: „frontiera” tehnologică a polderelor, a unor poldere uşor de cultivat, şi efectul interior indus din marele comerţ colonial au îngăduit creşterea continuă, pe linia secolului al XVI-lea. Olanda secolului al XVIII-lea practică mai puţin anti-l concepţia, preferând să exporte oameni. Pretutindeni în America şi în Est, există olandezi, amestecaţi cu germani. Olanda a alimentat întreg universul secolului al XVIII-lea cu truiditori anonimi şi rezistenţi ai unor tehnici de vârf. fji

Mozaicul normand este un bun exemplu, pentru că el oferă, pe un spaţiu mic, gama cea mai largă de posibile. Şi

totuşi, puţine regiuni prezintă un aspect atât de aberant. El este o modalitate catastrofală, într-o Franţă căreia îi scapă, după cum am văzut, singura bogăţie adevărată, generoasa procreare a omului. Amestecul normand cuprinde toate elementele moleculare de comportament, el este bogat, dar compoziţia sa este aberantă. Să ne limii tăm la 20.000 km² din partea de jos a Normandiei. Aflăm aici zone în plină expansiune demografică: nordul cu Peninsula Contenţin, o veche zonă de „frontieră" recent defrişată). Aici populaţia îşi dublează numărul în şaizeci – şaptezeci de ani, cu o natalitate mare, nu exr cesivă, de la şase la şapte copii de fiecare familie, dar cu o mortalitate scăzută şi cu o speranţă de viaţă sporită. Condiţiile de viaţă sunt cât se poate de bune. Villedieu-les-Poeles, orăşelul de meşteşugari făuritori de obiecte din aramă, prezintă o modalitate cu depsebire dinamică, situându-se în frunte., J

La cealaltă extremitate se află zonele unde se moare mult din Câmpia Caen. Întâlnim aici un malthusianism stupid, asociat cu o mor talitate ridicată. Şi asta făr' & niciun motiv aparent. Lumea moare aici pe eşpete şi cei care vin din ţinuturile înconjurătoare mor, de asemenea. La cealaltă extremitate se situează mai ales ţinutul Auge: miracolul, primejdiosul miracol, falsul miracol al echilibrului. Ce-i itus interruptus a fost însoţit aici de o scădere paralelă a natalităţii şi a mortalităţii. Dar să nu ne bucurăm prea repede de această victorie. După 1770, acest echilibru primejdios se pierde, iar balanţa înclină adeseori către scăderea natalităţii şi sporirea mortalităţii. Această parcimonie excesivă barează drumul mutaţiilor ulterioare. La început, malthusianismul din regiunea Lisieux aparţine modelului de inversiune ascetică.

Între aceşti poli: situaţia nesemnificativă din Bessin. Bayeux este unul din acele locuri unde se moare, un Bessin oarecum dinamic, practicând anticoncepţia doar într-o

oarecare măsură, atât cât o îngăduie un temperament bântuit de pulsiuni sexuale. Este o regiune care s-a situat foarte devreme în jurul unui optimum de populare. Dominanta anticoncepţională moderată a realizat un fals echilibru, aflat pradă, la sfârşitul secolului, efectelor îmbătrânirii.

Alături de variabila teritorială există variabila socială. Pe timp lung, o surprindem, în cazul câtorva grupuri privilegiate, datorită genealogiilor (S. Peller, T.H. Hollingsworth, L. Henry). Avem cel puţin trei versiuni. Familiile din păturile superioare au în faţa căsătoriei un comportament care le diferenţiază de celelalte. Căsătoria este mai precoce. Speranţa de viaţă este mai bună. Studiul întreprins de Peller ne îngăduie să urmărim amploarea victoriei asupra morţii. Comparaţia făcută de Hollingsworth şi de Henry testează, după 1730, divergenţa radicală dintre modelele francez şi britanic. Ducii şi pairii din Franţa, familiile din Geneva şi pairii englezi manifestă, între 1670 şi 1730, aceeaşi atitudine anticoncepţională. Începând din 1730, ducii şi pairii, precum şi marii burghezi genevezi se instalează într-un malthusianism din ce în ce mai steril, în timp ce ducii englezi au din nou un comportament mai generos faţă de viaţă, întâlnindu-se, în această privinţă, cu masa populaţiei. În secolul al XVIII-lea, cu excepţia cazurilor franceze şi geneveze, modelul aristocratic tinde să semene tot mai mult cu modelul popular. O uşoară stagnare a vitalităţii celor bogaţi şi puternici, o sporire a vitalităţii claselor sărace înaintea distorsiunii malthusiene din secolul al XIX-lea: Secolul Luminilor atenuează, în întreaga Europă, diferenţa de comportament demografic social, accentuând, în schimb, divergenta regională. Comportamentul teritorial primează asupra oricărei alte modalităţi, ceea ce caracterizează, de asemenea, secolul al XVIII-lea european.

Antropologie fizică şi culturală, alfabetizare şi

niveluri de lectură

Demografia istorică se răspândeşte tot mai mult. Una dintre porţile deschise: antropologia fizică reintrodusă de Emmanuel Le Roy Ladurie. Dimensiunea omului, pe care încercăm să o definim aici, este şi o dimensiune fizică. În secolul al XVIII-lea, omul este, în medie, mai scund. Blonzii sunt mai nmagpl în Europa Şerpiului T.un TUT –ilor decât în zilele noastre. Repartizarea tipurilor omeneşti s-a schimbat – şi începem să ştim în ce proporţii –, variaţiile ne îngăduie să cunoaştem, indirect, nivelurile de viaţă şi migraţiile. Această cercetare este abia la începuturile ei. S-au alcătuit primele hărţi. Dimensiunile fizice ale omului pot fi constatate pentru întreaga Europă. Gândiţi-vă la posibilităţile oferite de circulaţia soldaţilor mercenari, la posibilităţile aproape infinite, deschise de arhivele militare prusace, fără să mai punem la socoteală cele 2 200.000 de dosare de la Vincennes, şi asta numai pentru secolul al XVIII-lea.

Este posibil studiul calităţilor fizice, dar şi mai atrăgătoare încă sunt drumurile pe care acesta le deschide în direcţia antropologiei culturale. Când vom poseda, pentru întreaga Europă, hărţile succesive ale alfabetizării şi ale progresului realizat de limbile naţionale asupra dialectelor locale, vom avea cheia cea mai sigură cu privire la inegalităţile de demaraj şi de creştere. Mai avem nevoie de încă zece ani de muncă pe registrele parohiale, pe jurnalele ţinute de capii de familie, pe ziare etc. Sunt uitate uneori jurnalele ţinute de capii de familie, de exemplu cel al lui Pierre-Ignace Chavatte, care moare în 1693 la Lille, uimitoarea patrie a Antoinettei Bourignon, ne spune multe lucruri – datorită cercetării întreprinse de André Lottin – despre începuturile alfabetizării în cadrul populaţiilor tradiţionale. Chavatte este un om sărac, un muncitor cu braţele lipsit de un orizont mai larg şi, în meseria sa, un mediocru care nu s-a realizat. Calitatea

scriiturii sale, modul în care stăpâneşte franceza, în ciuda unor nesiguranţe, ne surprind. O parte din populaţia săracă din Lille se apucă, treptat, să citească, cu un secol încă în urmă. Primele şcoli din Lille apar în unele localităţi în 1554, în altele, în 1584. Ţinutul Lille se află în apropierea unor ţinuturi protestante. Un text scris de un magistrat în 1664 afirmă: „Trebuie neapărat ca, indiferent de clasa căreia îi aparţin, copiii să fie instruiţi cu grijă, la o vârstă fragedă, cu privire la tot ceea ce are legătură cu credinţa catolică apostolică şi romană, drept care a fost întemeiată această şcoală”.

Chavatte citeşte, Chavatte scrie, dar acest contemporan al lui Bayle este un om din secolul al XVI-lea: cultura, sensibilitatea sa se înrudesc oarecum cu cele propagate de cărţile apărute în „la Bibliothèque bleue” din Troyes. Alfabetizarea constituie o etapă fundamentală; numai alfabetizarea totală poate oferi şanse revoluţiei tehnice, care este în primul rând o revoluţie mentală. Şi totuşi această condiţie necesară nu este suficientă: Chavatte reprezintă exemplul unei suprapuneri fără urmări sau, dacă vreţi, al unei culturi întemeiate pe visare şi pe evaziune. Păturile sărace alfabetizate nu sunt în mod necesar în afara câmpului culturii tradiţionale, care continuă să-şi transmită moştenirea din auzite şi din văzute; totuşi, modificările comportamentelor, ameliorarea uneltelor, raţionalizarea actelor productive se pot produce şi propaga mai ales în cadrul lor.

Procesul de alfabetizare izbucneşte în secolul al XVIII-lea; el începuse încă de la sfârşitul secolului al XV-lea şi de la începutul secolului al XVI-lea. Reforma nu s-ar fi răspândit dacă nu ar fi existat mari zone de cititori potenţiali, un ansamblu de mijloace prin care scrierile să fie multiplicate şi difuzate. Odată consumată, scindarea dintre cele două creştinătăţi are tendinţa de a accentua o diferenţă care exista de la bun început. Din acest punct de

vedere, Reforma protestantă nu este o cauză, ci un accelerator de dezechilibru. Alfabetizarea presupune mai întâi un început de uniformizare lingvistică, la a cărei accelerare va contribui apoi. Desigur, uniformizarea este susţinută de Biserică şi de Stat.

În Italia toscană, în Franţa dialectul vorbit între Sena şi Loara, germana medie la est, engleza, opunându-se dialectelor gaelice din vestul îndepărtat şi patriarhal – reforma din Ţara Galilor a avut loc, în secolul al XVI-lea, în dialect gaelic; în Spania, în spaţiul castilian privilegiat, limba corectă din Toledo cedează locul, la începutul secolului al XVI-lea, celei din Burgos şi din Valladolid, dar catalana şi valenciana rezistă, după ce sunt abandonate în ţinutul Aragón; portugheza se desprinde de galiţiană şi depăşeşte, în secolul al XVII-lea, tentaţia de a dispărea în faţa dialectului castilian. În chip şi mai subtil, în secolul al XVIII-lea, franceza îşi încearcă şansa care i-a oferit controlul celor 200.000 kmpe care se vorbesc dialectele d'ºC, la dimensiunea Europei, la nivelul elitelor aristocratice şi politice. Operaţia culminează în Germania, în jur de 1770, apoi pierde teren sub acţiunea aşa-numitei upper midie class, în Rusia, cincisprezece ani mai târziu, moment când Rivarol proclamă universalitatea limbii franceze.

În secolul al XVIII-lea există o geografie lingvistică analoagă unei geografii culturale. Le Roy Ladurie i-a surprins naşterea în secolul al XVI-lea. Încă din acest secol, se confruntă două Suduri franceze, un Sud prematur bilingv, cucerit de Reformă, care recurge la notar pentru a semna, şi un Sud străvechi, impermeabil la limba franceză. Franceza, la cealaltă extremitate a ariei sale geografice, s-a impus, între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea, în jurul Curţii, în centrul oraşului Bruxelles *, şi a împins la nivelul oraşelor şi al elitelor Wallonia ambiguă, răspântie de influenţe romane şi thioises în tabăra francofoniei. Dar să

ne întoarcem în Sud şi să-l citǎm din nou pe Le Roy Ladurie, cu acest text semnificativ: revărsarea francezei către sud, de-a lungul versantului rhodanian al Masivului Central, devine „acel ţinut mărginaş prin care are loc o adevărată defrişare culturală”, „contrastând cu zonele obscure din vecinătate [...], regiuni înapoiate şi care vor rămâne multă vreme astfel: în 1570, după statisticile ce au drept obiect semnăturile, în 1680 – 1686, după hărţile lui Maggiolo, degradarea culturală se va accentua progresiv pe măsură ce ne vom îndrepta treptat de la gurile Ronului către izvoarele Garonnei”.

„Statisticile privitoare la semnături permit o comparaţie între Est şi Vest (Montpellier-Narbonne); la Montpellier [...] în jur de 1575 [...] erau 25% dintre analfabeţi numai printre artizani, în comparaţie cu 33%, la Narbonne. O majoritate artizanală instruită este mult mai cultivată la Montpellier: în acest oraş, cei mai mulţi artizani neanalfabeţi ştiu să-şi scrie numele în întregime; în aceeaşi perioadă, la Narbonne, jumătate dintre indivizii aparţinând aceleiaşi categorii ştiu să se semneze doar cu iniţiale. [...] La Montpellier, franceza este folosită în mod curent încă din 1490. La Narbonne, mai târziu”. Trăsătura caracteristică a acestor disparităţi constă în faptul că ele se menţin şi sporesc. „Cu privire la un secol mai târziu, în 1686 – 1690, hărţile lui Maggiolo pun în evidenţă, în continuare, o scădere treptată, mergând de la Gard (unde 30 – 39% dintre bărbaţi ştiu să se semneze) la Hérault (20 – 29%), apoi la Aude (10 – 19%), în sfârşit, la Haute-Garonne (mai puţin de 9%)”.

Toate acestea echivalându-se, un al doilea front se deschide aproape pretutindeni în Franţa, cam în anii 1680: alfabetizare, fran cizare, de la 5 la 10%, operă importantă a primei părţi a secolului al XVI-lea. La limită, în jur de 1680 – 1700, fenomenul se produce în întreaga Europă (cu excepţia Poloniei şi a Rusiei). Alfabetizarea elitei urbane şi

a aristocraţiei rurale presupune – pretutindeni pe cele trei sferturi din teritoriul european – un bilingvism de fapt. Acest bilingvism este, în realitate, pentru o elită mai restrânsă, un bilingvism, dat fiind şi folosirea latinei. La Toulouse sunt folosite occitana, franceza, latina. 1 în Polonia, în Ungaria, în Estul mai îndepărtat, se revine la un bilingvism de fapt: latina îşi continuă, în secolul al XVIII-lea, rolul, în alte părţi depăşit, de limbă care vehiculează cultura.

193

9 – c. 62

Înaintarea Europei protestante este străveche şi nespus de importantă: dovadă Anglia şi Scoţia. Ea are repercusiuni la toate nivelurile. Lawrence Stone deosebeşte cinci etape, i la nivelul 1 se află cei care abia descifrează literele. Este nivelul determinat de registrele parohiale. El nu permite o însuşire autonomă. Nivelul 2, greu de determinat, este cel al adevăratei mutaţii, cel al unei lecturi utile, a capacităţii de a scrie şi de a socoti. Este nivelul la care ajung cei care au urmat şcolile parohiale ale bisericii prezbiteriene din Scoţia, nivelul unei părţi din câmpia engleză. Nivelul 3, este cel al celor care sunt capabili să ţină un registru de contabilitate. Nivelul 4, care este mai curând un nivel 3 bis pentru o altă categorie socială, presupune însuşirea culturii clasice. Nivelul 5 este nivelul universitar (universităţi şi Inns of Court). Nu putem măsura cu certitudine decât nivelul 1, dar există o corelaţie între aceasta şi celelalte niveluri. Adevărata revoluţie culturală a avut loc în Anglia în secolul al XVII-lea, lucru dovedit şi de creşterea rapidă a nivelului 1. În 1600, 25% dintre oameni citesc şi se semnează (15% în Scoţia, 16% în Franţa, după Valmary şi Fleury). ¡în 1675, Anglia ajunge la 45%, iar Franţa, între 1688 şi 1720, la 29%. Procesul începe în Scoţia mai târziu, dar se produce mai repede; Sroţia se află în fruntea seriei începând din

1680. Ritmul alfabetizării este acelaşi" în Franţă şi în Anglia secolului 51 XVIli-lea, ceea ce înseamnă că Anglia îşi păstrează avantajul – care se apropie de raportul de 1 la 2 – în jurul anilor 1680. Or, dacă ne referim la ampla deschidere socială a accesului la universităţi în secolul al XVII-lea, este evident – dovadă proporţia ridicată de yeomen şi husbandmen (plugari şi cultivatori de fasole) care citesc şi ştiu să se semneze – că avansul englez asupra continentului este mult mai mare încă, la nivelurile 3 şi 5 ale difuzării civilizaţiei. În secolul al XVII-lea, Anglia îşi dobândeşte atuurile dezvoltării sale de la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Secolul al XVII-lea englez a investit în creiere. F. Crouzet a arătat nu de mult cum s-a produs acest avans la nivelul economiei. Această revoluţie este întovărăşită de o victorie totală a limbii engleze, cere împinge în chip ireversibil dialectele celtice către un Vest din ce în ce mai îndepărtat şi mai înapoiat.

21. ORIGINEA SOCIALA A STUDENŢILOR DE LA UNIVERSITATEA DIN GLASGOW ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

(După cifrele lui W.M. Mathew, „Glasgow Students, 1740 – 1839", în Past and Present, nr. 33, 1966.)

A. Administraţie. B.

— Armată, marină. – C. Biserică. – D. Industrie şi comerţ. – E. Lege. – F. Medicină. – G. Nobili şi proprietari funciari. – H. Institutori. – I. Mici proprietari. – J. „Cetăţeni". – K. Diferiţi.

În secolul al XVIII-lea, Scoţia se află în mod hotărât în frunte în ceea ce priveşte difuzarea în profunzime a culturii scrise. Înaintarea alfabetizării se repercutează la toate nivelurile scării cunoaşterii propuse de noi (cf. pp. 192 – 193). La nivelul cel mai ridicat se află ştiinţa universitară. Aceasta se revarsă tot mai mult asupra unor sectoare sociale modeste care, nicăieri în Europa, nu ajung încă la acest nivel ridicat al cunoaşterii. Lucrul cel mai

uimitor este proporţia micilor proprietari, ceea ce noi numim agricvitori, reprezentând mai mult de un sfert la un mo°ni dat. Aici trebuie căutat unul din secretele

19 4

Un calvinism sociologic, care coincide cu o lectură profundă şi precoce, atacă oblic Europa Secolului Luminilor. Le Roy Ladurie îl satirizează astfel: „[…] restricţie formală de la plăcere, toleranţă tacită pentru cămătărie, ascetism proclamat sus şi tare, capitalism disimulat”; el are, cel puţin, meritul de a fi făcut să coincidă perfect două revoluţii. Puterea sa asupra fibrei omeneşti este de lungă durată: „Locuitorii ţinutului Cevennes, în 1500 dezmăţat şi iubitor de ospeţe şi de dansuri până la nebunie, papisiaş, superstiţios şi vrăjitor, se cufundă în noaptea uitării şi în adâncimile subconştientului. Se naşte un nou-rj n popor […] religia este epurată, libido-ul cenzurat, domnesc avariţia burgheză şi libertatea creştină. Acest pogor este trist şi liber: va. supravieţui ca atare, mult dincolo de camizări > – […] şi este invocată o altă istorie, cu mult mai vastă şi mai verosimilă: cea care duce de la Merrie Old England la Anglia puritană”. Anglia puritană câştigă a doua manşă şi revoluţia industrială. Reforma catolică, Reforma catolică augustiniană, mai ales, cea în manieră franceză, îi urmează ceva mai târziu. În Bretania, de exemplu, i se va întâmpla să fie mai ambiţioasă şi totodată mai modestă, încercând să economisească limba care vehiculează pe plan naţional cultura.

Pe o a doua linie de aculturaţie ce se răspândeşte prin carte întâlnim masa enormă franceză. La sfârşitul secolului al XVII-lea, „frontiera” pionieră a defrişării culturale porneşte aproape pretutindeni să cucerească marele Vest.

rolului pe care îl joacă scoţienii în dezvoltarea tehnologică ce are loc în perioada lui Watt. La fel de

semnificativă este permutarea nobilime-proprietari funciari şi industrie-comerţ. Iată marea deschidere, Industrie-comerţ: 50%. Cei mai mulţi nu se mai mulţumesc să fie inteligenţi doar cu mâinile. Accesul acestei pături sociale la învăţământul universitar va transforma ştiinţa universitară.

Oxford
Northampton
Penzance
Bristol Halifax
„West Midlands
70

			2	
			1 !	

1760
1800
„Yorkshire El King’s Lynn… Nottingham
90
50
30
1840
22. NUANŢA REGIONALA
(După L. Stone, „Literacy and Education in England, 1640 – 1900”, în Past and Present, nr. 42, 1969.)

L. Stone îşi construieşte graficul pe baza semnăturilor din registrele parohiale, pentru acte de căsătorie (ale bărbaţilor). În faţa fenomenului major al alfabetizării, nici chiar Anglia nu este perfect omogenă. Totuşi, diferenţele sunt mult mai mici decât în Franţa. Această relativă omogenitate avantajează mica Anglie (reprezentând un sfert din Franţa) şi favorizează constituirea unei pieţe naţionale uniforme. În mijlocul secolului al XVIII-lea există un registru destul de larg, care cuprinde o Anglie alfabetizată (Oxford, Northampton, Penzance, peste 70%) şi sectoarele întârziate, Halifax şi West Midlands, mai ales. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea registrul este mai limitat. Sectoarele întârziate recuperează. Lucrul este mai ales adevărat pentru Midlands. În jur de 1800, când revoluţia industrială se accelerează, aproape întreaga Anglie masculină numără intră 65 şi 75 % de alfabetizaţi. După 1800, drept consecinţă a revoluţiei industriale şi a muncii copiilor, are loc o nouă dispersiune. Anglia pierde o parte din avansul său, iar progresiunea îşi încetineşte ritmul.

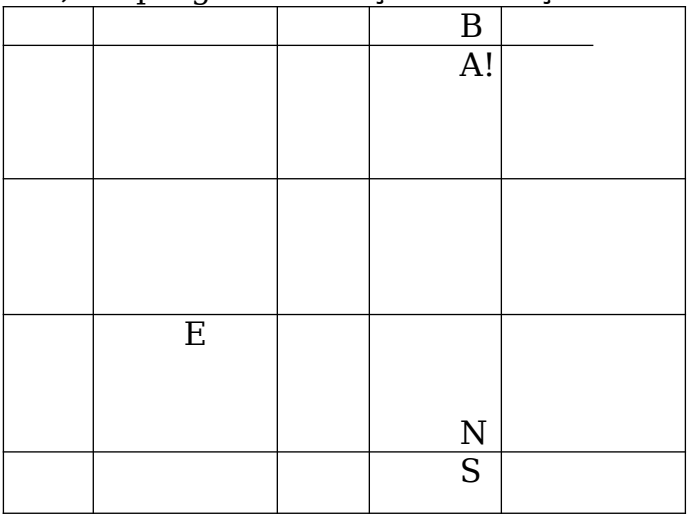

1700 i-ooo

23. ANGLIA EDUCATA (Ibid.)

Esquires and Gentlemen (Scutieri şi nobili).

— Clergy and Professional men (Cler.) – C. Artizans c. nd Tradesmen (Artizani şi comercianţi). – D. Yeomen and Husbandmen (Fermieri şi muncitori agricoli). – E. Labourers and Servants (Muncitori nec. alificaţi şi servitori).

„Oamenii sunt singura bogăţie”, dar să precizăm: numai oamenii educaţi. Acest grafic pune în lumină unul din secretele Secolului Luminilor şi, fără îndoială, pe cel al reuşitei Angliei. El se sprijină pe semnăturile puse pe actele de căsătorie cu licenţă a logodnicilor din arhidiaconatul Oxford şi din dioceza Gloucester. În ceea ce îi priveşte pe clericii bisericii anglicane şi pe nobili, faptul nu prezintă nicio surpriză. Încă din secolul al XVI-lea, ei sunt alfabetizaţi 200%, sau aproape. Dar faptul semnificativ şi care particularizează Anglia în raport cu Europa constă, evident, în rapida trecere către o alfabetizare aproape totală a meşteşugarilor şi a comercianţilor şi, îndată după. ei, a agricultorilor şi a muncitorilor agricoli. Totuşi, exclusă din sânul naţiunii (Gregory King sublinia faptul încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea), o singură categorie socială rămâne alfabetizată în proporţie de mai puţin de 50% muncitorii necalificaţi şi servitorii.

24. EUROPA EDUCATĂ (Ibid)

Alfabetizarea bărbaţilor (studiată pe baza semnăturilor din registrele parohiale) este urmărită aici, în Franţa, Anglia, Ţara Galilor şi Scoţia. Curba franceză este cea mai sigură. Anglia a luat avans în secolul al XVI-lea. Ea este depăşită de Scoţia în secolul al XVIII-lea. Franţa începe să recupereze în a doua jumătate a secolului al XViII-lea. De fapt, Franţa juxtapune în Normandia, în jurul Parisului, în Est, sectoare la fel de alfabetizate ca Lowlands şi împrejurimile Londrei, şi cantoane (în sud, în Auvergne) care se menţin între 10 şi 20% numai. Dincolo

de toate aceste nuanţe, important este enormul decalaj dintre Europa alfabetizată (Marea Britanie, Franţa, Renania, Ţările de Jos) şi o Europă tradiţională profundă situată la est şi la sud.

Există de două ori mai mulţi oameni, dar există mai ales de zece ori mai mulţi cititori, citind mai mult şi mai bine. „Frontiera" pionieră a esenţialului pune în mişcare, în jur de 1680, marele multiplicator al posibilelor, şi, bineînţeles, accentuează astfel disparităţile.

Marile state din Secolul Luminilor au ordonat ceea ce iniţiativa particulară realizase în secolul al XVI-lea, ceea ce consistoriile reformate au făcut în diferite locuri, pregătind astfel viitoarele succese ale unor Dissenters. În 1698, Ludovic al XIV-lea prevede şcoala elementară generalizată pentru Franţa gigantă din acea vreme; executarea acestui proiect are nevoie de trei sferturi de veac. Atacul „frontierei" este rapid, acolo unde există elite puternice de cititori: a se vedea valul rhodanian care îşi înşiruie semnăturile precoce în masa dificilă a ţinuturilor d'ºC, a se vedea Normandia, unde 90% din bărbaţi şi 60% din femei ştiu să se semneze în jur de 1770 – 1790… în ţinutul Auge, în le Bessin, într-o parte din nordul peninsulei Contenţin; ici-colo se ajunge la un procentaj de 90 – 95% pentru bărbaţi şi femei. Franţa care citeşte cel mai timpuriu se situeaj-Jjx-urui – gineşte Normandia, ajun, ge. lână la est şi coboară de-a lungul Ronului. În ciuda câtorva avataruri, cititorii din secolul al XVIII-lea pregătesc Franţa industrială din secolele al XIX-lea şi al XX-lea. Şi oarecum în acelaşi timp, în decursul celei de a doua jumătăţi a ser-nlllllli ATTVnT-jplimba frun-PTQ raijşeşte să depăşc-că-jDenultima etapă, ajcuce-ririi teritoriului naţional. Ea este indisociabilă de alfabetizarea la nivelul revoluţionar explozjăapropiindu-se de un procent de 50%. Statifif „necesităţile unei administraţii „care-se întinde pretutindeni, se opun dialectelor, într-un stadiu când

„ignorarea francezei” devine o „situaţie stânjenitoare şi o primejdie”, după cum a arătat şi F. Brunot. La 25 iunie 1787, odată cu proclamarea generalizării unui regim mu

…r nici pal pe întreg teritoriul, în viaţa practică franceza este folosită în mod curent, mai întâi de către bărbaţi şi, mult mai târziu, de către femei.

Prusia, mărită prin anexarea Sileziei, va recupera către sfârşitul secolului al XVIII-lea, ajungând definitiv din urmă Vestul cultural. Cel puţin aceasta este voinţa lui Frederic. „După războiul de Şapte Ani”, în acest regat populat cu mai bine de cinci milioane de sulflete, „el porunceşte ca şcoala elementară să fie obligatorie pentru copiii între cinci şi treisprezece ani. Părinţii plătesc pentru întreţinerea profesorilor şi sunt responsabili de asiduitatea la studii a copiilor lor. Caracterul utilitar al Edictului apare prin obligarea institutorilor de a fi învăţat în prealabil la Seminarul din Berlin – «cultura viermilor de mătase», iar bătrânii soldaţi, invalizii de război vor putea fi, după părerea împăratului, minunaţi învăţători, sub supravegherea pastorilor” (François Bluche). În Franţa, rolul bătrânilor soldaţi este identic, deşi ceva mai discret: armatele din secolul al XVIII-lea au fost auxiliarele „frontierei” cuceritoare a scrierii. Spre deosebire de hoarda baroca a lui Wallenătein, soldaţii educaţi prin drill au dus, în felul lor, o esenţială Kulturkampf. În treizeci de ani, Prusia, această Germanie slavă cu profil nesigur, această colonie întârziată cu tehnicieni străini, acest teren de manevră privilegiat al diasporei hughenote, a reuşit una din cele mai frumoase recuperări culturale ale istoriei. Şcoala prusacă, fiică a cazărmii, pregăteşte Germania premiilor Nobel din anii 1890 – 1930.

Curând vom avea destule date pentru ortografia marea mutaţie culturală. dio – M al XVIII-lea. În fruntea-Europei cal v-HWW se află Jâcoţia prezbiteriană a unor Lowlands, Anglia dizidentă; aproape pe acelaşi loc,

Germania minoritară, „reformată”, pietistă. Totodată, ea este una din sursele mişcării de la frontiera pionieră americană. Diaspora hughenotă acţionează în Prusia, ea se află la originea recuperării realizate de Pomefă Tiia, de Brandenburg, de Prusia – laorigin ea. unui take off cultural al Europei baltice. Dar cel mai spectaculos dintre câştiguri – performanţa este medie – este realizat tot de Franţa. Fermentul ei trebuie căutat în reforma catolică, cu modalitatea sa aculturantă de mase, modalitatea augustiniană; ea îşi păstrează această vocaţie în ciuda lentei degradări a secolului al XVIII-lea. A se vedea, în Italia, rolul jucat de şcolile catolice; în Spania, catolicismul luminat din cea de a doua parte a secolului al XVIII-lea este uşor atins, dar întârzierea va fi de două secole.

Structura moleculară care explică juxtapunerea comportamentelor demografice se aplică şi revoluţiei culturale. O Franţă săracă, la sud şi la vest, se opune, de acum înainte, unei Franţe bogate din nord şi din est, Franţa limbii d’oil şi Franţa limbii d’ºC, Franţa istmului european, deci a comunicării, cu niveluri geneveze de alfabetizare populară profundă, de lectură intensă şi dificilă, Franţa celtică de la sfârşit de lume, Franţa-finister, Franţa-fundătură care dă, paradoxal, spre Ocean… Franţa bogată din nou la nord-vest, dar în ţinuturile maritime, acele narrow sea din Channel, Franţa normandă şi picardă. Le Roy Ladurie a delimitat un Sud ferit de mutaţii, Estul acvitan, sudul Masivului Central, Poitrineau s-a cufundat în cercetarea unei jalnice Auvergne, exportatoare de vagabonzi analfabeţi înainte de schimbarea importantă din secolul al XX-lea. Primul sondaj al INED-ului, publ-., delimitează un Vest profund (cinci defente bretone, Maine-et-Loire şi Vent-23, 2% pentru băieţi, 7, 5 – 11, 8% pentru fete. Ancheta lui Maggiolo situase Bretania, provincia Anjou, Vendeea printre regiunile cele mai întârziate. În 17861790, înftreaga-Seanţă se rarartpnr3 printr-un pfnppn

(taj de 47% pentru bărbaţi, 27% pentru femei, cu o amplitudine de 10 – 90%, în funcţie des regiunile unde şcolarizarea era mai intensăe

sau mai scăzută.

Între 1750 şi 1770, constatăm o creştere netă i-a alfabetizării. În Normandia, în cazul unor I parohii privilegiate, procentul creşte de la 60 la 90% pentru bărbaţi, de la 30 la 60%, cel puţin, pentru femei. O clasificare pe genera* ţii (data naşterii şi a căsătoriei) ne permite să constatăm, în Vestul îndepărtat, o plafonare, şi chiar, uneori, o scădere, în ultimii ani ai Vechiului Regim, precum şi prăbuşirea din epoca zisă revoluţionară, dat fiind „dezorganizarea învăţământului parohial”. Din nou, Franţa rămâne în urmă în raport cu Anglia.

Alfabetizarea în masă nu este decât o etapă, cel mai direct şi cel mai global măsurabilă după cum am văzut, ea nu este prima; este urmată, la începutul erei industriale, de un al treilea val, de trecerea de la alfabetizare la un adevărat învăţământ primar. Prusia reuşeşte să suprapună rapid valul al doilea şi valul al treilea, fenomen caracteristic recuperării din Germania de Răsărit. Înaintarea în secolul al e XVIII-lea a frontierelor pioniere ale culturii către straturile profunde ale Europei tradiţionale depăşeşte din plin marele val din 1450 – 1550. În ceea ce priveşte masa, nu dificultăţile, în volum, nu în procente, Europa Secolului Luminilor a integrat civilizaţiei scrise de zece ori mai mulţi oameni decât secolul al XVI-lea. În raport cu nivelul de bază iniţial, 1450 sau 1680, câştigul relativ este comparabil, j

Victoria asupra morţii. Zece ani de vârstă adultă în plus

Această victorie este indisociabilă de victoria asupra morţii. Ea nu a avut loc în mod spectaculos. Momentele spectaculoase apar la începutul secolului al XIX-lea, odată cu vaccinul descoperit de Jenner (1798). Din etapă în

etapă, europeanul mediu din secolul al XVIII-lea i-a smuls morţiiaproape? cep ani de viaţă; zece ani după douăzeci şi cinci de ani înseamnă mult mai mult decât o dublare a vieţii adulte. IA beneficiul copilăriei. Universala păsâune a secolului al XVIII-lea pentru educaţie rezultă în parte din această constatare implicită, aproape totdeauna inconştientă. Nu investeşti în moarte: alfabetizarea generală nu este rentabilă decât acahr unde exista-osperanţă de viaţă îndeajuns de mulţumitoare. OIP mai înalte niveluri de alfabetizare (Anglia, Scoţia, Scandinavia) sunt paralele cu o reducere masivă a mortalităţii juvenile; nivelurile cele mai scăzute se asociază cu o mortalitate infantilă ridicată, de tip arhaic.

Marile victorii ale secolului al XVIII-lea au fost totdeauna victorii modeste. Cea mai mare dintre toate decurge dintr-un ansamblu aproape imperceptibil de succese modeste. E un lucru observat şi de demografia ciclică. Atenuarea amplitudinii ciclice înseamnă rărirea, reducerea progresivă a întâlnirilor periodice colective cu moartea. Modificarea – arătată recent de Philippe Aries – sensibilităţii şi a gesturilor colectiva în faţa morţii, dppurgp în mare măsură din această mutaţic Moartea se retrage în forul familial. La limită şi într-o primă etapă, moartea, în secolul al XVIII-lea, pentru generaţii care au cunoscut hecatombele din 1693 şi din 1709, devine discretă. Dovadă toate seriile parohiale, ba, mai mult chiar, provinciale şi naţionale… Scăderea curbei de mortalitate este impresionantă pe timp îndelungat. Lucrul e valabil mai ales pentru curba la nivel naţional, acolo unde ea există; să ne imaginăm o curbă europeană, care nu poate fi decât ipotetică; în secolul al XVIII-lea, accidentele ciclice au tendinţa de a dispărea. Accidentul este local, de scurtă durată, moartea loveşte un moment, apoi se opreşte.

Mutaţia modestă a comunicaţiilor este factorul numărul unu al luptei împotriva morţii. Foamea ascuţită,

foamea care ucide, dispare aproape cu totul, la vest de Neman, în faţa unei mobilităţi uşor sporite a alimentelor şi a oamenilor. Cerealele trimise în ajutorul celor înfometaţi circulă pe mare. Pentru Mediterana secolului al XVI-lea, Fernand Braudel evaluase comerţul maritim al griului la 2 milioane de hectolitri. Această cifră este neînsemnată în comparaţie cu cele deduse din mişcările griului ce au loc în Baltica în secolul al XVIII-lea. Capacitatea flo. telor este de zece ori mai mare. O rezervă de grâu maritim de mai multe milioane „de chintale asigură protecţia coastelor Europei împotriva foametei. Datorită drumurilor şi canalelor, o parte din Europa de Vest a căpătat o deschidere lamare. Începând din 1750 – 1760, Anglia cea bogată este inclusă în întregime în zona de protecţie a coastelor maritime. Aici intră şi o parte din Franţa. De la est către vest, situaţia este, în mod evident, în favoarea unei Europe bogate, care este totodată şi o mică Europă.

Are loc, deci, o revoluţie a dinamurilor şi a canalelor. La vest, lucrurile au tendinţa să meargă în întâmpinarea oamenilor. La est, dimpotrivă, oamenii merg în întâmpinarea lucruorillor. Dar rezultatul este acelaşi. Prusia de pe / ţărmurile Mării Baltice, sub protecţia strate (Gică a griului rusesc şi a unor finanţe relativ solide într-o zonă monetară slabă, se pricepe de minune să profite de victimele arhaismului economic din Europa Centrală. Între 1740 şi 1786, Prusia, în ciuda Războiului de Şapte Ani, în ciudauanor rămăşiţe înapoiate, a marilor valuri barbare din Ungaria şi Rusia, a ecourilor unui timp de mult depăşit la vest, după Războiul de Treizeci de Ani, îşi sporeşte populaţia de la 2, 4 la 6 milioane de su

25. FLOTELE DIN EUROPA (17S6 – 17S7)

(După P. Leon, op. cit., apud R. Romano.)

Această hartă arată volumul flotelor comerciale europene în momentul take off-ului englez. Atlanticul şi prelungirile sale (Marea Manecii, Marea Nordului, Baltica)

surclasează definitiv şi cu mult Mediterana. Două flote le domină de toate celelalte, cea englezi şi cea franceză, care comportă deja cam un milion de tone. Imediat după ele urmează Olanda, Danemarca – Norvegia, Hansa. Ceea ce creează o extraordinară concentrare, a aproximativ două treimi din potenţialul maritim mondial, în jurul coastelor Mării Nordului, ale Mării Mânecii şi ale prelungirilor atlantice imediate. Flota franceză din 1786 – 1787 este aproape la fel de importantă ca şi flota engleză. Între 1790 şi 1815 se va produce marele decalaj. Să ţinem totuşi seama, pentru a marca în mod corect distanţa, de raportarea la populaţie: Anglia, Olanda, Hansa şi Danemarca-Norvegia, a căror populaţie depăşeşte cu puţin jumătate din populaţia franceză, dispun de un număr de corăbii de trei cri mai mare.

205

Serar aeografic core concentrează =
aproximativ 60 Adin potenţialul maritim mondial:
STOSCANAX = V» tatele
— Bisericii;
REGATUI CELO! DUC – ife = SCILIISŞII
lroşe (e, hanseatice
DANEMARCA: NORVEG! A
—.500.000
O 100.000 – 50.000
[710.000

flete. Aici intră şi 1, 2 milioane prin cucerirea? Sileziei (1 milion) şi a Prusiei poloneze: (200.000). Dublarea populaţiei în patruzeci şi şase de ani, de la 2, 4 la 4, 8 milioane, trebuie pusă, în esenţă, pe seama creşterii naturale şi a imigrării. Henri Brunschwig evaluează soldul la 285.000 de suflete. Frederic al II-lea fixează participarea colonizării interne la creşterea populaţiei prusiene la cifra de 1, 1 milioane de suflete. Cei 285.000 imigranţi tineri nu sunt cu totul incompatibili cu cifra propusă de regele

Prusiei.

În epoca Marelui Elector, colonizarea era făcută cu cadre şi cu tehnicieni hughenoţi şi olandezi. Frederic al II-le! a umple Prusia cu nenumăraţii monturi amânaţi din Europa arhaică. Umbrela baltică a Prusiei şi căile de comunicaţie ameliorate din secolul al XVIII-lea îi salvează, spre folosul Germaniei părţii de răsărit pe aceşti amânaţi ai morţii de vechile conjuncturi ale Europei continentale.

Războiul de Şapte Ani reprezintă un moment de cotitură. Înainte de 1756, agenţiile din Hamburg şi din Frankfurt-pe-Main recrutează încă, din obişnuinţă, la est, un material scump şi rar. Grosul este constituit din emigranţii husiţi, pe care mizeria şi intoleranţa din Boemia îi pun pe fugă: 3 200 de familii lucrează-fe" canalizarea râului Oder şi la drenarea văii acestuia. Bătrânul Fritz îşi freacă mâinile de mulţumire, exprimându-şi bucuria în franceza sa din secolul al XVIII-lea. Drang nach Osten este mai întâi un drum deschis către nord şi un drum deschis către mare. „Frederic, în aceeaşi perioadă, statorniceşte [...] în ducatul Magdeburg, un mare număr de sezonieri veniţi din Thuringia [...] Procedeul devine sistematic după pacea de la Huberts burg [...] între Oder şi Netze, în zece ani fiind aduşi aici 15.000 de colonişti" (François Bluche). În ţinutul Magdeburg se stabilesc, pe vechile pământuri ale Coroanei, 2000 de familii. În ducatul Prusiei, între 1740 şi 1775, 13.000 de familii, în Silezia de Sud şi de Jos, între 1763 şi 1780, 40.000 de persoane. ... 50.000 de colonişti se statornicesc în Baltiea-Pomerania, 12.000 în vechiul ţinut de frontieră Brandenburg, acum aproape saturat.

Dar iată că în 1770 – 1771, o conjunctură de mare amplitudine este din nou depăşită de Europa Continentală: 40.000 de nefericiţi, ameninţaţi de moarte, iau drumul salvator al nordului. „Foametea din anii 1770 şi 1771 mânând 20.000 de saxoni şi tot atâţia supuşi din Boemia

către statele lui Frederic al II-lea, «aceştia au fost, spune regele, primiţi cu braţele deschise»: o parte dintre ei au fost curând orientaţi către Prusia poloneză, zonă ce trebuia generalizată, provincie pe care lucrările rurale întreprinse între Netze şi Vistula o deschid colonizării […]".

La vest, conjunctura nu mai ucide, dat fiindcă grâul soseşte. Dat fiindcă, în Anglia şi în Irlanda, cartoful nu a aşteptat să fie introdus de Parmentier; cartoful, această „frontieră" tehnologică, «mple burta-eelor. -săraci. La ve st, conjunctura nu mai ucide, dar ea îi pune pe oameni în mişcare, îi izgoneşte, îi mână înainte, către frontiere care nu sunt întotdeauna îndepărtate. Conjunctura arhaică a Europei continentale contribuie la ratele de creştere verticale ale „frontierelor" interioare. Am văzut situaţia din Prusia. Toate acestea, bineînţeles, reprezintă un câştig pentru om. Saxonii şi cehii în drum către paradisul prusac îi anunţă pe irlandezii din secolul al XIX-lea în drum către paradisul american.

Am vorbit de o atenuare, apoi de o dispariţie a morţii ciclice. Care sunt consecinţele ei practice? Sfârşitul morţii ciclice transformă subconştientul colectiv, modifică piramida vârstelor. Răul ciclic era – după cum am arătat în Europa Clasică, după zece ani de studii pasionate privind criza, studii întreprinse de o întreagă generaţie de istorici – o moarte selectivă. Ea scurta viaţa bătrânilor, „eventual, şi pe cea a acfi Tlţilur, dar făcea ravagi Tiiiai ales la nivelul noalornăscuţi şi al copiilor ceva mai mari. Diminuarea seculară a curbei morţilor este, mai întâi şi în mod esenţial, o reducere a mortalităţii în Tantilei u şansă suplimentară" pentru cei chemaţi la viaţă, deci încurajarea de a le consacra timpul unei educaţii mai îngrijite, aceea care conferă, la rândul său, o şansă de viaţă suplimentară.

Mortalitatea globală înregistrează deci o scădere bruscă. Îndată după criza severă din 1690 – 1720, teritoriile cucerite de viaţă se explică în parte prin morţile

anticipate din anii cei răi: ele sunt fără precedent în ceea ce priveşte amplitudinea lor benefică. Dovadă creşterea vertiginoasă din Suedia. Între 1711 şi 1735, districtul central Närke se menţine între 23 – 24°/00. Este o rată de creştere de la sfârşitul secolului al XIX-lea, la vest. Să presupunem rezolvată problema înregistrării, efectul recuperării redus, ratele de creştere din acest sfert de secol nu sunt totuşi integral consolidate. Suedia, Danemarca şi Norvegia rămân însă sub 3 Pfyţo. JEinlanda-are o situaţie mai bună, iar Noua Anglie deţine recordul. În frunte – în ceea ce priveşte scăderea globală a mortalităţii – se află ţinuturile de margine şi frontierele maritime reci ale Europei. Anglia vine pe locul doi. Ea se instalează pe locul întâi după 1780. De la sfârşitul secolului al XVII-lea şi până la mijlocul secolului al XVIII-lea, speranţa de viaţă creşte, la Colyton, de la 37 la 42 de ani, dar nu e vorba decât de o recuperare. La începutul secolului al XVIII-lea, Anglia este, în totalitatea ei, într-o poziţie proastă pe frontul pionier al bătăliei împotriva morţii; sursele noastre sunt oarecum ezitante: între 1701 şi 1740, moartea câştigă teren: 1701, 28, 6%0,1731 – 1740, 35, 8%O! Anglia plăteşte în parte graba unei urbanizări record şi a unor noi facilităţi ale căror consecinţe nu pot fi încă apreciate. Londra, uriaşul loc unde se moare londonez (10 Vo din Anglia; Parisul constituie doar 2% din Franţa) şi alcoolismul, în timpul catastrofei naţionale gindrinking mania, care ajunge la apogeu cu puţin înainte de 1740, se combină cu urmările recoltelor proaste şi cu cele ale epidemiilor persistente din 1709. Cu începere de la această dată se înregistrează un progres constant. De la 1741 la 1750 are loc o scădere a mortalităţii: 33‰, în loc de 35, 8%O din deceniul precedent, reprezintă o recuperare. 1750 înseamnă punctul de plecare al lungului marş al frontului pionier împotriva morţii: 1751 – 1760, 30, 3 za; 1791 – 1800, 26, 9%O.

Franţa se află mult în urmă. Dar toate datele concordă. Mai întâi, mijloacele directe. „În Beauvaisis, proporţia celor ce au depăşit 60 de ani din totalul deceselor de adulţi varia între 28% Şi 40% în secolul al XVII-lea; ea este de 43%-61» /o pentru perioada 1771 – 1790. În Le Saumurois, procentul creşte de la 35 Vo-38% la 47%” (M. Reinhard). Pretutindeni, se constată regresul mortalităţii infantile, de la 27, 35% la 25%, de la 32, 8% la 28, 7%, de la 24, 7% la 15, 9%. În sectoarele privilegiate ale Normandiei avem aproape totdeauna rate inferioare cifrei de 15%.

În Languedocul sărac, speranţa de viaţă a adulţilor trece printr-un punct minimum la sfârşitul secolului al XVII-lea, imitând mişcarea engleză, sub acţiunea unei recrudescenţe a variolei şi a pojarului; ea creşte în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Mortalitatea infantilă şi juvenilă este în regres, în Auvergne, viaţa adulţilor rămâne precară, dar şansele copiilor şi ale tinerilor sunt mai bune în cea de a doua jumătate a secolului.

Marea bătălie se dă la nivelul vârstei copilăriei. Disparităţile regionale sunt enorme, ceea ce este un semn de arhaism. Ele merg de la 180‰, 140‰ în Normandia de Jos, la 244%O şi 286‰ în Sotteville-les-Rouen şi în Ingouville (lângă Le Havre), trecând prin 177%O la periferia sud a Parisului şi 191‰ la Thezels-Saint-Sernin en Quercy. J. Dupaquier urmăreşte avatarurile victoriei asupra morţii în douăzeci de parohii rurale din Vexinul francez.

1738 – 1743, 243%O, un prim maximum; 1749 – 1758, 161‰, marcând un minimum profund; apoi terenul este în parte pierdut: 1759 – 1768, 182%O; amplitudinea se atenuează şi tendinţa se afirmă: 1771 – 1779: 138%O; 1780 – 1785: 171% «; 1786 – 1792: 122%O. La sfârşitul Vechiului Regim, Franţa nu a dublat încă procentul de

30‰. Le Hainaut oscilează, de la 1774 la 1781 şi de la 1785 la 1787, între 26, 7 o/oo şi 34, 3‰. „Pentru perioada 1770 – 1779, pe ansamblu […] procentul este de 27, 3 – 38, 9‰”, înainte de creşterea mortalităţii din timpul Vechiului Regim în primul deceniu prerevoluţionar, atât de nefast: „28, 2 – 44, 3‰ pentru perioada 1780 – 1787”.

Totuşi, speranţa de viaţă creşte uşor. Pentru ansamblul, cu medie mediocră, Bretania-Anjou-Vendeea, vârsta de treizeci de ani este bine depăşită (bărbaţii mor la 34 de ani; femeile, la 38 de ani). O altă aproximare ajunge la rezultatul de 32, 5 ani pentru generaţiile născute între 1740 şi 1749, şi de 40 de ani pentru cele născute între 1750 şi 1759. La rândul său, Bourgeois-Pichat pune în evidenţă, pentru perioada 1775 – 1800, o mutaţie brutală a speranţei de viaţă, la naştere, la un an, la 5 ani şi la 14 ani. Franţa ar recupera chiar, în decursul acestui sfârşit de secol, şi în ciuda accidentului anilor 1780 – 1784, o parte din întârzierea avută în raport cu cazul excepţional de favorabil al Suediei.

Putem urmări cu mare precizie înaintarea frontului împotriva morţii în mediile favorizate. Pentru Europe’s ruling families ale lui Peller, mutaţia privitoare la durata vârstei umane se situează în secolul al XVIII-lea, şi numai aici. Din 100 de persoane aparţinând familiilor ce se află în fruntea eşantionului, şansele respective de a atinge 70 de ani sunt în raport cu naşterea:

	Bărbaţi *	Femei *
1500 – 1599	6, 9	10, 2
1300 – 1699	6, 3	12, 6
1700 – 1799	16, 8	19, 2

1800 – 1849	25, 5	34, 3
1949 – 1951 (albi, U.S.A.)	51, 7	67, 5

Pentru cei care supravieţuiesc după 50 de ani, şansele de a atinge vârsta de 70 de ani urmează aceeaşi evoluţie. Se constată un câştig substanţial şi la nivelul vârstei adulte: la 50 de ani, speranţa de viaţă, care era de 11, 2 în secolul al XVI-lea, de 12, 9 în secolul al XVII-lea, ajunge la 13, 9 şi la 15, 2 în secolul al XVIII-lea şi în timpul primei jumătăţi a secolului al XIX-lea, pentru bărbaţi (12, 5, 13, 14, 5 şi 15, 2 pentru femei). La diferite vârste de viaţă, calculul lui Peller situează, de asemenea, şi în mod hotărât, un progres decisiv, n Transformarea cea mai semnificativă este cea care poate fi văzută cu privire la speranţa de V viaţa-a”-bărbaţilor de 15 ani. (Jâstigul câte de i-10 ani, un sfert dintr-o vârstă de adult, familiile ducale engleze din Hollingsworth reacţionează mai repede şi încă şi mai limpede, Anglia se află în frunte în această ade – vărată revoluţie a demografiei şi a igienei:

211

	Speranţă de viaţă la naştere			
	Inclusiv morţile violente		Exclusiv morţile violente	
	B	F	B	F
1480 – 1679	27, O	33, 1	30, 1	33, 9
1680 – 1729	V 33, O	33, 6	34, 7	33, 7
1730 – 1779	44, 8	48, 2	45, 8	48, 2
1780 – 1829	47, 8	55, 4	49, 5	55, 5
1880	54	70		

– 1954	, 6	, 2		

!

Mortalitatea copiilor mai mici de cinci ani scăzuse, în aceeaşi perioadă, de la 34, 27% la 20, 18% pentru băieţi, de la 29, 28% la 15, 9% pentru fete. În ordinea maxialităţii. infantile, progresul englez din secolul al XVIII-lea este enorm. El este-obtmut în modul cel rrââi-simplâlT-fără a urma vreunei descoperiri medicale importante, doar prin respectarea atentă a regulilor elementare de curăţenie şi de igienă. S-a observat că în gentry britanică, la începutul secolului al XIX-lea, mortalitatea infantilă era mai mică decât în cartierele sărace din New York-ul anilor 1930. Igiena de viaţă şi starea de odihnă a mamelor în timpul sarcinii aveau rezultate mai bune decât întreaga ştiinţă medicală a secolului al XX-lea, înainte de revoluţia sulfamidelor şi a antibioticelor.

La limită, prelungirea vieţii omeneşti este” singura mare problemă a secolului al XVIII\ le-a. Ea se datorează unui ansamblu de mici) cauze multiple care au alcătuit, pe nesimţite, o masă critică de transformare. Caracterul geo\ grafic şi totodată social al frontului ce se dezlănţuieşte împotriva morţii obligă la soluţii (simple. Condiţiile-materiale de viaţă – An[gliri este de asemenea – ffirfiâmI” Trnoâtransformări economice-l o-Rfană mai abundentă, mai bogata” în caloriij mai echilibrată, un acoperiş „de ţiglă în locul paielor care lasă să treacă frigul şi umiditatea, şi unde se încuibează tot felul de insecte şi de bacterii; o casă ceva mai bine construită o sobă mai bună, ferestre mai largi, acel lux care complică construireazidurilor, introducând tâmplăria şi sticla (hârtia unsă cu ulei dispare, până şi din casele cele mai sărace, în secolul al XVIII-lea). Asta în ceea ce priveşte viaţa economică. Cât priveşte statul, el are grijă ca anumite cunoştinte modeste să fie puse în circulaţie. În Franţa, sunt înfiinţate şcoli de moaşe. Marsilia este un desăvârş

Tre’ izolată, sunt distribuite cutii cu chinină, sunt trimişi medici specializaţi în ciumă, dictatori temuţi ai igienei publice. Din ordinul regelui, ciuma nu trebuie să facă victime în afară de zidurile Marsiliei şi de o fâşie îngustă din Provenţa şi din Languedoc. Din ordinul regelui… Pe viaţa supuşilor se întemeiază bogăţia principelui.

În sfârşit, să aruncăm o privire asupra cotidianului, asupra trupului, asupra obiectelor, asupra alimentelor, asupra cadrului de viaţă zilnică. Prima victorie asupra morţii este empirică. Nu-i de mirare că această victorie este repurtată de Anglia. Totfcei care au studiat recent această importantă problemă sunt unanimi în diagnosticul lor: serii statistice cu greu elaborate, pe de o parte, mari etape ale istoriei medicale, pe de alta. Marele salt înainte al vieţii care învinge moartea precedă cu mult progresele medicinei. Cunoaşterea medicală înaintează pe etape: secolul al XIII-lea, secolul al XVI-lea, mutaţia de la începutul secolului al XIX-lea, mutaţia pasteuriană, mutaţia care începe din 1942.

Revoluţia prelungirii vieţii umane precedă cu cincizeci de ani cel puţin clinica lui Laennec şi cu douăzeci de ani invenţia lui Jenner. Să ne întoarcem la Jenner: inventatorul vaccinului nu este profetul secolului al XIX-lea, ci cel mai mare dintre empiricii secolului al XVIII-lea. Ştiinţele vieţii bat pasul pe loc în secolul al XVIII-lea; ele n-au ajuns încă la modelele operaţionale. Ipotezele lui Lepecq de la Cloture şi ale lui Vicq d’Azyr, asupra influenţelor climatului, mediului înconjurător şi solului sunt, in abstracto, interesante. În momentul când sunt formulate, din lipsă de mijloace, de posibilităţi de a le măsura, de o cunoaştere a structurilor celulare, dat fiind corelările multiple pe care le solicită, drumurile deschise de Vicq d’Azyr sunt nişte false piste, ele presupunând existenţa informaticii. În secolul al XVIII-lea, o medicină ce se grăbeşte să fie ştiinţifică este menită eşecului. Dar

medicinei îi rămâne observaţia, atenţia, bunul simţ, iubirea de oameni şi de viaţă. Igiena empirică a secolului al XVIII-lea a schimbat dimensiunile vieţii pe pământ, ea este în proporţie de 50% responsabilă de condiţia prealabilă cea mai importantă a decolării şi a creşterii demografice susţinute. Ea este cheia unui complex de factori fără de care gândirea secolului al XVIII-lea n-ar fi putut merge până la capătul propriei sale evoluţii, dar ea este, înainte de toate, produsul cel mai puţin contestabil al gândirii Secolului Luminilor. Îndărătul lui Jenner stau Locke şi Bacon. Stă o încredere în datele furnizate de simţuri, complement contradictoriu al cogito-ului răspunzător de matematizarea din Secolul Luminilor.

Obstetrica este unul dintre punctele cele mai sensibile. În Anglia celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea, femeile începjă nască la spital. Să nu ne grăbim să situăm acest fapt în categoria câştigului. Maternităţile au fost locuri unde se murea foarte mult până la revoluţia pasteuriană, focare endemice de febră puerperală. Să cercetăm statisticile cele mai elaborate din secolul al XIX-lea: L. Lefort, în 1866, evaluează, în Franţa, mortalitatea în rândul femeilor care nasc 34‰ în maternităţi, 4, 7‰ la domiciliu; aceeaşi diferenţă apare şi în Anglia, cu o medie generală mai scăzută: 4, 83%O pe ansamblu, de la 1855 la 1867. Maternităţile nu constituie, njirin –, nu să vedem totuşi cine recurge la ele. O cameră dintr-un spital diii Londra, în jur de 1760 – 1770, e mult mai bună decât odăiţele murdare unde fetelemame din Nantes sunt jefuite, nasc şi mor în acea vreme. Forcepsul a apărut foarte de timpuriu în Anglia, dar folosirea sa progresează încet în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Franţa merge pe urmele Angliei, sub impulsul câtorva miniştri. O sursă evaluează recursul la forceps la 1 caz din 1.500. MacKeown şi Brown observă că elementul decisiv a fost nu atât o schimbare în tehnica obstetricii, cât „o ameliorare a

igienei în sala de naşteri”. C. White, într-un important tratat de obstetrică, A Treatise on the Management of Pregnant and Lying în Women, apărut la Londra în 1773, recomandă insistent curăţenia şi o cât mai bună aerisire. Observaţiile lui White merg şi mai departe, constituind ele însele o mică revoluţie medicală. Se va da o îndelungată bătălie până când corpul medical şi corpul social vor admite influenţa mediului înconjurător asupra sănătă + ” i-a bolii. Ideile lui White câştigă teren, în Anglia preindustrială, care are şi posibilitatea de a le pune în practică: săpunul, sticla, cărămida arsă cu huilă, sobele care trag sunt acum produse mai bune, mai puţin scumpe, mai abundente. În upper şi în middle class, casa engleză îşi deschide ferestrele spre aer şi soare; bilanţul acestor micromodificări, care se însumează şi din care rezultă un mare progres, abia urmează a fi făcut.

Este prematur să mergem mai departe. Maladiile se supun unor cicluri pe care abia dacă le întrevedem: regresul leprei, înaintarea sifilisului, înaintarea recurentă a ciumei, a tifosului, holerei, pe care dezvoltarea căilor de comunicaţii le aduc e n bastioanele Estului; înaintarea variolei, p la la Jenner, în ciuda primejdioaselor tentative primitive de vaccinare, marile epidemii de scarl aţină de la începutul secolului al XVIII-lea, extinderea unor teritorii bântuite de tifos, ici şi colo, în deceniile 1770 – 1780... Ravagiile tuberculozei, această adevărată pedeapsă ce urmează urbanizării rapide de la nordul Mediteranei, aflate în afara scutului ultravioletelor venite din cerul albastru al paralelei 40.

Am urmărit mai sus ultimele convulsii ale ciumei. Hăituită în Franţa, învinsă în Anglia, ea se refugiază la periferia Europei, multă vreme nu se dă dusă din Spania unde, la începutul secolului al XIX-lea, este ameninţat oraşul Cadix; la începutul secolului al XVIII-lea, ajunge până în Baltica. În drumul ei, i-a întâlnit pe ofiţerii regelui,

acolo unde monarhia a dat paştere puternicelor angrenaje ale unei maşini administrative. Spaţiul este compartimentat, veşmintele sunt arse, lazaretele se înmulţesc, iar carantina este întărită în porturi, devenite punctele cele mai slabe în calitatea lor de nod de comunicaţii.

Vom reveni asupra ciumei din Marsilia, omagiind astfel studiul lui Carrière, Courduiré şi Rebuffat, pentru că Marsilia, în 1720, dovedeşte cel puţin două lucruri: ciuma este un arhaism; ciuma se propagă în jurul axei mediane a Europei den" populate care acumulează mijloacele de pnucţie şi pregăteşte gândirea, în vederea maru mutaţii. Marsilia, în contact direct cu porturile Levantului, focar; endemic, şi, prin mijlocirea lor, în contact cu; India, se află în prima linie, mereu prudentă! mereu stăpână pe mijloacele sale empirice, şi atât de sigură că poate domina flagelul, încât se lasă surprinsă de acesta-MarsjTIA/deci, nu mai crede în ciumă. Dar în faţa străvechii prime jelii încă păraspăta în memoria ei, Europa Secolului Luminilor se solidarizează, uitând de războaiele şi de frontierele ce o separă.

„[…] în luna mai a a ului 1720, Marsilia nu se gândea nici pe depai; e la ciumă. Ea fusese lovită ultima oară de acest flagel în 1630 şi în 1649. Dar toată lumea îl uitase; cât priveşte marinarii, cei ce coboară la Constantinopole şi în porturile Levantului o cunosc ca pe un rău endemic, exotic, de care s-au obişnuit să ţină seama, ca de un fel de friguri ale colonialiştilor din secolul al XVIII-lea". În 1719, 265 de corăbii se întorseseră din Orientul Apropiat, „5.000 de mateloţi se răspândiseră prin oraş, care, poate, fără ştirea lor, făcuseră escală într-un ţinut bântuit de ciumă". Între primejdie şi cei 100.000 de locuitori se interpune o protecţie eficace. „Infirmeria – superb lazaret creat de Colbert – primea mărfuri şi echipamentul necesar în vederea carantinei salvatoare". Cea mai bună organizare

sanitară din zona Mediteranei se află aici. „Şaizeci de ani de eficacitate însemnau şaizeci de ani de uitare”. Acest oraş cu populaţie numeroasă (93.000 de locuitori, sau poate chiar ceva mai mult) este totodată un oraş cu populaţiedensă (1.000 locuitori pe hectar, în cartierele populare); este un oraş catolic, practicând o pietate foarte mediteraneană, exuberantă şi sinceră, iar cele câteva zeci de evrei şi cele câteva sute de protestanţi nedeclaraţi nu-i modifică profilul. La sfârşitul secolului al XVII-lea, în Marsilia erau 771 preoţi şi 752 călugăriţe; în fruntea lor, o mare figură de episcop, demnă de Reforma catolică, un gascon de origine protestantă, monseniorul de Belsunce, prelat ce îşi are aici rezidenţa, prea rece, prea demn, prea rigid pentru a putea să placă, partizan hotărât al Bulei papale, ceea ce îi aduce multă duşmănie din partea jansenişti lor.

217

10 – c. 62

La începutul anului 1720, Marsilia trebuie să facă apel la rezervele de grâu din nordul Balticii şi din Mediterana, fapt ce nu pune prea mari probleme. Pe piaţă există o anume tensiune, dar Marsilia are ce să mănânce: începând din luna martie, ea vinde grâu Provenţei, Law promite chiar hârtie pentru a cumpăra grâu din Levant. Preţurile au crescut (indicele din ianuarie 1718: 97, 6; din iunie

1720: 190, 3), dar înrăutăţirea este generală. Marsilia, ca şi restul Franţei, suferă de inflaţie.

„La 20 iunie, în strâmta şi întunecata stradă Belle-Table […] pe care cartierele aristocratice o ignoră […] o femeie moare în câteva ore. Semn rău prevestitor: are pe gură o bubă neagră”. Este Marie Dauplan, de 58 de ani, o sărăntoacă. Se scurg opt zile, la o sută de oameni moare unul. La 28 iunie, Michel Cresp, croitor, moare subit la vârsta de 45 de ani. De data aceasta, niciun semn. La 30

iunie, Anne Durând, în vârstă de 37 de ani, soţia lui, fugită la maică-sa, moare de asemenea. Trei morţi, pe trei străzi, dar nicio reacţie. Marsilia nu face nicio asociere, căci nu crede în ciumă. La 1 iulie, două noi victime, încă două femei, una având o bubă neagră pe nas, „semn cunoscut, aproape liniştitor, dar cealaltă o inflamare a ganglionilor limfatici”. Moartea loveşte iar, de mai multe ori pe zi, între 1 iulie şi 9 iulie, în cartierele sărace. „Marsilia ignoră aceste morţi obscure”. Jb

La 9 iulie, moare un adolescent (de 13 – 14 ani) dintr-un cartier bogat. Sunt aduşi la căpătâiul său doi medici adevăraţi, tatăl şi fiul Puysonnel. Diagnosticul este sigur: „E ciumă, le spun ei consilierilor municipali”. În casa micuţului Issalenc se îmbolnăvesc şi alţii. Doar atunci sunt lua! înd vine

Moustier, primul consilier municipal, se duce tiptil, cheamă oamenii de la Infirmerie, îi încurajează să urce în casă, şi după ce îi pune să coboare mortul şi bolnava, le porunceşte să-i ducă pe targă în afara oraşului, la Infirmerie; îi duce acolo şi pe ceilalţi din casă, în tovărăşindu-i el însuşi, şi punându-i sub pază, astfel încât nimeni să nu se apropie de ei, şi se întoarce apoi şi ordonă să fie zidite porţile [… 1 Nimeni nu supravieţuieşte şi, dovadă că importanţa primejdiei a fost înţeleasă, toţi sunt îngropaţi în var nestins”. Acum, Infirmeria este plină de ciumaţi. Totuşi, oraşul încearcă încă să nege relaţia dintre cele întâmplate în strada Jean-Galant şi cele ce se petrec la lazaret. În joc sunt relaţiile comerciale ale Marsiliei cu restul lumii. Timp de câteva zile, comedia continuă. Şi totuşi, în cartierele săiace oamenii mor ca muştele. Domnul Sicardfiul medic, dă un nou avertisment la 18 iulie. Abia la 26 iulie conducerea oraşului hotărăşte folosirea dispozitivului de alarmă treptat elaborat de către medicii igienişti învingători ai ciumei în secolul al XVII-lea. Utilizarea varului, izolarea, evacuarea locatarilor şi a

vitelor. La 31 iulie, sunt izgoniţi 3.000 de cerşetori. „Demnitatea sărăciei nu-i mai protejează”. Secolul al XVI-lea pare a reînvia. La 2 august, un foc uriaş de curpeni aprins pe meterezele oraşului încearcă să exorcizeze frica prin frică. Porţile a sute de case sunt zidite. Acestor „monturi” dindărătul zidurilor li se împart alimente şi apă pentru o scurtă şi tristă supravieţuire. În plină zi, corbii cară hălci din leşuri către groapa cu var a Infirmeriei. Fuga celor bogaţi şi a celor prudenţi este acum împiedicată. Unul după altul, drumurile au fost închise. Ciuma se află şi în biserici; nu mai are loc niciun fel de serbare, niciun fel de întrunire, niciun fel de cult. La 9 august se aud pe trotuar roţile primelor căruţe care transportă cadavre. „Mor atunci o sută de oameni pe zi”. La jumătatea lui august, „mor trei sute de oameni pe zi”. La sfârşitul lui august, sunt cinci sute de morţi pn-zi. La începutul lui septembrie, o mie de morţi pe zi Cârligele cu care smi apucate Cadavrele sunt mânuite de ocnaşi transformaţi în ciocli şi îmbrăcaţi în pânză impregnată cu substanţe care o fac impermeabilă, preoţi aproape nu mai există. împărtăşania este dată la capătul unui băţ lung de 2, 60—mgtâi: – Oameniî-mDr pe – Lradă-vr – Sunt ridicate doar trupurile cele mai descompuse, acelea care, zăcând pe străzi de

AVIS AU PUBLIC

RIEN n eftant plus necefiaire que de faire enlever & enterrer les Cadavres, Meilleurs les Echevins exhortent les performes 2 eléesqu’ily a dans la Ville, davoir la bonté de fe prefenter fie de monter à Cheval pour contribuer à l’enlevement & à l’enterrement des Cadavres, par leur prefence & parles ordres qu’ils donneront à ceux qui semploïent à des pareilles Fondions, outre l’A & ion meritoire qu’ils feront, al la gloire qu’ils acquerront de fervir leur Patrie dans une occafion auffi eiâentielle, la Communauté donnera des gratifications à ceux qui

voudront en recevoir, 8 i on rembourfera tout ce que ces performes zelées donneront pour l'enlevement & l'enterrement des Cadavres, tant dans la Ville cu'à la Campagne.

A Marfeille Ie 3 Septembre, 172. O.

26. CIUMA DIN MARSILIA, 3 SEPTEMBRIE 1720

(După C. Carrière, M. Courdurie şi F. Rebuffat, Marseille viile morte, la peste de 1720, 1968.)

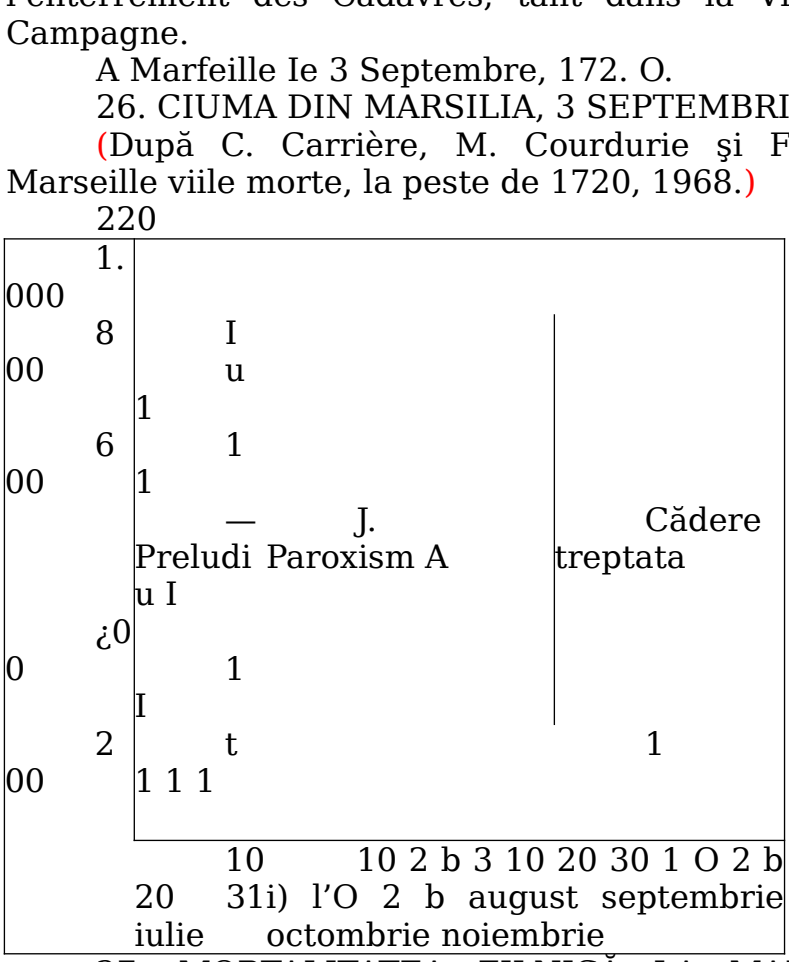

27. MORTALITATEA ZILNICĂ LA MARSILIA ÎN TIMPUL CIUMEI DIN IULIE-NOIEMBRIE 1720

(Ibid.)

vreo zece zile, se desfac în bucăţi când le atingi [...] trupuri monstruoase, umflate şi negre precum cărbunele, altele, tot umflate, albastre, violete şi galbene, toate împrăştiind o duhoare oribilă şi lăsând să se scurgă din ele

un sânge putrezit”. Sunt azvârlite de-a valma în marile gropi comune cu var nestins…

Există şi oameni care luptă cu devotament şi fără încetare, calmi, curajoşi, derizorii, magnifici şi tragici: consilieri municipali, părintele Millet, câţiva călugări (clerul parohial, cu puţine excepţii, a fugit sau s-a ascuns), „Henri François Xavier de Belsunce de Castelmoron, episcop de Marsilia, abate de Notredame des

Acest frumos text se poate oare lipsi de orice comentariu? Să notăm absenţa oricărei referinţe religioase precise. „Acţiunea lor meritorie […] şi gloria pe care o vor dobândi slujindu-şi Patria […]” Racursiul escatologic, marea retragere înăuntru, a început. Această laicizare surprinsă pe viu este cu atât mai simptomatică cu cât luăm cunoştinţă de ea cu prilejul marei catastrofe „medievale” a ciumei din 1720, această adevărată întoarcere a vechilor flageluri.

Chambons, consilier al regelui […] îmbrăcat într-o sutană de mătase, cu mânecile «foarte suflecate», cu un burete muiat în oţet sub nas, străbate singur oraşul”, împărţind pomeni şi mângâieri şi spovedindu-i pe muribunzi.

După acest crescendo are loc un descrescendo. La 15 octombrie nu mai mor decât o sută de oameni pe zi; între 18 şi 20 octombrie, mor douăzeci de oameni pe zi… De la 6 la 15 noiembrie, mortalitatea creşte din nou la 50 de oameni pe zi. La jumătatea lui decembrie se constată iar o uşoară scădere. La începutul lui 1721, odată cu triumful vieţii, se iveşte primul dric, dovadă a unei decenţe – a morţii – recucerite”. […] Purta în plină zi un cadavru ce părea inofensiv. Era un dric liniştitor, simbol ciudat al speranţei; spunea că Molohul nesătul se mulţumea iar cu porţia lui obişnuită de vieţi omeneşti”. Marsilia avea yân 1721 doar 50.000 de locuitori. Nenumăratele căsătorii şi botezuri nu pot şterge la repezeală efectele durabile ale

acestui mare şi arhaic anotimp al morţilor.

Epidemia din Marsilia marchează sfârşitul ciumei în Europa dens populată. Prin surpriza începutului: Marsilia nu ar fi căzut în cursă dacă nu ar fi fost victima unei false siguranţe, cea a unei generaţii franceze ce nu se mai teme de ciumă. Amploarea, eficacitatea reacţiei, pe plan naţional şi internaţional, arată posibilitatea unei acţiuni raţionale deliberate, modestă, dar utilă, a unei prize asupra lucrurilor deloc neglijabile; această apariţie neaşteptată a evului mediu arată tocmai că, pentru mica Europă a Jşecolului unor Lumini încă tremurătoare, evul mediu este de mult depăşit Am văzut, deci, mecanismul surprizei. Să ne ocupăm acum de semnificaţia evenimentului. Nici ştiinţa socială, dar nici hazardul nu vor ieşi vreodată cu desăvârşire clin câmpul istoriei. Corabia Le Grand Saint Antoine, avându-l căpitan pe Jean-Baptiste Chiteau, după zece luni şi trei zile de absenţă din Marsilia, se întoarce în ziua de sâmbătă 25 martie 1720; făcuse escală la Smirna, Mosconossi, Cipru, Seyda, Sur, Triooli, CIDru, Livorno o călătorie de rutină. Două sute cincizeci de intrări asemănătoare au loc în fiecare an, intrări ale unor corăbii ce au cutreierat locuri unde ciuma este endemică. Pe Le Grand Saint An toine au murit, în mod inexplicabil, în cursul călătoriei, cinci marinari, dar corabia are certificate de sănătate în bună regulă, şi chiar un certificat de la un medic expert din Livorno. La 25 mai, „ancorează în Insula Pomegue. ca orice corabie care vine din Levant sau din Barbaria”, pentru dezinfecţia tradiţională. Ciuma bântuie la Damasc şi în împrejurimi în ianuarie 1720. Căpitanul Chiteau a încărcat la bord, fără să-şi dea seama, mărfuri contaminate, baloturi de bumbac (brut): şase hamali vor muri la Marsilia pentru că puseseră mâna pe ele. Un turc îmbarcat pe corabie era, neîndoielnic, ciumat... Chiteau face şi o altă mare imprudentă – după cum va arăta ancheta –, cumpărând la

Tripoli „funii şi o pânză în stare proastă provenind de pe un vas englezesc al cărui întreg echipaj se spunea că murise de ciumă”. Marsilia era „plină de încredere în mijloacele sale sanitare”. Totuşi, o serie de mici neglijenţe le fac permeabile. Mai adăugaţi la toate acestea un diagnostic pus greşit sau prea târziu, din lipsă de experienţă, rufăria marinarilor aflaţi în carantină dată familiilor; prin rufărie se propagă puricii, iar prin purici, ciuma.

În raport simetric invers: amploarea măsurilor care blochează răul. Am arătat cazul regentului, care a acceptat de bunăvoie, împotriva tratatelor înseşi, măsurile luate la Cadix. Marsilia, oraş mort, este izolat, pe mare, mai întâi, şi apoi pe pământ, de restul lumii. Tribunalul din Aix interzice, la 30 iulie 1720, circulaţia catârgiilor şi căruţaşilor, sub pedeapsa cu moartea. Oraşul este aprovizionat pe mare, în prin mânuirea unor prăjini foarte lungi, care 1 împiedică orice contact. Interdicţia se extinde 1 şi la celelalte porturi franceze. Un an mai! târziu, Franţa nu mai are dreptul să comunice 1 cu Marsilia, ameninţată fiind, în caz de nesupunere, cu boicotul întregii Europe. Faptul dovedeşte o mare spaimă, dar şi o anume rea-voinţă. Vor trece trei ani şi două luni până când Cadix va reîncepe comerţul cu Marsilia, dar numai parţial. O scrisoare a consulului Partyet, datată din 4 octombrie 1723 (A.N.A.E., El 228, f° 246) anunţă o veste aproape increl dibilă: joi, 30 septembrie 1723, „în sfârşit – două corăbii venind din Marsilia după cincisprezece zile de carantină, capătă îngăduinţa de a intra în golf. Corăbiile sunt încărcate cu săpun, alaun şi alte mărfuri ce nu se pot contamina. Două tartane venind din Cete (Languedoc) au intrat şi ele în aceeaşi zi”. Şi Partyet îşi încheie raportul în următorii termeni: „Dermisul de liberă trecere a fost foarte pe placul neguţătorilor noştri, de vreme ce iată cum, treptat, libertatea comerţului nostru în Spania este

aproape în întregime restabilită”. Aproape, numai: iulie 1720-octombrie 1723 este epoca unei mari spaime.

Ultima mare ciumă din Occident (la Marsilia, în Languedoc, în Provenţa; 100.000 de morţi, dintre care 50.000, în mod sigur, la Marsilia) este propagată prin purici, fără şobolani ca intermediari. Ciuma, după cum se ştie, se prezintă sub trei forme, transmiţându-se de la şobolani la om, de fapt prin puricii de pe şobolani. Ciuma, maladie endemică a şobolanului negrul izbucn. est. e în epidemii i periodice, epicentru] pl fiinrl în Tiaaiar-iaică te va relee în direcţia Mediteranei şi a porturilor Levantului. Populaţii întregi de-şebei-SnP negri sunt atinse de ciumă, murind în marenumăr; puricii pe care îi poartă fug, invadându-i-pe – oameni; când şobolanii mor în ma5 ăţ» omu1 pstă ammjrţţat

224

Ciuma din Marsilia nu aparţine ciclului clasic, ci celui de al doilea ciclu, mai rar, al ciumei interumane. cu un singur vector, rrarremisă nu de puricele de pe şobolan, ci de cel de pe om7 „Simpla însumare-ă-cazurilor umane” – datorate muşcăturii puricilor de pe şobolani nu poate da, în toiul infecţiei, decât o morbiditate care nu depăşeşte procentul de 5% într-o lună, de exemplu, în timp ce înmulţirea cazurilor prin transmitere interumană poate duce la o morbiditate de 80% în acelaşi interval de timp […]” „în concluzie, ciuma propagată prin pu? ricele de pe şobolan se răspândeşte în propor7 ţie aritmetică, iar cea propagată de puricele de pe om, în proporţie geometrică”.

Ciumă bubosepticemică interumană: abia, o unirioniiD riir. opp ja areastă formă. Ciuma din Marsilia aparţine familiei hecatombelor istorice, celor din secolul al XIV-lea (1348, exclusiv pulmonară), celor din secolul al XVI-lea, şi, fără îndoială, de ia începutul secolului al XVII-lea, şi nu epidemiilor mediteraneene clasice pe care le întâlnim în Orientul Mijlociu şi în Levantul spaniol (în

deceniul 1680). Reacţia lentă a medicilor îşi află tâmza tocmai în acest fapt. Ciumă bubosepticemică interumană: în mod normal, câteva secole mai devreme, victimele s-ar fi numărat cu milioanele, Diferenţa dintre ICO.000 şi un milion trebuie pusă" pe seama statulili. Magistraţii municfpă TT" TISe-rzî-Trumă să-i ucâă a pe STP puşii regelui. Înţelegem astfel reacţiile oarecum neobişnuite şi exagerate chiar care au loc în Franţa, în Spania, în Italia, în Portugalia, în Imperiu, în Austria, în Hansa, în Olanda, în Anglia. Să nu uităm, totuşi, că Dumnezeu l-a ajutat pe rege în lupta sa pentru cauza cea dreaptă. Şobolanul negru rămâne cel mai bun aliat al ciumei. Ciclul acesteia nu poate fi jugulat cu uşurinţă. Cu începere de la sfâr1 situl secolului al XVII-lea, şobolanul negru se află în regres, izgonit de un concurent mai frust şi mai bine dotat, de şobolanul care trăieşte pe canalele de scurgere „venit din JNJ orvegia. El ajunge în Franţa către surşitul primei treimi a secolului al XVIII-lea. Acest mitocan" refuză rolul tradiţional de vector secund. Este o binefacere venită din Nord care se adaugă şi altora. La Marsilia nu va mai fi ciumă.

Un nou ştii de a muri: retragerea afectivă în intimitatea familiei

În secolul al XVIII-lea, moartea îşi schimbă. faţa. MarsiliaJ januarie 1721: „Au început, să se vadă atunci înmormântări de oameni morţi de boli obişnuite. Oamenii priveau.cu plăcere la o înmormântare, pentru că până atunci fuseseră obişnuiţi să vadă cum morţii sunt aruncaţi ca gunoiul, încât ceea ce era pricină de tristeţe altă dată, devenise acum o pricină de bucurie".

Întreaga gândire a Secolului Luminilor eludează scandalul morţu7-Ea a refuzat paranteza carteziană, a extins ipoteza mecanicistă până într-un loc unde nu mai are o posibilitate de inserţie, a încercat să răstoarne escatologia asupra timpului. Ea are nevoie de o moarte

discretă, caretă ppata” îl” uitată. Privit în faţă, dricul bine lustruit sămiştitor de la Marsilia ne dă măsura uriaşului efort al filosofiei Luminilor. Într-un cuvânt, moartea nu mai are niciun drept în cetate; ea este o chestiune personală, strămutată, dimpreună cu o pleiadă de lucruri esenţiale, dar stânjenitoare, în forul interior şi în cercul familiei.

Moartea publică a devenit familială. Să vedem ce spune în această privinţă Philippe Aries. Europa şi America, creştinătatea adică, au cunoscut patru stiluri ale morţii. Într-o primă etapă, moartea tăcută, vetero-testamentară, din evul mediu îndepărtat, ce mai poate fi încă întâlnită la ţăranii lui Tolstoi, moartea ce priveşte către perete, cu spatele întors către cei vii, moarţea ce rămâne faţă în faţă cu Dumnezeu. Dintr-o a doua etapă, moartea publică, barocă încă din evul mediu târziu şi până în-sec5 Tui al XVII-ll a. Ellin moment decisiv al vieţii sociale, o mflarte-spectacol întru edificarea celor vii. Într-o a treia etapă, cercul se restrânge. Moartea rămâne conştientă, dar într-un cadru social redus la cercul, fap Qilial (secolul al XVIII-lea este solitar şi în această privinţă cu secolul al XIX-lea, înrădăcinat în mutaţiile secolului al XVII-lea). Într-o a patra etapă, moartea este tot mai clandestia A – ascunsă muribundului, apoi celor vii, prin atenuarea doliului, această ultimă concesie. „Moartea de altă dată, notează Aries, era (TTragedie – adeseori comică – în cadrul căreia muribundul avea rolul unui actor”. Voltaire a excelat în acest gen: el a repetat de douăzeci de ori, dar mimând destul de rău, ultimul act, în iulie 1778. „Moartea este astăzi o comedie totdeauna dramatică, în care omul joacă rolul aceluia care nu ştie că va muri curând”.

Primele trei etape se opun, desigur, celei de a patra. Trecerea de la cea de a doua la cea de a treia necesită aproximativ un secol. Poporul rămâne cu o sută de ani în urmă faţă de aristocraţie. Această cotitură importantă ne

îngăduie să abordăm o trăsătură esenţială a Secolului Luminilor.

În secolul al XVIII-lea, ca şi în secolul al XVII-lea, „era de la sine înţeles că omul ştia că va muri, fie că îşi dădea el singur seama de asta, fie că trebuiau să-l avertizeze ceilalţi […1 Pe atunci moartea era arareori subită […] iar moartea subită era foarte temută, nu numai pentru că ea nu îi îngăduia omului să se căiască, ci şi pentru că îl priva de propria-i

moarte. Trebuia să fii nebun ca să nu vezi semnele prevestitoare de moarte, iar moraliştii şi satiricii îi ridiculizau pe smintiţii care refuzau să vadă evidenţa”. Rolul rudelor, al prietenitor spirTEuali constă în a fi, când trebuie, muncii mortis. Medicul lui Don Quijote, nemulţumit de pulsul acestuia, îi recomandă „să se gândească, oricum, la sănătatea sufletului, căci sănătatea trupului său trece printr-o mare primejdie”.

„Pe măsură ce înaintăm în timp, pe măsură ce urc arri în ierăclâia. sacială – şi „urbană, „omul îşi presimte tot mai puţin moartea apropiată […]” Medicul din secolul al XVIII-lea a renunţat la rolul de nuncius mortis. Prietenii nu mai intervin, s-a produs retragerea în nucleul familial. Treptat. În mediile populare, în prima parte a secolului al XVIII-lea, moartea, cel mai adeseori, rămâne publică. „Muribundul nu trebuie privat de moartea sa”. Trebuia totodată ca el să o prezideze… De îndată ce omul „zăcea la pat, bolnav”, camera lui se umplea de lume, rude, prieteni, vecini, membrii aceleiaşi confrerii. Ferestrele şi obloanele erau închise. Luminările ardeau. Când, în stradă, trecătorii îl întâlneau pe preotul care aducea sfânta împărtăşanie, obiceiul şi credinţa cereau ca ei să-l urmeze în camera muribundului, chiar dacă acesta le era necunoscut. Apropierea morţii transforma această cameră într-un fel de loc public. De unde şi înţelesul frazei lui Pascal, „omul

moare singur”, al cărui paradox voit subliniază, prin contrast cu mulţimea celor prezenţi, singurătatea psihologică a muribundului. Desigur, preoţii încearcă să pună puţină ordine în toată această învălmăşeală, iar medicii, către sfârşitul Secolului Luminilor, cer ca, din motive de igienă, luminările să fie stinse şi ferestrele deschise.

Fiecare om văzuse de atâtea ori pe alţii murind, încât repeta fără prea multă greutate cuvinte şi gesturi care îi reveneau în memode in clipa propriei lui morţi. Această ultimă ocupaţie din ultimele ore de viaţă îi ajuta atât pe cei vii cât şi pe muribund.

Secolul al XVIII-lea a urmat cu mare încetineală noua atitudine a elitei. Restif de la Bretonne (Nopţile Parisului) ne oferă o mărturie despre felul cum se murea la Paris în ultima parte a Secolului al XVIII-lea. „Într-o anume seară, pe când trecea pe strada Égyptienne, astăzi dispărută, Restif a auzit sunetul unui clopoţel: un preot, întovărăşit de un dascăl, ducea sfânta împărtăşanie” (Pierre Gaxotte). Atunci scriitorul pornograf, prietenul filosofilor, îşi aminteşte de o frumoasă tradiţie creştină: „el îi urmează pe cei doi, dând răspunsurile – împreună cu preotul – la psalmul rostit de dascăl. Odată ajunşi în străduţa Verdet, urcă la etajul cinci, la un biet tăietor de lemne”. „Frate, îi spuse preotul, ai avut o viaţă nevinovată şi grea, nădăjduieşte în bunătatea lui Dumnezeu; n-ai făcut decât să trudeşti; fericirea te aşteaptă în viaţa de apoi; cel care a fost atât de resemnat în nefericirea lui…

— Dar eu, îl întrerupse muribundul, am fost cel mai fericit dintre oameni, am avut cea „mai bună soţie, copii buni, am avut de lucru, am fost sănătos… am fost unul dintre oamenii cei mai fericiţi. Preotul plânse, îl îmbrăţişă şi, luând în mâini sfânta împărtăşanie: – Doamne, iată un templu vrednic de tine. Şi îl împărtăşi pe cel bolnav, îngenunchind apoi spre a rosti o rugăciune”. (o!

lacrimogenule secol al XVIII-lea!) Este o interpretare limitată, dar trebuie să vedem aici mai curând soliditatea unei tradiţii intacte şi profunzimea misterului creştin.

Ultimul şi nobilul tăietor de lemne al lui Restif murea la Paris, în ajunsul Revoluţiei, ca un ţăran din secolul al XVII-lea. În vârful piramidei sociale, modificarea începuse însă, moartea fusese acaparată de cercul familial. Captarea familială a morţii în secolul al XVIII-lea ţine de două structuri: ea reprezintă un aspect al dezvoltării pe care o capătă familia în general. Copilul şi muribundul aparţin mai mult ca niciodată micului cerc al rudelor. Familia conjugală îşi însuşeşte o parte tot mai mare de afectivitate. Dar nici societatea nu mai poate integra moartea. Gândirea Secolului Luminilor, din comoditate, a eludat, în Franţa, cel puţin, şi în Anglia – dar Anglia se căieşte – orice prelungire escatologică. În faţa stupidităţii mormântului, ea rămâne fără de răspuns; în numele comod al unui distinguo laicist şi al cufundării în sine, elita Secolului Luminilor transmite răspunderea morţii şi a muribundului cercului restrâns al familiei conjugale.

Şi totuşi, pe urmele creştinismului epurat al dublei Reforme, dintr-o preocupare pentru igienă, elita secolului al XVIII-lea (confortul celor vii trebuie să primeze) nu ezită să perturbe în mod grav gesturile esenţiale ale societăţii tradiţionale. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, oamenii. sunt repede îngropaţi. Până în jurul anilor 1720, mortul este îngropat chiar a doua zi în biserică. Între 1720 – 1750, o bătălie crudă şi, neîndoielnic, necesară, se dă pentru izgonirea morţilor săraci îngropaţi în biserică, morţi ce vor avea parte, de acum înainte, doar de pământul binecuvântat, dar precar, al cimitirului. În aceeaşi perioadă, episcopul din Lisieux interzice celebrarea căsătoriilor în zi de duminică. Se duce o luptă împotriva superstiţiei cadavrului. Neîncrederea faţă de sex se manifestă până şi în gestul sacramental care îl

autorizează; domină o religie a sufletului, o gândire a elitei. Exigenţele igienei introduc totuşi o nouă inegalitate în faţa morţii. Igiena nu-i izgoneşte pe nobili şi pe preoţi din incinta bisericii. Doar mulţimea celor săraci se află în afara acoperişului protector al templului şi a prezenţei liniştitoare şi reale a altarului sacru. Marea demnitate a celor săraci: sub trăsăturile lor se ghiceşte chipul lui Christos din ziua Judecăţii de apoi! Aceste gânduri îi sunt poate familiare tăietorului de lemne din strada Verdet. Curând, ele vor fi cu totul străine elitei. Filosofilor, desigur, şi creştinilor. Suflet şi puritate, măreţia lui Dumnezeu, primat moral, şi o gândire limpede: o bogăţie cucerită izgoneşte o altă bogăţie. Animismul celor săraci? Mister al întrupării.

Oamenii Secolului Luminilor sunt mândri de mica lor victorie asupra morţii. O amânare de zece ani, deci o populaţie de două ori mai mare. Cadavrele îngropate în cimitir şi o agonie discretă. „Somnul raţiunii naşte monştri”. Cu geniul său baroc, Goya a ilustrat această cugetare clasică. Luminile raţiunii nu au nimic de spus. Primele generaţii ale Secolului Luminilor au eludat problema. Siguranţa gesturilor dobândite, o copilărie creştină le vor fi ajutat întru aceasta. Dar nu la nesfârşit. Generaţiile din partea a doua a secolului al XVIII-lea, cele din afara Franţei, vor ajunge să înţeleagă acest lucru.

Capitolul III
ÎN VÂRFUL PIRAMIDEI SOCIALE STATUL SECOLULUI LUMINILOR

În spaţiul-timp al unei Europe dilatate, dimensiunile omului s-au schimbat cu adevărat pentru prima oară. Dilatarea omului este primul dat obiectiv pe care îl aprehendează filosofia Luminilor. Acest dat o încurajează să pătrundă în domeniul rezervat al politicii şi al religiei. Dilatarea omului guvernează, din exterior, gândirea Aufklärung-ului; ea este indisociabilă de Stat, agent activ,

agent eficace al acestei victorii a omului asupra lui însuşi.

Prin voinţa sa de spaţiu şi de putere, statul şi-a împins mereu, tot mai departe, frontierele; din dorinţa de a-i stăpâni şi de a-i număra mai bine pe oameni, statul a construit datul statistic de bază. Fără statistică, deci fără stat, nu ar exista o aritmetică socială, o dezvoltare, din lipsă de date, a spiritului ştiinţific, mecanicist, în direcţia omului. Statul se află la originea ştiinţei sociale, ce se naşte în secolul al XVIII-lea. Statul a condus lupta împotriva răului care îi ucide supuşii, răpin du-i bogăţiile. Statul – şi totodată şobolanul cenuşiu dn Norvegia – au învins ciuma: „A fame, a peste, a bello libera nos, Domine”. Foametea este mai rară, iar războiul s-a umanizat.

Statul burghez, statul suprastructură? Dacă vreţi, dar e vorba de o structură decisivă şi totodată fluidă. El este în centrul oricărei construcţii sociale, ca motor al tuturor schimbărilor. Statul este o forţă de transformare. În mod inegal. Rolul său relativ este mai mare în Europa periferică decât pe axa mediană dens populată. Statul Secolului Luminilor şi-a propus o sarcină uriaşă: să aducă „frontierele” la nivelul centrului, să construiască de la vest la est şi de la nord la sud, prin emulaţie şi prin mijlocirea imperativelor echilibrului, un spaţiu-timp omogen. Iată de ce o încercare de explicare a Secolului Luminilor nu poate eluda problema statului. Tentaţia ar fi mai curând opusă: aceea de a acorda statului un loc exagerat de mare. La limită, statul Secolului Luminilor rămâne, în esenţă, o moştenire strălucită a trecutului.

Cum să ignorezi raporturile dintre stat şi gândire? Avându-şi adeseori originea într-o meditaţie politică, era fatal ca gândirea Luminilor să se întoarcă spre stat şi să-i influenţeze pe cei care-i conduc destinele. O privire aruncată asupra acestor lucruri ne incită să discernem, dincolo de aparenţe, marile articulaţii ale spaţiului. În centru, pe axa mediană, o formă de stat-referinţă

evoluează puţin, în măsura în care revoluţia s-a şi săvârşit pentru el; jur-împrejur, spre margini, adevăratul stat al Secolului Luminilor, un stat ce se luptă cu o realitate pe care se străduieşte să o supună: un stat al recuperării pasionate.

Harta porunceşte în Europa, secolul al XVIII-lea nu este un secol de răsturnări în domeniul politicii. Prioritatea o are spaţiul. Între 1680 şi 1780, harta continentului s-a schimbat adeseori; ea a fost chiar mult remaniată în 1713; aceste schimbări se efectuează în conformitate cu o ordine logică uşor de înţeles. Privirii i se impun două Europe, de o parte şi de cealaltă a unei linii Hamburg-Triest: de o parte, stabilitate, vechime, creştere susţinută, rapidă, dar nu în salturi, şi totdeauna controlată; de cealaltă parte mişcările – uneori dezordonate – unui spaţiu neposedat încă pe de-a-ntregul; un Vest stabil se opune unui Est mai fluid; frontierele se deplasează la est mai uşor decât la vest, cu atât mai mult cu cât la vest există raporturi strânse între oameni şi stat. În Franţa, în Anglia, în Ţările de Jos, în Provinciile Unite *, statul acţionează direct asupra oamenilor. La est, el este statul nobililor, al unor Junkers, magnaţi, mari proprietari. Între el şi câmpia defrişată de ţărani se interpune o structură seniorială şi moşierească: a împărţi Polonia înseamnă a redistribui zece mii de moşii; a asimila Alsacia înseamnă a întreprinde o operă de lungă respiraţie, dusă cu tact la bun sfârşit într-o sută cincizeci de ani de eforturi. La vest, statele nu se confundă totdeauna cu o realitate naţională avansată, cu excepţia Franţei şi a Angliei; totuşi, într-un cadru teritorial vechi, s-au stabilit de-a lungul anilor anumite raporturi pe care nu e uşor să le modifici. Să măsurăm cu atenţie nivelul unor asemenea realităţi: cele zece provincii din sud aparţinând Ţărilor de Jos *, ducatul Milano, Neapole constituie ansambluri consacrate prin uzanţă; mai mult decât translaţiile de la vâri se arată a fi grave un anume tip de

rupturi: anexarea Roussillonului în 1659, care dezmembrează principatul catalan, lenta eroziune a Ţărilor de Jos spaniole, între 1659 şi 1679, de către Franţa lui Ludovic al XIV-lea, deplasarea frontierei tradiţionale (1748) dintre Lombardia şi Piemont, care provoacă transferuri de populaţie şi oscilaţii demografice. Aceste mici modificări sunt modificări reale. De asemenea, la rigoare, anexarea Sileziei de către Prusia, între 1740 şi 1742, constituie, la nivelul oamenilor, un eveniment mai important decât prima împărţire (1772) a unei Polonii care nu mai există.

Când, dimpotrivă, în 1713, prin tratatul de la Utrecht monarhia austriacă anexează periferia imperiului european, constituit din Spania, Ţările de Jos, Ducatul Milano, Regatul Neapolelui, Sardinia (în 1720, Sardinia şi Sicilia trec din stăpânirea Piemontului în cea a împăratului), el creează un nou echilibru la vârf, fără a modifica întru nimic raporturile oamenilor cu principele, în cadrul realităţii, statornicite prin obicei, care-i leagă. La limită, faptul că Ţările de Jos spaniole devin austriece nu are prea mare importanţă; singurele realităţi sunt Ţările de Jos, Milano, Neapole, Sicilia. Statul se află la acest nivel. La început, sistemul dinastic nu este nimic mai mult decât o alianţă cam constrângătoare.

Să ne situăm la nivelul realităţii principale: statul teritorial constituit în secolele al XV-lea şi al XVI-lea. La vest, zonă cu populaţie foarte densă, caracterizată prin străvechi relaţii ale omului cu mediul său, statul şi-a găsit limitele şi se menţine între ele. După 1680 nu mai au loc decât mici modificări la periferie, lucrarea statului săvârşindu-se în interiorul unor limite confirmate. Geografia politică şi-a pierdut pentru un timp orice plasticitate. Niciun alt joc nu mai este posibil în afară de cel al unui oarecare echilibru ce veghează la afirmarea unui statu-quo, la apărarea unor interese, la creşterea

bogăţiei statului.

În Franţa, de exemplu, între 1680 şi 1780, au loc doar două modificări importante: încorporarea, treptată, a ceea ce mai rămâne, în 1766, din Lorena; cumpărarea Corsicei, în 1768. Variaţiile de mare amplitudine se situează în colonii. Ele afectează prosperitatea, nu şi teritoriul statului. Anglia îşi afirmă poziţia dominantă în interiorul Insulelor Britanice. Începând din 1703, unirea cu Scoţia nu este numai dinastică, structurile Regatului Unit se schiţează pe un plan de egalitate între englezi şi scoţieni. În secolul al XVII-lea, colonizarea nord-estului pustiu al Irlandei a contribuit la afirmarea solidarităţii anglo-scoţiene. Dominată de către marii proprietari, fie englezi, fie raliaţi spaţiului cultural şi economic englez, Irlanda, în plină creştere demografică, nu mai reprezintă o problemă. Procesul de uniformizare se termină în 1800 prin aşa-numitul bill de Unire. Insulele Britanice, Franţa, 80% din Europa mediană: spaţiul reuşitelor este politic bine delimitat. În interiorul Italiei, schimbările sunt dinastice, nu teritoriale, cu excepţia frontierei Piemont-Lombardia. La vest şi la sud, Germania nu a suferit, în 1713, decât modificări limitate. Echilibrul atins în 1648, după treizeci de ani de război, este menţinut între o Germanie catolică, ce stagnează, şi o Germanie protestantă, care evoluează, conform unui clişeu preferat de filosofi şi de protestanţi în timpul Aufklärung-ului. Ţările de Jos, Provinciile Unite şi Liège şi-au găsit, de asemenea, limite stabile. Spania nu a fost decât în aparenţă afectată de tratatul de la Utrecht. Ea este despovărată de tradiţionalele responsabilităţi imperiale pe care încetase să şi le mai asume şi care o zdrobeau. Politica italiană a familiei Farnese vizează un nou echilibru în Mediterana, ea dă satisfacţie Spaniei catalane, valenciene, o ajută să accepte hegemonia politică centralizatoare, mai întărită acum, a Castiliei. La vest,

vrând-nevrând, statul lucrează în profunzime, căci locurile sunt scumpe.

Franţa, Spania, 500.000 km², în Insulele Britanice, 315.000 km² de unificare politică şi de conştiinţă naţională, la diferite niveluri. Europa mediană este şi domeniul statelor mijlocii: Portugalia, 90.000 km², Neapole, 70.000 km² fără Sicilia. Ceva mai mult de 100.000 km² cu Sicilia; Veneţia este în regres, teritoriul său italian este de 31.400 km², la sfârşitul secolului al XVI-lea, posesiunile exterioare îi dublau întinderea; începând din 1720, Veneţia, împreună cu Istria, cu coasta Dalmaţiei şi cu Insulele Ionice nu ating 50.000 km². Grosso viodo, mărimea ei este analoagă cu cea a regatului Sardiniei (62.500 km) şi a Statelor Bisericii (44 00 km²). Ţările de Jos austriece şi Provinciile Unite îşi scad suprafaţa la 27.000 km² şi 30.000 km². Provincia Milano a ajuns de la 16 650 km² (1600) la 8 350 km² (la sfârşitul secolului al XVIII-lea). Toscana are 20.000 km², Parma, 700 km², Genova, fără Corsica, 5.000 km². Electoratul Mainz, cel mai mare dintre electoratele ecleziastice, are o suprafaţă de 150 km²; Hannovra, cel mai mic dintre electoratele laice, 13.000 km² (din 1714, soarta lui este strâns legată de cea a Angliei), Bavaria (un milion de locuitori) şi Saxonia rămân la 30.000 km².

Europa Occidentală şi-a păstrat şi micile state, mari domenii nobiliare din vestul german, republici elveţiene, grupate sau nu în interiorul unei confederaţii precare. Geneva are un caracter exemplar: exemplul său implicit subîntinde demonstraţiile politice ale lui Jean-Jacques Rousseau. Întreg spaţiul din vest este împărţit în patru mari părţi: Insulele Britanice, Franţa, Spania Portugalia, micile state şi statele mijlocii ocupă latura de est pe axa Italiei, Alpi, Renania, între Rin şi Elba. Ele se interpun între Vest şi noile stele care cresc, încă şovăielnic, în Est.

Estul Europei, ţinut în plină recuperare demografică, cu periferiile sale pioniere în interior şi în exterior, nu şi-a

găsit încă o stabilitate teritorială. Numai aici geografia statelor este în plină evoluţie. Faptul ţine de eşecul vechilor sisteme teritoriale, Statele nebuloase, Sfântul Imperiu, Polonia. Polonia (850.000 km²), confederaţie alcătuită din zece mii de mari moşii, urmează a fi împărţită (1772, 1793, 1795). Constituirea ulterioară a unui stat naţional polonez trece prin distrugerea prealabilă a unui sistem politic contemporan cu secolul al X-lea, la vest. Niciun stat teritorial nearătându-se capabil să joace rolul unei Île-de-France sau al Prusiei acestui mare spaţiu nesigur, intervenţia din afară era fără lockelm

Dinastia Burbonilor (f
SCOŢIA
Dinastia Habzburgüor
Marea Britanie
Uniune în 171
xHannovra Limita Imperiului romono-german
REGATUL
REGATUL”.
IRLANDEI
bherania „suEOiur
PROVINCIILE-Amsterdam* 4
Äiii
Londra
EST L fi I A;
[Palatinat]
¡¿reno RAUS¡RJA”.
EMAREIE PRINCIPAT AL – TRANSILVANIEI
REGATUL
BANATUL
JIMIŞOAREIT ROHÂNEASCS
SAVOIĂPCHS! 1 p\ >hi14M:
PIEMONT¿pe
L RMÂĂ – clăi
LLGENüvEZI

SLAVONI.
CORSICA (Republicai Oenovezajj
Madrid
INSULELE BALEARE
IEAPOLELJ
Minorca unt
REGATUL SARJIÂNIEI
I. Majorca
Gibraltar
REGATUL SICILIEI
(După Grosser Historischer Weltatlas şi după Atlas istoric, Ed. Didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1971, pentru zona sud-est europeană.)

Echilibrul atins la începutul secolului al XVIII-lea traversează fără vreo modificare radicală totalitatea

235
23?

JnZ riâi Lum\na? ranţa, Anglia, Spania, marile stţ Oede la vest şi-au găsit punctul de echilibru. Anglia ţine sub dependenţa ei totalitatea Insulelor Britanice. Franţa densă, cu o populaţie numeroasă, este aproape desăvârşită, Spania este eliberată de ţinuturile dependente din Italia şi din Ţările de Jos, care ajunseseră să o siânjenească. Marele fapt cu adevărat nou de la începutul secolului al XVIII-lea este Austria. O Austrie care a reintrodus trei sute de mii de kilometri pătraţi de teritorii danubiene în circuitele europene şi care îi urmează Spaniei în rolul de tutore contestat al ţinuturilor din Italia şi al Ţărilor de Jos, fărâmiţate. Imperiul şi Italia aparţin, pentru tată: acum ea va fi salutară. Imperiul, prin suprafaţa şi structura sa, se înrudeşte cu Polonia. Totuşi, spre deosebire de Polonia, spaţiul german cuprinde mari unităţi teritoriale. Austria masivă, dar excentrată, Prusia, mai modestă, dar mai bine plasată, care pregătesc o organizare spaţială mai conformă nevoilor creşterii

economice.

Imperiul habsburgic s-a golit întruna, deşi încet, de puţina substanţă politică ce-i rămăsese după catastrofa demografică din 1630 – 1640 şi după pacea din Westfalia (1648). Tensiunea tradiţională Nord-Sud, pe un criteriu religios (Germania protestantă-Germania catolică) pe gustul Secolului Luminilor (eficacitate/ Lumini-obscurantism/imoralitate), nu uşurează supravieţuirea mitului imperial. Când Nicola-i emite judecăţi pe cât de severe pe atât de nedrepte asupra Bavariei, el exprimă un dispreţ al Nordului pentru Sud: „Bavaria este înţesată de mănăstiri şi de oameni ai bisericii, dar e cu totul lipsită de şcoli”; judecată nedreaptă, ca şi aceea pe care o va face, cu şapte ani mai târziu, în 1788, Risbeck. Germania catolică de Sud se răzbună, în felul şi în detrimentul ei, refuzând tot ceea ce se face în afară. Gellert, Kleist, Klopstock, Wieland, Lessing *, Kant şi tânărul Fichte nu sunt contemporanii ei. Eşti ispitit să vezi două spaţii-timpurii noncomunicante în planul culturii. Nordul, atras de Prusia, nu le iartă statelor catolice din sud faptul că privesc în direcţia Austriei.

Ceea ce mai rămâne din imperiu se prăbuşeşte la începutul secolului al XVIII-lea, sub motive diferite, Europei de? is populate. Fărâmiţarea lor politică, erodarea micilor state teritoriale se pretează la modificări. În imperiu se schiţează încă de pe acum rolul organizator al statului brandenburghez prusian. Dincolo de Oder, odată cu Polonia şi Rusia, începe lumea arhaică a statelor nebuloase, simple federaţii ale unor mari domenii, care lasă în afara curentelor de schimburi de produse şi de gândire nouă zecimi din populaţia lor.

greutatea unei Austrii devenite peste măsură de danubiană. „Între 1648 şi 1707, a existat o adevărată tentativă de politică economică imperială” (F. Dreyfus). Texte publicate între 1676 şi 1689, sub ameninţarea

franceză, au încercat să stabilească reguli comerciale comune, aplicabile totalităţii statelor teritoriale ale imperiului. Ingomar Bog riscă astăzi imaginea îndrăzneaţă a unui fel de pieţe comune. Dar Leibniz? El este contemporan cu Spinoza şi cu Locke. Spinoza a scris al său Tractatus în ajutorul cauzei pierdute a partidului republican; Locke este teoreticianul învingătorilor aşa-numitei Glorious Revolution, iar Leibniz, împăciuitorul, conciliatorul contrariilor, omul continuităţii infinitezimale, s-a luptat pentru imperiu, gândirea sa modelându-se pe temeiul unei sfidări politice. Leibniz este cel mai mare, dar el nu este singur: vreme îndelungată, juriştii se străduiesc să pună la punct o definiţie juridică a imperiului, împreună cu o pleiadă de jurisconsulţi ca Reinking, Seckendorff, Aramaus, Limnaus, Conting, Chemnitz, Pufendorf... şi Leibniz. Excentrarea danubiană a Austriei compromite visul imperial. Un partid ostil Austriei îşi strânge tot mai mult rândurile. H. Henniges, în ale sale Meditationes ad Instrumentum Pacis Caesareo-Suecicum (zece volume groase, apărute la Halle, în orbita Prusiei, între 1706 şi 1712), atacă constituţiile imperiale: „[...] Războiul de Şapte Ani accentuează conflictul juridic cu privire la imperiu. Pamfletele antiimperiale înfloresc, există chiar reeditări de opere antihabsburgice contemporane cu Războiul de Treizeci de Ani".

Dieta îşi are de acum înainte sediul la Regensburg, pe Dunăre, prea la sud, prea aproape de Austria. Ea este alcătuită din trei colegii: Colegiul electorilor, Colegiul prinţilor şi Colegiul oraşelor, Mainz, Trier şi Köln, cele trei oraşe ecleziastice renane; Saxonia, Brandenburgul, Palatinatul, Boemia. la care s-au adăugat Bavaria şi Hannovra. În mijlocul se

IU în 1789
MONARHIE AUSTRIACĂ în 1648
În 1789 PRUSIA BRANDENBURG în 1648
SAXONIA în 1648 în 1789 HANNOVRA EHH în 1648 în 1789 DANEMARCA frillllllll în 1648 mm în 1789 Limita imperiului romano-german – în 1648 În 1789
243
242

Această parte centrală a Europei a cunoscut, pe plan politic, cele mai mari schimbări. Franţa o avansat cu frontierele în vechiul culoar lotharingian-burgund. Austria a absorbit Europa danubiană smulsă de la turci. Un proces de regrupare în jurul câtorva state teritoriale mijlocii începe în mod timid în cadrul imperiului. A se vedea Saxonia, Danemarca, Hannovra care beneficiază de uniunea dinastică cu Anglia (cu începere din 1714; Bavaria, devenită electorat şi, mai ales, Brandenburg-Prusia. Acest proces de regrupare teritorială se suprapune procesului – ce are loc în profunzime – de recolonizare a vestului şi de colonizare a solului din est. Îndelungatele căutări ale secolului al XVIII-lea pregătesc adevărata explozie ce va avea loc în secolul al XIX-lea.

colului al XVIII-lea, Auerbach numără, stând de drept în Dieta prinţilor: „31 de prinţi ecleziastici, 39 de prelaţi, 59 de prinţi laici, 75 – 80 de conţi. La aceştia se adaugă Colegiul oraşelor, în care sunt reprezentate 52 de oraşe ale imperiului”. 269 de state sunt prezente în Dietă, dar toate statele ce se bucură de o independenţă de fapt nu sunt reprezentate aici. Cu începere din 1663, Dieta îşi ţine şedinţele în permanenţă, fără ca împăratul să trebuiască s-o convoace. În fruntea sa, directoratul imperiului este exercitat, cu drepturi depline, de către electorul de Mainz. În privinţa religiei, Dieta se scindează în două secţii: o secţie catolică, prezidată de electorul de Mainz, o secţie evanghelică, prezidată de electorul de Saxonia. Această

diviziune pune în lumină ciudatul anacronism al instituţiilor imperiale: imperiul este protestant în proporţie de 65%, Dieta este, în marea ei majoritate, catolică, împăratul şi reprezentanţii directoratului imperiului sunt catolici. Un publicist hughenot deplângea odinioară această situaţie: „Atâţia episcopi, atâţia preoţi şi atâtea călugăriţe au un cuvânt de spus în Colegiul prinţilor [...] încât aproape că îi sufocă pe protestanţi". Înţelegem nemulţumirea Nordului cu privire la o instituţie ce urmează modelul austriac.

La est, frontierele politice sunt nesigure, statul fiind slab. Imperiul, Polonia, neadaptate, sunt în declin. Cazul Suediei care, prin tradiţie, le este asociată, e foarte diferit. Suedia constituise, în secolul al XVII-lea, o mare balticum, mare suecicum. Aşezarea ei în Pomerania, la gurile Elbei, ale Weserului şi ale Oderului, avea un caracter comercial, aşezarea ei în Carelia, Ingria, Estonia, Livonia, purta o pecete colonială. Moartea lui Carol al XII-lea va fi despovărat cel puţin Suedia de această moştenire stânjenitoare. Tratatul de la Nystad (1721) contribuie la transformarea Suediei într-un stat naţional posedând, prin Finlanda, o vastă „frontieră" pionieră. Am văzut, în legătură cu atitudinea în faţa morţii, calitatea succesului suedez din secolul al XVIII-lea.

Prăbuşirea arhaicului imperiu baltic al Suediei sancţionează o realitate: înflorirea Prusiei, a Rusiei şi a Austriei. Constituirea Austriei, ca gigant continental, element-cheie al echilibrului european, se situează la nivelul anilor 1680.650.000 km² de la bun început, plus, în 1713, cele patru cincimi din Italia

(După V.-L. Tapié, Monarhii şi popoare de pe malurile Dunării, 1970 şi după Atlas istoric, Ed. Didactică şi pedagogică, Bucureşti, 1971, pentru zona sud-est europeană.) Această hartă încearcă să traducă amestecul etnic din Austria, de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, adică

dintr-o perioadă când statul compozit al habsburgilor nu cunoaşte încă această problemă. Aproape pretutindeni către est vedem dominaţia turcească. Europa secolului al XVIII-lea obţine ratele de creştere demografică cele mai ridicate în Ungaria (o creştere de aproape cinci ori).

30. SPAŢIUL DANUBIAN

HERIEGOVINA:

ffinirea

SERBIA V

teritoriu /: dihonii 171817391

VORARIBEF

VORDER05IERREICH

V / îi A

„///r/J + ssă

gkc-ím

(cedata

aw:] Maghiari BM Italieni iiihiii Germani kwwn Strbo-croaţi

V7777X Cehi Ucraineni

ţ-rm Slovaci Fa Sloveni IHFZIA 1 E Polonezi Romani

— >17 o SPOLONIAl-f-Vx

31. SCANDINAVIA ŞI MARE BALTICUM (După Grosser Historischer Weltatlas.) În spaţiul forestier aproape vid al peninsulei scandinave şi al scutului baltic, ajustările politice sunt numeroase şi importante în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Suedia, prelungită de „frontiera" sa finlandeză, îşi capătă forma definitivă abia în 1660. În timp ce împinge ansamblul Danemarca-Norvegia către vest, Suedia controlează un moment cvasitotalitatea coastelor baltice, sectorul de aprovizionare cu lemn spaniolă (115.000 km² din 143.000 km²) şi Ţările de Jos (25.000 km²), o armată permanentă de 150.000 oameni, finanţe în cea mai proastă stare. Este o construcţie strălucită, dar făcută în grabă, prea repede realizată, înglobând teritorii dens populate şi cu vechi tradiţii conşi

cereale al Europei dens populate de la vest. Fragilul imperiu transmaritim trebuie să-şi abandoneze prelungirile baltice în faţa presiunii victorioase a puternicului nucleu de populare rusesc. Pierderea Careliei, a Ingriei, a Estoniei, a Livoniei nu are mari urmări; mult mai gravă este anexarea Finlandei (1809), care disociază un spaţiu cultural de mult timp constituit în jurul unei limbi de cultură (suedeza literară) şi al unei credinţe care se exprimă în structurile originale ale unei Biserici (luterane episcopaliene).

tradictorii, şi 300.000 km² de teritorii coloniale urmând a fi populate şi organizate. Excrescenţele italiene şi cea belgiană slăbesc Austria. Reducerea teritoriului lor după tratatul de la

Aacnen (1748), este condiţia sine qua non a lucrării temeinice întreprinse de Maria Terezaj împreună cu Rusia, Prusia este, din punct de vedere statal, construcţia cea mai interesantă din secolul al XVIII-lea. Statul rus este ultimul venit din această jumătate de secol; construirea sa, făcută la repezeală, se întemeiază pe o simplificare decisivă: Rusia Ecaterinei a II-a este, încă şi mai mult decât Prusia sau decât Austria, o construcţie cu două etaje, o construcţie care se deosebeşte de Polonia. Polonia nu este decât o confederaţie de magnaţi, în timp ce Rusia este, la urma urmei, un „mic stat” care exercită o autoritate directă asupra a 2 milioane de oameni, într-un anume sens un mare electorat, care ar dispune de resurse pe care i le oferă proprietarii – cu zecile de mii – a 20 milioane de ţărani.

Să luăm deoparte lumea scandinavă – Suedia, Finlanda, Danemarca, Norvegia aparţin, de fapt, Occidentului –, lume cu contururi închise, bine delimitate. Austria, Prusia şi Rusia îşi împart Europa Orientală, ele presează asupra Poloniei-Lituania şi Turciei, împingând spre interior şi spre exterior o „frontieră” pionieră în mers.

Geografia politică a Europei estice, ce se constituie din punct de vedere statal mai târziu, fiind, prin chiar aceasta, mai simplă, nu oferă decât mari mase: Prusia, adunată în sine, limitată, solidă, profundă; Austria, bătrână deja printre mai tinerele state: Rusia, pământ dinamic, stingherită parcă de propriul ei spaţiu, puternică, îndepărtată şi barbară. Aceste tinere state sunt instabile şi revendică întruna noi spaţii. Creşterea şi reducerea distanţelor complică jocul echilibrului european.

La începutul secolului al XVII-lea, jocul era simplu: Franţa-Spania, având, în rezervă, micile state ale Europei protestante, împreună cu care făceau faţă împotriva puterii catolice a Spaniei (Olanda, nordul Germaniei, Anglia şi Suedia). 1680 – 1720: jocul se joacă în trei.

Franţa, Anglia, Austria. Franţa are la remorca ei Spania, redusă la peninsulă şi comunicând greu cu Indiile, Anglia se mai ajută cu Olanda, Austria, cu ceea ce poate din imperiu. Începând din 1689, totul este dominat pe continent de cearta franco-engleză, a cărei miză este un ansamblu de „frontiere" îndepărtate. Franţa densă, dar angajată, vrând-nevrând, pe continent, în jocul echilibrului european, pierde în cele din urmă terenul cucerit. Anglia rămâne stăpână, pe mare, a noilor „frontiere" ultramarine. Perioada 1776 – 1783 nu modifică substanţial verdictul pronunţat, la sfârşitul Războiului de Şapte Ani, în 1762 şi 1763. Jocul în trei se joacă pe această bază; apoi, începând din 1740, el se joacă în patru, Prusia adăugându-se Franţei, Angliei şi Austriei, şi, în cele din urmă, începând din 1756, în cinci, cu participarea Rusiei.

Acest joc este capital pentru Prusia, care îşi dublează miza între 1740 şi 1786; pentru Austria, care consolidează trei sferturi din fan tasticile sale cuceriri făcute între 1683 şi 1719; pentru Rusia, care va câştiga o parte din Rusia albă şi o largă deschidere asupra Azovului, Mării Negre şi Crimeii. Franţa, protejată de Europa mediană a statelor

mijlocii, nu mai riscă mare lucru. Nimeni nu-i mai contestă definiţia teritorială după 1713, monarhia administrativă nu are multe revendicări exterioare; cât priveşte Anglia, ea caută linişte şi bogăţii: să protejeze un echilibru politic împotriva primejdiei iacobite, care este, totodată, un refuz al extremităţilor, Scoţia, Irlanda, nordul Angliei, împotriva hegemoniei bazinului Londrei; să paralizeze Franţa pe mare, pe uscat, şi să-şi asigure astfel monopolul noilor frontiere de dincolo de mări.

Să ne întoarcem, în sfârşit, la adevăratele probleme şi, mai întâi, la cea a preţului: cât costă aceste inevitabile frecuşuri dintre teritoriile de margine ale statelor, apetitul binefăcător al tinerelor state care acumulează pământuri la est? întrebarea este legitimă. În lipsa unei cercetări făcute la timp, nu-i putem încă răspunde. Putem însă risca o aproximare grusso modo: armatele permanente, 500.000 de oameni la începutul perioadei noastre, 800.000 un secol mai târziu. Creşterea armatelor este mai slabă, în medie, decât cea a populaţiei. Soldatul din secolul al XVIII-lea este un tehnician bine antrenat; modelul său, în Prusia: grenadierii regelui Prusiei costă scump. Războiul din secolul al XVIII-lea este savant, inteligent, costul soldatului bine antrenat evită masacrul inutil. Excepţiile se află la est: armata masivă a ungurilor şi a ruşilor din Războiul de Şapte Ani are un iz dezagreabil, gen Wallenstein. Totuşi, ultimul cuvânt îl are de spus drill-ul regelui Prusiei: victoriile lui Frederic al II-lea sunt victorii ale inteligenţei asupra barbariei. Între secolul al XVII-lea şi perioada revoluţionară, secolul al XVIII-lea, domesticit, civilizat, apare ca o epocă în care preţul demografic al războiului a fost cel mai puţin costisitor. Pe celălalt taler al balanţei să aşezăm oare ceea ce aduc armatele cu ele? Ele sunt un factor de mobilitate socială, un front de difuzare a tehnicilor şi a ştiinţei; fapt evident pentru Franţa, şi încă şi mai evident pentru Prusia, armatele au jucat aici un rol

capital în promovarea socială, culturală şi intelectuală a unei părţi deloc neglijabile a populaţiei. Ele au întors către exterior toi felul de tensiuni, au dezarmat tulburări potenţiale. Alături de sângeroasele explozii social «din prima jumătate a secolului al XVII-lea secolul al XVIII-lea, în ciuda acelui motin di Esquiladle (1766) sau a revoltelor ţărăneşti din Boemia şi din Moravia (1770 – 1771 – 1775…) este un secol de pace interioară, plătită cu pre ţul unei catharsis obţinut printr-un război disciplinat ce se duce la frontiere. O cercetai comparativă va stabili, neîndoielnic, că secoli al XVIII-lea a reuşit, la un preţ relativ scăzut, o canalizare aproape perfectă a pulsiun lor agresive. Suedia este doar prea puţin stânjenită de marele război din Nord, recordurile creşterii demografice sunt contemporane, aproape pretutindeni, cu două dintre cele mai itiari conflicte ale secolului al XVIII-lea, cu războiul pentru succesiunea la tronul Austriei, şi cu Războiul de Şapte Ani. Statul Luminilor, în căutarea unui echilibru european, îşi câştigă, cu siguranţă, procesul, la tribunalul istoriei cantitative: eficacitate, rentabilitate; departe de a le stingheri trecerea, rivalităţile dintre state vor fi fost, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea – să fim de acord în această privinţă cu D.S. Landes – un factor de emulaţie, o condiţie prealabilă unui take off.

Gândirea politică

Gândirea Luminilor din secolul al XVIII-lea pune la loc de cinste statul, în măsura în care este o gândire politică-Filosofia naturală mecanicistă s-a născut dintr-o extindere analogică paradoxală: aplicarea la natura creată de Dumnezeu a tehnicilor, metodelor şi reţetelor artei inginereşti a Renaşterii. Societăţile umane, în raporturile lor organice complete, nu sunt oare, la rândul lor, susceptibile de aceeaşi analogie a fiinţei? Ne putem oare imagina că burghezii metodici şi conştiincioşi, eliberaţi de griji prin creşterea rentei şi prin diminuarea profitului,

asociaţi la gestiunea treburilor publice, ajunşi la un gen de viaţă aristocratică, rezistă la tentaţia de a supune datul social metodelor afirmate şi rafinate în sectorul filosofiei naturale? Diviziunea dintre ordinea socială şi ordinea naturală este, la limită, cu neputinţă de susţinut. Gestiunea cetăţii s-ar sustrage ea oare acelui imperium al raţiunii? Analogia ontologică prin care Dumnezeu îi dă omului putere asupra naturii nu-şi află ea oare punctul de inserţie în social, în domeniul cetăţii, al instituţiiloral raporturilor de ordine, al politicii 1.

BIBLIOTECA – CINTRAU – „fcivi & SITAfa U-UjaArOC, e; nza de conştiinţă europeană este, în primul rând, aplicarea demersurilor revoluţiei şti – inţifice la sectorul rezervat până atunci unui comportament tradiţional, în ciuda propunerilor «lui Machiavelli şi Bodin; evidenţa raţională şi seducţia exercitată de ideile clare, căutarea legalităţii în observaţia metodică a aparenţelor, iată calea fiilor lui Descartes şi a fiilor lui Bacon.

Secolul al XVIII-lea îşi are gânditorii săi» ei aparţin cu toţii generaţiei de la sfârşitul se –, colului al XVII-lea: Locke, universal recunoscut, Spinoza, renegat şi temut, Leibniz, maestrul gândirii germane. Primul moare Spinoza, în 1677; Locke, în 1704; Leibniz moare ultimul, în 1716. Aceşti oameni au jucat sau au vrut să joace un rol politic. Oricum, gândirea lor este o gândire practică, lucru aproape la fel de evident chiar şi pentru Spinoza. Aparţinând unei minorităţi etnice şi religioase greu tolerate – cu excepţia Amsterdamului *, adevărat refugiu sub acest raport –, minoritar al minorităţii, ameninţat chiar înăntrul propriului său grup, Spinoza a resimţit şi a apreciat profund privilegiul de a trăi în Olanda, sub Ocârmuirea fraţilor de WitL S-au purtat discuţii nesfârşite în privinţa amplorii, modalităţilor şi naturii interacţiunilor dintre operă şi mediul înconjurător. Un lucru este sigur: cele două tratate politice reprezintă jumătate din opera

filosofului, iar Tractatus. theologico-politicu. s, apărut în 1670, este singura lucrare publicată pe când autorul era în viaţă. Este o chestiune secundară dacă cel de al doilea tratat, postumul Tractatus voliticus, este sau nu direct influenţat de drama din 1672, fiind apologia pasionată a fraţilor de Witt, cum presupune Gebhardt. Spinoza învaţă, în felul său, lecţia pe care i-o dă istoria aşa cum o cunoaşte el, în pragul secolului erudiţiei, şi anume lecţia unor evenimente petrecute în Olanda şi pe care el le-a trăit intens. Exercitarea liberă a gândirii constituie scopul superior al cetăţii; însuşi subtitlul acelui Tractatus din 1670, tratat despre autorităţile teologice şi politice, propune acest principiu: „unde sunt făcute mai multe demonstraţii ale acestei teze: libertatea de a filosofa nu ameninţă nicio fervoare adevărată şi nici pacea din sânul comunităţii publice. Dimpotrivă, suprimarea ei ar aduce după sine nimicirea păcii şi a oricărei fervori”. Admirabilă pledoarie pro domo: minoritar, mereu întrucâtva ameninţat, dar materialmente asigurat datorită profitului comercial acumulat de generaţia precedentă şi devenit rentă, într-un secol al rentei, Eşpinoza propune, pentru prima oară, ca scop suprem al cetăţii, această formă nepreţuită a fericirii individuale: libertatea absolută de a gândi, de a publica, de a se exprima, de a convinge, de a scrie.

„În liniile sale cele mai accentuate, poziţia lui Spinoza este netă: democraţia, sau guvernarea exercitată de către popor, ar fi regimul cel mai simplu, cel mai natural, cel întemeiat cu adevărat pe raţiune. În sprijinul demonstraţiei teoretice ni se oferă exemplul statului evreilor […] în lipsa acestei forme, vor fi socotite drept acceptabile regimurile în care exercitarea puterii a rămas colectivă, fără ca, în mod riguros, exercitarea puterii să fie concepută aici conform regulilor unei guvernări exercitată de tot poporul. Provinciile Unite şi, mai ales, provincia

Olandei – cu regenţii săi – răspundeau, în experienţa cea mai imediată, acestei definiţii largi a statului liber" (Madeleine Francis şi Robert Misrahi). Duritatea, ar trebui mai curând să spunem ura, care răzbate din acest text: iată ce frapează în primul rând, în ciuda întorsăturilor greoaie ale frazelor latineşti. Voltaire, şaizeci de ani mai târziu, este superficial, aproape timid, în criticile sale. „Dacă oamenii ar avea puterea de a-şi organiza împrejurările vieţii conform propriilor lor intenţii, sau dacă hazardul le-ar fi totdeauna favorabil, ei nu s-ar mai afla pradă superstiţiei [este prima frază din prefaţa lui Tractatus] […] Dimpotrivă, ei iau drept răspunsuri dumnezeieşti delirurile imaginaţiei [este aici acea ură a imaginarului obişnuită în secolul al XVII-lea], visele şi câte alte prostii copilăreşti […] Superstiţia este mijlocul cel mai sigur la care poţi recurge pentru a conduce masele […] bineînţeles, marele secret al regimului monarhic şi interesul său vital constau în faptul de a domina oamenii, travestind sub numele de religie teama prin care sunt ţinuţi în frâu; astfel încât ei se luptă pentru servitutea lor ca şi cum s-ar lupta pentru mântuirea lor, şi nu cred că se înjosesc, ci, dimpotrivă, că fac un lucru vrednic de cinstire, când îşi răspândesc sângele şi îşi sacrifică viaţa pentru a se pune în slujba actelor de bravadă ale unui singur individ. În schimb, într-o republică liberă, nimic mai rău decât o asemenea comportare nu ar putea fi imaginat sau întreprins; căci libertatea generală nu admite ca judecata individuală să fie asaltată de prejudecăţi sau supusă vreunei constrângeri oarecare".

Scris în 1665, publicat în 1670, în momentul de culme al Olandei patriciene, când se arată la orizont întoarcerea posibilă a partidei orangiste, duşmană a creştinilor liberali, aliaţii tactici ai lui Spinoza – cum să nu fim sensibili la interacţiuni? –, primul Tractatus este de neînchipuit în afara Olandei. Spinoza este însă altceva. Să

notăm doar că reflecţia sa, ca şi reflecţia secolului al XVIII-lea, îşi are originea într-un ansamblu de date politice. Din realitatea timpului său, ea desprinde fundamentul logic al unei folosiri concrete a politicii în sânul unei forme concrete de stat. Ceea ce este adevărat cu privire la primul Tractatus rămâne încă şi mai adevărat cu privire la cel de al doilea. „În realitate, Tractatus politicus este o lucrare încă mai teoretică şi mai obiectivă decât Tractatus theologico-politicus. Numeroasele aluzii la istoria ebraică au dispărut, nefiind înlocuite decât prin scurte aluzii, implicite fie istoriei Olandei, fie istoriei Europei din acea vreme [...] din primul Tractutus [...] Spinoza reia teza centrală: printre ocârmuirile sub care oamenii trebuie să trăiască, cea mai bună este democraţia. În lipsa ei, sunt de apreciat calităţ-le oricărei ocârmuiri colective care să amintească, pe cât e cu putinţă, în practică, de democraţie [...]: în Tractatus theologico-politicus, autorul vorbea, la modul istoric, de regimul popular, din care decurgeau celelalte regimuri, prin degradare progresivă. În Tractatus politicus, el analizează mai întâi regimul în care persoana suverană este un individ uman, pentru a se ridica, după o serie de condamnări subiective, mai întâi la guvernarea de către o parte a poporului minoritar, apoi la guvernarea exercitată de întregul popor [...]" (Madeleine Francis).

Să ne întoarcem la subtitlul celui de al doilea Tractatus; el pare a rezuma programul politic al gândirii Luminilor din prima jumătate a secolului al XVIII-lea; este un program individualist de eliberare, modest şi totodată ambiţios: „Tratat despre autoritatea politică, al cărui obiect constă în a arăta care ar trebui să fie instituţiile într-o societate de formă monarhică – şi, de asemenea, în cea condusă de o elită –, dacă vrem ca regimul să nu degenereze într-o tiranie şi ca pacea şi libertatea cetăţenilor să fie puse la adăpost de orice primejdie [...]".

Întreaga viaţă a lui Lockej, acest fiu de negustor care

a ezitat între a fi preot anglican sau medic, stă sub semnul politicii. Ca medic particular al lordului Ashley, conte de Shaftesbury, şi-a întovărăşit stăpânul în Franţa (în 1672, între 1675 şi 1679). Partizan al adversarilor absolutismului catolicizant, Locke mai trăieşte încă cinci ani, între 1684 şi 1689, în exil politic; el se întoarce odată cu prinţul

De Orania şi cu Glorious Revolution. Noul regim îşi recunoaşte datoria faţă de el, făcându-i propunerea măgulitoare de a fi ambasador pe lângă electorul de Brandenburg, propunere pe care o refuză pentru motive de sănătate.

Cele mai multe dintre operele sale sunt politice, căci răspund unor probleme politice, în afară de Anatomică (1668) şi de Arte medica (1669), i se datorează o culegere de cugetări inspirate de situaţia religioasă din Anglia sub Restauraţie. În Sacerdos, în anodinele Cugetări asupra Republicii romane, este vizat în mod evident înaltul cler anglican aliat cu partida prerogativelor regale. De la întâmplător (Actul de uniformitate anti-dissent al lui Carol al II-lea), se trece pe nesimţite la generalităţi. Infaillibilis scripturae interpres non necessarius spune totul încă din titlu: Biblia şi numai Biblia, titlul conţinând întreg programul radicalismului protestant din secolul al XVIII-lea. Eseul despre toleranţă (1666) limitează beneficiul toleranţei la nonconformiştii protestanţi, beneficiu de la care catolicii sunt în mod firesc excluşi, în numele interesului statului. Cât priveşte Eseul asupra înţelegerii, punct de plecare, în secolul al XVII-lea, al oricărei teorii asupra cunoaşterii, nu s-a născut el oare, dacă dăm crezare mărturiei lui James Tyrrell, din problemele practice de politică religioasă? în conversaţiile pe care le poartă în iarna 1670 – 1671 cu James Tyrrell şi cu David Thomas, Locke îşi va fi dat seama că „principiile moralei şi religiei revelate” (iată deja acel quid al moralei) nu pot fi solid stabilite înainte de a „examina propria noastră

capacitate şi de a vedea ce obiecte sunt la îndemâna noastră sau o depăşesc”. Kant, care situează cele mai înalte speculaţii ale fiinţei în prelungirea evidenţelor raţiunii practice, fondând o ontologie cu ambiţii duse pe certitudinile experienţei morale, procedează în acelaşi fel.

Aşadar, filosofia politică a lui Locke stă la baza Eseului asupra înţelegerii, şi nu Eseul asupra înţelegerii, la baza analizei sale politice.

„Locke a luptat [...] împotriva teocraţiei anglicane [...] contra celor două teze solidare: puterea regelui este o putere absolută şi de drept divin; puterea regelui este o putere spirituală şi totodată temporală, ea are dreptul să impună naţiunii o credinţă şi o formă de cult” (Brehier). Acest corolar este cu deosebire primejdios: aplicat fără reţinere, el este capabil, poate, încă o dată, ca pe vremea lui Laud, să distrugă echilibrul instabil pe care se întemeiază pacea socială engleză. În aceste condiţii, este de un interes primordial să se blocheze cât mai curând logica infernală a absolutismului englez, care ameninţă clipă de clipă pacea publică şi echilibrul corpului social. Puterea regală apare în acest sistem „ca un dat ce nu poate fi pătruns prin analiză, ca un mister”. Pentru a critica puterea teoriei regale, Locke pune la punct metoda care-i va sluji mai târziu la redactarea Eseului asupra înţelegerii: ideile complexe trebuie descompuse în factori simpli. Înainte de a ataca ideile înnăscute în ansamblul lor, Locke s-a exersat luând drept ţintă puterea regală. Spre deosebire de Spinoza (mult mai pătrunzător), Locke nu recurge la istorie. Ideea pactului social este curentă la sfârşitul secolului al XVII-lea. Statul social nu este natural, această prejudecată subîntinde şi justifică paranteza carteziană. Mai târziu se cuvine a se studia ce este omul în stare naturală. Locke refuză cu hotărâre tezele lui Hobbes (1588 – 1679). Oare redutabilul cinic nu a fost teoreticianul unei puteri absolute, al unei puteri absolute

întemeiată pe o construcţie raţională a societăţii, „de unde poate fi dedusă consecinţa că orice revoluţie este nelegitimă”? Hotărât lucru, în pragul secolului al XVIII-lea se scrie în termeni politici. Locke, desigur, înclină către teza dreptului oamenilor: o lex insista raţioni, o lege morală naturală se impune înaintea pactului. Drept natural, Locke admite dreptul de proprietate (reluat de Jefferson în 1776 în Declaraţia de independenţă) întemeiat pe muncă, deci strict limitat la întinderea de pământ pe care o poate lucra pater Jamilias. Deoarece Locke refuză ideile înnăscute, el va trebui să demonstreze regulile justiţiei: empirist şi creştin, el se sprijină pe Dumnezeul din Biblie} „Nu vei fura [...] Îţi vei cinsti tatăl şi mama [...] pentru ca zilele tale să fie multe la număr [...]”, aceasta fiind singura poruncă urmată de o sancţiune imediată. „Pactul social” al lui Locke este un contract foarte limitat, el nu creează niciun fel de drept nou, „el este un acord între indivizi care se reunesc pentru a folosi forţa lor colectivă întru executarea acestor legi naturale, renunţând să le execute prin propria lor forţă”. Astfel se află justificată practica tradiţională engleză pe care dinastia Stuart, după dinastia Tudor, se înverşunează să o combată. Concepţia pur nominalistă şi utilitară a lui Locke limitează în mod riguros puterea civilă. Dar ea fondează în mod desăvârşit, într-o ţară protestantă, în Biblia Kingdom, o putere cu atât mai mare cu cât este mai restrânsă. Cetăţeanul nu datorează supunere puterii decât dacă aceasta acţionează în conformitate cu legile permanente şi nu în conformitate cu hotărâri improvizate. Există deci o putere legislativă. Dreptul natural de proprietate îi interzice suveranului să perceapă un impozit care nu ar fi consimţit. Iată, filosofic fondat, controlul parlamentar de neclintit pe care Carol al II-lea şi Jack al II-lea, ştiind ce soartă îi fusese rezervată lui Carol I, n-au îndrăznit niciodată să-l eludeze. Între supuşi şi rege, pactul este

bilateral. Dreptul la revoltă este sancţiunea prin care poporul pedepseşte violarea pactului social.

Locke aduce justificarea teoretică a aşa-numitei Glorious Revolution compartimentate din 1688. El dă, de asemenea, un fundament teoretic acelei practici engleze controlate de complexa diversificare a protestantismului englez. Nu e vorba aici, ca în Franţa, sau în Italia (sau, mai târziu, în Austria lui Iosif al II-lea), de limitarea încălcării unei puteri civile de către o putere spirituală autonomă – Biserica Angliei se intitulează „Biserica protestantă din Anglia, stabilită prin lege" –, ci de fixarea limitelor care arată până unde poate să meargă această legislaţie. Locke va încerca deci justificarea teoretică a toleranţei, de două ori limitată în practica whig, toleranţă în cadrul acelei Biblii Kinqdomăuveranul nu poate interveni în credinţa supuşilor săi, „în afară de cazul când această credinţă se exprimă prin acte contrarii scopului societăţii politice" i papismul care încurajează – ceea ce aminteşte de complotul unor catolici împotriva lui Jack I şi a Parlamentului (1605)

Intervenţia unei ocârmuiri străine, ateismul, adică refuzul unui Dumnezeu al Revelaţiei biblice interpretată în sens restrâns sau mai larg (de la fundamentalism până la liberalismul extremist, trecând prin toate nuanţele ortodoxiei), de vreme ce Dumnezeu, şi numai el, avantaj sau fragilitate a ineismului –, fundamentează aceste drepturi naturale pe care societatea politică le are drept scop şi pe care ea este justificată să le apere. Chiar dacă, la Locke, refuzul istoriei şi artificiul contractului social ne apar ca opunându-l într-o oarecare măsură lui Spinoza, este neîndoielnic că gândirea lui Locke decurge din observarea practicii engleze, că ea oferă partidului whig un corp de doctrină sistematic.

Trecerea foarte extinsă de la practica politică engleză la teoria globală a cunoaşterii, atomism mental al

reducerii gândirii la datul simplu, duce la construirea unei filosofii care nu mai este în relaţie cu o idee ştiinţifică a universului, ci cu datul unui ansamblu şi al unei practici instituţionale. Locke ne permite astfel să măsurăm întinderea, consecinţele şi primejdiile pătrunderii noilor demersuri în interiorul parantezei carteziene.

Luteranul Leibniz (1646 – 1716) este de departe cel mai mare dintre cei trei, chiar dacă influenţa sa este mai mică. El devine în 1670 consilier la Curtea supremă a Electoratului catolic din Mainz. Trimis cu o misiune în Franţa în 1672, se întoarce în Germania, după o şedere în Anglia şi în Olanda, devenind bibliotecar al ducelui de Hannovra. Neasemuit matematician, cel mai mare, poate, din vremea sa – modul în care formulează el calculul infinitezimal îl depăşeşte cu mult pe cel al lui Newton –, el îşi petrece o parte din viaţă reconstituind sursele istorice ale Casei de Braunschweig (Scriptores rerum brunswi censium illustraţioni inservientes, 1701…). Îi datorăm înfiinţarea în 1682, la Leipzig, a unor Acta eruditorum. Viziunea politică a lui Leibniz o depăşeşte cu mult pe cea a lui Spinoza şi pe cea a lui Locke. Totuşi, nimeni nu poate nega inserţia istorică profundă a acţiunii sale. El a străbătut imperiul şi Europa pe vremea primejdiei turceşti, a evaluat ameninţările ce pot lua naştere din divizare; a încercat, pentru a le combate, o rezolvare prin pacea religioasă, prin unirea întregului imperiu şi a creştinătăţii. Această unire nu putea fi concepută de atomismul simplist al lui Locke. Leibniz răspunde: combinatorie, monadă, infinitism. Gândirea lui Leibniz a abordat problemele fundamentale ale vremii sale. Fără a renunţa câtuşi de puţin la tradiţia aristotelică, păstrând totodată cuceririle gândirii carteziene, Leibniz depăşeşte contradicţiile universului infinit. În istoria gândirii, calculul infinitezimal marchează o etapă aproape la fel de importantă ca şi Discursul cartezian. Prin chiar aceasta, gândirea lui

Leibniz este susceptibilă să abordeze probleme politice de o complexitate mult mai mare. În dorinţa sa de ordine şi de depăşire combinatorie, el n-a separat niciodată destinul politic al nebuloasei germane şi al creştinătăţii sfâşiate, de dificultăţile izvorâte din prodigioasă sporire a cunoştinţelor.

Republica Olandei, monarhia temperată îndreptându-se către gloriosul compromis din 1688, micile state germane şi contradicţiile izvorâte din retragerea creştinătăţii din faţă realităţii tangibile a statelor teritoriale: toate acestea se află în centrul preocupărilor gânditorilor din secolul al XVIII-lea. Oare exagerăm dacă spunem că realitatea politică a anilor 1680 – 1690 este, în raport cu gândirea Luminilor, ceea ce arta inginerului hidrograf şi astronomia, după Tycho Brahe, sunt în raport cu epoca revoluţiei mecaniciste, între 1620 şi 1650? În jurul anilor 1670 – 1680, statul a pătruns în inima reflecţiei teoretice, de unde nu mai iese.

De-a lungul primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea, modelul englez este înfăţişat întruna Franţei, de către cei mai mari: Voltaire şi Montesquieu. Partidul filosofilor nu refuză sistemul politic francez. El află suficient sprijin la nivelul consiliilor; de la Regener la Choiseul, trecând prin fraţii D'Argenson şi prin Malesherbes, în măsura în care a cucerit oraşul, adică marea burghezie pariziană, pe cale de a se înnobila; el are, astfel, o puternică influenţă asupra statului, oferind puterii o alianţă tactică împotriva rezistenţei cadrelor medii din administraţie, legate încă, din inerţie, de atitudini controlate de mentalităţi ale secolului al XVII-lea. Propunerea engleză indică cel mult o tendinţă. Tractatus theologico-politicus este mai curând citat decât folosit. Abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu Contractul social, se deschide o a doua etapă în relaţiile dintre gândirea politică a Secolului –.» lll Xllul şi stat. În ciuda ascuţişului unei polemici cotidiene,

Voltaire este în prea mare măsură istoric pentru a ceda, în politică, tentaţiei „teoretico-deductive”, prea istoricist şi prea angloman pentru a porni de la o construcţie a priori. Să nu cădem într-un echivoc. Apriorismul lui Locke este un fals apriorism. Poziţia acestui revoluţionar, din punctul de vedere al continentului, este eminamente conservatoare. Apriorismul lui Locke, artificiul contractului, decurge în i-ealitate dintr-o voinţă de justificare a posteriori. Scopul său: să consolideze ceea ce a fost dobândit şi să completeze opera aşa-numitei Glorious Revolution. Voltaire este Locke şi Anglia; Voltaire este totodată secolul lui Ludovic al XIV-lea, monarhia administrativă colbertiană animată de un personal (miniştri şi intendenţi) pătruns de ideile zilei. Este Descartes redus la metodă, fizica lui Newton, toleranţa faţă de adepţii religiei populare, deismul, morala şi religia naturală. Voltaire – burghezia alcătuită din magistraţi şi din oameni de afaceri (prin afinitate electivă) – nu are nevoie decât să fie protejat împotriva pretenţiilor arhaice ale ducilor de Rohan; monarhia administrativă, ascultând de Luminile raţiunii, îi satisface nevoia de ordine şi de eficacitate. Ea asigură îmbogăţirea elitei, protejează libertatea de gândire împotriva obscurantismului mulţimii, primatyl elitei luminate asupra masei ce se află încă pradă unei cunoaşteri tradiţionale, fanatismului, superstiţiei. Montesquieu reprezintă o nuanţă capitală. Spiritul legilor este opera unui Locke care şi-ar fi extins câmpul de observaţie la totalitatea timpului istoric şi a universului, aşa cum pot fi ele concepute de către o cunoaştere socială nouă. Montesquieu propune Europei două modele: modelul englez, greu de exportat, sau o monarhie administrativă asigurată de întărirea corpurilor intermediare, întărire schiţată în contrarevoluţia avortată a Regenţei.

Nicio notă falsă nu se percepe înainte de 1762. Reflecţia politică a Secolului Luminilor este eficace în

măsura în care ea acceptă existentul, în măsura reformismului său moderat, empiric; chiar când pare a încerca să-l disimuleze, ea porneşte de la un model izvorât din observarea raţională a unei realităţi politice şi sociale complexe. După 1762, Rousseau reia, cu mult mai multă forţă, ipoteza Contractului. Mai e nevoie să amintim că şi el îşi are modelul implicit, şi anume pe cel al cetăţii Geneva? Superficial, Rousseau este, în raport cu Geneva, în relaţia pe care o are Locke cu constituţia tradiţională engleză, pe care o au Voltaire, cu secolul lui Ludovic al XIV-lea, sau Montesquieu, cu contrarevoluţia din vremea Regenţei. Dar analogia este superficială; modelele implicite ale lui Locke, Montesquieu şi Voltaire sunt, dacă vreţi, modele operaţionale, modelul genevez de democraţie directă este legat de un arhaism, de o supravieţuire într-un sector în care contingenţele istoriei au adus cu ele o ratare a statului teritorial mare sau mijlociu. Prin chiar aceasta, modelul lui Rousseau este nerealist, revoluţionar, dacă îl aplicăm Europei concrete a celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Venind după culmile atinse de rigoarea ştiinţifică a lui Montesquieu, el întoarce gândirea politică europeană către utopie, către o utopie utilă, care va servi drept mijloc de expresie revendicărilor premature ale unei gândiri obscure şi retrograde în raport cu evoluţia. Arhaismul şi profetismul verbal, vehiculate de modalitatea franceză a necesarei revoluţii burgheze se datorează, în parte, lui Rousseau. În breşa deschisă de Contractul social, o gândire regresivă şi recesivă împovărează gândirea Luminilor cu un curent utopic reprezentat de Gabriel Bonnot de Mably (1709 – 1785), fratele lui Condillac: „Comunism, suprimarea proprietăţii individuale, o educaţie menită să pregătească poporul în vederea egalităţii tuturor, simplificarea religiei, predarea moralei de către stat”, iată print cipiile unei opere care se afirmă treptat în Convorbirile lui Phoción despre raportul

dintre morală şi politică (1763) şi, mai ales, în Lei gistaţia sau Principiile legilor (1776). În momentul când economia engleză se pregăteşte să facă saltul decisiv, acest curent utopic, excrescenţă veninoasă pe ramura teoretico-deductivă a constructivei reflecţii politice a Secolului Luminilor, apare ca o orientare retrogradă. 4 Diderot reprezintă destul de bine politica Enciclopediei: o reflecţie oarecum limitată asupra naturii şi structurii statului, asupra pragmatismului gândirii Luminilor. Diderot a fost stipendiat de Ecaterina a II-a. Maupertuis, La] Mettrie, Grimm, Helvetius şi a fortiori Voltairej în generaţia anterioară, se bucuraseră de mult mai multă libertate în serviciul lui Frederic al II-lea. În ultimii ani de viaţă, după şederea forţată din 1773, Denis Diderot îşi va pierde în parte speranţele. Timpul proiectelor frumoase luase sfârşit (Memoriile scrise pentru Ecaterina a II-a). I se va întâmpla să se simtă oarecum frustrat, să facă dovadă de clarviziune şi să-şi arate unele deziluzii. Dacă ne-am opri aici, ar însemna că am rămâne la suprafaţa lucrurilor. Diderot este Diderot, dar alianţa dintre Enciclopedie şi despotismul luminat, pe care o pecetluieşte prin căsătoria sa „mistică" cu Marea Ecaterina, ca şi alianţa, mult mai demnă, a lui D'Alembert, cu Frederic al II-lea, corespund unei realităţi profunde. Statul există, el este una dintre marile realităţi ale Europei, una din cheile măreţiei şi eficacităţii sale. Filosofia Secolului Luminilor este o filosofie a naturii sociale, ea refuză o sistematică imposibilă în favoarea unei acţiuni practice imediate. Personalul statului este, din punct de vedere social, şi în ceea ce priveşte esenţialul, de partea „Partidului". Sau este cu adevărat, ca în Anglia şi în Franţa, de acord cu trei sferturi dintre noile idei, sau, ca Frederic al II-lea şi Ecaterina, pentru raţiuni tactice de eficacitate, lasă impresia că se înscrie printre noii adepţi. Între stat, aşa cum este el, şi programul gândirii Luminilor există o coincidenţă de obiective, în ceea ce priveşte

esenţialul şi pe termen scurt. Elita filosofilor statului trăieşte la vest; ei sunt de expresie franceză sau engleză. Filosofii care vorbesc latina sau germana sunt adevăraţi filosofi. Înainte de Kant şi de Fichte, politica nu a fost niciodată obiectul meditaţiilor lor. Nu peste mult se va afirma gândirea sistematică a lui Hegel. Chiar dacă uneori se arată rezervaţi cu privire la modelul monarhiei administrative franceze, pe care vor să-l modifice prin anumite practici engleze, filosofii de expresie franceză sunt pe deplin în serviciul ideologic al despotismului luminat: pentru că acesta îşi exercită puterea în altă parte, asupra Europei periferice, a unei Europe a creşterii, a fi în serviciul său înseamnă a urmări obţinerea unei recuperări, scopul său fiind mai mult economic decât social, mai mult administrativ decât politic. Dar gândirea Luminilor nu se preocupă de aceste implicaţii, mulţumindu-se cu aparenţele. Gândire pragmatică, reformistă, alianţa dintre filosofia Secolului Luminilor şi despotismul luminat nu trebuie să ne mire: ea rezidă în natura profundă a lucrurilor.

Anglia şi Franţa. Periferia.
Despotismul luminat
265
12 – c. 62

Două modele politice, două forme de stat domină istoria politică a Secolului Luminilor: monarhia temperată engleză, statul modificat în adâncime de către Glorious Revolution, Anglia lui Locke şi a lui Gregory King, curând Anglia practicii accidentale şi logice a Cabinetului, Anglia marelui comerţ triumfător, a noii agriculturi, a canalelor, a primelor maşini; monarhia administrativă franceză ajunsă la per

ui lui Ludovic al XIV-lea datorită oamenilor lui Colbert. Modelul francez suferă de relativa lui vechime. Modelul englez este cel al unei Anglii de după 1688 şi, mai

ales, de după 1714, când conjunctura hannovriană introduce şi întăreşte o practică a Cabinetului. Să nu ne lăsăm înşelaţi de aparenţe: opoziţia Franţa-Anglia este un joc şcolăresc francez şi englez, chiar mai mult francez decât englez. Odată cu existenţa unei Europe periferice, nuanţa se estompează. Modelele francez şi englez sunt modele ale eficacităţii; mai e nevoie să precizăm că e vorba de monarhiile unor state eficace, care se sprijină pe finanţe sigure, pe o flotă invincibilă şi pe cele mai puternice dintre armatele permanente?

Insularitatea britanică nu mai acceptă alt model decât pe cel pe care şi-l oferă ea însăşi. Iredentismul iacobit poate fi interpretat ca un refuz al dominaţiei engleze, refuz al periferiei celte (Scoţia, Irlanda nord-vestul Angliei), într-o perspectivă de secţionai division, ca un fenomen de subdezvoltare relativă, punând în lumină diferenţe de creştere. În Franţa există o prea mare tendinţă de a minimaliza importanţa primejdiei iacobite: să ne amintim de amploarea mişcării din 1715, de persistenţa temerilor în 1722, de privirea anxioasă îndreptată multă vreme către Scoţia, Irlanda şi continent. O parte dintre combinaţiile politice continentale ale Cabinetului răspund unei aproximări – poate excesive – a unei primejdii reale. Da, secolul lui Hobbes a trecut, acel secol care propunea implicit dinastiei Stuart exemplul absolutismului francez. Gândirea politică engleză nu mai află exemplu decât în ea însăşi, sau, eventual, în experienţele constituţionale ale liberei şi plasticei Americi.

Dar Franţa? Gândirea ei politică oscilează între Anglia şi un trecut apropiat. Monarhia, da, dar în plin secol al lui Ludovic al XIV-lea; Voltaire preferă eficacitatea şi guvernarea burgheză, Enciclopedia manipulează mitul lui Henric al IV-lea, Montesquieu are o slăbiciune pentru formele nedesăvârşite din secolul al XVI-lea, modelul englez este propus din vârful buzelor, Montesquieu l-a

demontat în Spiritul legilor. Un ansamblu instituţional este dictat de un mediu înconjurător: determinismul geografic al lui Montesquieu este naiv, desigur, şi constrângător, impus de dinamica istoriei. Un model nu se copiază deci. Anglia oferă exemple, modelul englez este englez, valabil numai pentru Anglia, strălucita reuşită britanică poate doar să-i inspire în mod util pe legislatori şi magistraţi. Gândirea politică franceză caută pentru monarhia franceză soluţii franceze; ea este eficace, deci modest reformistă: oare intendenţii Secolului Luminilor n-au transformat provinciile franceze într-un loc deschis unor experienţe fecunde?

Franţa şi Anglia sunt, la rândul lor, modelul universal al restului Europei, constituită ca o enormă periferie, conştientă de întârzierea sa, provincie a unei metropole bicefale. La periferia orientală sau meridională a Europei, acest bipolarism de fapt nu situează Franţa şi Anglia pe acelaşi plan al reprezentărilor. Prioritatea acordată în Franţa experienţei engleze este un semn de dezvoltare. În afara axei mediane a Europei eficace, rari sunt cei care preferă nuanţa engleză nuanţei franceze. Ideea monarhiei administrative a lui Ludovic al XIV-lea revine întruna sub pana lui Frederic al II-lea. Italia multiplă, Spania în curs de unificare, Maria Tereza, la Viena, cu toţii îşi îndreaptă gândul către Versailles. Europa de Răsărit suferă încă, în secolul al XVIII-lea, de o nedesăvârşire a statului; puţini sunt cei care, la nivelul elitei – dar numai elita este susceptibilă, în Europa de Est, să gândească în termeni de stat –, nu ştiu bine acest lucru. Limitarea prerogativelor regale, unic motor al construcţiei administrative, este un flux; pentru a o voi, trebuie mai întâi să fie realizată împărţirea wiiayid faţa de modelul englez este o atitudine franceză. Periferia europeană nu este izocronă cu centrul său de iradiere. Nuanţa de arhaism din modelul francez îl face mai atrăgător şi mai accesibil.

Trimiţând pentru amănunte la Europa Clasică şi, mai ales, la Civilizaţia Vechiului Regim de Albert Soboul, ne vom mărgini să subliniem câteva trăsături ce ne par esenţiale. Statul englez s-a transformat profund la vârf, între 1688 şi 1720 – 1730. Coroana, slăbită în mod primejdios, îşi recapătă o parte din autoritate după 1760, datorită strălucitei personalităţi – cel puţin la început – a lui George al III-lea; totuşi, guvernarea exercitată de Cabinet este dobândită în mod ireversibil. Ea asigură, mai mult decât or funde, dominaţia asupra statului a unei clase conducătoare constituite prin asocierea – aflată într-un echilibru uneori delicat – marilor proprietari funciari şi a marilor comercianţi. Manufacturierii, ieşiţi din pătura de sus a clasei mijlocii, sunt reprezentaţi provizoriu prin acel moneyed interest al marelui comerţ. Intrarea lor în clasa politică are loc după 1832.

La nivelul anilor 1780, în opiniile clasei mijlocii se manifestă o anumită oboseală cu privire la oligarhia parlamentară, sesizabilă mai ales când se pune problema patronajului (1784) Companiei Indiilor orientale, ce-i revine, în cele din urmă, Coroanei, sub presiunea unei opinii politice difuze. Către 1780, după încercarea pe care o constituie războiul din America, Anglia simte necesitatea unei puteri arbitrale, pe care slăbirea autorităţii Coroanei, sub primii doi regi germanofoni George I şi George al II-lea, o diminuase. Tories întorşi la putere, primii ani ai ministeriatului celui de al doilea Pitt: iată tot atâtea circumstanţe care marchează o încercare de întinerire administrativă.

Sistemul englez este foarte fluid la vârf: el asigură o perfectă armonie între impulsurile succesive ale puterii şi nevoile clasei conducătoare. Această fluiditate de la vârf este întovărăşită de o mare rigiditate la bază. Lucrurile stau invers în modelul francez: rigiditatea se află la vârf, guvernarea miniştrilor şi a consiliilor a pierdut, treptat,

posibilitatea de a simţi tendinţele şi nevoile vastei elite care este naţiunea. În aceasta rezidă şi slăbiciunea sa. Rigiditatea de la vârf este compensată de o administraţie de la bază care, sub impulsul intendenţilor, este mai activă, mai întreprinzătoare decât vechea administraţie engleză, asigurată, în esenţă, de grupurile privilegiate ale negustorilor, la scară urbană, de către o gentry locală, la scară rurală. Raţiunile profunde ale divergenţei franco-engleze sunt mai mult sociale decât politice.

De fapt, cheia modelului social englez trebuie căutată mult mai în trecut: secolul decisiv – astăzi înţelegem mai bine acest lucru – este secolul al XVI-lea. Mutatis mutandis, Anglia a făcut în parte, în secolul al XVI-lea, ceea ce Franţa a făcut dintr-odată şi brutal, la sfârşitul secolului al XVIII-lea. În secolul al XVI-lea s-a produs un dublu transfer social. Confiscarea averilor clerului s-a făcut, în cea mai mare măsură, în folosul nobilimii, în schimbul unei diminuări a impozitelor senioriale. E vorba de un fel de noapte de 4 august, incompletă, dar precoce şi difuză. Prin chiar aceasta, se şterge principala barieră care se interpune între nobilime şi vârful ierarhiei rurale şi urbane. Peter Laslett a arătat că, încă din secolul al XVII-lea, ultimii născuţi, băieţi şi fete din gentry, se căsătoresc în mod firesc cu fete şi băieţi din yeomanry, adaptându-se activităţilor economice şi genului de viaţă al aşa-numitei upper middle class, situaţie pur şi simplu de neconceput pe continent. De unde şi extrema fluiditate socială. Nobilimea nu are nevoie să se constituie în castă. Ea preferă jocul mai avantajos al creşterii economice.

Nobilimea franceză este proporţional cea mai puţin numeroasă din întreaga Europă. După marile reforme ale ministeriatului lui Colbert, nobilimea a trecut, în mare, de la 3 la 1, 5%. Organizarea monarhiei administrative din secolul al XVII-lea a contribuit la întărirea tendinţei acesteia la „castificare”; mecanismul fenomenului a fost

studiat de Jean Meyer, pe exemplul breton. Momentul hotărâtor se situează între 1668 şi 1672. Cu începere de la mijlocul secolului al XVII-lea, Bretania decade treptat. O structură socială arhaică, tensiuni (revolta tardivă, într-o Franţă redevenită calmă, a celor din Torreben, în 1675, de exemplu), reformarea, modalitate bretonă a unui efort ce are loc pe plan naţional – toate acestea reprezintă o tentativă de racordare, caracterizată printr-o reducere importantă a nobilimii: nobilimea bretonă a pierdut un sfert din efectivele sale prin reformarea colbertiană din 1668 – 1672, „[…] cam 6.000 de «case», adică vreo […] 6.000 de familii. La coeficientul de 5 […] 30.000 de persoane. La care se adaugă 5.000 de persoane suplimentare care au scăpat de reformare şi, în sfârşit, un minimum de 8.000 până la 10.000 persoane respinse de justiţie sau care s-au desistat”. Înainte de reformare, 40.000 de persoane, adică 2%; după ea, 30.000, adică 1, 5%, în conformitate cu modelul naţional. „Reformarea din 1668 face parte, precizează Jean Meyer, dintr-un întreg program legat de politica fiscală a lui Colbert, în cadrul căreia joacă un rol esenţial […]”, ea decurge dintr-o opţiune de politică socială care lasă o urmă adâncă şi ireversibilă asupra istoriei Franţei, pentru mai bine de un secol. La limită, explozia socială de la sfârşitul secolului al XVIII-lea decurge tocmai din ea. Reformarea face parte dintr-o alegere, constituind înlăturarea nobilimii de la o parte din responsabilităţile esenţiale, în cadrul monarhiei administrative. Există un contrast cu deosebire evident în raport cu Prusia şi Austria. Nobilimea franceză compensează această înlăturare printr-o întărire a privilegiilor sale, esenţialmente fiscale. Ceea ce implică transformarea treptată a nobilimii foarte deschise din secolul al XVI-lea într-o nobilime relativ închisă, cea de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Această transformare se regăseşte la nivelul

repartizării bogăţiilor. Nobilimea franceză reprezintă un caz unic în Europa. Nicăieri partea de pământ deţinută direct de nobili nu este atât de redusă. Tentativele de recucerire a solului din secolul al XVI-lea sunt oprite în secolul al XVII-lea; Albert Soboul a desenat harta exactă a proprietăţii nobiliare. În întreaga Europă, partea de exploatare nobiliară este superioară celei din Franţa, din Spania şi până în Anglia, din Anglia şi până în Germania, din Austria şi până în Rusia. Nobilimea franceză s-a refugiat într-o formă arhaică de proprietate. La sfârşitul secolului al XVIII-lea, ea are un profit aproape la fel de mare din dijma pe care o percepe dat fiind drepturile sale asupra pământurilor lucrate de ţărani, cât şi din domeniile sale proprii. Această structură frânează transformările economice, constituind un grav obstacol în calea extinderii teritoriale a noii agriculturi. Ea face parte integrantă dintr-o structură socială şi mentală: nobilimea franceză, după reformare, a mizat masiv pe rentă. Această mentalitate de rentier explică vechimea comportamentelor malthusiene la vârf. Odată criza trecută, după 1730, nobilimea engleză renunţă la limitarea naşterilor; dar nobilimea franceză recurge la ea în sectoare succesive, contribuind a conferi acestor atitudini în faţa vieţii un prestigiu aristocratic pe care ele nu îl au nicăieri. Climatul economic de la sfârşitul secolului al XVII-lea era favorabil acestei retrageri a nobilimii (masa salariilor stabilă, în uşoară creştere, regresul profitului, creştere rapidă a rentei). Conjunctura secolului al XVIII-lea se răstoarnă (masa salariilor în creştere moderată, creştere rapidă a profitului, scădere bruscă a rentei). Prizonieră a rentei, nobilimea franceză răspunde printr-o extindere a privilegiilor sale: drepturi senioriale, dijme sporite, influenţă în stat. Ea nu caută aici atât puterea şi capacitatea de a decide, cât obţinerea rentei. Nobilimea franceză practică politica slujbelor privilegiate – marina, armata, episcopatul –, drept care îl

lasă pe Necker în funcţia de Controlor general al finanţelor. Politica reformărilor a contribuit la explozia socială de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Pretutindeni, de-a lungul întregii Europe, se precizează tot mai mult o conştiinţă a elitei. Ea capătă forme diferite. În Spania, elita tinde să se confunde cu nobilimea. Miniştrii luminaţi ai Burbonilor s-au inspirat din politica reformărilor. Corpul nobiliar, în ciuda condiţiilor foarte diferite, este sedus de modelul francez. În Anglia, conştiinţa elitei este foarte vie; ea îi apropie pe proprietarii funciari şi pe marii comercianţi, din ce în ce mai amestecaţi printr-o politică ce încurajează căsătoriile între aceste două clase. În Franţa, se constituie o conştiinţă a elitei, solidarizând nobilimea de spadă cu înalţii reprezentanţi ai corpului judiciar. Marea burghezie este lăsată în afară. Franţa, împreună cu Spania (pe care arhaismul său o protejează împotriva unei situaţii revoluţionare), este ţara din Europa unde „castificarea" nobilimii şi opţiunea sa pentru toate formele de rentă paralizează formarea unei conştiinţe a elitei.

Modelul englez contopeşte vechea nobilime, care are o deschidere spre aristocratizare, şi marea burghezie, într-o clasă conducătoare ce controlează statul. Clasa conducătoare poate – prin enclosures – opta pentru new agricu! lture, adică pentru progresul economic, pregătind, prin eliminarea micii proprietăţi ţărăneşti, factor de întârziere tehnologică, transferurile de populaţie către sectorul industrial. Lucrurile se întâmplă altfel în Franţa, unde blocajul social şi politic merg mână în mână. Eşecul reformei fiscale a fost adeseori descris, el are drept rezultat lovitura de stat Maupeou din 1771, şi darea îndărăt din 1774. Capitularea lui Ludovic al XVI-lea (1774) în faţa vechilor tribunale condamna la eşec orice reformă politică importantă. Monarhia administrativă, care, între 1660 şi 1680, făcuse dovadă de o mare plasticitate,

sfârşeşte prin a se bloca în 1774. Închisă în sine, ruptă de profit, condamnată la speculaţia imobiliară, la căsătoria în afara castei şi la rentă, în perioada de reflux, nobilimea porneşte în contratimp, într-un scop defensiv, la cucerirea unor noi poziţii. Reacţia aristocratică, în împrejurările dificile ale anilor 1770, ameninţă statul şi echilibrul social. Dar aceşti lucru nu trebuie să mascheze esenţialul. Şi anume, adevărata dimensiune a marilor state din Secolul Luminilor şi lentul lor progres. În frunte se află Franţa, urmată, la o distanţă destul de mare, de Anglia.

Statul s-a măiit, treptat, metodic, de-a lungul întregului secol, spre cel mai mare folos, dacă ne gândim bine, al întregului corp social. Pentru Franţa, avem două exemple foarte simple. Roland Mousnier ne dă situaţia numerică a funcţiilor publice. Marea mutaţie se situează în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. O funcţie la 10 km² şi la 380 de locuitori, în 1665. Erau în slujbă la stat, excluzând armata, la începutul perioadei de care vorbim, 230.000 de persoane. Un secol mai târziu, cifra nu este mult mai mare.

Masa globală a impozitului ne oferă un alt exemplu. Sursa poate rămâne, în această privinţă, tot vechiul studiu al lui Clamageran. În 1690, impozitele percepute ajung la suma de 110, 8 milioane (impozitele directe, 40, 8; impozitele indirecte, 70) de livre. În 1715, la 175 milioane; la 156 milioane, în 1733; la 567 milioane, în 1786, adică, ţinând seama de devalorizare, la echivalentul a 832 de tone de argint, în 1690, şi a 2 541 tone, în 1786. Populaţia a crescut cu o treime, iar preţurile sunt de două ori mai mari. Puterea financiară a statului în Franţa, preţurile şi populaţia fiind constante, a sporit între 1690 şi 1788 cu aproximativ 10%.

— Narat; secolul al un secol de consolidare.

Răul francez este rareori perceput din afară. Franţa, împodobită cu strălucirea secolului lui Ludovic al XIV-lea, continuă să ofere modelul monarhiei administrative; ea

este susţinută şi de prestigiul limbii sale, care a înlocuit italiana şi castiliana, apoi latina, chiar în Ungaria, în ţările scandinave şi în Provinciile Unite, ca limbă universală de cultură, începând din anii 1630 – 1640. Apogeul francizării culturale a elitei europene se situează între 1760 şi 1770. Cu începere din 1770, germana îşi recapătă treptat drepturile în imperiu şi porneşte să ia cu asalt clasele mijlocii din întreaga Europă danubiană. Poziţia francezei, ce nu avea termen de comparaţie până la sfârşitul secolului, contribuie să impună modelul francez de monarhie administrativă. Una din sursele de inspiraţie ale despotismului luminat este monarhia administrativă franceză, văzută prin mijlocirea unui mit al secolului lui Ludovic al XIV-lea. Acesta se află la originile unei vaste literaturi; cuvântul, problematica, interesul aparţin istoriografiei germane din secolul al XIX-lea; ultimul în ordine cronologică este excelentul eseu al lui François Bluche: „Monarhia absolută reînnoită, Ludovic al XIV-lea, fără iezuiţi, statul în slujba gândirii Luminilor (este punctul de vedere al Enciclopediei), gândirea Luminilor în slujba statului (este punctul de vedere al principilor), constrângerea exercitată într-un scop raţional (este concepţia atemporală a dictaturii abile) […]”. Înaintea formulelor, faptele. Frédéric al II-lea (1740 – 1786) este principele prin excelenţă, un Ludovic al XIV-lea întors pe pământ pentru un stat aşa cum îl concepe secolul al XVIII-lea. Prin Prusia lui Frédéric al II-lea, Europa răsăriteană şi sudică din secolul al XVIII-lea imită monarhia administrativă! lui Ludovic al XIV-lea, redusă la proporţii mai modeste şi adaptată la gustul zilei. În istoria statului Luminilor, Frederic al II-lea va fi jucat, în fapt, rolul unui mediator.

Statul brandenburghez prusian, cu începere clin 1740, imensa şi diversificată Austrie a Mariei Tereza, cu începere din 1742, Bavaria lui Maximilian al III-lea, cu

începere din 1745, Portugalia lui Pombal, cu începere din 1750, Bernardo Tanuccă, la Neapole, (1755), Guillaume Duiillot, secretar de finanţe la Parma (iunie 1756), Carol al III-lea, în Spania (1759), Kaunitz, la Viena, în 1760; Ecaterina a II-a urcă pe tronul Rusiei (1762), Pierre-Leopold, în Toscana (1765), în 1760, prusacul Johann-Friedrich Struensee ia conducerea treburilor statului la Copenhaga, alături de Christian al VII-lea, clar numai pentru puţină vreme, căci la 19 august 1772, la câteva luni după căderea lui Struensee, Gustav al III-lea, în Suedia, asigură conducerea efectivă a treburilor statului: în sfârşit, de la 1780 la 1790, Iosif al II-lea aplică totalităţii disparate a statelor sale ritmul dezlănţuit al unui reformism ce se pierde în detalii: Europa danubiană, Europa mediteraneană, Estul profund – iată spaţiul la care ne referim; el corespunde cvasitotalităţii Europei întârziate. Cronologia este limpede. 1740 este punctul de plecare. Mişcarea se întinde în mod vizibil începând din 1750.

Ce legătură există între toate aceste experienţe, în afară de cea a unui model: Franţa lui Ludovic al XIV-lea şi Prusia ca mediator al ci? În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în perioada demarajului demografic, a „fronturilor pioniere", despotismul luminat este o formă a statului care recuperează, formă adaptată spaţiilor destul de slab exploatate, unor structuri economice şi sociale arhaice, stat condus de o elită adeseori de expresie franceză, cu o cultură şi o mentalitate franceze, care se străduieşte să recâştige timpul pierdut. Această formă de stat se adaptează mai bine în spaţiile vide din est decât în cumie centre dens populate ale Europei Centrale (Boemia, Austria, Bavaria) şi mediteraneene, în ţinuturile necatolice mai mult decât în cele catolice. Bluche ne avertizează: „Acest regim care domină [...] în regiunile Europei unde întârzierea economică şi socială se opusese vreme îndelungată modernizării ocârmuirii şi administraţiei, nu

poate fi confundat cu triumful gândirii Luminilor". Da, structurile sociale, tradiţia naţională atârnă mai greu decât structurile mentale transpuse din Europa Occidentală: „Aşa-numitul principe luminat" nu este niciodată un pur filosof şi niciun adevărat fiziocrat. Totuşi, fără curentul raţionalist de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi fără complicităţile filosofice din epoca Luminilor, este probabil că despotismul luminat nu şi-ar fi găsit o doctrină, un stil, şi nici formele indispensabile triumfului său de-a lungul unui secol. Ca şi despotismul fiziocraţilor, regimul preferat de principii luminaţi este o monarhie absolută, administrativă, ca sistemul lui Ludovic al XIV-lea, monarhie care se preocupă de dezvoltarea economică, spre a recupera o întârziere dăunătoare înseşi forţei statului. „Originalitatea sa ţine de trei elemente: ambianţa Secolului Luminilor, imitarea Franţei Secolului de Aur sub raport politic, folosirea unui utilaj economic care vine din Anglia şi îi lipsea lui Ludovic al XIV-lea [...] Despotismul luminat ne apare astăzi, în urmările sale practice, adeseori cinic, uneori crud. Şi-a lepădat podoabele strălucitoare şi bătătoare la ochi: este Ludovic al XIV-lea fără perucă" (F. Bluche). Istoria nu face salturi. Dacă scotociţi puţin sub pojghiţa aurită, Petersburg înseamnă mir-ul, Serbia, o modalitate proprie de a exista, zece secole de întârziere.

Europa mediană densă şi Germania de la estul Elbei aparţin aceluiaşi spaţiu-timp. Racordarea este veche de aproximativ cinci secole; diferenţele subzistă, ele sunt importante, de nuanţă mai curând decât de natură. Geniul lui

Frederic al II-lea este indiscutabil. Născut în 1712, mort în 1786, el a domnit patruzeci şi şase de ani (1740 – 1786) şi ne-a lăsat, într-o franceză vrednică de Humboldt, mai bine de o sută de volume. Dar reuşita marelui Frederic presupune şi existenţa Brandenburgului, pământ ce înaintează mult dinspre Europa de Est. Brandenburgul a

beneficiat de fantastica mutaţie a Europei de Est. Acest vechi finister devine un centru-releu, un loc de frontieră între Vestul dens, dezvoltat, şi Estul profund, întârziat. E de ajuns să comparăm călătoria lui Voltaire în Prusia (1750) şi cea a lui Diderot în Rusia (1773). Pe de o parte o călătorie de 22 de zile, pe de alta, una de 53 sau de 119 zile: Brandenburgul se află în centrul noii Europe.

În 1740, cel de al doilea stat german nu numără încă decât 2 300.000 de locuitori, după Marele Elector (1640 – 1688) şi Frederic I (1688 – 1713; din 1701, primul rege al Prusiei). Berlinul*, modest „oraş cu case de lemn şi de cărămidă, dormitând pe apele negre şi leneşe ale râului Spree", numără, în 1786, 150.000 de locuitori. El a devenit, mult după Londra şi Paris, una din cele patru sau cinci capitale intelectuale ale Europei: în garnizoană are doar 30.000 de soldaţi, dar un echipament de prim ordin. Leibniz redactase în 1707 statutul viitoarei academii din Berlin, inaugurată patru ani mai târziu. Frederic al II-lea a decis ca aceasta să aibă un caracter hotărât ştiinţific. Cu organizarea ei a fost însărcinat Maupertuis (născut în Saint-Malo; 1698 – 1759), la recomandarea lui Voltaire. Între 1740 şi 1743, Maupertuis şi-a consacrat toate puterile acestei misiuni. împreună cu Clairaut, participase la măsurarea meridianului; îi datorăm prima formulare a unui transformism integral. În jurul lui Maupertuis, micul Berlin al anilor 1740 – 1750 se înalţă la rangul de capitală ştiinţifică: vin aici, întâlnindu-se între ei, Euler, D'Alembert, D'Argens, Diderot, Helvetius, La Mettrie.

Voltaire. Treptat, se afirmă şi o generaţie de savanţi germani: Johann Heinrich, Port (16S2 – 1777) studiază bismutul, alaunul, universalul fixativ folosit în vechiul meşteşug al vopsitorilor de stofe – o ştiinţă la limita tehnicii –, Andreas Sigismund Margraff, primul berlinez admis la academia din Berlin, pentru descoperirile sale în domeniul sodei, potasiului, metalurgiei zincului… un alt

geniu practic. Berlinul reuşeşte chiar – la sfârşitul secolului – performanţa de a fi în acelaşi timp capitala exterioară a Europei francofone şi capitala necontestată a unui Aufklärung protestant de expresie germană. Oare în 1773, Frederic al II-lea nu silise Academia să-şi publice lucrările în franceză? „Pentru a fi folositoare, academiile trebuie să-şi comunice descoperirile într-o limbă universală”. Şi tot Berlinul propune, în 1782, premiul pe care îl va câştiga Rivarol, ceea ce nu-i împiedică pe Lessing, Frédéric Nicolai să-şi întoarcă privirile către acelaşi Brandenburg. Mendelssohn, figură de prim plan a unei burghezii intelectuale evreieşti de la est de dată recentă, Lessing şi, mai ales, neobositul Frédéric Nicolai însufleţesc, la Berlin, „Clubul de luni”. După ce a creat la Leipzig Biblioteca Ştiinţifică (1757 – 1758), Nicolai iniţiază, la Berlin, marile publicaţii ale unui raţionalism foarte intens şi pozitiv deist. Apar, succesiv, Scrisorile asuvra celei mai recen-e literaturi germane (Berlin, 1759 – 1762), Biblioteca germană generală (Berlin, 1765 – 1792) şi Noua Bibliotecă (Berlin, 1793 – 1805). Oare nu tot aici se formează, în anii 1785 – 1786, Alexander şi Wilhelm von Humboldt, în mediile burgheziei evreieşti din Berlin, atât de apropiată şi, mental, atât de îndepărtată, de Ierusalimele hasidice ale evreimii din Lituania, şi a cărei dezvoltare este favorizată de toleranţa activă a Curţii?

Marele titlu de glorie al statului prusac constă în a fi construit pe nisipurile Râului Spree, această Atenă a Nordului. „Dacă Prusia piere, arta guvernării se va întoarce la vârsta copilăriei”, astfel vorbeşte entuziastul Mirabeau. Bluche are dreptate când ne aminteşte: „Statul prusac nu este o creaţie a Secolului Luminilor”. Înaintarea de la nord către est îi fixează aici, încă din secolul al XVII-lea, pe tehnicienii calvinismului occidental: în această lume nouă, în această Americă la scară redusă, unde totul e eu putinţă, ei sunt făuritorii unui stat „împotriva

statelor”. Frederic al II-lea este mai întâi un continuator. În raport cu modelul francez din secolul al XVII-lea, statul prusac se caracterizează şi prin două arhaisme care facilitează trecerea către est: locul ocupat de ţărani, rolul nobilimii. În est, emanciparea ţăranilor nu a început încă. În Prusia, cel puţin, vechea serbie nu se înrăutăţeşte.

Frederic al II-lea s-a adaptat acestei situaţii, după câteva încercări de a o ameliora. În 1763, el ordonase suprimarea serbiei în Pomerania; dar după mai puţin de un an, renunţa la proiectul său: „El rămâne totuşi fidel aşa-numitei politici a protejării supuşilor”, politică patriarhală şi fiscală, „pe care a moştenit-o de la tatăl său […] şi pe care o duce cu mai multă îndrăzneală mai departe”, şi unui ansamblu de măsuri modeste, dar eficace. „În lipsa unei revoluţii […] are loc o importantă evoluţie: în regatul Prusiei, şerbul nu mai are obligaţii de vasal faţă de stat” (F. Bluche).

Este o utilizare eficace a structurilor sociale, ca şi în cazul nobilimii. La est, nobilimea este la fel de numeroasă ca şi în Spania, spre deosebire de Franţa, dar este o nobilime activă, legată de pământ, deprinsă să slujească; ea se confundă, sau aproape, cu elita: „Dacă vreo câţiva mici nobili de ţară iau parte în chip inutil la şedinţele unor diete-fantomă din provincie, mii de junkers, formaţi în companiile de cadeţi-gentilomi sau în cadrele administraţiei, au înlocuit amorul-propriu steril şi individualist prin orgoliul inspirat de faptul de a fi în slujua regelui şi a statului”. „Nobilimea conduce cei 150.000 sau 200.000 de soldaţi” din armată; din ea se recrutează toate cadrele mijlocii şi superioare ale administraţiei. E vorba de o nobilime prusacă, ba chiar de o nobilime străină (din Saxonia, din Mecklem burg, din restul imperiului), dar, oricum, de o nobilime, „pentru că, de obicei, nobilii sâni cei ce ştiu ce e onoarea”. Să salutăm această cugetare care le este comună lui Frederic al II-lea şi lui

Montesquieu. „Regele Prusiei nu pretinde să impună o revoluţie unei ţări care nu o doreşte”. Progresul nu poate avea loc decât printr-o evoluţie progresivă şi accelerată, el exclude dezordinea şi intermitenţele.

Avem de-a face cu o utilizare eficace, cu o abilă depăşire dialectică a structurilor mentale caracteristice Secolului Luminilor. Deist, dar profesând un deism sec, mai golit de orice perspectivă escatologică decât falsul ateism panteist al lui Maupertuis şi Diderot, Frederic al II-lea înţelege să salveze cu orice preţ statul de refluxul sau de prăbuşirea structurilor mentale şi afective ale spaţiului-timp creştin. Tradiţia prusacă, în armonie cu tradiţia continentului (cu excepţia Angliei whig, dar incluzând Anglia tory), fundamentează autoritatea principelui şi suveranitatea statului pe dreptul divin şi „legile naturale”, legalitate a unei natura naturata voită de Dumnezeu. Frederic al II-lea ridică mănuşa, pornind deci de la Locke şi de la contractul său adaptat realităţilor unei societăţi arhaice şi tradiţiei unui stat puternic. „Pentru Frederic al II-lea, care întâlneşte, în această privinţă, gândirea lui Hobbes şi a lui Wolf, poporul a consimţit, o dată pentru totdeauna, ca toate puterile să-i fie încredinţate monarhului. Este un consimţământ filosofic şi tacit, care nu are nevoie să fie exprimat prin instituţii, cuvinte sau acte. Acest consimţământ este legitim, prin chiar faptul că dinastia regală vrea binele public, că numai ea are o noţiune justă şi clară cu privire la acest bine public. Pentru Frederic al II-lea, regalitatea nu există decât pentru că ea aduce servicii. Acest contract tacit creează «legături indisolubile» între monarh şi naţiune: «principele este în raport cu societatea pe care o guvernează ceea ce este capul în raport cu trupul»”.

Datorită acestei demonstraţii de logică, realitatea obiectivă a statului puternic, susţinut în faţa poporului de către învăţătura bisericilor protestante şi din plin justificat

de marile servicii aduse, de exigenţele concrete ale recuperării, este pe gustul elitei din Vest. Elita Secolului Luminilor, cea din Franţa şi din Anglia, poate continua să acorde ajutorul său psihologic recuperării periferice întreprinsă de despotismul luminat.

Germania Orientală este singurul sector geografic din Europa periferică unde condiţiile iniţiale şi eficacitatea acţiunii au îngăduit reuşita ooeraţiei de recuperare în proporţie de 100%. În poziţie secundă, Germania catolică, vechiul ţinut muntos habsburg şi „frontiera" danubiană. Maximilian al III-lea, Iosif de Wittelsbach (1745 – 1777), conduce modernizarea unei Bavarii baroce. Totuşi, la München, ca şi la Viena, rezistenţele sunt mai mari decât pe Spree. A fost mai întâi nevoie să fie salvată Austria, care fusese pe punctul de a pieri (între 1740 şi 1748) tocmai din cauza creşterii sale dezordonate şi a întâlnirii nefericite a doua presiuni diacronice.

Presiunea de la „frontieră", la puţină vreme după Kahlenberg, era de ajuns. Nefericirea a vrut ca o parte din forţele necesare marii opere a construirii Europei de-a lungul câmpiilor dunărene să fie risipită în moştenirea anacronică a periferiei spaniole. Austria era mai mare, dar hărţuită şi îngreunată, după tratatul de la Utrecht. Războiul de Succesiune este consecinţa inevitabilă a acestei dualităţi.

Este un miracol şi totodată spre anarea cinste a Mariei Tereza că lucrurile s-au rezolvat aşa cum s-au rezolvat. Datorită unei excentrări către est, imperiul danubian al Vienei s-a salvat, în cele din urmă, regrupându-se în jurul tinerei Ungarii. Haugwitz, cancelar al Austriei (1748) şi al Boemiei (1749), şi Kaunitz (1760 – 1780) au ţinut seama de o dualitate care maschează o diacronie. Ungaria a salvat statul danubian: magnaţii au primit recompensa fidelităţii lor sub forma unui fel de drept la arhaism. Teritoriul părţii ungare constituie un

compromis între o frontieră internă de populare şi un îndepărtat ev mediu în afara gândirii Luminilor. Preţul plătit este foarte ridicat. Transformările tehnologice se situează în Boemia, în Austria; Ungaria rămâne agricolă, comerţul său exterior se limitează la exportul recoltelor de pe marile moşii, în ciuda unor randamente foarte scăzute, legate de o slabă densitate a populaţiei şi de un nivel de viaţă mediocru. În schimb, există multă supleţe în ceea ce priveşte „posesiunile îndepărtate, Ţările de Jos şi regiunea Milano, Haugwitz şi Kaunitz limitând «centralizarea» [de altfel, foarte relativă] la teritoriile imperiului”.

Avem de-a face cu un stat lipsit iniţial de mijloace, dar care a căpătat aceste mijloace. Intrările fiscale, la începutul domniei, sunt în raport de 20%, pentru o populaţie sensibil egală, cu intrările fiscale franceze, există o armată permanentă de mai bine de ICO.000 de oameni. Dintre toate ţinuturile vechii monarhii, Boemia, aflată în vecinătatea Sileziei, concurenta sa, este cea care a suferit cea mai profundă transfoi-mare. Tulburările din 1770 – 1771 şi 1775 sunt semnul unei crize, dar şi al unei importante mutaţii, ba chiar al unei creşteri demografice record. În Boemia, Raab (în anul suprimării iezuiţilor), consilier în Consiliul comercial, un fiziocrat, îndrăzneşte să atace principiul serbiei: începe un întreg proces istoric, care se va termina abia în 1848. În plan social, Boemia se află cam pe linia de dezvoltare a Brandenburgului, a Pomeraniei şi a Prusiei, restul Europei danubiene situându-se cu câteva secole în urmă.

Odată cu Iosif al II-lea, ritmul se schimbă… La Viena, un tânăr împărat, ros de ambiţii, avid de glorie, nu aştepta decât un prilej pentru a tulbura odihna întregii Europe”, proclamă Frederic, bunul apostol. Iosif al II-lea vrea să depăşească triunghiul de transformare delimitat de miniştrii mamei sale. El începe un proces de germanizare a Europei danubiene, din simplă comoditate. Comportarea

sa imprudentă în Ţările de Jos. pământ cu o veche tradiţie a libertăţilor municipale, parte integrantă a Europei dezvoltate, provoacă o rezistenţă care e pe punctul de a se schimba în revoltă deschisă. Opera sa economică este considerabilă, ea desăvârşeşte pregătirea bazelor unui iake off industrial în triunghiul Boemia-Moravia-Austria, în secolul al XIX-lea.

Doctrina împăratului Iosif al II-lea, adevărată politică religioasă care se întinde în întreaga Europă catolică, se opune toleranţei şi indiferenţei pragmatice a lui Frederic al II-lea. Putem vorbi de o intoleranţă luminată? Iosif al II-lea este prea creştin pentru a nu fi încercat să-şi pună puterea în slujba preferinţelor sale pentru un catolicism luminat, opus sensibilităţii baroce a popoarelor sale: un cult, cum îl visează janseniştii prezbiterieni din secolul al XVIII-lea, de tendinţă aproape calvinistă; o religie intelectuală întemeiată pe un raport ontologic; o practică axată pe respectul scrupulos al unei morale a purităţii şi, mai mult încă, a slujirii, am spune chiar a prezenţei active în lume.

La urma urmei, recunoaştem aici opţiunile gândirii Luminilor. Ele comportă, implicit, o diminutio capitis. Ca şi cei mai de seamă oameni ai secolului său, „el refuză viaţa contemplativă, ascetică şi mistică [...] el pare a ignora comuniunea cu sfinţii şi reversibilitatea meritelor” (F. Bluche).

Nimeni n-a împins atât de departe ceea ce a fost mai târziu numit „integrismul” politicii laice. Ideea sa cu privire la prioritatea statului se întâlneşte cu teologia politică a celei de a doua generaţii reformate. „Dreptul divin relevat de Sfintele Scripturi şi dreptul natural reconstituit de raţiunea umană sunt cele două baze ale puterii monarhice. Leibniz, Wolf sau Martini, laicizând teoriile lui Bossuet, consolidează suveranitatea, de vreme ce aceasta se bucură de acum înainte de dubla cauţiune a

unei fundamentări religioase şi a unui sprijin raţional”.

Pornind de aici, totul se schimbă în cadrul Bisericii: împărţirea în dioceze, numirea în funcţii, formarea clericilor, micşorarea puterii ordinelor călugăreşti. „Fratele meu, paracliserul” – cuvintele îi aparţin lui Frederic al II-lea – intră în amănunte: se războieşte cu statuile, împuţinează luminările din biserici, cenzurează predicile, în favoarea unei învăţături practice, pusă în slujba regatului terestru, civic şi moral.

Un fapt pozitiv: edictul tolerant din 1781, în ciuda limitelor şi intenţiilor sale ascunse. El vrea să evite exodul minoritarilor cehi în direcţia unei Silezii devenită prusacă. Toleranţa se mărgineşte la marile confesiuni creştine, limitează exercitarea cultului la un minimum, permite totuşi dublarea, în mai puţin de zece ani, a numărului protestanţilor din statele ereditare germanice: 73.000 în 1782, 136.000 în 1788. Adăugaţi la toate acestea, dimpreună cu treizeci de ani de decalaj în raport cu Prusia, inserţia socială a evreilor (în 1781, ia sfârşit obligaţia de a locui în ghetouri şi de a purta anumite semne distinctive pe haine), deschiderea universităţilor: la Viena, ca şi la Berlin, burghezia evreiască profită din plin de ele, după cum o dovedeşte istoria intelectuală.

Schimbarea de ritm din 1780 nu favorizează neapărat racordarea Europei danubiene la nivelurile de dezvoltare ale Europei vestice. Doctrina împăratului Iosif al II-lea prefigurează eroarea revoluţionarilor francezi. Destul Frederic al II-lea a şocat mai puţin conştiinţele creştine decât catolicismul sincer al lui Iosif al II-lea. Conştiinţele nil pot fi guvernate. El nu a înţeles valoarea catolicismului baroc, coordonarea sa peifectă cu moştenirea culturii tradiţionale a satelor. Pentru a folosi această bogăţie, trebuia mai întâi să înţelegi şi să iubeşti. Drama acestei doctrine rezultă dintr-o modalitate a tensiunilor şi a distanţei care separă civilizaţia scrisului de bogăţia

culturală a nivelului tradiţional al transmiterii.

De la aceşti doi poli ai despotismului luminat începe degradarea, într-o perioadă de succes. Spaţiul mediteranean este poate cel mai rezistent. În secolul al XVIII-lea, transformarea Spaniei este profundă, dar ea nu datează de pe vremea urcării pe tron a regelui Carol al III-lea. În ordinea aritmeticii politice, nu trebuie să ignorăm enormul efort al marchizului de La Ensenada. Faza farnesiană a domniei lui Filip al V-lea anunţă, încă din anii 1717 – 1718, o modalitate avant la lettre a despotismului luminat. Totuşi, în secolul al XIX-lea, puţine lucruri mai subzistă din opera uriaşă a unor Patino, Ensenada, Aranda, Floridablanca, Godoy. Criza atroce din 1808 – 1814 vine prea devreme. Ea compromite totodată ideologia în numele căreia acţionaseră miniştrii monarhiei centralizate. Cât priveşte Pombal (1750 – 1777), în ciuda şi, neîndoielnic, datorită unei agresivităţi zgomotoase, el nu a reuşit să reducă întârzierea Portugaliei (a nordului acesteia, mai ales), care este în totalitatea ei finisterul unui finister. Adevăratele sale succese trebuie situate în America. Italia oferă un model explicativ care poate fi extins la Portugalia.

— echipoje depune efortul cel mai mare. Dar eşecul acestui ţinut este izbitor. La nord (Toscana, Parma, Piacenza), unde sporesc rezistenţele de tot felul, beneficiul este durabil şi poi zitiv. Un exemplu semnificativ este Toscana, unde, în 1786, la sinodul de la Pistoia, se pun bazele unui catolicism luminat, în modalitatea sa jansenizantă, la capătul unei evoluţii către un reformism radical şi către o practică intelectualizată. În Italia de Nord, cea a unor şcoli religioase, mai moderat, dar, treptat, alfabetizată, se pregăteşte secolul al XIX-lea, se pregătesc condiţiile unei recuperări tardive. Să ne întoarcem acum către aspectul social: Italia este paralizată de latifundium, de locuinţa rurală excesiv de concentrată,

de vechiulasolament bienal, care s-a sustras mutaţiei tehnice din secolele al XII-lea – al XIII-lea, de incapacitatea de a voi şi de a plăti inserţia populară în civilizaţia scrisă. Aceasta ar fi cheia succesului relativ al Italiei toscane, piemonteze şi lombarde; el ţine de un anume preţ conferit omului şi de efortul ce îi este consacrat. Să mai adăugăm şi că, în Toscana, un rol mare îl joacă suprapunerea dintre limba vorbită şi limba scrisă.

Eşecul relativ al despotismului luminat în Sudul mediteranean se datorează unei populaţii numeroase, ce evoluează greu. „Frontiera" interioară se întinde pe o distanţă mică (Sierra Morena, Ebra aragóneză…), America este prea îndepărtată, Italia, lipsită de spaţii pustii. Mai rămân mlaştinile, dar oamenii sunt lipsiţi de tehnicile necesare asanării lor. O populaţie densă, mândră, strâns legată de un trecut îndelungat, o elită care s-a sustras revoluţiei ştiinţifice şi care este ispitită să-şi sprijine prezentul, sau trecutul apropiat, pe un trecut mai îndepărtat. Cine va putea spune ce a însemnat, în Toscana secolului al XVIII-lea, preastrălucitul Quattrocento, ce a însemnat, pentru Roma secolul al XVIII-lea, Roma imperială şi creştină? Prea mulţi oameni, prea mult trecut; despotismul luminat ajunge prea târziu aici – cu un decalaj de un secol, cel puţin –, spre a asigura dezvoltarea Spaniei şi Italiei. Spania porneşte fără baze solide. Italia, cu mare greutate. Secolul al XIX-lea este aici insuficient pregătit, ceva mai bine în nartea mai puţin mediteraneană a Italiei decât în Peninsula Iberică, ceva mai bine în Catalonia, în Biscaya şi în Asturii decât în Portugalia şi în Andaluzia.

Mai putem vorbi de un despotism luminat în Scandinavia? Cu mare greutate. Structurile scandinave se organizează treptat, în secolul al XVIII-lea, după modelul englez. Statul suedez tinde către un fel de compromis între Anglia aşa-numitei Glorious Revolution şi Brandenburgul lui Frederic al II-lea. Norvegia e oarecum separată, dar

Danemarca comportă o nuanţă hannovriană suferind de un anume arhaism; Suedia iese întărită în urma pierderii Balticii: populaţia ei este în creştere, mortalitatea este cea mai slabă din Europa, speranţa de viaţă se apropie de recordurile absolute ale Noii Anglii şi, mai ales, este realizată o alfabetizare cvasigenerală şi precoce; modernizarea statului suedez are loc încet, deci sigur: libertatea presei, obţinută în etape, într-o ţară unde oamenilor le place să citească, dispoziţiile edictului din 1766 sunt confirmate de ordonanţa din 26 aprilie 1774. Catolicii sunt toleraţi (mai mult decât în Anglia), iar minoritatea evreiască urbană este încurajată de către germani. Au loc, în sfârşit, mari investiţii culturale: noua Operă din Stockholm, construită de Adelerantz şi, în 1786, Academia celor Optsprezece, concepută după modelul francez.

Nordul profund se află la est: este Rusia, după ce ai trecut de teritoriile poloneze. Când câţiva mari proprietari polonezi îşi dau seama de ameninţarea care apasă asupra frontierelor Statului-nebuloasă, este prea târziu. Şi totuşi, după cum am văzut, Polonia participă la prosperitatea orientală a celei de a doua jumătăţi a secolului al XVIII-lea. Prima împărţire, cea din 1772, i-a dat parcă un nou avânt, despărţind de ea două provincii aproape pustii (Rusia albă şi Prusia poloneză) şi greoiul complex galiţian, care îi aduce Austriei mai curând nenumărate complicaţii decât noi resurse, dat fiind reţeaua sa religioasă şi etnică greu de estimat. Vrând să ignore vreo câteva milioane de ţărani, Léo Gershov s-a putut minuna: „[…] după această lovitură teribilă, o nouă idee despre libertate s-a impus treptat în toată ţara”. Are loc o dizolvare a grupărilor iezuite, o evoluţie a raporturilor dintre Biserică şi stat, impregnată de un super-iosefism (aici se foloseşte cuvântul febronianism), sub influenţa cancelarului Zamovski. Faptul cel mai important constă în vestitul statut al educaţiei

naţionale, fixat de către comisia din 1773: pentru a susţine reforma, vor fi confiscate bunurile iezuiţilor. Educaţie, economie: Zamoyski încearcă chiar, prin exemplul personal, să-i îndemne pe marii proprietari să fie mai toleranţi cu şerbii de pe moşiile lor. „Mişcarea reformatoare avea să atingă apogeul […] odată cu noua constituţie din 1791, care instaura o monarhie ereditară după modelul monarhiei franceze reformate […]” Toate acestea se întâmplă prea târziu; nu pot fi recuperate trei secole în douăzeci de ani. Rusia şi Franţa pornesc în frunte, după ce s-au pus de acord în 1793. Opera de trezire care se schiţează odată cu comisia pentru educaţia naţională din 1773 a beneficiat de un timp prea scurt, desigur, dar ea a rezolvat totuşi esenţialul, abordând întârzierea culturală a Poloniei: alegerile sale simple, în favoarea unei culturi ştiinţifice şi a unei alfabetizări masive, sunt excelente. Apariţia unor nume poloneze în ştiinţele materna ice şi fizice încă de la începutul secolului al XIX-lea îşi are originea în acest efort, iar restul va urma de la sine.

Mai rămâne Rusia, marele miraj al Secolului Luminilor. Între moartea lui Petru cel Mare (1687 – 1725) şi urcarea pe tron a Ecate rinci a II-a (1762 – 1796), domnesc Ecaterina I (1725 – 1727), Perú al II-lea (1727 – 1730), Ana Ivanova (1730 – 1741), Elizabeta Petrovna (1741 – 1761) şi Petru de Holstein (1761 – 1762), pe care soţia sa, de origine germană, îl asasinează preventiv în timpul unei revoluţii de palat cu iz de serai. În Rusia există două lumi care se ignoră între ele: o ţărănime ce se cufundă tot mai mult într-o şerbie pe zi ce trece mai necruţătoare şi pe care aspiraţia către „frontiera pionieră” o despovărează în trucâtva de suferinţe, şi o lume de suprafaţă, care respiră prin Petersburg. Într-o societate arhaică şi orientală, începe, în secolul al XVII-lea, un efort de a fabrica ex nihilo un stat după model occidental;

Ecaterina a II-a nu cade din cer, „ea apare pe un teren strâmt, dar destul de bine pregătit. După vechea «dumă a boierilor», anarhică şi feudală, urmează un nou organ de guvernământ, senatul […] mai mult sau mai puţin copiat după modelul suedez […] creat în 1711, consolidat în 1720, organizat în 1722”. Senatul rus seamănă atât cu consiliul privat al lui Ludovic al XIV-lea, cât şi cu directoratul prusac din 1723, cel pe care Frederic al II-lea îl pune între paranteze. Pe o structură socială ţărănească, moştenită în urma unei evoluţii fără interferenţe occidentale, se suprapune o economie a schimburilor comerciale. Înainte de marile mutaţii tehnologice de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, fierul din Munţii Urali, concurează, pe piaţa engleză, fierul suedez.

Rusia oferă un bun exemplu de funcţionare a unui stat care vrea să recupereze o rămânere în urmă. La început, Ecaterina a II-a era adevărata ţarină a aristocraţiei feudale, dar ea continuă tradiţia lăsată moştenire de Petru cel Mare. Ea încearcă să fie mai mult decât ţarina unui dvoriantso, şi, străbătând imperiul, Ian

şază apeluri intelectualităţii occidentale, care o aude şi este măgulită. Ea corespondează cu D’Alembert, îl cumpără pe Diderot, îl studiază pe Montesquieu (1764 – 1766) şi pe Deccaria (1767), şi anume Tratatul despre delicte şi pedepse al acestuia, a cărui lectură este reconfortantă în ţara cnutului. Marea comisie legislativă îşi desfăşoară lucrările între 1767 şi 1768: ea reuneşte reprezentanţi din întreaga Rusie legală, adică din acel mic stat ce cuprinde între două şi trei milioane de oameni, comparabil cu un Brandenburg ce s-ar sprijini pe 20 milioane de şerbi: „[…] nobilimea, oraşele, ţăranii liberi şi popoarele alogene, în total 564 deputaţi, dintre care doar 79 îi reprezintă pe ţărani”, sau, mai curând, stratul nespus

de subţire alcătuit din ţăranii liberi. Comisia îşi desfăşoară lucrările la Moscova cu începere din 30 iulie 1767, este transferată la Petersburg în ianuarie 1768, brutal dizolvată la 18 decembrie. Ea lucrează după Instrucţii pentru comisia însărcinată cu alcătuirea proiectului unui nou cod de legi, nakaz-ul, „unul dintre documentele cele mai celebre ale istoriei ideologice a despotismului luminat. El se adaugă mecenatului, corespondenţei politice, preocupării pentru propagandă şi publicitate, asigurându-i ţarinei o reputaţie de împărătească-filozof" (Bluche). Din acest efort de a obţine o reformă, un lucru pare cu adevărat câştigat, şi anume lărgirea aşa-numitului dvoriantso până la dimensiunile unei elite.

291

29C

Să facem, deci, bilanţul: Semiramida Nordului nu merită nici toate laudele exagerate pe care i le-au adus adepţii săi, naivi sau venali, dar nici severitatea cu care este astăzi privită adeseori opera sa. Ea nu a rupt cu o opţiune profundă, schiţată în secolul al XVI-lea, întărită în secolul al XVII-lea şi la începutul secolului al XVIII-lea, caricaturizată sub domnia ei. Statul rus din epoca Luminilor este o realitate, dar o realitate modestă. Ecaterina a II-a guvernează o Rusie legală, o

Rusie reală, cuprinzând între două şi trei milioane de supuşi. Ea lasă pe mâna a 100.000 de proprietari şi a câtorva zeci de mii de funcţionari, 15 – 25 milioane de ţărani. Această principesă germană guvernează un mare electorat „german", un Brandenburg-Prusia comparabil cu cel pe care Frederic al II-lea l-a moştenit de la Regele-sergent şi pe care ea nu a ştiut să-l ducă până la dimensiunea obiectivă a Prusiei bătrânului Fritz. Dar, după 1763, Prusia nu valorează ea oare aproape cât o Austrie? Oricum, mai mult decât o Rusie… Nu, Ecaterina a II-a nu a făcut nimic pentru a integra masa ţărănească într-o

naţiune, care nu începe să se elaboreze decât după reformele iniţiate, în secolul al XIX-lea, de ţarul eliberator.

Rusia Ecaterinei a II-a ne aminteşte doar acest adevăr: Europa Luminilor numără în slujba ei 180 milioane de fiinţe la sfârşitul secolului al XVIII-lea, pe teritoriul unei Europe strict înţeleasă ca atare, dar apartenenţa la Europa a celor mai mulţi dintre aceşti oameni este, în esenţă, fictivă. Adevărata Europă a secolului Luminilor, cea care citeşte, care cugetă şi se exprimă într-un sistem de gândire pe care urmează să încercăm a-l defini, nu a depăşit niciodată douăzeci de milioane de oameni, nouă zecimi dintre ei fiind concentraţi pe axa mediană dens populată pe care am propus-o.

Să-i reproşăm Ecaterinei a II-a că nu a încercat să facă nimic pentru a anexa gândirii Luminilor Rusia, sau, mai modest spus, civilizaţiei scrisului? I-am face un proces derizoriu: depăşirea acestei etape nu stătea în puterea ei. Opera care continuă, datorită statului, în Rusia de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, nu este superficială decât în aparenţă: Rusia – ca şi Prusia, cu decalajul cronologic de o generaţie – se înzestrează, sub egida statului, cu un echipament cultural limitat la un mic număr de oameni. Iată de ce, pe tabloul de onoare al intelectualităţii occidentale, Semiramida Nordului din jurul anilor 1770 o înlocuieşte pe Atena Nordului din anii 1750: interesul de care se bucură, rând pe rând, cei doi mari despoţi (Frederic, 1750; Ecaterina, 1770) corespunde unui teike off al echipamentului intelectual, cultural şi ştiinţific. Seducţiei intelectuale i se adaugă atracţia locurilor. Laudele intelectualităţii marchează a contrario momentul de creare al unui echipament cultural de tip european occidental şi de clasă internaţională.

Nu, etapele nu pot fi sărite, şi prima etapă trece în mod necesar prin procesul de constituire a unei elite. În Rusia, mai mult decât în Prusia, raportul numeric al

elitelor, prin referinţă cu normele din vest, este derizoriu: superioritatea numerică a vechiului Occident este zdrobitoare. Totuşi, elitele nordice şi orientale, elitele recuperării au beneficiat, în momentul constituirii organelor de transmitere, de o alegere făcută de cei mai buni experţi. În Rusia, doar abia mai puţin decât în Prusia, această alegere s-a îndreptat către părţile cele mai recente, cele mai dinamice ale noii civilizaţii; această alegere favorizează ştiinţele şi, mai ales, matematicile.

În Polonia, comisia pentru educaţie din 1773, în Rusia, efortul ce urmează lucrărilor marii şi zadarnicii comisii din 1767 – 1768, take off-ul intelectual al Europei slavilor din nord au drept rezultat formarea unei elite restrânse, la nivelul cel mai ridicat, în domeniul ştiinţei celei mai abstracte. Este un câştig modest, dar fără de preţ: între 1770 şi 1790, la nivelul acestei mici elite se pregătesc condiţiile progresului ştiinţific din prima parte a secolului al XIX-lea. Curând, vor apărea din est profeţii unei noi ere, de la Nioolai Lobacevski (1792 – 1856) la Dimitri Mendeleev (1834 – 1907). Geniul presupune în primul rând transmiterea onestă a ceea ce a fost dobândit. În acest sector, şi numai aici, recuperarea a fost completă.

Preafericita împărţire

Moscovici spunea nu de mult: secolul al XVIII-lea a fost prin excelenţă secolul politicii, deci secolul statului. Statul se află în centrul gândirii sale, dar el este mai întâi în centrul istoriei sale. Statul este în centrul istoriei secolului al XVIII-lea doar în măsura în care se săvârşesc prin el lucruri mari. Statul, acest sector unde se citeşte şi, mult mai mult încă, unde se scrie, statul care aparţine aproape în întregime domeniului a ceea ce este voit, deliberat, statul, totuşi, încununează o îndelungată tradiţie. Cea mai frumoasă dintre constituţiile secolului al XVIII-lea nu a fost şi nu va fi niciodată scrisă. Statul-model prin excelenţă, statul care s-a aflat la originea reflecţiei lui

Locke, este un stat întemeiat pe o lege nescrisă. Statul, la apogeul civilizaţiei scrise şi al culturii tradiţionale, aparţine oare şi el, într-o oarecare măsură, domeniului lui din văzute şi din auzite? în parte, el este sectorul codurilor, al ordonanţelor, fabricantul nr. 1 al nesfârşitelor arhive şi păstrătorul lor, dar el ţine, de asemenea, de o anumită abilitate, de anumite deprinderi de serviciu, respect şi supunere, care înseamnă putere şi forţă, durata ce asigură succesul şi dezvoltarea, generatori ai marii mutaţii din domeniul ordinii şi al puterii ce are loc începând cu sfârşitul secolului al XVIII-lea şi până în ultima treime a secolului al XX-lea. Poţi să fi renunţat la orice escatologie, să treci de la deism, la un ateism de fapt, să te mişti într-un neant de gânduri absurde şi, ca Frederic al II-lea, să crezi în stat. Statul i-a fost lăsat drept moştenire secolului al XVIII-lea. Formele cele mai elaborate datează din anii 1660 – 1680 (Franţa), 1689 – 1720 (Anglia); atunci s-au cristalizat. Toate celelalte sunt forme derivate, mai fruste, care se înverşunează să asigure recuperarea. Recuperarea – marea sarcină a statului Luminilor, nu a statului din epoca Luminilor –, ia rândul ei modelează statul: ea pune în lumină utilitatea lui, îi aduce un surplus de respect şi de credibilitate. Statul nu este mult transformat într-un secol, între 1680 şi 1780, dar este multiplicat.

Dacă ne gândim bine, în întreaga Europă, statul are de patru sau de cinci ori mai multe resurse în 1780 decât în 1680; el a urmat în cuceririle sale fronturile pioniere, sectoarele de dezvoltare, dar a rămas foarte asemănător cu cel ce fusese la început. Statul este şi un sector al lentelor, fructuoaselor sedimentări. Statul, această modalitate subtilă a echilibrului social, a contribuit la creşterea demografică şi, mai mult încă – dovadă echipamentele culturale –, la dezvoltarea generală. Resortul esenţial, care-i pune pe oameni în mişcare atât la vârful cât şi la baza piramidei statului, este emulaţia.

Şansa Europei, una din „cheile creşterii sale susţinute este, ca odinioară şansa Greciei, diviziunea şi, neîndoielnic, războaiele la care ea duce. Fără diviziunea Europei în state invidioase, temătoare şi rivale, nu ar exista recuperare. Paradoxal, diviziunea politică a Europei a asigurat mai bine o putere uniformizatoare în entropie, deci creşterea prin tentativele mereu zadarnice de recuperare. Recuperarea, scop impus de către stat, asigură creşterea periferiei subdezvoltate, suscită din nou dorinţa axului median al înaltelor reuşite de a „menţine distanţa”. Recuperare şi depăşire, neîncredere, expansiune şi căutare a unui echilibru precar: toate acestea constrâng statul la o acţiune transformatoare în profunzime.

Cosmopolitismul elitei francofone din secolul al XVIII-lea este rodul, deloc neglijabil, al fericitei diviziuni a Europei în state de mărime inegală şi rivale. Diviziunea este utilă demarajului. Fără nicio judecată privitoare la viitor. Pentru a menţine tensiunile la un nivel tolerabil, statele îşi au armatele şi diplomaţia lor. Deasupra se situează opera constructivă a pacificatorilor, de la Leibniz, ce propune numai substituirea unui război extern la „frontieră” printr-un război intern, şi până la bunul abate de Saint-Pierre * (Memoriu pentru o pace veşnică în Europa, Köln, 1712, Proiect pentru o pace veşnică în Europa, TJtrechit, 1713, Proiect pentru o pace paşnică între suveranii creştini, Utrecht, 1717) care, până la moartea sa, în 1743, se străduieşte să găsească o soluţie de trecere de la echilibrul demersurilor diplomatice la pacea veşnică a unei creştinătăţi luminate.

Emulaţia, împreună cu profitul, motor de recuperare a periferiei, de dezvoltare a axei mediane, vor fi fost, fără ca gândirea Luminilor să-şi fi dat totdeauna bine seama, cele mai sigure contribuţii ale statului tradiţional la măreţia Europei, în momentul când se pregătesc condiţiile tuturor depăşirilor.

Partea a doua

PUNEREA ÎN MIŞCARE A GÂNDIRII

În sistemul pe care îl propunem în vederea unei înţelegeri pe cât se poate, utilă, a secolului al XVIII-lea – în sfârşitul secolului al XVIII-lea îşi află originea epoca noastră –, era Luminilor se află la intersecţia a doua structuri generatoare de mişcare. Două structuri în mişcare, dar cu ritmuri diferite: un cadru de viaţă foarte vechi, un sistem de gândire revoluţionară moştenit de la secolul precedent.

În secolul al XVIII-lea există un cadru de viaţă şi un sistem de gândire relativ independente: între 1620 şi 1650, modificarea fundamentală a gândirii s-a produs în cercul unui număr de oameni restrâns, într-un spaţiu redus; mica Europă ştiinţifică se confundă cu mica Europă politică, minus Mediterana care, după Galileu, iese practic din discuţie. Niciodată civilizaţia limbajului scris, întărită de acum înainte de o civilizaţie a limbajului matematic, nu atinsese un asemenea grad de autonomie. Desigur, filosofia greacă are nevoie de cetate. Constructorilor universului infinit din secolul al XVII-lea, statul teritorial le asigură, odată cu renta, acel calm tragic în faţa exigenţelor de ordine pe care revelaţia şi metodele matematice li le-au inculcat. Mulţi sunt fii de burghezi, având în ascendenţa mai mult sau tul înainte al ştiinţelor matematice şi al me

canicii corpurilor cereşti din 1650 – 1680 se aezvo\t & de acum înainte conform unei logici proprii, pe care vom încerca să o înţelegem. După structurile mediului înconjurător, să ne / întoarcem la gândire, în momentul când structura gândirii întâlneşte acel mediu. Structura gândirii, în cadrul ştiinţelor abstracte, suferă „viple efecte ale frânării randamentului, luse lărgeşte, de unde decurge abstracte. Dai tor ele posta1 peitepior de impozite. Desigur, I început gândirea se desprinde încet şi dificil de lucruri, de mediul înconjurător, deci di practica socialului,

dar curând ea atinge u: grad de independenţă ce se cere exprimat printr-o structură. Această largă autonomie a gândirii celei mai înaintate şi mai dinamice decurge, pe de o parte, dintr-un salt ireversibil în domeniul abstracţiei, iar, pe de altă partel din înţeleapta paranteză carteziană. Pe fondul acestei înţelepciuni, dezvoltarea gândirii are loc între 1630 şi 1680, în ritmul, niciodată încetinit, al unei progresii geometrice, facilitată de rigiditatea mediului înconjurător.

Secolul al XVIII-lea a văzut modificarea insensibilă a acestui mediu. Am urmărit-o din trei puncte de vedere, cel al dilatării spaţiului, cel al înmulţirii numărului de oameni şi, mai ales, al prelungirii vieţii omeneşti, cel al perfecţionării statului, care le favorizează pe celelalte două. Se află astfel modificată una dintre condiţiile revoluţiei avântului luat de cunoaştere: cvasiparametrul civilizaţiei materiale, al cadrului economic şi social de viaţă duce la un proces de modificări accelerate. Soseşte un moment când această modificare este percepută, când ea întâlneşte, la vârf, mutaţia gândirii. De fapt, în situaţia globală trăită, nimic nu este atât de separat ca aceste momente. Dar analiza noastră, recurgând la un artificiu, întâlneşte totuşi o realitate. După cincizeci de ani care duc la o uimitoare autonomie a cunoaşterii, se produce o invadare a gândirii de către structura lucrurilor, o voinţă de depăşire a maeştrilor gândirii, o privire dominatoare asupra domeniului rezervat al politicii şi al religiei. După creşterea lineară din 1630 – 1680, revoluţia ştiinţifică îşi schimbă ritmul şi stilul. Evantaiul ambiţiilor se deschide mai larg.

Să încercăm să regăsim gândirea, în chiar acel moment când ea este din nou ispitită de lucruri. Revoluţia gândirii din 1620 – 1650, sal întoarcem la gn – tura gândirii întâlneşte acei gândirii, în cadrul ştiinţelor abstracte, suiliprimele efecte ale frânării randamentului,

lumea speculaţiei se lărgeşte, de unde decurge şi un anume regres al gândirii abstracte. Dar ceea ce gândirea pierde sub raportul forţei, este compensat prin ceea ce ea câştigă sub raportul întinderii. Mediul schimbător din secolul al XVIII-lea se află astfel încorporat structurilor gândirii. După ce a răspuns incitării superficiale a lucrurilor, reîntoarcerea masivă a gândirii către lucruri transformă în revoluţie mersul dinamic al condiţiilor materiale de viaţă. Vom fi ajuns astfel, în 1780, pe pragul tulburătoarei istorii a timpului nostru…

298

Descartes, dar nu şi cartezienii înverşunaţi ce roiau în jurul lui Fontenelle în anii 1700 – 1730. E un lucru pe care modestul Newton îl ştie încă şi mai bine. Restrângând câmpul cunoaşterii la cel al fenomenelor, filosofia mecanicistă lăsa loc liber unei cunoaşteri autonome a ştiinţei în curs de formare, a teologiei, care presupune datul obiectiv al Revelaţiei, o metafizică, în sensul precis al termenului, o ontologie. Malebranche, cu o formulă fericită – ce va cunoaşte o mare răspândire –, a spus aproximativ următoarele: „Să lăsăm pe seama metafizicii studiul misterioasei puteri «eficiente» a cauzelor; ştiinţa trebuie să se mulţumească cu cunoaşterea legilor”. Secolul al XVIII-lea nu va menţine cu uşurinţă acest echilibru, filosofia sa vulgară va refuza până şi acest distinguo al lui Malebranche şi, dat fiind preţuirea legitimă pe care o acordă ştiinţiei fenomenologice, va situa, nu o dată, metafizica, la nivelul opiniei comune.

Această reducere a ştiinţei la o stare fenomenologică, ce are loc în secolul al XVII-lea, va avea de fapt drept rezultat desfiinţarea unei structuri a afectivităţii veche de mai multe mii de ani, mai întâi la nivelul elitei. Masa celor care citesc, în marea ei majoritate, nu este pe dată atinsă de noul mod de gândire. Colegiul este umanist, literatura marilor civilizaţii se exprimă în categoriile lui Aristotel, cât

despre literatura celor săraci, ea păstrează, într-un imaginar fabulos, o civilizaţie moartă la vârf. Însăşi masa cititorilor continuă să simtă lumea cunoaşterii prin limbajul curent al categoriilor lui Aristotel.

Galileu, neîndoielnic, în al său Dialogo (1632), exprimase cel mai bine tulburarea resimţită de savanţi, altfel spus, de cunoscătorii aparţinând vechii şcoli. „Deturnându-i de la «naturile» eterne, li se distruge «acel refugiu, acel Prytaneu» unde se adăposteau" (Lenoble). Pentru a răspândi noua ştiinţă, „trebuie mai întâi modificat felul de a gândi al oamenilor".

Capitolul IV

lărgirea ompului

Reducţia fenomenologică: revoluţia modurilor de a gândi, alterarea sensibilităţii

O revoluţie care durează de cincizeci de ani este o revoluţie veche. Şi totuşi, chiar la nivelul câtorva zeci de mii de oameni care au trăit-o în profunzime, ea nu şi-a epuizat efectele, continuând să repurteze victorii.

Reducerea fenomenologică a ştiinţei va fi fost poate bătălia cel mai greu de câştigat; după această victorie, Descartes s-a grăbit să se lase înfrânt. El crede că mecanica globală a lumii, aşa cum a conceput-o, ajunge la o adevărată înţelegere a fiinţei. Descartes confundă, de /acto, fizica şi metafizica. Până în jur de 1730, confuzia are loc în mod curent pe întreg continentul. Trebuie să ne amintim de acest lucru pentru a înţelege dogmatismul reducerii mecaniciste, care înăspreşte climatul filosofiei crizei de conştiinţă europene. Mersenne împinsese până foarte departe scrupulul fenomenologic: „ştiinţa noastră reface imaginea lucrurilor, dar lucrurile îşi au natura lor proprie": cât priveşte Descartes, el ştia că, dincolo de fizica sa, ceva din realitate continuă să-i scape.

cunoaşterii j-ai, mai mult decât felul de a gândi, întreaga ierarhie a valorilor este pusă în discuţie.

Pentru un popor devenit, pe neaşteptate, orb şi surd, cerurile neschimbate vor fi încetat să mai înalţe imnuri de slavă întru gloria lui Dumnezeu, stelele, desprinse din sfera celestă, lipsite de masă, după planete, în cursul celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea, se vor înşirui, precum toate corpurile odinioară celeste, în materia ternă a mediului sublunar. De ce neschimbate? Pentru că de acum înainte viaţa se identifică cu mişcarea. Au acum prioritate mişcarea, ceea ce este tranzitoriu, deci ciclul naşterii şi al morţii, al generării şi al pieirii. Odată pierdută starea de neschimbare, acum confundată cu moartea, se produce o ruptură afectivă profundă.

Alexandre Koyre a descris în cuvinte de neuitat trecerea de la lumea închisă la universul în (de) finit. Am tras de aici consecinţele afective şi religioase. Lumea infinită acceptă teologia Dumnezeului ascuns; pornind alternativa religioasă a upni anti-npnppntyjsrri liniştitor. Reprezentarea unui univers infinit, confundat cu spaţiul geometric euclidian, interzice orice teologie care nu ar situa în centrul ei misterul întrupării. Dar ea acceptă întruparea istorică, punct de întâlnire etern dintre Dumnezeul transcendent şi totalitatea a ceea ce este creat şi timp; ea exclude, practic, întruchiparea difuză propusă de experienţa religioasă populară la nivelul societăţii tradiţionale. În sfârşit, noul univers al filosofiei mecaniciste operează în timp o mutaţie încă şi mai tulburătoare, comparabilă cu mutaţia spaţială. Lumea are o istorie, şi de vreme ce Pământul este un bulgăre răcit, desprins din Soare, o istorie a Pământului se impune: părintele Kircher a scris un prim capitol, geologic, al unei astfel de istorii, în al său baroc şi frapant Mundus subterraneus (1664 – 1665). Totodată, lumea percepută se măreşte, dat-o – TUI secolului 1 este cunoascunoscător şirită multiplicatorilor senzoriali, integrând un dincolo al percepţici. Bănuim efortul epistemologic cerut de integrarea celor două

dimensiuni suplimentare, de la atom la stea, de la musculiţă la Sirius. În jurul anului 1670 se impune dinamismul sfidător al lui Newton şi agresiunea microscopului mânuit de marele şi straniul Leeuwenhoek: Europa inteligentă este în sfârşit proiectată până la limitele primei etape a revoluţiei ştiinţifice.

Într-adevăr, odată cu legile lui Newton, mecanismul simplist de la începuturi devine dinamic. Perceperea fină, deschiderea către o investigare ştiinţifică a unui dincolo al percepţiei care este, totuşi, de aceeaşi natură, un senzorial extins, nu un dincolo senzorial, datorită multiplicatorilor vizuali – microscoape şi lunete – impun, pe de altă parte, crearea unei noi unelte conceptuale. Este vorba, pur şi simplu, de un nou calcul. Calcul al fluxiunilor, dezvoltare a binomului, calcul infinitezimal care permite depăşirea practică, operaţională a finitului şi a infinitului şi, la porţile acestui nou univers mai vast, dar şi mai ermetic: Newton şi Leibniz. Misterioasa atracţie a lui Newton, mica percepere a lui Leibniz, infinitul mic al lui Leeuwenhoek au riscat, un moment, să descumpănească noua ştiinţă. În momentul când Picard măsoară distanţa dintre Pământ şi Soare, când Olaus Römer, la 22 noiembrie 1675, descoperă adevărata dimensiune a universului (dar fără să ştie), calculând viteza exactă a luminii, filosofia mecanicistă e pe punctul să se facă ţăndări. Domneşte o atmosferă de panică, aproape de tensiune: Malebranche împotriva lui Leibniz şi toţi împotriva lui Newton. Până către 1730, mici nuclee de gândire îngust carteziană vor continua să se bată pentru mecanicismul vulgar de la începutul secolului al XVII-lea. De fapt, pentru a fi pe deplin consumată, revoluţia ştiinţifică presupune cele două mari câştiguri ale anilor 1670 – 1680 – a doua revoluţie ştiinţif

Da –, îică –, şi anume noul calcul şi gravitaţia universală. Gravitaţia, adică legitatea în stare pură, despuiată de reprezentarea sensibilă a fizicii mişcării.

Newton – fără ajutorul panpsihic pe care el însuşi nu l-a negat total – reprezintă asceza legităţii. Or, revoluţia ştiinţifică comportă, odată cu limbajul matematic, instaurarea legii ca structură inteligibilă a universului.

Da, Newton înseamnă şi reducţia fenomenologică – radicală a ştiinţei… Ca şi în cazul lui hoi Dniz, dinamismul [îi îngărliiia lui] Newton să restabilească finalitatea: în natură, să-l găsească pe Dumnezeu «Pantocrator» în «Filosofia naturală», adică la vârful fizicii". Mecanicismul cartezian al cartezienilor întârziaţi este înfăţişat, prin chiar aceasta, de către apologeţi minori, drept un ferment de ateism. Şi totuşi, ceea ce era ridicol pe vremea lui Descartes, nu este lipsit de adevăr începând din 1680. Acceptând, fără să încerce a o materializa, după ce o închisese într-un model matematic, forţa misterioasă care structurează universul, Newton se apropia, bâjbâind, şi fără să ajungă la ea, de descoperirea filosofică a gândirii Luminilor, de „distincţia kantiană dintre realismul empiric şi idealismul transcendental". Trecerea se face cu îndrăzneală şi la limită. Totuşi, să nu ne încredem în anticipările grăbite.

Progresul astronomiei şi al fizicii matematice, în zorile celei de a doua zile a revoluţiei ştiinţifice (deci în jur de 1680), influenţează cotitura filosofică a gândirii Luminilor. Metafizica. În calitatea ei de sistematică şi de ontologie, se devalorizează după Malebranche şi poate din cauza Tui… Naivitatea să şochează. Ea răneşte scrupulele credincioşilor, ¿urieu denunţă inconştienta lipsă de respect a acestui membru al Congregaţiei Oratoriului. Mai numeroşi sunt cei care refuză să supună cunoaşterea autorităţii Revelaţiei. Dar să-l lăsăm deoparte pe Malebranche. Misterul secolului care începe prin a refuza misterul este cunoaşterea… Ce raport există între eul cunoscător şi ordincă aparenţelor! Percepere, raţlurre-egg" „noaştere şi obiect cunoscut, eul şi universul. În

aceasta constă problema sa. Ea se situează la nivelul lucrurilor şi al condiţiei umane. Reducţia fenomenologică a ştiinţei eliberează, într-o primă etapă, sectorul unei filosofii autonome. Într-o a doua etapă, ea duce la reducţia metafizicii la o filosofie a cunoaşterii, la un întreg secol pasionat de eforturi contradictorii.

Urmând o dezvoltare logică, istoricul ideilor va întrezări revoluţia filosofică încă de la sfârşitul celei de a doua revoluţii ştiinţifice. Acest răspuns tardiv la o întrebare pusă în mod limpede se va numi, un secol mai târziu, în 1781, Critica raţiunii pure.

O sociologie a cunoaşterii

Filosofia mecanicistă, apoi dinamică, duce la o dilatare a cunoaşterii care implică o fracţionare a acesteia în sectoare de dezvoltare din ce în ce mai autonome, ascultând de structuri proprii. Prima dintre aceste rupturi este cea care separă domeniul literelor de un domeniu' al ştiinţelor în sensul restrâns pe care i-l conferă trei secole de evoluţie semantică. Gusdorf a încercat să surprindă momentul cotiturii, situându-l către 1730. În 1683/Bernard Lamy, în ale sale Convorbiri despre ştiinţe, ce se vor bucura de un mare succes, păstrează vechea accepţie, şi anume pe aceea care se referă la toate disciplinele ce pot fi obiect de învăţământ. În 1723, Fontenelle, pronunţând elogiul funebru al lui Leeuwenhoek, se întâlneşte în ideile sale cu Lamy. Dar, în 1751, DucIos *, în ale sale Consideraţii asupra moravurilor acestui secol, distinge în mod expres între „litere, ştiinţe şi arte". Paradoxal, separarea de facto va fi precedat evoluţia semantică. Dovadă academiile *, acele academii care alcătuiesc <y parte din ceea ce numim – din comoditate – multiplicatorul.

Odată procesul pornit, noua cunoaştere duce la o nouă cunoaştere, succesul, la un nou succes. Iată multiplicatorul, bulgărele de zăpadă. Multiplicatorul

depinde mai întâi de volumul global al comunicaţiilor, adică de numărul oamenilor, care creşte de două ori între 1680 şi 1780 şi, mai ales, între 1730 şi 1780. Comunicabilitatea este mai mare în mediul urban. Populaţia urbană îşi sporeşte numărul mai repede. Între 1680 şi 1780, este de trei ori mai mare, iar în centrele privilegiate, adică în metropolele ce numără mai mult de 100.000 de locuitori, ea creşte de cinci ori. Astfel, întreaga reţea se măreşte. Mutaţia este sensibilă şi benefică la est, unde sunt trecute mai multe praguri. A se vedea Brandenburgul şi Prusia. Reţelele de comunicaţie suferă o adevărată mutaţie, în Anglia, cu începere din 1740, în Franţa, cu începere din 1760. Cam asta s-ar putea spune în ceea ce priveşte multiplicatorul fizic.

Dar se modifică şi structura populaţiei: nu mai există adulţi, deci nu mai există oameni înzestraţi cu memoria unui timp mai îndelungat. Transmiterea cunoaşterii este cel mai mult frânată de faptul că totul este de fiecare dată compromis de moarte, dobândirea cunoaşterii reîncepând de la zero odată cu fiecare om; iată de ce efectul unei prelungiri a vieţii omeneşti cu zece ani în sectorul vieţii adulte este cea mai eficace dintre toate acţiunile multiplicatorului. Secolul al XVIII-lea, care se află la începutul procesului de prelungire a vieţii (un spor de viaţă adultă este mai întâi prelungire, înainte de a fi îmbătr mire), beneficiază de toate avantajele, şi numai de avantajele acestuia. Mai târziu, odată cu restrângerea naşterilor, care sapă la baza piramidei, apar aspectele negative. Este greu să transcriem în cifre efectul cumulativ al tuturor acestor factori. Oricum, în secolul al XVIII-lea, toate aceste elemente însumate duc la un avantaj enorm.

Esenţialul se datorează transformării şi multiplicării mijloacelor consacrate transmiterii şi dobândirii cunoştinţelor. Harta alfabetizării are prioritate. Şansele progresului ştiinţific sunt în corelaţie nu cu populaţia

totală, ci cu populaţia care are acces la cultura scrisă, adică, de fapt, cu pragul de dobândire autonomă a cunoaşterii, prag mult mai greu de atins decât cel al alfabetizării. El depinde mult de natura învăţăturii primite. La loc de cinste, iată-i din noupe disidenţii religioşi din Scoţia, din Anglia şi din Noua Anglie. Există, de asemenea, sisteme bune de învăţământ ştiinţific şi în noile ţări protestante din est; alături de Scoţia, regăsim încă o dată Prusia. Totuşi, între aceste sisteme şi alfabetizare persistă o corelaţie: aptitudinea de a participa la transmitere, la difuzare şi la progresul unei culturi preştiinţifice, acţionând asupra lucrurilor; poate fi astfel imaginată, dacă nu chiar trasată, o hartă ideală a Europei. Am vedea aici cum Anglia şi Scoţia recuperează în cea mai mare măsură întârzierea lor demografică în raport cu Franţa. La o treime din populaţia Franţei, o greutate specifică de trei sferturi. Irlanda ar fi un punct abia perceptibil, Spania s-ar discerne cu greu. Italia ar atârna cât o Belgie, iar Olanda, cât două-trei Italii, Prusia, aproape tot atât cât întreaga Germanie. Două puncte tari în Europa Centrală: Brandenburgul şi Boemia; Germania protestantă ar devansa cu mult Germania catolică. Prusia ar ajunge la 50 – 60% în raport cu Anglia; ansamblul german, la 70 – 80% în raport cu Franţa, Prusia (6 milioane) atârnând de trei ori cât Rusia (30 milioane). Această hartă ar prefigura-o pe cea a reuşitelor ştiinţifice din prima jumătate a secolului al XIX-lea: Franţa, Anglia, Germania de Noi’d, cu o săgeată în direcţia Boemiei şi Austriei, în direcţia Poloniei ruseşti şi a Rusiei, şi foarte puţin, la sud.

Un exemplu precis: Franţa. Iezuiţii, aceşti educatori ai păturilor de sus din „clasa mijlocie, „înţeleseseră foarte „devreme – lucru dovedit de Memoriile din Trévoux – interesul filosofiei mecaniciste. Ei au acceptat să acorde un loc destul de mare matematicilor alături de latină şi au renunţat, fără să facă din asta o dramă, în practică, la

fizica lui Aristotel; reverendul părinte de Dainville a văzut foarte bine. Implantarea este dobândită în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, dar ea a progresat, în calitate şi în profunzime, în secolul al XVIII-lea. Ne putem da astfel bine seama ce victorie a „obscurantismului luminat" a reprezentat în Franţa, ca şi pretutindeni, expulzarea din 1762. Prusia realizase, la o-distanţă de optzeci de ani, uimitoarea performanţă de a-i primi pe iezuiţii francezi după hughenoţi. „În 1700, în cinci provincii franceze iezuiţii predau fizica în 80 de colegii din 88". Parisul şi sud-estul Franţei sunt cel mai bine înzestrate sub acest raport. În „1761, 85 de colegii din 90 [dar, mai ales, datorită frecvenţei crescând e a cursurilor: progres calitativ], 62 de colegii posedă o catedră anuală, iar 23 una la fiecare doi ani". Lucru încă mai important: învăţământul matematic. În afară de faptul că erau profesori la cinci catedre de hidrografic, iezuiţii mai predau, în 1761, „ştiinţele exacte în 21 de colegii. Calitatea profesorilor: de acum înainte, în cele mai multe cazuri, «matematicienii» sunt profesori de carieră". Această evoluţie a fost favorizată prin crearea unor catedre de către rege. Oricum, asistăm, la nivelul conducerii, la o înţelegere a importanţei culturii ştiinţifice, în chiar momentul când are loc evoluţia semantică pe care am consemnat-o. „Matematicile trebuie învăţate încă din tinereţe [...]", notează un autor în mod pertinent. Printre profesori, există mulţi oameni vrednici de toată preţuirea şi în lipsa unor cercetători originali, o întreagă serie de traduceri şi de adaptatori ai unor lucrări de vârf apărute în Anglia. „[...] Părintele Praeriiia publicat Tratatul despre jluxiuni „X749) şi Tratat. ul. de-algebra' de Macigurin (1750) [...] în 1767 r-PrinciyiiU ceasului de M. Hamşon şi marele Ciiis. optică de Sniith. 15 ogat adnotat. Elevui" său, părintele Ri voire [...], lucrări de Michell şi Canton (1752) [...], Brook Taylor (1757). Părinţii Blanchard şi Dumas publicau o ediţie adăugită a Tabelelor de loga ritmi de

Gardinez, «mai frumoasa şi mai corectă decât originalul englez», declară Lalande”. La fel de interesantă este evoluţia conţinuturilor. Pentru a nu-i scârbi pe elevi, preabunii părinţi au o tendinţă de a preda, pe linia lui Pluche, o fizică mai mult descriptivă şi experimentală decât matematică, astfel cel puţin, tinerii nobili au putut, în laboratoare acceptabile, deşi improvizate, să capete încă de timpuriu gustul pentru fizică. O dimensiune nouă o constituie şi locul acordat istoriei ştiinţei. Într-adevăr, nimic nu este mai în măsură de a preciza în mod concret noţiunea omniprezentă de progres, pe care impactul cu structura mediului înconjurător va contribui să o sprijine cu exemple, cu condiţia de a întâlni un spirit format, pregătit să o primească. Datorită acestui gen de învăţământ şi curentelor literare, această condiţie va fi realizată din ce în ce mai mult. „În toate cursurile, notează reverendul părinte de Dainville, întâlneşti expunerea precisă a gândirii lui Aristotel, Epicur, Descartes, Gassendi, sau a chimiştilor, asupra materiei diferitelor sisteme ale lumii”.

Desigur, lucrurile nu merg totdeauna atât de repede. A XV-a Congregaţie generală se luptase pentru o întoarcere ofensivă a aristotelismului. E o bătălie zadarnică. Susţinută mai ales de tribunalul din Toulouse, noua ştiinţă îşi continuă drumul victorios. Paradoxal, ralierea carteziană din anii ’30 şi 40 nu este cu totul lipsită de o intenţie ascunsă. Pentru mulţi, se pune problema de a se împotrivi newtonismului, pe cale de a renaşte. Părintele Castel îl suspectează pe Newton, în jur de 1720, că reînvie „prieteniile, exigenţele, apetiturile, apetenţele străbunilor noştri filozofi, de care Descartes descotorosise ştiinţa […]” (F. de Dainville), consecinţă a temerilor formulate la vârf, cu patruzeci de ani mai devreme, de către Malebranche şi Leibniz. Este o ceartă între naţiuni, dar şi o operaţie tehnică. Asistăm la ciudate întoarceri. împotriva lui

Newton, propagat în Franţa, în jur de 1730, de către Voltaire şi Maupertuis, şi de către enciclopedişti, după 1750, iezuiţii s-au sprijinit pe spiritualistul Descartes împotriva taberei newtoniene, taxată drept materialistă. Cearta din jurul atracţiei universale slujise cel puţin la eliminarea calităţilor din fizica predată în colegii. Saltul este făcut între prima şi a doua treime a secolului al XVIII-lea, cu un avans de un secol asupra Spaniei şi de o jumătate de secol asupra Italiei. Marea, ascetica bătălie pentru abstracţiune s-a dat la nivelul predării matematicilor. Cotitura ce are loc se situează, tot aici, în jur de 1730 – 1740.

Opera iezuiţilor este masivă, dar nu singura. Linia Congregaţiei Oratoriului se desfăşoară paralel. Oratoriul are afinităţi carteziene şi ştiinţifice. Aceste legături s-au strâns în secolul al XVIII-lea: „[…] datorită avântului pe care i l-au dat în secolul al XVII-lea savanţi ca părinţii Malebranche, Lamv, Jaquemet, Prestet, Congregaţia Oratoriului a dat naştere unui şir de magiştri ca părinţii Reyneau, De Mercastel, Mazières, ai căror elevi […] au asigurat, până la Revoluţie, perpetuarea unui adevărat focar de cultură ştiinţifică. Părintele Cotte, unul dintre creatorii meteorologiei, este unul dintre ultimii martori ai acestui proces, în ajunul” Revoluţiei (Pierre Costabel). Congregaţia

ICICU

Oratoriului a numărat printre prultavyx

Joseph-Nicephore Niepce (1765 – 1833), viitorul inventator al fotografiei, iar printre elevii săi pe Cassini al IV-lea, Laennec, Monge, şi Bernard Lamy * (1640 – 1715) care, între altele, a fost autorul unor foarte bune manuale de matematică, multă vreme reeditate. Mişcarea este generală, de vreme ce chiar benedictinii, mai ales mauriştii, au înţeles necesitatea de a reduce timpul

consacrat limbilor moarte în favoarea ştiinţelor.

Punctul slab al învăţământului ştiinţific din Franţa îşi are originea în vechea structură universitară, cu desăvârşire incapabilă de a se modifica. E o treaptă ce trebuie sărită. Cât este de mare contrastul cu Germania de Est (a se vedea oraşul Halle), cu Scoţia şi chiar cu Anglia! Aici nu există nimic, sau aproape nimic, între colegiul care pune bazele cunoştinţelor şi numeroasele societăţi, focare de transmitere informaţională a noii ştiinţe.

Indispensabilul instrument al transmiterii şi al progresului se constituie în afara cadrului superior tradiţional. Un exemplu este medicina: alături de mediocrul nucleu central, alcătuit din facultăţile şi din colegiile de medicină – există. „Douăzeci şi două de facultăţi şi douăzeci şi două de colegii de medicină la începutul secolului al XVIII-lea” (Pierre Huard) –, iată elementele unei reţele de ajutorare: Colegiul» regal şi Grădina regelui, la Paris, ce se constituie în elemente de învăţământ spitalicesc, dinamicele şcoli de sănătate care depind de armată şi de marină, fără a mai vorbi de şcolile private fondate de către particulari sau de către ordinele religioase. „În sfârşit, societăţi savante, jurnale specializate, enciclopedii contribuiau la centralizarea informaţiilor medicale şi realizau un învăţământ postuniversitar pus în slujba practicienilor”. Trebuie să mai evocăm şi calitatea relaţiilor intermedicale? Contactele cele mai fructuoase se stabilesc în Anglia. „[…] Morand, Fr. Hunauld, Durocher (1783), Tenon (1786), Antoine Dubois, Chopart, Dezoteux, De Jussieu, J.-J. Sue (1783), Broussonnet vor face călătorii de studii în Anglia […] Pe de altă parte, Elizabeth Nihell, cea mai bună moaşă din Londra, W. Smellie, marele mamoş, A. Monro, William Hunter (1743 – 1748), Callisen (1755), Pringle, Sharp (1750), Mathieu Baillie (1788), Tobias Hawkins, Smolett, Righy, Bronfield, Gardiner, Cadwalader, Bulfinch, Jones,

John Jefferies (1785), Bell, Morris, John Morgan, Astley Cooper, (1792) vin pe continent. Academia regală de chirurgie şi Societatea regală de medicină au numeroşi asociaţi englezi, după cum şi Royal Society din Londra şi-a asociat mai mulţi francezi". Calitatea, nivelul şi uşurinţa cu care au loc schimburile internaţionale constituie una din marile şanse ale secolului al XVIII-lea. Ele compensează din plin regresul latinei ca limbă medicală internaţională. Cel mai mare curent de traduceri are loc dinspre engleză către franceză, de unde şi importanţa traducătorilor. „Unii sunt medici şi totodată filologi". Alături de un Lefebvre de Villeneuve (1732 – 1809), alături de Bosquillon (mort în 1816) sau de Jault, profesori la Colegiul regal, un mare număr de medici ştiu destul de bine engleza pentru a asigura traducerile indispensabile (Lassus, Sabatier, Thion de la Chaume, Duchanoy, Baron, Coste, Chaussier, Pinel, Le Begue du Presle, Sue). Alţi traducători nu sunt medici, dar sunt destul de pricepuţi în materie de medicină pentru a face traduceri bune; în această categorie aflăm nume ca Le Moine, Genest, Audibert.

Medicina fusese, în jur de 1650 – 1660, obiectul unei confruntări dintre partizanii lui Aristotel şi iubitorii noilor doctrine. În Franţa, până în 1777, predarea farmaciei nu dispusese decât de mijloace modeste. „La Paris domină o instituţie [...] Este un aşezământ de caritate, fondat în 1576, ce trebuia să cuprindă [între altele] un mic laborator pentru fabricarea medicamentelor [...] şi o grădină botanică pentru cultivarea şi studierea plantelor medicinale. Acest aşezământ a devenit curând locul preferat de întâlnire al farmaciştilor. Comunitatea lor însărcinându-se cu cheltuielile necesare întreţinerii lui – încă din 1624 –, a devenit «Grădina Farmaciştilor», unde îşi va avea mai târziu (1777) sediul Colegiul de farmacie [...]" (Charles Bedel). Chimia s-a afirmat cu prudenţă şi treptat, dat fiind neîncrederea medicilor faţă de această

fiică a lui Paracelsus. În secolul al XVIII-lea, este, în sfârşit, acceptată. Printre cei mai celebri profesori, să-i citǎm pe Étienne-François Geoffroy (1672 – 1731), autorul Tabelelor de afinităţi chimice, şi pe tânărul său frate Claude-Joseph Geoffroy (1685 – 1752). „La 25 aprilie 1777, Ludovic al XVI-lea a hotărât să-i reunească [...1 pe farmacişti şi [...] pe farmaciştii cu studii înalte din Paris într-un singur colegiu [...] la 10 februarie 1780 [le-a dăruit] un statut propriu”. O barieră fusese depăşită. În provincie, numai oraşul Montpellier se situa pe acelaşi plan şi, mult în urmă, venea Nantes.

313

14 – c. 62

Pretutindeni, ştiinţele fac progrese. De exem –, piu. Colegiul regal: „La începutul secolului al XVIII-lea [după Registrul deliberărilor datat 6 noiembrie 1707], din douăzeci de catedre de învăţământ, unsprezece sunt consacrate literelor [...] Nouă catedre sunt consacrate ştiinţelor: două de matematici, patru de medicină, chirurgie, farmacie, botanică, o catedră a lui Ramus [fondată de Ramus, destinată predării şi progresului matematicilor], în sfârşit, două catedre de filosofie greacă şi latină” (Jean Torlais) care, fapt revelator, deşi îşi păstrează vechea lor denumire, alunecă spre un învăţământ aproape în exclusivitate ştiinţific. Obligativitatea latinei, menţinută cu străşnicie, este un semn tenace de arhaism. Colegiul l-a avut printre profesorii săi pe matematicianul Philippe de la Hire * (1640 – 1718), pe profesorul cunoscător în matematicile aplicate navigaţiei, în arta telescoapelor şi a microscoapelor, Antoine René Mauduit (1731 – 1815), pe abatele Jean Terrasson (1670 – 1750), pe Pierre Charles Le Monnier (1715 – 1799), pe Nicolas Andry (1658 – 1742), redactor la „Jurnal des savants”, pe Louis Daubenton * (1716 – 1800), celebrul naturalist.

În domeniu] – aflat în plin avânt – ştiinţelor naturii, Grădina regelui îşi lărgeşte câmpul de acţiune: „Între 1635 şi 1718 se întinde perioada ce ar putea fi numită epoca «medicală» din istoria Grădinii regale” (Yves Laissus). Este perioada când reduta aristotelică, hipocratică şi galienică, adică acest monstru tradiţional numit Facultatea de medicină, este luată cu asalt din toate părţile. Bătălia este, în sfârşit, câştigată: Grădina regală cu plante medicinale, ce va fi curând numită, în mod simbolic, Grădina regală cu plante, şi, mai pe scurt, Grădina regelui*, poate fi considerată un fel de bază logistică privilegiată a difuzării cunoştinţelor de vârf din sectorul ştiinţelor naturale şi fizico-chimice. Un punct sensibil al acestei evoluţii: „farmacia, creată încă din 1695 şi considerabil îmbogăţită de Fagon, îşi pierde aspectul vechi şi primitiv şi, consacrată de-acum înainte păstrării unor specimene aparţinând celor trei regnuri ale naturii, devine, în 1729, «Cabinetul de istorie naturală» […1 în 1739, cu câteva zile înainte de moarte. Du Fay […] într-o scrisoare adresată ministrului Maurepas, îl desemnează ca succesor pe Buffon. Buffon va purta titlul de intendent [al Grădinii regelui] timp de cincizeci de ani” (Yves Laissus). Îi va imprima în mod durabil concepţia sa. Din ce în ce mai mult, Grădina primeşte savanţi din toată lumea. Printre cei mai mari, între anii 1784 şi 1793, se află Lacepede, Faujas de Saint-Fond, Lamarck şi Geoffroy Saint-Hilaire.

Botanica îşi păstrează locul de cinste. În 1636, La Brosse stabileşte o listă de 1800 plante, iar în 1665 pe această listă figurează 4.000 de plante. În 1788, sunt pe listă 6.000 de plante. Odată cu Bernard şi Antoine de Jussieu *, cerre mai multe erau încă utilizabile înainte de 1 n;» înaltul nivel la rare cetătorii îşi culeg tot mai mult plantele din afara Parisului. Progresul chimiei este marcat prin numirea lui Fourcroy, în 1784. Anatomia, ştiinţă auxiliară şi paramedicală, luase naştere (tot din dorinţa de

a contracara Facultatea de medicină) datorită unui personaj ciudat din preajma lui Seguier, prieten al libertinilor şi al altor persoane cu faimă proastă, Marin Cureau de La Chambre, în 1636. Îi urmează fiul său, François. După el, Dionis, mare adept al lui Harvey, este atacat de Tribunal şi, într-un epilog vrednic de Tartuffe, este salvat de rege. După Dionis urmează numai nume mari: guverney, Hunauld, Winslow, Petit, Portal.

Are loc un uriaş progres intelectual, o reducere treptată a unor bariere milenare, moştenire a cetăţii greceşti care îi opune pe cetăţeni, sclavilor. Ştiinţa, mai exact, filosofia 4 naturală, nu mai dispreţuieşte tehnologia. Descartes şi Galileu au reabilitat arta inginerului. Marile şcoli de ingineri iniţiate de stat difuzează, transmit şi realizează progrese extraordinare în cadrul revoluţiei ştiinţifice. Franţa a servit drept model în acest domeniu Europei şi întregii lumi. Ea a fost imitată îndeaproape, în Prţiâia, în JR.iişia în Austria, datorită efortului de recuperare depus de despotismul luminat, şi, de asemenea, în J3 pania lui Carol al III-lea, ba chiar şi în Mesic

În prim-plan se află podurile şi minele1, „între 1747 şi 1775, asistăm la o ciudată evoluţie a Biroului desenatorilor care [...] se transformă treptat într-o şcoală de inginerie. Cu începere din 1775 şi până la Revoluţie, ea este definitiv recunoscută ca şcoală printr-un act al lui Turgot funcţionând în chipul cel mai desăvârşit" (Gaston Serbos) şi constituind un remarcabil exemplu de adaptare perfectă.

Constituirea foarte treptată a unui corp ingineresc are loc paralel cu lenta dezvoltare a unei specializări în domeniul construirii drumurilor, care, până în anii 1660 – 1670.

((731 – 1815)

reveneau unor muncitori la tèrasamente şi unor zidari. Un decret din 12 ianuarie 1668, dat din iniţiativa lui

Colbert, stipulează că „un arhitect sau un inginer urmează a fi numit spre a conduce acest gen de lucrări”. Într-un decret din 7 martie 1776, apare titlul de „arhitect al regelui”, curând urmat, eventual, de cel de „ingineri ai maiestăţii sale”. Cel mai mare efort se desfăşoară la frontiere. „Printre inginerii atestaţi se află şi călugării aparţinând fostei congregaţii a «fraţilor pontifi» […] Fratele Romain […] este numit în cele din urmă inginer al circumscripţiei financiare generale Paris, printr-un decret din 11 noiembrie 1695” (G. Serbos).

Un corp ingineresc se constituie în etape, odată cu lenta, dar sigura creştere a necesităţilor. Principalele jaloane: 1715, 1716, 1733, 1743. Trudaine îi impune stilul lui. Trudaine (1703 – 1769) nu era la început un tehnician. „Avea formaţia clasică a celor mai mulţi dintre marii funcţionari ai statului”. Avocat la tribunalul din Paris, raportor la consiliul de stat, intendent general, el avea o experienţă aspră: „numit intendent de finanţe şi consilier de stat în 1734, este însărcinat, nouă ani mai târziu, în 1741, să se ocupe de podurile şi şoselele Franţei”. La început, urmăreşte să profitei mai eficient de munca şerbilor. În acest scop, Trudaine deschide „la Paris, în 1744 un birou special, alcătuit la început din trei desenatori”, printre care şi Mariaval, un iscusit cartograf. Biroul acesta îşi sporeşte repede numărul funcţionarilor. Trebuie alcătuită harta. „Trudaine s-a gândit să-i oblige pe funcţionarii din acest birou să-şi însuşească anumite cunoştinţe ştiinţifice şi tehnice […]” Trudaine face deci apel, în 1747, la Jean David (alias Jean Rodolphe) Perronet. Noua şcoală îi datorează acestuia foarte mult: „Perronet se va ocupa de ca timp de patruzeci şi şapte de ani, asigurând totodată construirea a douăzeci şi unu de poduri, dintre rare mai multe erau încă utilizabile înainte de ultimul război. [Dat fiind înaltul nivel la care se ajunsese, şi paralel cu şcoala propriu-zisă, elevii care aspirau să devină

membri ai biroului au căpătat curând obiceiul de a se pregăti în prealabil într-o şcoală creată în 1739 de către marele arhitect. Jacques François Blondei (1705 – 1774)" (G. Serbos). Un sistem de recrutare extrem de selectiv permite construirea unui adevărat corp de elită, în cadrul căruia s-au ilustrat „de Cassart, Chézv, Gauthey, Lamandé, Brémontier, Lamblardie, Liard, Sganzin, Pronv, Gavant, Bruyère, Tarbé de Vauxiaire…". Şcoala de poduri, împreună cu Şcolile de mine pregătesc calea realizărilor revoluţionare.

Mineralogia din secolul al XVIII-lea este e strâns legată de tehnicile miniere. În acest domeniu, cei dintâi au fost multă vreme germanii, ajunşi din urmă în decursul secolului de către englezi. Rolul traducătorilor este considerabil. Se traduce din germană şi din suedeză prin germană. Iniţiativei lui d'Holbach i se datorează traducerea, în 1753, a unei Mineralogii sau Descrieri generale a substanţelor regnului mineral a chimistului suedez Wallerius, după o ediţie germană. În acelaşi timp i se datorează lui d'Arclais de Montamy, traducerea lucrării Litogeognosia sau Cercetarea chimică a pietrelor şi a pământurilor în general de Port (după Birembaut).

În Franţa, constituirea unui corp de ingineri de mine contribuie la o importantă recuperare (este unul din rarele sectoare în care Vestul a rămas în urma Estului). Iniţiativa o au regentul şi chimistul Jean Hellot (1685 – 1766). „Funcţionar principal la Monetăria statului, Hellot se ocupa atunci de controlul general al finanţelor, şi anume de examinarea tehnică a proiectelor înfăţişate Consiliului, proiecte privitoare la arte şi, mai ales, la vopsitorii şi minerit" (A. Birembaut). Hellot îl însărcinează pe Baron cu o misiune (1742) în principalele mine de cărbune. Sunt vizitate cu acest prilej minele din Fresnes, Anzin, le Forez. O circulară emisă de Orry către intendenţi, în septembrie 1742, marchează o cotitură importantă şi totodată

momentul când are loc racordarea ştiinţă-tehnologie. „Săpăturile şi exploatările din minele de cărbuni sunt tot mai numeroase, de câţiva ani încoace, în regat, şi pot deveni extrem de utile, dat fiind diferitele posibilităţi de a folosi cărbunele în locul lemnului, care a devenit tot mai rar în mai multe provincii […]” Lucrările pregătitoare duc la decretul Consiliului din 14 ianuarie 1747, „cuprinzând reglementări privitoare la exploatarea minelor de huilă sau de cărbuni”. Într-un prim stadiu, cele două corpuri inginereşti au o formaţie comună, elevii ce urmau a deveni ingineri în mine învăţând la Şcoala de poduri şi şosele. „Trudaine le propuse directorilor […] minelor să admită ca tinerii pe care îi recomandau să înveţe la şcoala de poduri şi şosele. [Mai înainte, Orry îl trimisese, în aprilie 1742, pe Étienne François de Blumenstein, în vârstă de douăzeci şi şase de ani, în Saxonia şi la Hannovra [spre a studia, pe cheltuiala statului, ceea ce nu era decât un paleativ.] Au fost admişi la Şcoala de poduri şi şosele în 1751, cel puţin patru elevi, ce urmau a căpăta aici o formaţie conformă cu vederile lui Trudaine. Cel mai strălucit dintre ei, Antoine Gabriel Jars (1732 – 1769) al cărui tată lucra în minele de pirită din Saint-Bel şi din Chessoy […] nu rămâne decât două luni la şcoală”. Un decret al Consiliului din 21 martie 1731 a numit patru inspectori ai minelor din regat: Monnet, Duhamel, Gabriel Jars şi Pourcher de Bellejeant.

Transformările din Paris fac ca săpăturile să devină primejdios de multe. Un accident survenit în 1776 într-o exploatare din regiunea parizianăincită la o reglementare, conţinută într-un decret din 15 septembrie.

Antoine Dupont, mult preţuit de Turgot şi Malesherbes, „deschisese, în strada Neuve-Saint-Médéric, o şcoală unde preda «cursuri de matematică teoretică şi practică privitoare la elemente şi la geometria cea mai avansată», precum şi cursuri de marină şi de hidrodinamică. [Decretul din 25 septembrie 1776 îl

autorizează pe Duoont] să deschidă o şcoală de geometrie subterană [...!" (A. Birem băut). Este o soluţie de aşteptare. Multă vreme după crearea cunoscutei Bergakademie din Freiberg (noiembrie 1765), un decret din 19 martie 1783 hotărăşte înfiinţarea unei şcoli de minerit. Este numit director Şase, titular al catedrei de mineralogie docimastică. Învăţământul acesta este racordat cu cel al lui Daubenton, de la Colegiul regal al Franţei. În ultimii cincisprezece ani ai Vechiului Regim, tratatele de tehnologie minieră în limba franceză devin tot mai numeroase: lucrările lui Sage şi Duhamel le înlocuiesc pe cele ale lui Antoine-François de Gensanne (? – 1780).

Tehnologie ştiinţifică, hidrografie. Evoluţia semantică traduce, în felul său, progresul ştiinţelor. „În secolul al XVII-lea, hidrografia îngloba, în sens larg, totalitatea ştiinţelor şi tehnicilor marine" (Russo, S.J.). Este sensul pe care i-l dă părintele Fournier în a sa clasică Hidrocirafie (prima ediţie: 1643). Începând cu ultimii ani ai secolului al XVII-lea, şi în cursul secolului al XVIII-lea, sensul se restrânge la acela de artă a navigaţiei. Manualele se exprimau mai modest; „artă a pilotajului", „artă a navigaţiei".

Un efort de a înfiinţa un învăţământ, marcat printr-o schimbare de ritm şi de direcţie, se afirmă cu începere din anii 1670 – 1680. Este tehnica ce pretinde, mai mult decât oricare alta, studii de matematică. Efectul este deci considerabil. Colegiile iezuite au deschis calea către această nouă cunoaştere. Necesităţile tot mai imperioase ale marinei au dus la instituţionalizarea ei. În 1683, au fost înfiinţate trei şcoli pentru yiitorii ofiţeri. Învăţământul lor ştrinţilic este încredinţat iezuiţilor.

Secolul al XVIII-lea a descoperit tehnologia. Sector după sector, tehnologia se modifică. De la ucenicia din văzute şi din auzite, ea trece la carte – manuale şi tratate mari –, de la învăţătura în doi, la învăţătura colectivă şi

instituţionalizată. În acelaşi timp, ea cade, treptat, sub incidenţa filosofiei mecaniciste; rigoarea matematică născută din nevoile ingineriei, purificată şi întărită de asceza abstracţiei pure, revine în domeniul tehnologiei, pe care o fortifică, o transformă şi o îndeamnă către noi cuceriri. Acest du-te-vino dintre tehnică şi ştiinţă, dintre ştiinţă şi tehnică este un lucru cum nu se poate mai important.

Şcolile gratuite de desen sunt un punct de plecare pentru un adevărat învăţământ tehnic, elementar şi mediu. În 1746, la Paris, se afirmă proiectul pictorului A. Ferrand de Monthelon (1686 – 1752); urmează Rouen (1746), apoi Toulouse (în jur de 1750), Reims (1752), Marsilia (1753), Lille (1755), Lyon (1756), Amiens. Erau astfel puse în Franţa bazele unui învăţământ al artelor frumoase.

Constructorii din marină se află sub influenţa binefăcătoare a marelui şi universalului Duhamel du Monceau* (1765). Euler s-a ocupat asiduu de aceste probleme, stabilind legătura dintre ştiinţă şi tehnică. Lui Duhamel îi urmează Borda, în 1784.

Către mijlocul secolului, odată cu enormele necesităţi impuse de teritoriile naţionale ale Europei, geografii şi geometrii, multă vreme nespecializaţi, trec la o pregătire sistematică, în cadrul unor şcoli. „Trudaine a avut ideea de a înfiinţa un birou unde să se formeze «geografii şi desenatorii de planuri şi de hărţi ale drumurilor regatului», sub conducerea unui inginer experimentat” (F. de Dainville). În 1747, Perrone devine directorul acestui birou: el crease la Alenţon, în 1742, un mic birou de acelaşi fel. Iniţiativa se răspândeşte. Când lui Cassini i se încredinţează, de către Ludovic al XV-lea, la 7 iulie 1747, sarcina extrem de dificilă de a extinde la întregul regat bijuteria (prin exactitate) pe care o realizase în Flandra, el a creat mai întâi o şcoală de ingineri care să-i furnizeze cadrele tehnice de care avea nevoie. Fără formaţia

matematică căpătată la colegiu, problemele ridicate de recrutarea acestora, oricum dificile, ar fi fost de nedepăşit. Mai modestă, dar creată în acelaşi spirit, şi după concepţia fiziocratică, este şcoala de brutari (1780), iniţiată pe baza ideilor lui Cadet de Vaux şi Parmentier.

Armata a fost cel mai mare consumator, pepiniera formării, difuzării progresului ştiinţific, învăţământul ştiinţific face progrese rapide în şcolile militare şi de artilerie. Marile şcoli de artilerie datează din 1720. Joacă un rol în această privinţă şi emulaţia dintre state. JVIQ – rloluţixancez se impune şi se difuzează. Primii care îl imită sunt austriecii, spaniolii, piemon –, fezii; balistica cere cunoştinţe matematice. InCepând din 1758, şcolile de geniu se despart de celelalte. Nivelul ştiinţific creşte atât de repede încât trebuie curând create şcoli pregătitoare cu caracter militar.

Ca şi în cazul inginerilor de poduri, vedem funcţionând un aspect particular al multiplicatorului, şi anume procesul de creştere. Este creat un învăţământ tehnic superior, nivelul ştiinţific de înţelegere sporeşte rapid, ceea ce obligă la crearea unui învăţământ tehnic pregătitor, cu dominantă ştiinţifică. Am putea extinde demonstraţia şi la învăţământul consacrat ofiţerilor de marină. O ordonanţă din 1764 stabileşte, odată cu sistemul celor trei clase, principiul avansării după merit. Privilegiul naşterii, în cel mai aristocratic dintre corpurile armatei, nu-i scuteşte pe elevi de furcile caudine ale trigonometriei, astronomiei şi analizei. La fel stau lucrurile şi cu Şcoala regală de geniu din Mezieres.

Statul şi interesul, adeseori gratuit, al particularilor, contribuie la acest progres rapid. Iată, de exemplu, fizica experimentală, nu cea care se află la originea nefericirilor lui Candide, ci aceea a abatelui Nollet: ea a fost cea mai mare pasiune a oamenilor de calitate. Secolul al XVIII-lea a trecut la transformarea decisivă a gustului, creând un

climat de opinie care îndreaptă filosofia naturală mecanicistă către ştiinţă.

La început, se manifestă în Universitate şi, în academii o acerbă rezistenţă aristotelică. În Anglia, asistăm la o coexistenţă paşnică, Universitatea şi Royal Society „având mulţi membri în comun". În Italia şi în Franţa, academiile îşi joacă din plin rolul de universităţi şi, contra-universităţi. Ele sunt garantate de statul teritorial modern. Prima care se află în această situaţie este Academia florentină del Cimento (1657 – 1667). Royal Society din Londra îi urmează în 1662, precum şi Academia de ştiinţe din Paris, în 1666.

La început, filosofia mecanicistă apare ca un mare proiect: „Societăţile savante sunt o utopie a gândirii ştiinţifice. Academia dezvoltă o temă mitică proprie gândirii occidentale. [Este perioada când au un iz premasonic, un iz ce aminteşte de membrii sectei Rose-Croix], Savanţii se regrupează şi […] îşi organizează în chipul cel mai raţional eforturile spre binele umanităţii" (Gusdorf). Mersenne este primul om din Franţa care, odată cu Bacon, în Anglia, avusese un asemenea gând. Un mare proiect asemănător va fi însufleţit şi grupul editorilor lui Brouaut, după cum a arătat doamna Colnort. Acest spirit academic subîntinde reţeaua ştiinţifică ce s-a creat în întreaga Europă între 1660 şi 1730 – 1740. În Germania, Leibniz a jucat un adevărat rol de comis-voiajor. El propune, încă din 1667, proiectul unei academii: vor mai trece încă treizeci şi trei de ani până când aceasta va fi creată la Berlin. Dar statul Brandenburg-Prusia stă mai bine: el posedă la Halle, prima universitate pătrunsă de noul spirit, unde predau Christian Thomasius şi Christian Wolf (în ciuda celebrului incident din 1723). „Experienţa universităţii din Halle dovedeşte posibilitatea de a face mai rodnică cercetarea prin învăţământ şi mai rodnic învăţământul prin cercetare". Halle nu este poate un caz

izolat; iată. de exemplu, şi Altdorf, lângă Nürnberg. Acelaşi fenomen are loc şi la Leida, prin Boerhaave (1668 – 1738) şi elevii şi continuatorii săi imediaţi, Musschenbroek* şi-s Gravesande. Preafericită Olandă!

Academiile – adevărat multiplicator – sunt prelungite de societăţile consacrate gândirii; câteva sute de astfel de societăţi se ocupă de fizica experimentală către mijlocul secolului al XVIII-lea. Jurnalele constituie un alt multiplicator"; revistele ştiinţifice „asigură legătura dintre spiritele ce se aseamănă, fără vreun angajament din partea acestora şi fără vreo constituţie, legătură ce se extinde în lumea întreagă, conform spiritului ideologiei subsidiare pe care o dezvoltă programul lui Oldenburg. „Philosophical Transactions" prin care se exprimă Royal Society, împreună cu „Journal des savants" al Academiei de ştiinţe reprezintă mijloacele cele mai puternice în vederea realizării acestei comuniuni. Cele două reviste sunt iniţiate în acelaşi timp, adică în 1665. Revista „Philosophical Transactions" este publicată la Londra în limba engleză, tradusă la Amsterdam în latină, pentru lumea savanţilor din Est, care continuă să gândească în latineşte, iar Academia de ştiinţe din Paris o traduce în franceză. „Philosophical Transactions" corespunde mai bine noului spirit; marcată de personalitatea lui Newton, este aproape exclusiv consacrată (după cum arată şi numele ei) ştiinţelor exacte. Datorită lui Leibnitz, oraşul Leipzig îşi are, cu începere din 1682, revista „Acta Eruditorum. Olanda tipografilor şi a librarilor nu putea rămâne în urmă. Ea se exprimă în franceză, cu o.

Journal des SAVANTS
Journal Mémoires des SAVANTS de TRÉVOUX
Medicină Chirurgie formncie
Poezie Gramatică şi filologie Dicvonare
Matematici ştânte natu fala
Oratori

Diverse
D. ŞTIINŢE
ru’ r
Journal des SAVANTS
Me mi”.
de TRE’ VOUX
Journal des SAVANTS
Mémoires
Drept canoni:
Istorie, ecleziastica
Drept civil şi natural
Isterie profana
Jurisprudents şi practică
Călâtorii Geografie
C. ISTORIE I H I II
B. DREPT
de TREVOUX
MÉMOIRES JOURNAL DE TREVOUX DES SAVANTS
CERERI DE PRIVILEGII
Teologie
Apologetică
Controversa
Liturghie Devoţiune
Patristica Concilii
EVOLUŢIE între 1715 şi 17S0 pe categorii
1715 – 50 15 – 50 15 – 50 15 – 50 15 – 50.

32. CONŢINUTUL SCRIERILOR ÎN FRÂNŢA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

(După Carte şi Societate în Franţa secolului al XVIII-lea, 1965.)

I. 1715 – 1719.

— II. 1750 – 1754.

Journal des savants este organul mediului academic, bastion al unui cartezianism mecanicist, în câteva privinţe depăşit, dar aderând la curentul filosofic; Mémoires de

Trévoux au fost create de iezuiţi pentru a contrabalansa, în sânul elitei, influenţa exercitată de Journal des savants. Dincolo de tot ceea ce le opune, putem vedea şi ceea ce le uneşte. Journal des savants şi Mémoires de Trévoux ne vorbesc i despre curentele cunoaşterii şi despre conţinutul scrierilor. Ehrard şi Roger au studiat îndeaproape re1 feratele şi le-au clasat în funcţie de conţinutul lor; între 1715 şi 1750, se poate constata un foarte evident regres al teologiei, o cvasiplafonare a dreptului, a istorientare oarecum diferită. Bayle publică Les Nouvelles de la République des lettres (1684). În 1687, Bayle şi Les Nouvelles pierd teren în faţa lui Basnage de Beauval cu a sa Istorie lucrărilor savanţilor. Paralel, cu o nuanţă filosofică şi literară, teologul protestant Le Clerc publică a sa Bibliotecă universală şi istorică. \ceste monofoluri sunt prea puternice. Ele în cită la concurenţă. În 1701 ordinnt iezuiţilor, jsi creează un fel de*Journal des savants: Mé-v mnâres pour l'histoire des sciencesetdes beaux – torts, îndeobşte cunoscut sub ţiţuiilfp fifpmm – resfejyevoiix

— Lăfa-un citat semnificativ: „[…] societăţile savante constituiau tot atâtea birouri poştale, centre active de corespondenţă pe lângă care secretari ca Oldenburg [englezul] sau Fontenelle au jucat un rol capital de stimulatori intelectuali". Cel mai bun exemplu îl constituie cazul celui mai genial dintre autodidacţi, gigantul explorării ultrasensibile microscopice, Leeuwenhoek (1632 – 1723). „Imensele sale cercetări au fost expuse în trei sute şaptezeci şi cinci de scrisori adresate Societăţii regale din Londra cu începere din 1673. Prin mijlocirea revistei «Philosophical Transactions» observă Georges Gusdorf, şi a publicaţiilor inspirate din tortei şi a literaturii, o creştere verticală a ştiinţelor şi a artelor, adică orientarea progresivă a culturii către un conţinut mai ştiinţific şi mai tehnic. Între 1715 – 1719 şi 1750 – 1754 are loc deci un regres, dar şi o degradare a conţinutului literaturii

teologice. Apologetica şi controversa înlocuiesc patristica, liturghia şi cucernicia. Interesul pentru hermeneutica biblică se menţine. Regresul dreptului canonic şi al istoriei ecleziastice confirmă laicizarea culturii. În raport cu civilizaţia ştiinţifică. Mémoires de Trévoux, în ciuda interesului pe care îl prezintă, sunt mai statice, în timp ce Journal des savants sacrifică medicina şi ştiinţele naturale în favoarea fizicii şi matematicilor. Dimpotrivă, în raport cu literatura, Mémoires de Trévoux evoluează mai mult decât Journal des savants. Înainte de orice, importante sunt, pe întreaga linie a civilizaţiei scrise, regresul ştiinţei sacre şi lenta afirmare a sectoarelor cunoaşterii legate cel ™ai strâns de „filosofia mecanicistă”.

ea, descoperirile lui Leeuwenhoek au căpăta* amploarea unui fenomen european. Fără aceşti împrejurări favorabile, vânzătorul de postav ditf Delft nu s-ar fi impus niciodată atenţiei celol docţi”. Secolul al XVIII-lea a moştedit aceste instrumente, el le înmulţeşte, sporeşte tirajele, le accelerează difuzarea.

Jurnalele, cărţile: la început, un ansamblu de tehnici. Cine nu este sensibil la multiplicareregulată a sistemului difuzării gândirii? Unde sunt tipăriturile nesigure din prima jumătate a secolului al XVI-lea, ale căror caractere friabile se pulverizau rapid după trei sute de! tiraje? Cartea îşi ia măsuri de siguranţă. Pal gini mai bine corectate, caractere nete, formal mai comod; între formatul minuscul al libejlelor şi acele cu neputinţă de mânuit infolioi volumele inoctcivo, inqucirto pledează pentru exigenţele cărţii moderne: 1660 – 1680, 1720 – 1740.1

Între prima şi cea de a doua jumătate a secolului al XVII-lea, geografia cărţii s-a modifica profund. Vechile centre: nordul Italiei, Ţările de Jos, axa renană, cu Lyon, Anvers, Veneţia şi Basel. Geografia cărţii, între 1660 şi 1750 pune în evidenţă noile linii de forţă ale inteligenţei şi

ale economiei. O Franţă pariziană şi circumpariziană, cu articulări la Rouen şi II Champagne, o stagnare a Germaniei renane, 1 mişcare de retragere a Ţărilor de Jos spre Olanda, eclipsa Italiei şi afirmarea puternică J Angliei. După 1750, acestui centru neschimbat i se adaugă noi teritorii marginale, Germania lui Gutenberg îşi reia locul, iar capitalele din Nord şi din Estul profund îşi aprind una câte una luminile pe tabloul de bord al cărţii.

Acestei geografii noi îi corespunde o modificare a aspectului şi preţului cărţii. Cartea tipărită se desprinde de originile sale, devine mai aerată, îşi înmulţeşte spaţiile albe, odată cu scăderea preţului hârtiei. Obiectul preţios şi rar capătă aspectul robust şi simplu al unui obiect Je uz curent, accesibil păturilor intermediare ale unei elite a inteligenţei şi a bunăstării.

O istorie cantitativă a cărţii s-ar cere continuată. Henri-Jean Martin a scris-o, la nivelul producerii cărţii. Dar ea poate fi concepută şi la nivelul receptării ei. Inventarele de după decese, conţinutul bibliotecilor, tot ceea ce întrevedem astfel, ne îngăduie să presupunem că, între 1680 şi 1780, în Europa Occidentală, unde implantarea cărţii este veche, stocul existent devine de zece ori mai mare. Această înzecire se face pe două căi. În mediul înstărit şi care citeşte, acolo unde se găseau de obicei cam cincizeci de cărţi, acum găseşti cu uşurinţă două sute cincizeci de cărţi. Cartea este un obiect care se uzează puţin şi se păstrează uşor. Odată cu extinderea şi modificarea conţinutului alfabetizării, cartea pătrunde pentru prima oară prin porţi ce-i fuseseră până atunci închise. Colecţia „Bibliothèque bleue”, povestirile, ce pot fi întâlnite în număr extrem de mare la sfârşitul secolului al XVII-lea, sunt semnul unei victorii culturale şi sociale. Lectura astfel difuzată prin mijlocirea colecţiilor populare este o cultură a visului, arhaizantă şi retrogradă. Putem regreta cărţile populare pioase din secolul al XVI-lea, care

se adresau, este adevărat, unei alte pături sociale. Şi totuşi, chiar colecţia „Bibliothèque bleue” este un instrument de progres; ea contribuie la perfecţionarea lecturii printr-o recompensă imediată, creând treptat, printre cititorii care abia descifrează literele, cititori capabil de o folosire dificilă a limbajului scris, din categoria celor ce citesc cu voce tare, mai ales cu prilejul serilor petrecute în sânul familiei la gura sobei, unde ard păstăile de fasole uscate, luminarea săracului. Dar pentru a atinge acest scop era nevoie de cărţi multe şi ieftine. Dovadă preţurile. Un asemenea studiu rămâne încă a fi făcut.

Presa de tipărit din secolul al XVI-lea este din lemn, cu câteva întăriturі metalice. De unde şi gradul mare de uzură, fragilitatea şi rezis-jtenţa pe care o opune la frecare. Primele şuru-l buri din metal apar la Nürnberg, în jur de 1550. Cerceveaua teascului (sfârşitul secolului al XVI-lea) protejează foile de hârtie de pete: 1 se realizează astfel o mai bună calitate şi o 1 mânuire mai rapidă. Dar descoperirea cea mai importantă apare la Amsterdam, în tiparniţa lui W. Jansw Blaeu: „[…] la bara de presiune, acesta a adaptat o contragreutate cu ajutorul căreia partea presei care calcă pe ramă era ridicată automat, fără ca tipograful să fie obligat să împingă cu mâna bara de presiune” (Maurice Audin). Tiparniţa olandeză, curând ameliorată, se răspândeşte treptat.

La începutul secolului al XVIII-lea, câteva ameliorări aduse materialului folosit în tipografii fac din carte un instrument simplu, uşor de mânui, t, robust, la un preţ relativ accesibil.

E vorba de tiparniţele de cabinet. Cabinetul rezultă din progresul culturii şi din gustul sporit pentru strângerea de colecţii. Bijuterii, tablouri, tot felul de obiecte din porţelan, bibelouri chinezeşti, ierbare, cărţi sunt acumulate în mari cantităţi şi, la începutul secolului al

XVIII-lea, apar şi tiparniţele de cabinet. Construite după modelul tiparniţelor obişnuite, ele îngăduie posesorilor lor, chiar lipsiţi de cunoştinţe speciale în domeniul tipăriturii, să tipărească scrieri şi cataloage urmând a fi difuzate în cercul restrâns al unui public mai luminat. „Asemenea instrumente au cunoscut o mare vogă: aflăm ecouri ale acestei pasiuni în existenţa unor tiraje mici puse la dispoziţia «iubitorilor de carte». Un manual bibliografic din secolul al XVIII-lea […] propune o «maşină tipografică» care poate tipări «cărţi groase, în versuri sau în proză», aflându-se într-un mic birou de «aproximativ 70 cm pe 1, 60 m» „(M. Audin). Catalogul vorbeşte de o difuzare a douăzeci şi cinci până la o sută de astfel de tiparniţe şi anunţă un preţ: 6.000 livre. Este vorba de o realitate sau de o escrocherie?

Această modă marchează depăşirea unui prag în stăpânirea perfectă – fără ca să fi avut loc descoperiri tehnice revoluţionare – a unui instrument deja vechi. Tiparniţele de cabinet ilustrează o lege pe care am mai formulat-o. Ea corespunde dezvoltării unei nevoi, şi aceasta cu un secol şi jumătate înainte de primele maşini de scris.

În mijlocul secolului al XVIII-lea, tipografiile par a fi cuprinse de un fel de nelinişte febrilă, ele au mers până la ultimele limite, au speculat la maximum posibilităţile de care dispun. Cererea publicului le împinge înainte, ele stagnează totuşi în aşteptarea motorului şi a rotativei. „Până atunci, tipografii se ocupă de probleme minore: o mai uşoară mânuire a paginilor tipărite, posibilitatea păstrării acestor elemente – prese cu forme revoluţionare şi mai bine adaptate la funcţiile lor, căutare de materii prime mai abundente –, fabricare mai rapidă de suporţi etc”. (M. Audin). Sub acţiunea unei creşteri exponenţiale a cererii, o prerevoluţie a echipamentelor periferice izolează sectorul unde se manifestă dificultăţile. Gătre 1750, începe

să se producă o schimbare esenţială: este suprimat etanşorul care stinghereşte evoluţia sforilor menite să susţină foile de hârtie tipărite. Toate acestea duc la creşterea greutăţii soclului. În 1772 apare la Basel, această veche capitală a tiparniţei, prima presă metalică masivă, fără piesele pereche din lemn care împodobesc încă planşele Enciclopediei. „Suportul superior al întregii prese era constituit dintr-o piesă de metal în formă de arc, în centrul căreia culisa şurubul de presiune” (M. Audin). Inventatorul acestui sistem se numea Guillaume Haas. Puşi sub interdicţie de către tribunal, Haas şi fiul său îşi continuă totuşi eforturile. Maşina inventată de ei se răspândeşte în Germania şi Elveţia, începând Idin 1787.

j După Basel, Paris: în 1781 – 1783, Laurent Şi Anisson, director al Tipografiei regale, şi Fran

pa te unitatea j

Hn, ale: presa cu placă dintr-o singură bucată. În 1784, Philippe-Denis Pierres şi Robert ajung să suprime bara de presiune. Pierres, apoi Genard perfecţionează această maşină. În 1790, William Nicholson introduce înnegrirea cu cerneală a sulurilor, deci şi posibilitatea unei manevre automate. În sfârşit, în 1795, în Anglia revoluţiei industriale – mecanici numeroşi şi experţi, metal de calitate şi ieftin, capitalism întreprinzător şi pus pe inovări tehnice –, lordul Stanhope, ajutat de mecanicul său Walker, fabrică o maşină în întregime metalică, totalizând progresele tehnice ce avuseseră loc după 1750. Este o mică minune, produsă deja în câteva exemplare. Începând din 1770, important devine ritmul de difuzare a progresului. În cazurile când până atunci fusese nevoie de o jumătate de secol, difuzarea are loc acum în cinci ani, în întreaga Europă dens populată, sub presiunea unei cereri entuziaste.

Dar presa nu înseamnă totul; trebuia modificată şi forma. Tipografii s-au străduit să găsească o materie care

să se muleze după formă şi s-o menţină. Există trei căi: o materie moale, argilă, ipsos, un amestec mai complex, dar care nu permite noi mulaje; forma de metal realizată la cald, prezentând dezavantajul unor bule care şterg literele şi dificultăţi de scoatere a mulajului; forma de metal rece, care uzează instrumentul cu care se gravează. Între 1780 şi 1800 se menţine acelaşi ritm; datorită lui Hoffman, Carez, Pierres, Bouvier, Stanhope, Tilloch şi Wilson, totul intră simultan în mişcare.

Toate mijloacele tehnice astfel acumulate au permis – este o ipoteză pe care o facem – înzecirea stocului de lectură în Europa mediană, între 1680 şi 1780; în sectoarele de recuperare, la est, numărul cărţilor creşte de douăzeci de ori; pentru întreaga Europă deci creşterea se situează între zece şi douăzeci de ori. Acesta ar fi volumul global al tipăriturilor – Dar ce fac oamenii cu cărţile? Jiran cois Fureţ s-a dedicat acestei probleme, înar-Ţntff cu metode şi cu o problematică de istoric cantitativist. Franţa va vorbi, mai mult sau mai puţin, pentru Europa întreagă. „Întâmplarea face că istoricul deţine, pentru secolul al XVIII-lea, în domeniul cărţii, o serie de surse cantitative foarte preţioase: cele ale administrării librăriilor […] încă din timpul Renaşterii, monarhia franceză şi-a impus autoritatea asupra producţiei literare a regatului. Ea ţine o evidenţă strictă a acestei producţii în cadrul unei instituţii care eliberează permisele de a tipări, sau în cadrul depozitului legal, unde sunt depozitate toate operele apărute […]” (F. Furet). Aceste surse înlocuiesc lipsa bibliografiilor.

„Regele Franţei îngăduie să se tipărească mai multe cărţi decât ar vrea Sorbona sau marii magistraţi”. Dovadă criza Enciclopediei. Autoritatea monarhului, care i-a încredinţat timp de doisprezece ani lui Malesherbes conducerea, acestui domeniu al Libertăţii, sprijină difuzarea gândirii Luminilor, cel puţin a părţii celei mai

rezonabile a acestei gândiri, care favorizează progresul şi nu ameninţă statul.

„Între 1723 şi 1727 – dată când apar din nou registrele, după o lacună ce se situează între 1716 şi 1723 –, putem număra 31 716 de lucrări care cer un privilegiu […]”, 12 610 mulţumindu-se cu o permisiune tacită. Practica mai suplă (ea oferă mai puţine garanţii autorilor şi librarilor) a permisiunii tacite nu se răspândeşte cu adevărat decât după ce Malesherbes devine director, în 1751 (înainte, nu erau decât 21 pe an; după, 126; începând din 1767. privilegiile şi permisele se echilibrează în mod sensibil). Bineînţeles că, puse chiar cap la cap, cele două serii nu acoperă totalitatea producţiei franceze, dar raporturile interne, înăuntrul acestei serii ce reprezintă mai mult de trei sferturi (?) dintr-un total insesizabil, nu pot fi contestate.

Privilegii pentru două mii de cărţi, între 1723 şi 1727: „importanţa temeliilor supranaturale ale lumii sociale apare ca având prioritate: mai bine de o treime sunt lucrări religioase”. Puţine comentarii ale Bibliei, căci ne aflăm pe un pământ catolic, după condamnarea lui Quesnel, mai puţină patristică, mai puţine opere ale sfântului Augustin, jansenismul este în plină eclipsă. Totuşi, o enormă liş teratură religioasă populară, strict supravegheată, de sensibilitate quesnelo-arnaldiană. Pe de altă parte, capătă importanţă publicarea dreptului canonic.

Nu putem să nu remarcăm locul generos ocupat de istorie, de o istorie modernă, aproape exclusiv europeană, dar unde şi noua periferie ocupă un loc larg: o istorie a Franţei, desigur, dar şi a Angliei, a Spaniei, a Italiei şi a Rusiei, a Poloniei, a Suediei. „Lumea extra europeană este o lume a călătoriilor, care nu mai transformă prezentul prin timp, ci prin spaţiu”.

Esenţialul cunoaşterii profane este constituit din „ştiinţe şi arte”. Ştiinţele, artele şi literatura reprezintă

aproape jumătate din tipăţifuri. Cultura îşi schimbă direcţia. Laântrebarea formulată la repezeală: dar ce fac oamenii cu cărţile? am şi găsit un răspuns. Cărţile sunt puse în slujba noii civilizaţii. În Franţa, multiplicatorul funcţionează încă din 1723 – 1727, din plin. Anglia şi Germania, ţări protestante, se situează pe aceeaşi linie. Franţa, Anglia, Olanda, Germania protestantă produc cam 90% din totalul cărţilor, în jur de 1725. Literele sunt dominate de morală şi de metafizică, medicina o ia înaintea celorlalte ştiinţe. Este o trăsătură caracteristică a unui secol al XVIII-lea profund angajat. Totuşi – arhaism şi barieră solidă ce trebuie înlăturate –, „artele liberale" (mai ales muzica) zdrobesc prin volumul lor agricultura şi artele mecanice.

1

TTN sondaj făcut la mijlocul secolului (1750 – 1754) şi unul făcut la sfârşitul lui (1784 – 1788) ne permit să urmărim această mişcare: respectiv, 1793, 2 728 şi 2 285 de cărţi. Pe de o parte, constantele relative, pe de alta, mişcarea. „Permanenţele [...] exprimă de-a lungul întregului secol menţinerea unui important tip de scriitură şi a cererii sale sociale" (Furet). Dreptul se îmbogăţeşte prin dezvoltarea jurisprudenţei, istoria se laicizează, câştigând teren; ea îşi păstrează orientările moderne şi cele legate de istoria Orientului Apropiat, dar istoria ecleziastică regresează de la 25 la 15 şi la 11%. „De-a lungul secolului, marele număr de cărţi consacrate vechii Franţe – mai ales Franţei carolingiene – vădeşte formarea unei conştiinţe naţionale antiabsolutiste, în cadrul căreia nostalgia nobiliară a adunărilor france deviază în pedagogie constituţională". În sectorul literaturii, stabilitate relativă şi stabilitate a articulărilor interne, odată cu două noutăţi: dezvoltarea dicţionarelor şi eclipsa prin care trec clasicii latini (în legătură cu care Furet îşi pune întrebări, evitând să vadă aici, încă de pe acum,

începutul unei tendinţe).

Totuşi, mai importante sunt modificările: regresul preocupărilor religioase, avântul culturii ştiinţifice şi tehnice; „[…] prin mijlocirea cărţilor, o întreagă cultură […] apare ca „o durată şi ca o mare deprindere socială; două dintre categoriile bibliografice îşi schimbă, dimpotrivă, dimensiunile respective, între 1724 şi 1789; teologia, ştiinţele şi artele […] Cele două mişcări par a progresa treptat şi cu regularitate; ele nu confirmă ipoteza lui Daniel Mornet, care limitează la prima jumătate a secolului marea bătălie antireligioasă" (Furet). Cele două poziţii se situează pur şi simplu la două niveluri diferite ale realităţii. sociale. Campania antireligioasă dusă la vârf, înainte de 1750, îşi vede roadele, după 1750, într-un sector de mijloc. Odată cu malthusianismul, de trei sferturi (?) dintr-un total insesizabil, nu pot fi contestate.

Privilegii pentru două mii de cărţi, între 1723 şi 1727: „importanţa temeliilor supranaturale ale lumii sociale apare ca având prioritate: mai bine de o treime sunt lucrări religioase". Puţine comentarii ale Bibliei, căci ne aflăm pe un pământ catolic, după condamnarea lui Quesnel, mai puţină patristică, mai puţine opere ale sfântului Augustin, jansenismul este în plină eclipsă. Totuşi, o enormă liţ teratură religioasă populară, strict supravegheată, de sensibilitate quesnelo-arnaldiană. Pe de altă parte, capătă importanţă publicarea dreptului canonic.

Nu putem să nu remarcăm locul generos ocupat de istorie, de o istorie modernă, aproape exclusiv europeană, dar unde şi noua periferie ocupă un loc larg: o istorie a Franţei, desigur, dar şi a Angliei, a Spaniei, a Italiei şi a Rusiei, a Poloniei, a Suediei. „Lumea extra europeană este o lume a călătoriilor, care nu mai transformă prezentul prin timp, ci prin spaţiu".

Esenţialul cunoaşterii profane este constituit din „ştiinţe şi arte". Ştiinţele, artele şi literatura reprezintă

aproape jumătate din tipăq – Juri. Cultura îşi schimbă direcţia. Laântrebarea formulată la repezeală: dar ce fac oamenii cu cărţile? am şi găsit un răspuns. Cărţile sunt puse în slujba noii civilizaţii. În Franţa, multiplicatorul funcţionează încă din 1723 – 1727, din plin. Anglia şi Germania, ţări protestante, se situează pe aceeaşi linie. Franţa, Anglia, Olanda, Germania protestantă produc cam 90% din totalul cărţilor, în jur de 1725. Literele sunt dominate de morală şi de metafizică, medicina o ia înaintea celorlalte ştiinţe. Este o trăsătură caracteristică a unui secol al XVIII-lea profund angajat. Totuşi – arhaism şi barieră solidă ce trebuie înlăturate –, „artele liberale" (mai ales muzica) zdrobesc prin volumul lor agricultura şi artele mecanice.

Tân sondaj făcut la mijlocul secolului (1750 – 1754) şi unul făcut la sfârşitul lui (1784 – 1788) ne permit să urmărim această mişcare: respectiv, 1793, 2 728 şi 2 285 de cărţi. Pe de o parte, constantele relative, pe de alta, mişcarea. „Permanenţele [...] exprimă de-a lungul întregului secol menţinerea unui important tip de scriitură şi a cererii sale sociale" (Furet). Dreptul se îmbogăţeşte prin dezvoltarea jurisprudenţei, istoria se laicizează, câştigând teren; că îşi păstrează orientările moderne şi cele legate de istoria Orientului Apropiat, dar istoria ecleziastică regresează de la 25 la 15 şi la 11%... De-a lungul secolului, marele număr de cărţi consacrate vechii Franţe – mai ales Franţei carolingiene – vădeşte formarea unei conştiinţe naţionale antiabsolutiste, în cadrul căreia nostalgia nobiliară a adunărilor france deviază în pedagogie constituţională". În sectorul literaturii, stabilitate relativă şi stabilitate a articulărilor interne, odată cu două noutăţi: dezvoltarea dicţionarelor şi eclipsa prin care trec clasicii latini (în legătură cu care Furet îşi pune întrebări, evitând să vadă aici, încă de pe acum, începutul unei tendinţe).

Totuşi, mai importante sunt modificările: regresul preocupărilor religioase, avântul culturii ştiinţifice şi tehnice; „[…] prin mijlocirea cărţilor, o întreagă cultură […] apare ca „o" durată şi ca o mare deprindere socială; două dintre categoriile bibliografice îşi schimbă, dimpotrivă, dimensiunile respective, între 1724 şi 1789; teologia, ştiinţele şi artele […] Cele două mişcări par a progresa treptat şi cu regularitate; ele nu confirmă ipoteza lui Daniel Moxnet, care limitează la prima jumătate a secolului marea bătălie antireligioasă" (Furet). Cele două poziţii se situează pur şi simplu la două niveluri diferite ale realităţii. sociale. Campania antireligioasă dusă la vârf înainte de 1750, îşi vede roadele, după 1750, într-un sector de mijloc. Odată cu malthusianismul.

uces de desphitualizare este specific francez, reprezentând o cauză profundă a unui eşec relativ. Refluxul este grav; el se referă la cărţile liturgice şi de rugăciuni şi nu kisă în urma lui decât o apologetică (adevăruri creştine „filosofic" demonstrate) raţionalistă mediocră.

Sectorul cel mai larg: „ştiinţele şi artele", de la 330 la 686 şi la 742, de la '25, 6% la 40%, la sfârşitul secolului. „Nu sunt numai instrumentele de laicizare a lumii. Ele apar deja […] nu ca un simplu ornament, şi nici chiar ca o cunoaştere, ci ca mijloace specifice ale omului, ca tot atâtea atuuri în aventura sa" (Furet). Cartea este o unealtă, ea aparţine multiplicatorului, punându-şi forţele sporite în slujba unei noi etici a cunoaşterii. O cunoaştere care decurge – conform demersului gândirii Luminilor – din raţiune şi din simţuri.

Simţurile: la nivelul civilizaţiei, marea bătălie dată în secolul al XVI-lea a fost câştigată în secolul al XVII-lea, văzul căpătând prioritate asupra auzului. A proceda din auzite înseamnă a te situa în sectorul retrograd al tradiţiei. Simţurile: în secolul al XVIII-lea, Bacon îşi ia revanşa

asupra lui Descartes, o revanşă tardivă şi nesigură. Nevoia a multiplicat organul; victoria multiplicatorilor senzoriali a întărit încrederea în atestarea prin simţuri. Repartizarea fabricării instrumentelor de măsurat, în secolul al XVIII-lea, coincide cu harta dezvoltării industriale şi ştiinţifice: în frunte rămân Provinciile Unite şi Marea Britanie. Prin tradiţie, şi printr-un vechi privilegiu; Olanda, de altfel în criză, are o situaţie nu mai puţin bună. După 1750, Anglia depăşeşte şi învinge Franţa. În Anglia, fabricanţii de instrumente ştiinţifice s-au grupat în mod liber în Clockmakers Company şi în Spectacle Makers Company. Totuşi, la sfârşitul secolului al XVIII-lea se schiţează o dezvoltare relativă a Franţei şi a Italiei.

Fabricarea instrumentelor de măsurat este o industrie de vârf din ce în ce mai dependentă de un nivel tehnologic global. Dovadă problema alezajului, care, timp de zece ani, l-a împiedicat pe Watt să-şi realizeze invenţia, până când, în 1774, J. Wilkinson găseşte soluţia. În sistemul de schimburi care se instaurează, industria instrumentelor ştiinţifice mai mult dă decât primeşte. De unde şi interesul pentru implantarea sa, relativ veche. Daumas evaluează în medie la treizeci sau patruzeci de ani avansul Angliei asupra Franţei, în secolul al XVIII-lea, în ceea ce priveşte calitatea şi omogenitatea metalelor.

Totodată, mediul englez este dinamic., Vaucanson realizează primul, „în 1760. un strung paralel înzestrat cu un soclu mobil cu deplasare mecanică, pe care stă instrumentul de măsurat” (M. Daumas). Dar performarrţele-” 5 Hfetehnice au rămas fără ecou, „astfel încât englezul Maudslay şi americanul D. Wilkinson au putut reinventa, mai bine de douăzeci de ani mai târziu, acest gen de soclu mobil […]. [Tot astfel stau lucrurile şi în ceea ce priveşte] strungul de filetai în orientarea instrumentului prin mijlocirea unui şurub principal, prevăzut cu un sistem de roţi dinţate permiţând realizarea

mai multor filetaje cu acelaşi şurub principal”, inventat de Senot în Eranta, dar rămas fără niciun ecou şi urmări, în timp ce Maudslay îl impune în Anglia. O asemenea invenţie deschide drum viitoarelor posibilităţi ale microscopului.

Lucru evident şi în această privinţă: victo& na tehnologică este legată de înlocuirea lemnului prin metal. Industria aparatelor ştiinţifice face cele mai mari progrese datorită invenţiilor din domeniul ceasornicăriei, ea însăşi producătoare de instrumente de măsurat. Timp de cinci secole, ceasornicarii au fost constructorii mecanismelor celor mai precise. „Foarte devreme, ei au imaginat unelte ce permit să se efectueze cu multă siguranţă operaţiile cele mai delicate: maşini care taie şi egalizează rotiţele şi pinioanele, secţionează fisurile, care adaptează lungimea paletelor eşapamentului şi distanţa dintre ele la dinţii roţii cu care se întâlnesc, maşini de calibrat angrenajele” (Daumas). Dar cât de mari sunt exigenţele din acest domeniu în ceea ce priveşte calitatea materiei! Ceasornicăria a pus în aplicaţie primele cunoştinţe precise despre proprietăţile termice ale metalelor. Cunoaştem importanţa regulatorului termic construit pentru ceasurile utilizate în marină. 1715: Graham, un englez, desigur, inventează un balansier compensat cu godeuri cu mercur: „În 1726, Harrison inventează un grătar bimetalic”. Pentru a studia proprietăţile termice ale metalelor, ceasornicarii inventează pirometrele şi dilatometrele. Berthoud, care a realizat, ducând mai departe invenţia lui Harrison, primul cronometru de marină adevărat, reuşeşte pentru întâia oară să studieze temperatura constantă. Şi iată şi primul termostat, pe care Berthoud îl numeşte pirometru.

În secolul al XVIII-lea, tehnica progresează independent de ştiinţă, ştiinţa primeşte mai mult de la tehnică (dovadă Descartes şi arta inginerului) decât primeşte tehnica de la ştiinţă. Condorcet, în emoţionantul elogiu pe care i-l aduce lui Vaucanson în faţa Academiei de

ştiinţe, a marcat destul de limpede atât raportul cât şi procesul progresului mecanic. „[…] Geniul, în această parte a ştiinţelor [mecanica aplicată], constă în primul rând în a imagina şi a dispune în spaţiu diferitele mecanisme care trebuie să producă un efect dat, şi care slujesc la reglarea, distribuirea, conducerea forţei motrice […] Poţi inventa capodopere în domeniul mecanicii, fără a fi executat sau a fi pus în acţiune o singură maşină aşa cum poţi găsi metode pentru a calcula mişcările unui astru pe care nimeni nu l-a văzut niciodată”.

În secolul al XVIII-lea. nevoia de astronomiecontinuă să primeze. Europa Luminilor continuă să privească spre cer. Lumea microscopică a lui Leeuwenhoek o derutează; oare se teme L\e complexitatea creaţiei lui Dumnezeu? în secolul al XVIII-lea, astronomia bazată pe observaţie este dominată de nevoile exploziei geografice a hărţilor şi a drumurilor maritime şi, mai mult încă, de nobila dorinţă de a-l verifica pe Newton. Astronomia de poziţie este o mare consumatoare de aparate de precizie. I se pun la dispoziţie sticla flint şi marile oglinzi şlefuite;

La început, două observatoare* domină Europa şi lumea: Observatorul regal din Paris, 1672; cel din (îreenwich*, înfiinţalxu-GÂţi¥a-aru mai târziu, în lb7 b. arisufeste legat de patrâi generaţii de Uassini care se succed până în 1793. Lista instrumentelor este limitată. Fiecare astronom îşi aduce cu sine materialul. Astfel încât la moartea marelui Picard (1620 – 1692), Ludovic al XIV-lea îi cumpără aparatele înzestrând cu ele Observatorul regal. În secolul al XVIII-lea, furnizorul recunoscut al Observatorului şi al Academiei a fost Langlois. Acest material scump se reînnoieşte foarte greu: „[…] sfertul de cerc fabricat de Langlois în 1742 a fost folosit în chip neîntrerupt până în 1793 […] În 1779, fusese împărţit în mai, multe bucăţi”. Daumas constată că la Paris, în afară de Observatorul regal, există o duzină de mici

observatoare, Luxembourg, La Marine... Abatele de La Caille lucra la observatorul Colegiului Mazarin, Lalande, la observatorul Colegiului Franţei. În provincie se află cincisprezece observatoare importante.

337

15 – c. 62

Greenwich cunoaşte începuturi modeste: Flamsteed", primul astronom regal, este şi primul care lucrează aici, începând din 1676; îi urmează Halley, care ştie încă şi mai bine ce Wea, Mai ales în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, Greenwich îşi ia avântul. Observatoarele se înmulţesc de-a lungul secolului, stingherite totuşi în activitatea lor de slaba luminozitate a cerului Angliei. Marele William Herschel, descoperitorul lumii stelelor, lucrează la Plougth, Oxford şi Cambridge se află şi ele la loc de cinste. Italia este favorizată de cerul ei, dar nu mai are constructori; îşi aduce deci instrumente din Franţa şi din Anglia

Geografia observatoarelor astronomice ne îngăduie să urmărim dezvoltarea-Germanfei de Est şi de Nord. Insistenţele lui T. Eihni7. dn la crearea observatorului din Berlin, hotărâtă în J/700, terminată în 1711. După Nürnberg, „Berlin, îata şi Uotingen, Magdeburg, Kassel, Giessen, Mannheim, Altdorf, Schwezing, Würzburg. Bernoulli, aflat în călătorie de studii în 1768, este destul de favorabil impresionat, după cum o şi spune în ale sale Scrisori astronomice din 1771, dar constată că materialul este englezesc. Urmează Austria, la oarecare distanţă. La Viena există numai două observatoare, construite destul de târziu; cel al colegiului iezuiţilor este, în mod simbolic, primul (1735). Vin apoi observatoarele din Gratz, Tyrnau (Ungaria), Crenismunster (al benedictinilor din Austria de Sus). Observatorul din Vilna este fondat în 1753, cel din Petersburg, în 1725, cele din Upsala şi Stockholm, în 1739. Olanda are observatoare la Leida (din 1690), la Utrecht

(din 1726). Geneva, Cadix, Sevilia şi Lisabona se situează pe primele locuri.

Scoarţa geodezică a Franţei şi a Europei mediane, operaţiile de măsurare a meridanului în Laponia şi în Perú, au necesitat un important material. La toate acestea se adaugă o cerere crescândă din partea cabinetelor de fizică, unde savanţi autentici lucrează împreună cu nobili, cu diletanţi de tot felul, uneori foarte instruiţi. Unul dintre cei mai de seamă inventatori şi realizatori de aparate de experimentare în asemenea laboratoare primitive a fost olandezul Jan Van Musschenbroek; el lucrează şi la ce*FEFea fizicianului's Gravesande, profesor la universitatea din Leida, care îl omagiază în lucrarea sa Elementa mathematica experimentis confirmată (1719). Se pare chiar că Musschenbroek,'s Gravesande şi Desaguliers, hughenotul refugiat în Anglia, înnoitorul francmasoneriei, în făcut, la un moment dat, echipă.

În secolul al XVIII-lea. Olanda, datorită lui Tgeuwenhoek, rămâne centrul privilegiat al ex*Îorării vizuale a infinitului mic; microscopul se loveşte de câteva bariere tehnice, pe care nu reuşeşte să le depăşească. Ca şi în cazul tiparului, ameliorările, importante, desigur, au loc aproape numai într-o zonă periferică. De fapt, această limită nu constituie în mod necesar un dezavantaj ştiinţific. Dimportivă, biologia, încă foarte ezitantă, pur tipologică şi descriptivă, fără o bază fizico-chimică, este înecată de o masă zdrobitoare de informaţii datorate unei multiplicări însutite a puterii ochiului, primă escală pe drumul infinitului mic; ea nu izbuteşte să utilizeze, şi nici chiar să clasifice toată această informaţie; putem vorbi de indigestie şi derută. „Începând cu Leeuwenhoek, Hooke şi Huygens şi până la Fraunhofer şi Chevalier în 1825, sistemul optic al microscoapelor nu s-a ameliorat. Microscoapele simple au rămas superioare microscoapelor compuse" (Daumas). Iscusinţa observatorului este, în

aceste condiţii, un factor foarte important. Ea îi asigură lui Leeuwenhoek o superioritate fără egal. Puterea de separare nu este în proporţie directă cu puterea de mărire. În aceasta constă marea inferioritate a aparatelor din secolul al XVIII-lea în raport cu cele posterioare datei de 1845. Van Cittert a arătat limitele materialului din secolul al XVIII-lea. Microscoapele simple au o putere de mărire de 360.1/800 milimetru; iată limita extremă a privirii în profunzime la care ajunge secolul al XVIII-lea. Microscoapele compuse, cu o putere separatoare de 1/400 la o putere de mărire de 250, sunt inferioare celorlalte.

În jurul acestui zid al acuităţii vizuale există a marjă considerabilă de ingeniozitate tehnică: printre achiziţiile durabile, să menţionăm „mişcarea rapidă şi mişcarea lentă, condensatorul de lumină, platina cu deplasare microme* trică. Progresele echipamentului periferic micrometric sunt evident legate de progresele ceasornicăriei celei mai fine: sunt probleme de alezaj, de filetaj, problema privind tehnica fabricării roţilor dinţate şi a şuruburilor. E vorba de o întreagă microtehnologie de vârf de care] beneficiază perifericul micrometric.

În cursul deceniului 1740 – 1750 se fac progrese importante: se obţin cele două mişcări, platina degajată este mai accesibilă, apar acce i sorii multiple şi raţionalizate. Aceste progrese se datorează unor constructori francezi şi englezi, şi, fapt nou, precum şi semn al importanţei pe care o capătă nevoile informaţiei şi ale volumului economiei, ele sunt difuzate rapid şi comercializate: se impun două nume: John Cuff şi, ceva mai târziu, ducele de Chaulnes.

La cealaltă extremitate se situează aceeaşi problemă: secolul al XVIII-lea a multiplicat, rentabilizat, folosit multiplicatorii senzoriali din secolul al XVII-lea. Sfârşitul secolului al XVII-lea a lăsat drept moştenire în materie de lunete şi de telescoape, un fel de monştri pe care un secol

de strădanii izbuteşte, treptat, să-i domesticească. Astronomia primei părţi a secolului al XVIII-lea rămâne o astronomie a sistemului solar apropiat, deci o astronomie ce foloseşte luneta. Telescopul (ca şi microscopul cu reflecţie conceput de Descartes) are nevoie de oglinzi. Din timpul primei jumătăţi a secolului al XVIII-lea, sunt folosite deci numai telescoapele lui Gregory: aceste fleacuri de salon nu au adus niciun serviciu astronomiei. Descoperirea platinei în Lumea Nouă, care, împreună cu alama, dă un aliaj ce poate fi topit şi şlefuit cu uşurinţă, permite să se facă un pas înainte! dar preţul său ridicat constituie un obstacol... Punerea la punct practic are loc abia în 1786, datorită lui Carochez. „Către mijlocul secolului? în observatoarele astronomice au început să-i apară telescoapele lui Short. Short a fabricat: telescoape timp de mai bine de douăzeci şi cinci de ani, între 1732 şi 1768". Telescopul lui Short este un telescop Gregory mărit, corespunzând, de data aceasta, nevoilor observaţiei ştiinţifice.

Am putea continua şi cu alte exemple. Explorarea naturii presupune mijloace de investigaţie, o dorinţă de precizie, refuzul aproximaţiei. Două lucruri ne edifică asupra evoluţiei multiplicatorului senzorial. Un palier a fost atins la nivelul anilor 1680. Secolul al XVIII-lea nu inovează, el domesticeşte treptat fantastica maşină pe care a primit-o drept moştenire de la secolul al XVII-lea. Secolul al XVIII-lea este secolul echipamentelor periferice ale multiplicatorilor senzoriali din secolul al XVII-lea. Înaintea celui de al doilea sfert al secolului al XIX-lea nu apare nimic nou cu adevărat. Această încetinire este mai curând benefică. Ştiinţa secolului al XVIII-lea nu poate asimila şi trata conform schemelor filosofiei macaniciste toate informaţiile oferite de multiplicatorii senzoriali. Să ne amintim şi altceva: cantitatea de informaţii variază în funcţie de puterea separatoare a microscopului ridicată la

pătrat. Legea multiplicatorilor senzoriali se poate deci scrie astfel. Când eficacitatea lor obiectivă creşte în funcţie de o progresie aritmetică, cantitatea de informaţii procurate înaintează în proporţie geometrică. De unde şi uimirea anilor 1680 în faţa microscopului mânuit cu prea mare iscusinţă de Leeuwenhoek. Dificultăţile sistemelor optice permit recuperarea în ciuda sau tocmai datorită progreselor realizate de sistemele periferice în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. După 1750, tendinţa se modifică. Multiplicatorii senzoriali sunt progresiv recuperaţi de necesităţile ştiinţei. Ne dăm seama de aceasta urmărind rapiditatea cu care se difuzează îmbunătăţirile ce li se aduc. Începând din 1770, sub presiunea cererii, ritmul ameliorărilor de detaliu să precipită. Se ajunge la o adevărată stagnare, până la mutaţia pe care o suferă microscopul după 1825. În secolul al XVIII-lea, sistemele optice şi-au jucat deci din plin rolul lor de multiplicatori ai informaţiilor.

Iată schiţate în mare, conform axelor celor mai importante, „mecanismele multiplicatorului” cunoaşterii. Ele pornesc de la om, de la număr, de la prelungirea vieţii adulte, de la alfabetizarea elementară, de la educaţia secundară, de la organele care caută şi gândesc, de la progresele mijloacelor puse în slujba limbajului scris, până la multiplicarea de o sută şi de o mie de ori a informaţiei primite datorită sistemelor optice multiplicatoare ale celui mai important dintre simţuri. Fără acest context, în parte primit, în parte născut din necesităţile filosofiei mecaniciste, aventura spiritului ar rămâne dene în teles. Trebuia să începem prin acest lung ocol, înainte de a aborda esenţialul.

Cunoştinţele

Modificarea continuă, la nivelul anilor 1680, în sectorul motrice al revoluţiei mecaniciste: matematicile, structură a universului, deci astro-i nomia. 1675: viteza

luminii, dimensiunile adevărate ale sistemului solar. Înainte de William Herschel (1738 – 1822), acest Lreuwenhoek al cerului, astronomia ce foloseşte luneta perfecţionată este o astronomie a sistemului solar. Mutaţia operată de Herschel începe în prima parte a secolului al XIX-lea şi durează până la red-shiftul lui Hubble (1925) şi agresiunea radiotelescoapelor (1962 – 1963).

Odată cu Römer şi Picard, cosmosul închis al lui Aristotel devine atacabil nu numai în domeniul speculaţiei, ci şi în cel al măsurătorii exacte. Calculele din deceniul 1670 au marcat prima etapă a astronomiei experimentale. Etapa 1675, mutatis mutandis, corespunde, în istoria gândirii în acţiune, lui iulie 1969: este un simplu rezultat. Dar acest rezultat este şi un punct de plecare; Newton calculează pornind de la aceste date. Mai puţin de patruzeci de ani s-au scurs de la intuirea meteorilor şi până la realitatea din 1675, iar pentru gândire, poate, o mie de ani, şi încă şi mai mult pentru sensibilitate. Căci sensibilitatea elitei conştiente ce alcătuieşte republica savanţilor este afectată de glorioasele calcule ale deceniului 1670.

Intuiţia mecanicistă, natura scrisă într-un limbaj matematic presupun o unealtă matematică. Iată de ce faptul esenţial al anilor 1630 – 1640 este, evident, analiza algebrică, ivită tocmai la Vreme în cadrul masei critice de transformare a revoluţiei mecaniciste. Elementul capital al mutaţiei din anii ’80 se află, de asemenea, la nivelul uneltei matematice. Analiza lui Deseartes şi a lui Sermat şi-a pierdut din ascuţime în faţa complexităţii nebănuite a universului. „Dacă ar trebui să rezumăm […] esenţialul descoperirilor secolului (al XVII-lea) am semnala mai întâi analiza specioasă a lui Viete […] şi cele două prelungiri ale sale, teoria ecuaţiilor algebrice, geometria analitică, apoi analiza infinitezimală, cu cele două ramuri ale sale, mai întâi distincte: calculul diferenţial şi calculul integral, care

nu-şi vor găsi legătura strânsă ce le uneşte şi înseşi denumirile lor decât prin Leibniz şi Newton” (J. Itard). O etapă, indivizibilele, străveche problemă a matematicii greceşti, relansată şi limpezită, datorită algebrei literale, de către Cavalieri, Deseartes, Fermat şi Roberval. O etapă importantă este depăşită de un autodidact englez de geniu, John Wallis (1616 – 1703); principalul merit al lui Wallis şi al studiilor sale: seriile convergente. Huygens, care are o formaţie savantă (1629 – 1695), abordează aceste probleme; Pascal şi Wren * (1632 – 1723), arhitectul, cel care reconstruieşte Londra, studiază cicloida.

Impulsul în direcţia celei de a doua mutaţii fundamentale a matematicii este datorat lui Huygens şi pendulului său: „Trebuie să descopere forma lamelelor ce reglează lungimea firului, pentru ca masa pendulului simplu să descrie bine cicloida” (J. Itard).

Meritul marii sinteze aparţine celei de a treia generaţii; Newton (1643 – 1727) şi Leibniz (1646 – 1716) adună toate datele răzleţe, le interpretează, stabilesc între ele legăturile necesare, depăşesc dificultăţile. Odată primul pas făcut, Newton şi Leibniz sunt ajutaţi în efortul lor de un elev tardiv, Huygens (1629 – 1696), mai mare decât ei cu cincisprezece ani, şi anume în problema pendulului.

În 1676, la un interval de câteva luni, limita decisivă a ceea ce putem cu adevărat considera a fi calculul infinitezimal a fost depăşită, chiar dacă mai trec încă vreo câţiva ani până la formalizarea lui definitivă. Formularea lui Newton este mai clară, mai direct accesibilă, calea urmată de Leibniz este însă mai promiţătoare pentru viitor. Newton a beneficiat de lucrările lui Huygens şi Isaac Barrow (1630 – 1677). Cam în jur de 1665, Newton, care are douăzeci şi doi de ani, face primii paşi către calculul fluxiunilor. El descoperă dezvoltarea binomului: o parte din descoperirile din 1665 – 1671 nu sunt publicate decât mult

mai târziu. Scrierile în limba latină din 1669 şi 1671 sunt publicate în engleză, respectiv în 1711 şi 1736. Ele au atunci doar un interes istoric. Totuşi, o parte din procedeele noului calcul, difuzate anterior prin canalul comunicaţiilor inter şi extraacademice, sunt publicate în cele două tratate fundamentale din 1687 şi 1704: Philosophiae naturalis principia mathematica şi Opticks. Leibniz a pus la punct marea descoperire între 1672, an când vizitează Parisul şi îl întâlneşte pe Huygens, şi 1675; publicarea definitivă a acesteia are loc prin două articole celebre din „Acta eruditorium" din 1684 şi din 1686.

Într-adevăr, la nivelul anilor '70 – 80, Newton şi Leibniz sunt coinventatorii analizei infinitezimale moderne. Desigur, ei se sprijină direct pe cuceririle generaţiei precedente, dar mutaţia care se produce în jur de 1680 este una dintre cele mai importante, atât pentru istoria matematicii cât şi pentru gândire, pur şi simplu, pentru prima oară, operaţionalul pătrunde în infinit, trece la limită, aruncă o punte între fracţional şi continuu. Victoria din 1680 este je aceeaşi natură cu cea din 1630. O dată comparabilă va fi doar 1880 (când intuiţiile lui Riemann şi ale lui Lobacevski încep să-şi dea roadele, după moartea celor ce le-au avut), ba chiar 1898 – 1915, perioadă a celui de al doilea miracol al ştiinţei.

Să mai adăugăm şi faptul că în 1686 mecanica cerească newtoniană îşi capătă formularea şi, odată cu ea, prima ecuaţie globală a universului. Unealta matematică şi arhitectura macroscopică a universului sunt puse într-o relaţie strânsă. Dar viaţa, dar cealaltă dimensiune a înlănţuirii dintre lumi? William Harvey (1578 – 1657) fusese, cu al său De motu cor din (1628), un Descartes şi un Fermat al ştiinţelor vieţii. Dovadă, ura lucidă pe care i-o poartă aristotelicienii de la Universitatea din Paris, pe vremea lui Guy Patin şi Molière. La nivelul anilor '70 – 80, are loc o mutaţie comparabilă, prin descoperirea

spermatozoizilor; marea, aproape unica problemă a biologiei din secolul al XVIII-lea este cea a zămislirii vieţii. La porţile unui alt infinit se află Leeuwenhoek, descoperitorul microscopului.

Vreme de douăzeci până la treizeci de ani, studiul zămislirii vieţii se situase pe planul liniştitor al ovismului şi al epigenezei. Ovismul este aristotelic. Pentru Aristotel, totul îşi are originea în ou, maşină formatoare a fătului şi hrană necesară creşterii acestuia; sămânţa bărbătească nu intervine decât pentru a comunica mişcarea. Secolul al XVII-lea, mânat de principiul unităţii şi al simplităţii, fusese ispitit să extindă teoria la vivipare. Primul care se preocupase de această problemă fusese Harvey. Harvey, primul dintre susţinătorii ovismului, nu văzuse ovarele (pentru el, oul, ovum, este produs de uter), după cum nu văzuse nici cum 1 lichidul seminal pătrunde în uter. Nicolas Step non (1638 – 1697), în 1667, la Florenţa, desco-l oră sau redescoperă ovarele ca producătoare 1 de sămânţă, studiind o femelă de erine de mate. 1 Stenon îşi publică descoperirea în 1667; el în lansează ideea că „testiculele femeilor sunt, I probabil, asemănătoare cu ovarele” (Emile I Guyenot) şi că ovarul îşi te imite în uter „ouăle sau o materie înrudită cu acestea”. „Philoso-l phieal Transaction”, revistă căreia nu-i scapă I nimic, reia ideea într-un număr din februarie 1 1668. Spiritele se înflăcărează şi se pun pe 1 treabă, deşi nu există propriu-zis dovezi ştiin1 ţifice. J. Van Horne, Régnier de Graf, Theodor I Kerekring, C.F. Germann, Swammerdam J (1637 – 1680); în sfârşit, Malpighi (1628 – 1694) I – episodul este celebru –, într-o comunicare I adresată Societăţii Regale din Londra la 25 J martie 1669, povesteşte că „examinând la lu-l mina soarelui un ou de găină fecundat, dar 1 neclocit, [observase o mică cicatrice asemănăjjj. toare cu cea din ouăle în curs de dezvoltare, în centru, se afla un cerc albicios, o zonă] în care se găsea corpul puiului”

(Guyenot). Îşi confirmă observaţia în 1672.

Teoria tenace a preformării şi a germenilor dintru început cuprinşi unii într-alţii este astfel lansată: „Să presupunem un ou care închide un făt ce urmează să devină o femelă. Or, un făt posedă deja ovare, cuprinzând ouă unde se află feţii din generaţia următoare. Altfel spus, feţii din generaţiile succesive sunt cuprinşi unii într-alţii, fiind din ce în ce mai mici. Ceea ce înseamnă că mama noastră Eva poseda în ouăle sale, cuprinşi unii în alţii, l'etuşii tuturor generaţiilor trecute, prezente şi viitoare" (Guyenot). Teoria îl înemtă pe Swam-i merdam. El vede aici mari beneficii pentru apologia creştină: „Întreaga e menire […] este cuprinsă în trupul lui Adam şi al Evei. Swammerdam vede o posibilitate de a întemeia pe acest principiu „cauza păcatului originar […] [toţi oamenii fiind] ascunşi în trupurile primilor lor părinţi". La acest nivel, apologetica dă naştere unei contra-apologetici. Hartsoeker, în 1694, se distrează calculând mărimea fetuşilor preformaţi ai generaţiei Judecăţii de Apoi din pântecele Evei.

Or, în 1697, într-o scrisoare adresată secretarului Societăţii Regale din Londra, Leeuwenhoek comunică o descoperire care va revoluţiona ştiinţele vieţii, comparabilă cu măsura lui Römer, descoperită cu doi ani mai devreme… Un tânăr student, pe numele său Ham [aducându-i lui Leeuwenhoek spermă omenească] acesta văzuse la microscop că există în ea nişte foarte mici animale vii. Celebrul negustor de postavuri olandez, care vede tot, priveşte, descrie tot, începe cea mai pasionantă dintre interpretări: în spermă există organisme vii; Leeuwenhoek este pasionat de noua descoperire; de la om, el trece la o gamă largă de vivipare, şi poate afirma că sămânţa diferitelor specii, inclusiv a omului, „cuprinde un număr imens [de foarte mici animale mobile] ce posedă o coadă de cinci-şase ori mai lungă decât corpul lor"

(Guvernot). Revista „Philosophical Transactions” comunică noutatea şi toată lumea începe să caute micile animale. Homberg, Geoffi-oy, Lister, Camerarius, Lăncişi, Vallisneri, cu toţii confirmă acelaşi lucru: Leeuwenhoek a văzut bine, a judecat bine, zămislirea nu are loc prin mijlocirea unor ouă imaginare cuprinse unul într-altul şi preformate: aceste mici animale sau mici viermişori din sămânţa masculină joacă un rol important în procesul zămislirii. Desigur, secolul al XVIII-lea ezită încă. Biologia zămislirii se va izbi curând de barierele ridicate de imperfecţiunea microscopului, care părea atât de miraculos şi de tulburător la sfârşitul secolului al XVII-lea. Caspar Friedrich Wolff * (1733 – 1794), părintele embriologiei descriptive, ale cărui cercetări se situează între 1759 şi 1768, şi, mai ales, Lazzaro

Spallanzani * (1729 – 1799), care, în ciuda prejudecăţilor sale oviste, duce mai departe cunoaşterea datorită studiului experimental al fecundaţiei, pus la punct de către acesta din urmă pe animale (broaşte) al căror mod de reproducere exteriorizată le face cu deosebire apte pentru acest gen de experienţe; Wolff, Spallanzani, adică abia la aproximativ un secol după geniala privire a lui Leeuwenhoek.

Anii 1670 – 1680 n-au întrevăzut oare celula? Toţi micrografii din secolul al XVII-lea au văzut şi au figurat celule vegetale [cele mai lizibile] sau cel puţin membranele lor din celuloză” (Guyenot). Prima menţiune este făcută de Robert Hooke * (1635 – 1703), în 1667. Exa minând la microscop o lamelă de plută, i se „pare că zăreşte nişte pori”. Intrigat, Hooke îşi prepară o nouă lamelă, şi mai subţire, din aceeaşi substanţă: „Pot să-mi dau seama, spune el, că era perforată şi poroasă ca o prăjitură cu miere […]” „A numărat şaizeci de celule [el utilizează chiar acest cuvânt] aşezate, cap la cap, pe o suprafaţă reprezentând cam 1, 50 mm^2, ceea ce înseamnă mai mult

de un milion (1 666 400) pe 27 mm², adică o cifră incredibilă" (Guyenot). În lunile şi anii următori, Hooke nu se opreşte aici, el caută sistematic şi găseşte pretutindeni în lumea vegetală această structură celulară întrevăzută cu prilejul cercetării lamelei de plută. Da, şi în biologie se deschide un orizont miraculos în 1680.

Acum cunoaşterea ştiinţifică înaintează în ritmul susţinut din secolul al XVIII-lea. Ea este înzestrată cu un instrument matematic perfecţionat şi posedă dimensiunile exacte ale sistemului solar; a întrevăzut, la sursele vieţii, jocul dintre yin şi yan, înregistrând, fără a o înţelege prea bine, structura celulară a vegetalelor.

Miracolul orizontului 80, la mai puţin de o jumătate de secol după acest gen de miracol grecesc, cel al orizontului 1630 – 1640, nu se va mai repeta. Gândirea nu mai suferă o adevărată mutaţie înainte de 1825 – 1840 (în alte locuri: 1880 – 1910 sau 1880 – 1940). Ea are nevoie de mai bine de un secol pentru a asimila ceea ce a cucerit. 1680 este răspunsul la şocul din 1630. În ordinea gândirii, 1630 şi 1680 sunt o gigantică şi dublă „conquista". Lungul secol al XVIII-lea ştiinţific (1680 – 1825) inventariază, ocupă terenul, exploatează întruna, organizează întruna, se mândreşte cu lărgirea fabuloasă a domeniului gândirii, o gândire devenită nărăvaşă şi care se dezlănţuie fără a cunoaşte vreun obstacol sau vreo limită. Secolul al XVIII-lea este secolul multiplicării. Dar să nu simplificăm.

De fapt, imaginea unui secol în care gândirea progresează cu mai mare uşurinţă (aş fi ispitit să-l numesc secolul roţii libere) se aplică mai ales anilor 1700 – 1750. Dogmatismul simplist al Enciclopediei, raţionalismul său greoi, capabil să ralieze mulţimile ce abia au căpătat acces la cultura scrisă, se explică şi prin poziţia sa cu privire la cronologia cunoaşterii. Enciclopedia este la capătul roţii libere: ea – sefaflă departe de elanul miraculos, dar şi de angoasa marilor epoci... Începând din 1760 (în alte locuri

din 1780), încep să apară dificultăţile. Nu mai este de ajuns să deduci, să urmăreşti, să verifici. Înşişi multiplicatorii senzoriali dezamăgesc. Pentru a înţelege mai bine viaţa, omul ar trebui să ajungă de zece ori, de douăzeci de ori, de o mie de ori dincolo de puterea microscoapelor; pentru a ieşi în mod util din sistemul solar, ar fi nevoie de instrumente mai bune decât luneta şi telescopul lui Short, unealta matematică însăşi se închide într-un fel de perfecţiune formală, înainte de agresiunea ereticilor clin secolul al XIX-lea...

Totodată, toate acestea exaltă şi mai mult gândirea de la sfârşitul secolului al XVIII-lea: la vârf, cel puţin, reapare tulburarea ce dispăruse pentru un timp din secolul lui Voltaire şi al doamnei du Châtelet. Desigur, angoasa adevăratelor întrebări intelectuale riscă să scape unei istorii generale. François Furet notează, pe bună dreptate, la nivelul unor scrieri de masă, afirmarea unor banalităţi, enciclopedismul vulgar al perioadei ediţiilor Panckoucke. Moştenirea minoră transmisă de epigonii lui Voltaire comportă nenumărate aspecte.

Oiice secţiune structurală în limbajul unei epoci este geologică. Orizontul ce se arată în jur de 1730, la vârf, cel puţin, cel al exaltării agresive a noii cunoaşteri, poate fi acoperit deja de un strat subţire în 1780, secţiunea dezvăluind o pătrundere în profunzime. Spiritul voltairian influenţează mai mulţi oameni în 1780 decât în 1730. Acestea fiind spuse, ne mulţumim, pentru moment, să ne punem întrebările cu privire la ceea ce se petrece la vârf. Or, la vârf, în domeniul gândirii, pe frontul cercetării, vedem constituindu-se treptat, între 1760 şi 1780, primele întrebări, primele elemente ale unei mase de transformări care vor duce la exploziile ştiinţifice din secolul al XIX-lea: 1825 – 1840... 1880 – 1910... şi încă mai departe, 1940...

„Marele Secol, adică secolul al XVIII-lea [...]", Michelet înţelegea să-şi arate astfel preferinţa pentru un

secol care inventează mai curând decât pentru o perioadă care ilustrează. Perspectivele trebuie inversate. Secolele al le-a şi al XIX-lea inventează, secolul al

ea ilustrează, acumulează şi pregăteşte. Mijlocul secolului este plat, doar marginile sale sunt înalte.

Pe urmele noului calcul, sfârşitul secolului al XVII-lea ajunge la un fel de clasicism al uneltei matematice. Încă de la mijlocul secolului al XVIII-lea, Diderot, care nu este un bijutier, traduce sentimentul că un vârf a fost atins, un absolut ce nu va mai putea fi depăşit. Panpsihismul său latent, care îl face să oscileze între deism şi un ateism aparent, rămânând totdeauna fidel panteismului, îl deturnează de la matematici. Secolul al XVIII-lea care, pe urmele (fără rezultate notabile) unor Helvetius, d'Holbach şi La Mettrie, a împins acest mecanism până la absurd, a fost pe punctul să renunţe la însăşi axioma succesului său, natura scrisă în 1 ironam atom atic din Saggiatore.

e/suoreca

Viai-CLU >turcă

Avântul noilor ştiinţe are loc pentru cel puţin două motive: secolul al XVIII-lea a avut pasiunea vieţii; ştiinţele naturii capătă prioritate; istoria şi ştiinţele sociale, aflate abia la începuturi, se dezvoltă acum masiv. Mecanica corpurilor cereşti, matematica pură au la activul lor un secol. Ele nu se mai află în stadiul descoperirilor uşoare şi nici în cel al noutăţii care seduce. Femeile savante din secolul al XVIII-lea nu se mai joacă de-a luneta, ele sunt adeptele abatelui Nollet şi se pasionează pentru misterul electricităţii. Chimia* nu începe să se dezvolte decât în ultimii ani ai secolului al XVIII-lea, iar teoria atomistă apare în mijlocul secolului al XIX-lea. Fără o fizico-chimic atomistă, matematicile nu au priză asupra naturii complexe a materiei şi a Joitiori a vieţii. Evoluţia ştiinţelor naturale aduce cunoaşterea la stadiul tipologico-descriptiv. Pentru Diderot, subiect ideal, matematicile oferă cheia

mecanicii cereşti, dar ele nu au priză asupra complexităţii realului.

Al doilea motiv al acestei retrageri în raport cu panmatematismul secolului al XVII-lea este însăşi complexitatea noilor matematici, care îl descurajează pe amator. Pedagogii iezuiţi din secolul al XVIII-lea aveau dreptate să spună că omul trebuie iniţiat din tinereţe în acest domeniu.

Progresul matematicii îl aşază pe matematician într-un ghetou aurit, care contrastează cu poziţia sa din secolul al XVII-lea. Există trei etape aproape evidente: o uriaşă efervescenţă la început, pe urmele invenţiilor lui Newton şi Leibniz; către mijlocul secolului, o generaţie dominată de Euler, d'lembert şi Lagrange *; apogeul clasicismului matematic, odată cu publicarea marilor tratate ale şcolii din Paris, Lagrange, Laplace *, Monge, Legendre şi Lacroix. Să notăm că, în secolul al XVIII-lea, o caracteristică a Europei dense. Franţa se află în frunte, vin apoi Anglia şi Elveţia, cu fraţii Bernoulli şi marele Euler.

René Taton a atribuit elveţienilor, adică pepinierelor de la Geneva şi Basel, patrii ale unor matematicieni ca Bernoulli, Hermann, Euler, un rol decisiv în „evanghelizarea" matematică a Europei, care j-eanimă focarele italiene oarecum adormite şi pregăteşte glorioasele recolte clin secolul al XÂX-lea, la est, când ruşii şi polonezii formaţi la sfârşitul secolului al XVIII-lea vor contribui la naşterea celei de a treia ere matematice.

În secolul al XVIII-lea, matematicianul este primul savant tehnician – este preţul, avantajul şi handicapul unei anterioriităţi şi al unei priorităţi – solicitat şi plătit în aur de către principii ce încearcă o recuperare în est, mobilizat de operaţiile geodezice şi geoastrono mice ale secolului. Timpul amatorilor a luat sfârşit, după cum a luat sfârşit şi timpul geniilor universale: nu va mai exista niciun Descartes şi niciun I ei bniz. Fărâmiţarea culturii este –

după cum spune Gusdorf – marea ruptură ce desprinde literatura, filosofia din arborele cunoaşterii, specializând totodată o cultură ştiinţifică, dar fărâmiţarea culturii înseamnă şi marea ruptură din familia ştiinţifică stricto sensu, care îl izolează pe matematicianul pur, dat fiind tehnicitatea sa, de ramura comună. Iată un paradox care a fost pe punctul de a nimici miracolul ştiinţific ce are loc la mijlocul secolului al XVIII-lea, când biologia, ştiinţele naturale, fizica anecdotico-experimentală se dezvoltă răzleţ, separate de privirea vigilentă a celei mai de seamă dintre toate cunoştinţele omeneşti. La începutul şi la sfârşitul Secolului Luminilor, se impune o comparaţie între cele două mari spirite ale secolului.

Leibniz, ultimul dintre marii filosofi care construiesc un sistem, este, mai mult decât Newton, coinventatorul noului calcul. Newton, cercetătorul în domeniul mecanicii corpurilor cereşti, este, în schimb, de asemenea, întrucâtva filosof, în sensul în care înţelegem noi acest cuvânt. La cealaltă extremă, Kant nu ignoră nimic din ştiinţa timpului său. Îi datorăm chiar prima schiţă a teoriei cosmologice, atribuită de obicei lui Laplace, dar nu ni-l închipuim pe Kant colaborând cu Laplace şi cu Monge la perfecţionarea geometriei descriptive sau la cea a mecanicii corpurilor cereşti. Filosofia mecanicistă stabilise dominaţia matematicilor asupra cunoaşterii; multiplicatorul cunoştinţelor, cursa către abstracţie au drept rezultat o consecinţă paradoxală: izolarea matematicii, separate de universul cunoştinţelor limbajului comun, într-un prim cosmos închis al abstracţiei pure. R. Taton a definit secolul al XVIII-lea matematic ca pe o lume ce-i este deja interzisă amatorului. Separarea matematicii este exemplară, dar vor urma şi altele. Şi în această privinţă, procesul matematic precedă şi deschide noi căi. Matematicianul este politehnicianul avani la lettre al unei lumi care îi recunoaşte supremaţia. Matematicianul din

secolul al XVIII-lea se află oarecum în postura teologului din secolul al XIII-lea şi a logicianului din secolul al XV-lea. „Euler se interesează atât de muzică, cât şi de optică şi de teoria lui Newton” (Taton). D’Alembert, filosof publicist, scrie despre muzică şi despre mecanica aplicată. Laplace ajunge să elaboreze teoria căldurii. Monge, Legendre, Meusnier şi Laplace contrasemnează, în 1785, procesul-verbal al marii experienţe a lui Lavoisier cu privire la compoziţia apei.

Într-un prim moment, formalizare, dezvoltare, perfecţionare a noii unelte: în centrul atenţiei stă analiza infinitezimală. Ea controlează, e adevărat, dincolo de istoria matematicilor, progresul tuturor cunoştinţelor. Prima generaţie este cea a analiştilor englezi, începând cu C. Hayes (1704), H. Ditton (1706), J. Hodgson (1736); cea de a doua este cea a elveţienilor şi a francezilor: Daniel Bernoulli (1700 – 1782), Euler (1707 – 1783), Clairaut* (1713 – 1765), d’Alembert (1717 – 1783), urmaţi de Lagrange (1736 – 1313), Monge (1746 – 1818), Laplaee (1749 – 1827) şi Legendre * (1752 – 1833). Este studiat calculul variaţiilor, este aprofundată noţiunea generală de funcţie, prin Euler, mai ales, apoi prin Lagrange. Are loc un progres masiv al algebrei, care ocupă de acum înainte locul dominant pe care îl avusese până atunci geometria, prin elaborarea unor concepte ca numerele imaginare, algoritmii nelimitaţi sau crearea teoriei numerelor. Pentru că societatea înaltă din secolul al XVIII-lea are pasiunea jocului, Moivre, Stirling, Maclaurin şi Euler, pe urmele lui Pascal, Fermat, Huygens şi Jacques Bernoulli, studiază calculul probabilităţilor. Probabilităţile şi statisticile sunt foarte avansate în raport cu nevoile timide ale unei ştiinţe umane aflate abia la începuturile ei.

Şi totuşi, secolul al XVIII-lea şi-a avut şi marii săi geometri. Perspectiva utilă artistului, geometria descriptivă, geometria analitică cunosc acum o mare

dezvoltare. Monge *, în 1777, face primele cercetări care vor revoluţiona geometria infinitezimală. Secolul al XVIII-lea a dus la desăvârşire mecanica clasică. Este o necesitate dictată din afară de astronomie, în timpul vieţii lui Newton şi după moartea aacestuia. În 1736, Euler marchează prin cercetările sale naşterea a ceea ce putem numi, fără anacronism, mecanica raţională; este urmat de d'lembert, al cărui Tratat de dinamică, din 1743, publicat la vârsta de douăzeci şi şase de ani, consacră o tânără glorie internaţională. Prin mecanica fluidelor, prin care se afirmă din nou atât Euler cât şi d'lembert, matematica îşi întinde mâinile în direcţia „filosofiei naturale".

Astronomia secolului al XVIII-lea nu mai este anticamera metafizicii; este o riguroasă astronomie de poziţie, care, renunţând la neliniştile ontologice ale secolului al XVII-lea, departe de problemele de cosmogeneză ale aşi trofizicienilor din era radiotelescoapelor, soţ ocupă cu de-amănuntul de sistemul solar, verifică teoriile lui Newton şi desăvârşeşte înfrângerea radicală a cartezienilor obstinaţi de pe continent. Abia la sfârşitul secolului, Herschel (1738 – 1822) aruncă o privire întrebătoare de la planete către stele. Este doar o simplă tremi cere de la topologie la o topografie a cerului, astronomia stelară, a fortiori astronomia galaxiană cer mijloace şi o teorie fizico-chimică a materiei care se va elabora mai târziu, pornind de la intuiţiile lui Mendeleev şi de la lucrările lui Planck.

Pe măsură ce se produce această îndepărtare de la mecanica corpurilor cereşti, domeniu, prin excelenţă, al matematizării, creşte şi rolul părţii descriptive. Optica este încă de multă vreme un teren cucerit. Descartes a făcut din ea o anexă a geometriei. În secolul al XVIII-lea, o regăsim în însăşi inima certei dintre adepţii şi inamicii lui Newton. Continentul ezită. Voltaire a aruncat în balanţă întreg talentul său literar. Elementele filosofiei lui Newton

apar \ la Londra, în 1738. Se pune o problemă de primă importanţă: raza luminoasă este oare supusă atracţiei universale? Newton şi Voltaire se întreabă, este adevărat, cu privire la natura luminii. Voltaire, ca şi Newton, crede că viteza luminii este afectată de densitatea mediului. Savanţii discută, verifică, se înverşunează; în cearta lor se amestecă şi amatorii: Marat, amicul poporului, şi Goethe, în timp ce Euler continuă să apere o teorie a vibraţiilor. Optica geometrică şi-a epuizat domeniul. Studiul luminii se deschide către structura materiei. Se constituie acustica, în secolul muzicii, fizica căldurii, în secolul lui Réaumur (1683

elemens
D E L A
PHILOSOPHIE
DE NEUTON.
Mis à la portee de tout le monde.
Par MR. DE VOLTAIRE.
A AMSTERDAM.
Chez Étienne Ledet & Compagnic. M. DCC. XXXVIII.

34. VOLTAIRE CA VULGARIZATOR AL LUI NEWTON

Publicarea Elementelor datează din 1738. Lucrarea a jucat un rol capital în difuzarea pe continent a gândirii lui Newton. „Ea se află la îndemâna tuturor”. Voltaire a avut geniul vulgarizării, în sensul cel mai bun al cuvântului.

şi electricitatea au contribuit la înlocuirea amatorului din societatea înaltă prin „virtuoz”. Aflându-se în centrul fizicii din saloane, ele au facilitat crearea unei opinii publice, fiind catalizatoarele evanghelizării ştiinţifice a societăţii. În sfârşit, şi e lucrul cel mai important, magnetismul şi electricitatea pun în toate drepturile observaţia. Secolul al XVIII-lea s-a sprijinit pe câteva vagi constatări ale lui Hooke, Picard, Hauksbee şi Guericke. La începutul secolului, un englez şi un francez, Stephen Gray (1666? – 1736) şi, mai ales, Charles François Du Fay (1693

– 1739) afirmă fapte riguros controlata, Gray cu privire la conductibilitate, Du Fay cu privire la electrizarea prin influenţă şi, descoperire capitală, la cele două electricităţi. Nu ne aflăm departe de noţiunile de încărcătură şi de câmp. Du Fay moare prea tânăr, dar după ce şi-a făcut discipoli: în primul rând pe abatele Nollet, neobosit misionar al evangheliei electricităţii în saloanele şi în laboratoarele Franţei şi ale întregii Europe. Pentru a distra mulţimile şi în vederea experienţelor făcute de savanţi, maşinile electrice sunt perfecţionate către mijlocul secolului, când este descoperită şi faimoasa butelie de Leida. Un nonconformist din cea mai îndepărtată zonă de „frontieră”, pensilvanianul Benjamin Franklin *, va sistematiza aceste cuceriri: conservarea electricităţii, electricitatea pozitivă şi cea negativă, precum şi aplicarea practică a paratrăsnetului. La sfârşitul secolului, începe marea cotitură în domeniul electricităţii, odată cu Priestley şi Coulomb.

Lavoisier (1743, mort pe eşafod în 1794) a emancipat chimia, altfel spus, cunoaşterea structurii intime a materiei, din condiţia medievală şi stagnarea ei. Timp de un secol, ipoteza ingenioasă a flogisticii constituise o barieră de netrecut; chimia trebuia să dea o lungă bătălie pentru a se elibera de structurile mentale ale alchimiei; îi lipsea un punct de inserţie cantitativ şi un instrument de măsură sigur, balanţa perfecţionată. Lavoisier, ajutat de admirabila sa soţie, are meritul de a fi găsit, prin ciclul oxigenului, punctul de inserţie al cantificabilului.

Secolul al XVII-lea a avut pasiunea cerului şi cerul l-a răsplătit: mecanica corpurilor cereşti era punctul de inserţie visat de matematizare. Secolul al XVIII-lea a avut pasiunea pământului şi a vieţii. Această schimbare a direcţiei privirii decurge din însăşi logica lucrurilor. Succesul cantitativismului se răspândeşte, având urmări importante. Cucerirea sistematică a cunoaşterii are loc cu

începere de la primul bastion cucerit. Această alunecare este legată şi de reducţia escatologică. Privirea subterană şi cea care pătrunde în mecanismul vieţii va ridica probleme de concordanţă pe care filosofii din secolul al XVIII-lea se grăbesc să le lanseze în polemica anticreştină. Să ne amintim de teoria zămislirii, de polemicile legate de preformarea fătului şi de concordismul naiv al piosului şi misticului Swammerdam. Apar două noi probleme: fosilele şi primele bâjbâieli din domeniul transformismului.

Fosilele sunt rodul observaţiei curente. Cel puţin două mii de ani de reflecţie sterilă pregătesc dezvoltarea tardivă a teoriei lor, în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Să nu ne încredem în entuziasmul lui Guyenot, pe care îl orbeşte o adevărată pasiune. Să vedem limpede că obstacolul ce trebuie evitat vine mai puţin din înţelegerea ad litteram a Bibliei, cât din antimecanicismul funciar al tradiţiei aristotelice. Concordismul îngust nu continuă dreapta tradiţie teologică; el este o armă polemică. Îndelungatul secol al celor două reforme ale Bisericii îl ignoră. Cerurile lui Newton cântă, mai mult decât cele ale lui Aristotel, întru slava lui Dumnezeu. Teologia lui Deus absconditus este cu totul liberă de identificări grăbite; ea pregăteşte retragerea în forul interior. Dovadă Th. Burnet, bunul protestant întrucâtva fundamentalist: el publică la Londra, în latineşte, în 1681, o Teorie sacră a Pământului. Totul este explicat aici în ¡mod ştiinţific, nu rămâne nici măcar o iotă din Geneză în afară. Moda este englezească. Ea ne face să înţelegem, cu un secol şi jumătate mai înainte, şocul pe care îl va constitui Darwin. Cincisprezece ani după Burnet, Gregory King calculează creşterea populaţiei pământului, de la două unităţi la 500 milioane în mai puţin de şase mii de ani, cronologie biblică fundamentalistă. Cam astfel stau lucrurile în ceea ce priveşte Anglia, aparenţele favorizându-l pe Guyenot. Dar să trecem pe continent. Să

vedem, în Franţa, reacţia lui Bossuet, cel mai strict veterotestamentar, atent totuşi la o interpretare literală. Părerea lui cu privire la lucrarea lui Burnet este următoarea: „Este un roman bine scris, şi o carte pe care o putem citi ca să ne amuzăm, dar care nu trebuie consultată dacă vrem să ne instruim”. Obstacolul ce se ridică în faţa unei istorii a naturii pare de netrecut. Concordismul nu intervine decât mai târziu.

Şi, totuşi, Burnet este un bun martor, odată cu timpul dimensiunii istorice care se înserează ca un cui în ordinea cunoaşterii. Secolul al XVII-lea, care ia sfârşit în 1680, stabilise o mineralogie plată, descriptivă, riguroasă şi precisă. Prin Robert Hooke (1635 – 1703) mai ales, „care a folosit microscopul pentru a studia micile animale fosile” (R. Furon). A să microqraphia (1665) este o calmă capodoperă plină de observaţii minuţioase, judicios exprimate. Or, apropiind structura imaginilor fosile de cea a plantelor şi a animalelor cunoscute, Hooke poate fi chiar situat printre îndepărtaţii precursori inconştienţi ai transformismului. Contemporan cu primele lucrări ale lui Hooke, monumentalul Munclus subteraneus (1664) al părintelui Athanasius Kircher* (1601 – 1680) îmbină masa de informaţii rezultată dintr-o lungă experienţă a minerilor germani, cu o boare de romantism teluric caracteristic Europei germanice. Cam aşa ar sta lucrurile în trecut.

361

16 – c. 62

Dar acest stratism descriptiv este depăşit. Vine anul 1680. Se trece la constituirea unei istorii a Pământului. De la bun început, ea este marcată de polemica religioasă. Burnet deschide în mod firesc drumul celor pe care Guyenot îi numeşte diluvienii. Diluvienii sunt, fireşte, fiii acelei Bibli Kingdom britanice. După Burnet, John Woodward publică în 1702 o Istorie a Pământului şi o teorie, pe cât de ingenioasă, pe atât de vulnerabilă, cu

privire la lichefierea universală. Potopul a topit cu desăvârşire scoarţa terestră, iar materia astfel rezultată s-a depus apoi în straturi concentrice: „Am spus că pe vremea potopului, în timp ce scoicile se aflau în suspensie în ape, împreună cu nisipul şi cu materia desfăcută în elementele sale constitutive [...], această materie dizolvată, pătrunzând în scoici, le-a umplut: acestea şi-au imprimat astfel forma în materia care le pătrundea, servindu-i drept tipare, matrice". Pagini întregi sunt consacrate scoicilor din timpul potopului, pe care consistenţa lor fibroasă le-a protejat împotriva apei. Introducerea dimensiunii istorice a marcat mai întâi un regres. După Woodward, se afirmă, în 1708, Whiston. Potopul este datat: 24 noiembrie 2349 î.e.n. Pământul aflându-se timp de două ore în coada unei mari comete (să ne amintim de marele şoc produs de cometă), alcătuită din vapori, au rezultat de aici ploi cu totul neobişnuite (et cataractae coeli apertaie sunt, traduce Vulgata). „Sub influenţa atracţiei exercitate de cometă [Whiston publică, douăzeci şi doi de ani mai târziu, Principia], lichidele conţinute în marele abis, agitate de mişcări violente, au rupt scoarţa terestră şi s-au răspândit la suprafaţa globului (et rupţi sunt fontes abyssi)". Toate aceste ape aveau să slăbească Pământul. De atunci, oamenii trăiesc mai puţin, animalele de asemenea, iar Pământul este de o mie de ori mai puţin populat şi de o mie de ori mai puţin roditor... Buffon va putea contesta cu uşurinţă această teorie. Jean Scheuzehzer, din

Zürich, îl urmează. Diluvienii aparţin cu toţii 1 Europei protestante, unde sunt tulburările cele 1 mai mari.

Nimic mai greu de mânuit decât dimensiunea 1 istorică, atunci când o ştiinţă se află la începuturile ei. Secolul al XVIII-lea reia curând operaţia de culegere a documentelor. Sute de co –, în lecţionari modeşti adună fosile. Din când în! când, scriu despre ele. Nicolas Lange

din Lu1 zern publică la Veneţia, în 1708, De la observa-lţia brută la observaţia orientată; în 1718, An1 toine de Jussicu (1686 – 1758) face o remarcă l anodină asupra pietrelor din împrejurimile loj calităţii „Saint-Chaumont” (Saint-Chamond en Lyonnais). Sunt aproape toate acoperite cu plante străine care seamănă cu cele pe care le I vezi în mod obişnuit în America şi în Indiile Occidentale şi Orientale. Se află oare Jussieu pe drumul istoriei climatelor? Nu. Şi totuşi niciun concordism nu-l stinghereşte în căutarea lui. În afară de bunul simţ. Orice observaţie, pe durata unei vieţi de om, continuă să susţină datul imuabil: „Ceea ce a fost este şi I ceea ce va fi… Nimic nu-i nou sub soare!” Transformismul presupune o mutaţie a între-lgii structuri mentale. El aşteaptă, odată cu progresul, o schimbare care să poată fi observată pe durata unei vieţi, în cadrul mediului. Jussieu face un salt logic care nu este şi al nostru. Pentru noi, timpul implică devenirea. Pentru Jussieu, schimbarea nu rezultă dintr-o evoluţie, ea implică o catastrofă. Poate pentru că mediul înconjurător, la acest început de secol al XVIII-lea, oferă mai multe exemple de rupturi catastrofale decât de evoluţii progresive. „Cât priveşte plantele însele, ele s-ar fi dezvoltat departe, în Indii” (unde ele se află, deci unde ele s-au aflat totdeauna… a se vedea Eclesiastul); din Indii, ele vor fi venit la Saint-Chamond, sub influenţa unor „schimbări prodigioase şi subite”. Dar cum? Marea – le va fi smuls şi transportat până în Europa, pentru a le „depune în locul unde apa, foarte puţină, se putea evapora”.

Pentru a zdruncina fixismul, va fi fost nevoie de mai mult decât un cataclism: de un secol de progresivă înaintare a istoricismului, de greutatea unei structuri sociale, de un mediu înconjurător unde – progresul realizându-şi lucrarea practică – plasticitatea lucrurilor, a fiinţelor şi a structurilor devine, treptat, dat al experienţei umane cotidiene, al unei trăiri concrete în răstimpul unei

vieţi de om, statistic prelungită cu zece ani. Pentru a înţelege saltul logic al lui Jussieu, trebuie să ne întoarcem la vechiul bun simţ al societăţii tradiţionale. Nu este nevoie să recurgem la concortlismul biblic. Sau atunci ar trebui să-l anexăm şi pe Voltaire concordiştilor creştini. Într-o scrisoare din 1746, în articolul „scoică" din Dicţionar, Voltaire şi-a bătut joc din plin de paleontologia pe cale de a se naşte: peştii pietrificaţi? sunt peşti rari, aruncaţi de la ospeţele romanilor pentru că nu erau proaspeţi; scoicile? pelerini din Siria le-au adus pe vremea cruciadelor etc. Voltaire refuză să vadă fosilele, sensibilitatea sa nu le acceptă, nici chiar în faţa aglomerărilor din falezele Turenei. Buffon trage mai târziu concluzia: „Cum se poate oare ca oameni luminaţi şi care chiar se socotesc filozofi să aibă încă idei atât de false cu privire la acest subiect?"

Suntem cu toţii de partea lui Buffon. Dar să-l înţelegem totuşi şi pe Voltaire. Noua dimensiune a creaţiei, un fel de nemăsurare geologică, iată ce-l înspăimântă pe Voltaire, pe mulţi creştini şi pe majoritatea oamenilor din secolul al XVIII-lea. După explozia noţiunii de spaţiu, iată şi insuportabila întrebare legată de noţiunea de timp. Voltaire acceptă să râdă de cei şase mii de ani ai exegezei fundamentaliste şi antropomorfice a Genezei, dar timpul pe care-l propune, timpul încărcat de istorie, rămâne un trmp mediteranean, la scara cosmosului închis transpus de la cetatea grecească la Secolul lui

Ludovic al XIV-lea. Voltaire urăşte dimensiunea religioasă a timpului geologie, „căci o mie de ani sunt în ochii tăi asemenea zilei de ieri când a trecut" (Ps. 90), după cum urăşte şi dimensiunea insolită a Eticii lui Spinoza. Poate se teme pentru ştiinţă? În acest sens, însăşi uşurătatea sa este rezonabilă. Trebuie să te fereşti să întreprinzi totul în acelaşi timp. Observaţi că Voltaire regăseşte, pe aceste căi ocolite, paranteza carteziană. Mai

mult, el se teme pentru opţiunea umanistă fundamentală a gândirii Luminilor. Cincizeci de ani mai devreme, în perioada teologiei teocentrice a lui Deus absconditus, ca şi în viziunea augustiniană şi pascaliană, Dumnezeu se afla în centru; omul i-a luat locul în cadrul umanismului militant al gândirii Luminilor. Aceasta implică o înţelepciune a ştiinţei, cea mai primejdioasă lipsă de măsură este cea a timpului. Ce ar fi gândit Voltaire despre zidul celor cinci miliarde de ani ale actualelor noastre cosmogonii fizico-relativiste şi ale universului care fuge?

Refuzul lui Voltaire de a situa în timp o istorie a Pământu'. ui independentă de om traduce un demers extrem de profund al spiritului. Voltaire nu era un prost. Faptul că omul care a difuzat teoriile lui Newton, autorul Eseului asupra moravurilor, a refuzat cu atâta străşnicie prima schiţă a transformismului, se explică prin influenţa mediului înconjurător tradiţional şi poate, de asemenea, printr-o concepţie fixistă a spaţiului, care contaminează timpul. Să ne amintim că universul lui Voltaire solidar cu spaţiul lui Leibniz, şi încă şi cu spaţiul şi timpul lui Kant, este un spaţiu unificat, deci antropomorfizat. „Toate sfaturile la prudenţă ale spiritului ştiinţific, notează Jacques Merleau-Ponty referindu-se la spaţiul-timp din secolele al XVIII – ea şi al XIX-lea anterelativiste, nu puteau să prevaleze împotriva unor aserţiuni fundamental îndrăzneţe ca: spaţiul este pretutindeni euclidian, timpul este pretutindeni uniform; un orologiu cosmic bate serundele pentru întreg universul, un mare e cher marchează unghiul drept la scara aştrilor, geometric asemănătorcu echerul infinitezimal care ne permite să reperăm incidenţa razei luminoase pe suprafaţa moleculei: un fel de panteism al măsurii proteja în mod secret agnosticismul metafizic al fizicianului împotriva vertijului sceptic [agnosticism care nu este încă cel al lui Newton, dar care este cel la care tinde incontestabil Voltaire]. Acel

primum movens al lui Aristotel suportase cu greutate reforma impusă de dinamică; un primum metiens îi luase locul”. Spaţiul măsurat cu echerul şi timpul uniform cer, prin asimilare psihologică, dincolo de istoria umană jalonată, un timp vid, un timp care nu are dreptul de a fi. Să nu supraestimăm posibilităţile secolului al XVIII-lea de mijloc. Principalul său merit constă în a şti să rămână raţional, în a şti deci să parcurgă etapele una câte una. Adevărata victorie a transformismului, triumful practic al darwinismului, este contemporană cu atomismul cuantic. Secolul al XVIII-lea inventează simultan fixismul, care este conform geniului său, în timp ce anumite spirite eterodoxe, de la Buffon la Maupertuis, şi, în sfârşit, Lamarek, reunesc elementele unei revoluţii care realizează, la sfârşitul secolului al XIX-lea egalizarea, întru cunoaştere, a timpului şi spaţiului.

Noţiunea de spaţiu era pentru biologie o cucerire capitală. Cari von Linné (1707 – 1778) aparţine unei Suedii dedicată cunoaşterii. Fiu ai unui pastor, el şi-a făcut studiile la Lund şi Upsala, a călătorit în jurul Mării Baltice. Linné aparţine Europei care se exprimă în latină, şi noi rămânem încă tributari felului cum a sistematizat lumea plantelor. Importantă în acest stadiu este acuitatea privirii. Metoda sa, „bazată pe aşezarea organelor reproducătoare […] şi frecvent numită sistem sexual, [se întemeiază, într-adevăr, pe numărul staminelor, pe sudura lor, precum şi pe sexualitatea florilor” (Adien Davy de Vârville). Pornită de la ipotezele lui Linné, sistematica plantelor se constituie cu cea mai mare rapiditate.

De această necesară etapă intelectuală se izbesc şi ereticii istoricismului natural. În preistoria transformismului, Guyénot face cunoscută opera lui de Maillet, care a publicat la Basel, în 1749, o lucrare ciudată, plină de ideile cele mai fecunde, propuse fără niciun fel de dovadă, şi de concepţiile cele mai extravagante, sub un

titlu ce aminteşte de didactica de prost gust a Secolului Luminilor: Tellia med sau Convorbirile unui filosof indian cu un misionar francez privitoare la micşorarea mării, la formarea Pământului, la originea omului etc. Înţelepciunea aceasta vine de departe, din tradiţia Orientului filosofic. Toate terenurile au ieşit din mare, dovadă fosilele ce pot fi descoperite până şi pe vârful munţilor.

Buffon (1707 – 1788) este plin de gravitate. Leibniz făcea din Pământ şi din planete tot atâţia foşti sori fluizi. Descartes văzuse în meteori un Pământ desprins din Soare. Buffon admite mai limpede că „toate planetele făcuseră parte dintr-unul. şi acelaşi astru, Soarele reprezentând partea centrală a acestuia. Pământul răcindu-se treptat, se forma un nucleu central încă foarte fierbinte, constituit dintr-o materie vitrificată, şi o scoarţă solidificată. […]”: avem aici, în embrion, întreaga teorie care culminează la începutul secolului al XX-lea prin cea a lui Suess. O schiţă a dezvoltării vieţii cu singurele animale actuale, cu apariţia omului în urma tuturor: totul se găseşte deja în Istoria Pământului, încă din 1744, şi, în continuarea ei, în Epocile naturii, din 1778. Iată-ne în domeniul istoriei naturii, în pragul a ceea ce Serge Moscovici numeşte atât de frumos „universul rece şi universul cald”.

Evoluţia lui Buffon este extrem de interesantă. Acest mare spirit polivalent aparţine aproape unei alte perioade, făcându-te să te gândeşti la chimiştii eterodocşi, la antimecaniciştii antiaristotelici din secolul al XVII-lea, la oamenii universului cald, obsedaţi de frig. El însuşi a fost obsedat de căldura şi de răcirea pământului, pe care încearcă să le surprindă prin experienţa puerilă a unor sfere de fier încălzite până la incandescenţă, adevărată gimnastică pretext care are tot atât de puţină importanţă ştiinţifică şi tot atâta valoare psihologică ca şi limba de bou a lui Montesquieu. Buffon şi preevoluţioniştii scapă rigorii

mecaniciste. Seniorul de la Montbard, antimecanicistul, cu privirea sa greoaie plimbată asupra vieţii şi a sexului, introduce durata într-o filosofie naturală devenită istorie naturală. Agresiunea pe care el o comite răneşte – dincolo de concordismul biblic fundamentalist, care nu reprezintă o problemă – o întreagă structură de gândire. El forţează paranteza timpului extrauman. Iată de ce, la limită, Buffon este primejdios. Introduse prea curând, ideile sale ar fi riscat să stingherească desăvârşirea edificiului mecanicist, care este o pedagogie şi o propedeutică a ştiinţei.

Să ne întoarcem la Epocile naturii şi să urmăm drumul insidios al timpului. Secolul al XVIII-lea ia sfârşit. Suntem în 1778. Condamnarea foarte parţială a Sorbonei nu l-a stingherit pe magisterul de la Montbard, nou patriarh al unui alt Ferney. Nu va mai avea loc un proces al lui Galileu, ci doar asasinatul lui Lavoisier. Sorbona nu reprezintă Biserica. Pe de altă parte, condamnarea vizează nu atât fondul însuşi, cât digresiunile. Fondul este istoria; istoria care a cucerit cu greu socialul şi politicul, istoria care a dat la o parte paranteza carteziană şi pe care universul mecanic nu este încă pe deplin pregătit să o primească, pentru că ea introduce o a patra dimensiune în epură, şi pentru că această complicaţie neaşteptată riscă să compromită totul.

Buffon este primul care „îndrăzneşte să exprime o opinie precisă despre durata erelor geologice: «Păturile stratificate […] rezultă dintr-o sedimentare sub ape care s-a prelungit timp de milenii şi nu numai în cele patruzeci de zile ale potopului». împărţind şi el istoria Pământului în epoci, el are nemaipomenita îndrăzneală de a-i fixa durata minimă la 75.000 de ani” (R. Furon).

Dar oare e vorba de o îndrăzneală atât de mare? Descartes şi Mersenne, cu o sută cincizeci de ani mai devreme, presupuneau că e vorba de câteva zeci de mii de ani în plus faţă de cei şase mii consemnaţi de cronologia

biblică fundamentalistă. Dar, în realitate, acest timp inutil le era de prisos. Lumea lui Aristotel, închisă în spaţiu, este temporal infinită (şi nu eternă, cum se spune de obicei): Toma din Aquíno se acomodase foarte bine cu această concepţie. De asemenea, timpul, înainte de dubla progresiune istoricizantă, naturală şi umană, din secolul al XVIII-lea, este un timp găunos, vid, fără consecinţă. Timpul istoriei naturale a lui Buffon, ca şi timpul istoric din Eseul despre moravuri, cu care se înrudeşte, în ciuda a tot ce-i separa pe cei doi autori, este un timp al secolului al XVIII-lea, un timp concret, plin, nu timpul vid al filosofilor. „La obiecţiile ce i se aduc, el răspunde creând metoda de calcul al duratei de sedimentare. [Aplicaţia pare derizorie şi inoperantă/! Constatând subţirimea foiţelor de ardezie, el observă că o maree nu poate depune decât 1/12 din grosimea sedimentelor, ceea ce [...] necesită 14.000 de ani pentru a obţine depozitarea unei coline argiloase înaltă de 2000 m [...]" (R. Furon).

Începe o nouă etapă, iar mecaniciştii ortodocşi se tem de ea din instinct. Am putea urmări căutările şovăitoare ale unei pregeologii, ale unei prepaleontologii, ale unei preistorii; aceste bâjbâieli, ca şi intuiţiile lui Buffon însuşi, abia dacă aparţin secolului al XVIII-lea. Spaţiul abstract al mecanicii corpurilor cereşti este limpede, compatibil, prin chiar actul său de botez, cu spiritul gândirii Luminilor; grosimile stingheritoare ale timpurilor geologice, greu reductibile, sunt mai curând preromantice. Spiritul gândirii Luminilor este fragil, fiind ameninţat de însuşi succesul său. În secolul al XVIII-lea, lumea avea să se închidă, geografic vorbind; dar secolul al XVIII-lea a creat o altă „frontieră", mai devoratoare, care a crescut întruna: „frontiera" cunoaşterii şi a informaţiei. Multiplicatorul Secolului Luminilor a învins definitiv unitatea culturii.

I i ¡¡shsranjk zb* ssppspbiw îi SOQtŞiq Ştiinţele

umaniste

Timpul geologic este un concept târziu. El a fost ţinut în rezervă până în momentul când gândirea ştiinţifică poate să-l asimileze. În istoria umană a naturii, timpul este contemporan cu fizica cuantică. Totuşi, orizontul anilor 1680 s-a hrănit cu timp. Dar timpul gândirii luminilor este un timp uman. Secolul al XVIII-lea îşi joacă destinul întemeindu-se pe istorie; el este şi secolul constituirii unui sector autonom al ştiinţelor umane. Dovadă două cărţi de vârf: Spiritul legilor, 1748, Eseul despre moravuri, 1756.

Oare s-a văzut îndeajuns ce se întâmplă îndărătul acestor două cărţi capitale ale secolului al XVIII-lea? Pentru doamna Du Châtelet, căreia nu-i plăcea istoria*, Voltaire a scris un eseu despre istoria generală, ce poartă, în cele din urmă, titlul de Eseu despre moravuri. Desigur, există un antiistoricism al gândirii Luminilor: el este zgomotos şi iluzoriu. Revoluţia mecanicistă a refuzat istoria. Legalitatea ştiinţifică exclude evenimentul. Când, la orizontul anilor 1680, o familie de spirite pătrunde în domeniul rezervat al politicii şi al religiei, construcţia grăbită pe care raţionaliştii înţeleg să o pună în locul înţelepciunii tradiţionale şi adevărului cuprins în Revelaţie este calchiată după apriorismul cartezian al anilor 1630. Intrarea raţionaliştilor în paranteza

Cartezianã este ea însăşi cartezianã, în settsul rău al cuvântului, aprioristă, teoretico-deductivă. Raţionaliştii sunt teologi cărora le lipseşte doar un Cuvânt al lui Dumnezeu.

Rousseau aparţine acestei specii şi, de asemenea, Diderot. Din aceeaşi familie 1 ace parte şi englezul Toland. „Când Rousseau cercetează originea inegalităţii, el începe prin aceste cuvinte superbe: «Să dăm la o parte toate faptele». După care, conform unei dialectici impecabile, el deduce ceea ce trebuia să se fi întâmplat” (R. Porneau). Diderot are prea multă imaginaţie, iar determinismul său

îngust nu poate admite capriciile istoriei. Voltaire scrie Secolul lui Ludovic al XIV-lea în acelaşi timp cu Metafizica lui Neivton. Voltaire este totuşi de o altă anvergură; el ţine secolul al XVIII-lea de cele două capete ale sale: raţionalism postcartezian, empirism şi senzualism englez. Voltaire a trecut peste Canalul Mânecii, el este călare pe două imperii. René Porneau a scris cu multă fineţe: „Între filosofii de la Cirey, Eseul se naşte dintr-o reluare a dialogului lui Leibniz cu Locke, dialog continuat de-a lungul întregului secol. Raţiunii care judecă, Voltaire îi opune realitatea empirică a istoriei. El vrea să o facă să înţeleagă pe prietena sa [şi să-şi convingă secolul, că umanitatea nu există decât istoric; că metafizica şi matematica apar doar în acele societăţi unde sunt reunite anumite condiţii favorabile. El vrea să o convingă pe Emilie că merită să te interesezi de o istorie concepută ca fiind cea a spiritului omenesc”. Eseul a fost gândit şi scris timp de şaptesprezece ani; ediţie după ediţie (1756, 1761, 1769, 1775), Voltaire l-a retuşat întruna. Publicarea Istoriei lui Carol al XII-lea datează din 1731 – 1732, Secolul lui Ludovic al XIV-lea apare între 1739 – 1740 şi 1751, Observaţiile asupra istoriei sunt publicate în 1741, Noile consideraţii asupra istoriei, în 1744. Micul tratat despre domnia lui Ludovic al XV-lea a cunoscut mai multe editări, cu începere din 1751.

Istoria războiului din 1741 apare în 1755 – 1756, Istoria Imperiului rusesc sub Petru cel Mare vede lumina tiparului în 1763. Toate acestea arată ce loc ocupă istoria în opera lui Voltaire, încununând efortul unei vieţi întregi.

Timpul lui Voltaire este un timp apropiat: Secolul lui Ludovic al XIV-lea, pe care l-a propus ca exemplu despoţilor luminaţi, este pentru el, şi pentru întreaga Europă a gândirii Luminilor, punctul de plecare al unei noi ere; timpul său istoric este cel al etapelor civilizaţiei. Cronologia sa se află la jumătate de drum între

periodizarea tradiţională, care este făcută în funcţie de catastrofele naturale, şi timpul continuu şi ciclic pe care îl întâlnim de la Kant şi până la Hegel… Patru vârste fericite" sunt arătate la începutul Secolulin lui Ludovic al XIV-lea, şi anume: „cele în care au fost perfecţionate artele, şi care, slujind măreţiei spiritului omenesc, sunt un exemplu pentru posteritate". Secolul „lui Filip şi al lui Alexandru, şi cel al unor oameni ca Pericle, Demostene, Aristotel, Platon, Apelles, Phillis, Praxitele […] cea de a doua vârstă […] este cea a lui Cezar şi a lui Augustus […] cea de a treia […] este cea de după căderea Constantinopolului, familia Medici, Florenţa, Italiile, […] Cel de-al patrulea secol este cel pe care îl numim secolul lui Ludovic al XIV-lea […] dintre cele patru fiind cel ce se apropie cel mai mult de perfecţiune. îmbogăţit cu descoperirile celorlalte vârste, el a făcut mai mult […] decât toate trei luate laolaltă […1 Filosofia cea sănătoasă nu a fost cunoscută decât în acest timp [este limpede că secolul lui Ludovic al XIV-lea cuprinde şi timpul prezent] […] o schimbare generală, care trebuie să slujească drept semn veşnic întru adevărata glorie a patriei noastre, a avut loc în artele noastre, în minţile noastre, în moravurile noastre, ca şi în ocârmuirea noastră. Această fericită influenţă […] s-a întins şi în Anglia, ea a suscitat emulaţia de care avea nevoie în acea vreme această naţiune spirituală ¡¿i îndrăzneaţă, ea a răspândit bunul gust în Germania, ştiinţele, în Rusia însăşi, ea a reînsufleţit Italia, care lâncezea […]". Totul se află aici, progresul, răspunsul mediului înconjurător, conştientizarea mişcării, solidaritatea secolului al XVIII-lea cu un secol al XVII-lea mecanicist, punct de plecare al progresului continuu, împărţirea dominaţiei intelectuale a lumii între Franţa şi Anglia, în sfârşit, confundarea istoriei cu istoria progresului spiritului omenesc.

Această preferinţă pentru un timp apropiat, care este un timp dens, nu exclude la Voltaire preocuparea pentru

un trecut mai îndepărtat, cel al începutului istoriei civilizaţiei. E un prilej pentru el de a face câteva ironii. Secolul al XVIII-lea se interesează de originile sale. Dovadă foarte succintele Observaţii asupra istoriei: „Ce câştigăm dacă tot spunem că Menes era nepotul lui Noe?” – atacul e îndreptat împotriva preabunului Rollin. „Şi cât putem fi de nedrepţi când ne batem joc de genealogiile lui Moren, când altcătuim întruna altele care le seamănă întru totul […]! Desigur, Noe şi-a trimis familia într-o călătorie îndepărtată, pe nepotul său Menes în Egipt, pe celălalt nepot, în China, pe mai ştiu eu care alt nepot, în Suedia. Pe acea vreme tinerii se instruiau călătorind […] noi, cei aparţinând naţiunilor moderne, am avut nevoie de zece sau douăsprezece secole pentru a ne instrui, învăţând puţină geometrie, dar călătorii despre care vorbim, abia dacă ajunseseră în nişte ţinuturi barbare şi le erau prezise tot felul de eclipse […] Confucius citează treizeci şi şase, dintre care misionarii matematicieni au şi verificat treizeci şi două. Dar aceste fapte nu-i stingheresc deloc pe cei care au făcut din Noe un bunic al lui Fo-Hi […]”.

Progresul istoriografiei vechi, afirmarea celorlalte civilizaţii: iată o problemă care se pune încă din 1680. Bossuet fusese sensibil la ea. Concordismul biblic – şi lucrul a fost adeseori arătat – este un răspuns stângaci la o întrebare pusă fără menajamente, la o întrebare obtuză, de felul celor pe care le pune Smerdiakov. Voltaire profită din plin de greşeala adversarilor săi: el le datorează astfel lărgirea orizontului istoric. O istorie a vechii Chine este creată de misionarii de la sfârşitul secolului al XVII-lea. Cronologia chineză fiind mai lungă decât cea a Genezei (deşi civilizaţia chineză este, în mod obiectiv, mai puţin lungă în timp decât cea a Mediteranei), exegeţii s-au străduit să le concilieze între ele. „Horn (1666) şi părintele Pezron (1691) şi-au închipuit că Fo-Hi [primul împărat chinez, conform cronicii tradiţionale] nu era altul decât

Adam” (R. Porneau). E o soluţie ideală. Vallemont, mai modest, (1696), îl identifică cu Noe, iar părintele Foucquet (1730), cu patriarhul Enoh. Cât priveşte vechimea eclipselor chinezeşti şi exactitatea faptelor consemnate de cronică, Voltaire transcrie, se pare, din istoria astronomiei chineze a părintelui Gaubil (1732), care fixase în 2155 î.e.n. prima eclipsă observată de astronomii chinezi. Aşa cum pretransformismul şi fixismul sunt un efect al multiplicatorului cunoştinţelor biologice, tot astfel concordismul şi relativismul sunt efectul simultan al multiplicatorului istoriografie şi geografic.

Brusca transformare a Mediteranei într-o economie-lume are loc în anii 1480 – 1530. Implantarea misionarilor se produce în anii 1560 – 1650. Este reunită astfel o masă enormă de elemente informaţionale. Neputând evita cu totul transculturarea, misionarii au creat etnografia, istoria şi geografia comparate ale civilizaţiilor. Această bogăţie îi revine tot Europei, după aproximativ o jumătate de secol. Foloasele se văd cam în anii 1680. În domeniul unei informaţii necesare constituirii unei Ştiinţe a omului, miracolul anilor 1680 corespunde miracolului ştiinţific din 1630.

Efect chinezesc al multiplicatorului, efect foarte istoric, de fapt. În capitolul al X-lea din Eseu asupra moravurilor, Voltaire se dedă la un exerciţiu asemănător, folosind însă o informaţie mai vastă şi o ironie mai ascuţită. Erudiţia sa caldeeană s-a inspirat din cea mai bună sursă, şi anume de la părinţii şi dascălii istoriei. Erudiţia literară domină episodul anecdotic. În cursul verii anului 1754, pentru a-l evita pe Maupertuis, duşmanul său întru religie şi filosofie de la Plombières, şi pentru a pregăti în linişte publicarea Eseului despre moravuri, Voltaire se retrage la abaţia din Senones. După Schoepflin şi Preffel, întâlniţi la Colmar: „Aceşti oameni ştiu istorie aşa cum; francezii noştri ştiu să cânte” – este marea I

întâlnire cu Dom Calmet: „trebuie să mergi în rândurile duşmanilor pentru a te înarma mai bine”. Dom Galmet este o replică a lui Hermagoras „el «n-a văzut niciodată palatul Versailles, şi nici nu-l va vedea; dar aproape a văzut turnul Babel, căci îi numără până şi treptele […]»; Dom Calmet, abate de Senones, (atunci în vârstă de optzeci şi trei de ani, nu a auzit niciodată vorbindu-se de doamna de Pompadour, dar a scris câteva zeci de volume in-folio despre cele două Testamente, şi chiar o istorie universală. Voltaire caută originea 1 poruncilor Bisericii în preajma acestui învăţat fără de seamăn. El îl urmăreşte, cu o privire neliniştită, pe bătrânul ce se urcă pe tot felul de scăriţe şubrede, pentru a ajunge la rafturile I pline cu tomuri uriaşe. Întreaga mănăstire se înhamă la opera nelegiuită care este Eseul, călugării caută paginile, rândurile şi citatele […]” (R. Porneau).

Jean Orieux, de asemenea, se ocupă de Senones: „Ce popas fericit! […] Iată-l pe dracu’ făcut schivnic […] şi nici măcar nu are nevoie să se prefacă, rolul i se potriveşte de minune. Acest cleric anticlerical, acest catolic tobă de catolicism dar cu sufletul răzvrătit este aici ca la el acasă. El respiră aerul copilăriei sale studioase, aerul adevăratei sale familii, cea a lui Ludovic – Regele Soare. Biblioteca îl umple de entuziasm: este la fel de mare ca şi cea de la Saint-Germain-des-Prés! Masa frugală, curăţenia refectoriului, purul, piosul, doctul limbaj al călugărilor îl umplu de încântare, ca şi disciplina, munca, pacea, liniştea; este idealul său, pe care-l găseşte la Senones. Ne spune că a trăit în acest loc cu încântare. Nu în chip pios. Dar nimeni din cei de aici nu i-a pretins asta”.

Episodul este simbolic. El marchează o filiaţie. Ştiinţa istoriei are profunde rădăcini creştine unificate. Cele ce urmează o dovedesc: Voltaire pleacă de la Senones la Geneva; îşi regăseşte aici propria-i bibliotecă… „El se informează, de asemenea, în biblioteca de la Geneva

condusă de eruditul Abauzit, recurge şi la ştiinţa pastorilor ce-i sunt prieteni, Vernes, Vernet, Bottens" (R. Porneau).

Este o muncă pregătitoare fantastică. Ceea ce este adevărat în privinţa Eseului este şi mai adevărat încă în legătură cu Spiritul legilor. Îndărătul fiecărui rând se află sute de volume inquarto şi in-folio de erudiţie desfăşurată timp de mai bine de un secol. Pentru a scrie Spiritul legilor, Montesquieu – să nu uităm acest lucru – a străbătut întreaga Europă. El a străbătut Germania, căutându-i pe „Grotius, Pufendorf, Barbeyrac, Heineccius". Citim undeva, printre cugetările sale (Spiritul legilor, XI, 191): „Le mulţumesc domnilor Grotius şi Pufendorf că au făcut ceea ce o mare parte din această lucrare a mea îmi pretindea, cu acea superioritate a geniului la care n-aş fi ajuns eu însumi niciodată". Istoria literară, totdeauna dornică să descopere sursele, a relevat în lista lecturilor sale (care, după douăzeci de ani au fost cât pe ce să-l ducă la orbire), enumerări care se întind pe pagini întregi. Mai mult încă decât ştiinţa din Eseul despre moravuri, dezinvoltura din Spiritul legilor rezulte dintr-o prodigioasă erudiţie eu desăvârşire stăpânită.

Multiplicatorul istoriei şi al „ştiinţelor omului": filosofia mecanicistă a uitat prea adeseori acest aspect al marii aventuri a spiritului. Ea nu are aceeaşi deschidere; mai ales, ea nu se desfăşoară conform aceleiaşi scheme. Dezvoltarea ştiinţelor omului este mult mai veche şi s-a făcut în etape. Mai întâi a evoluat filosofia, şi studiul critic al textelor: ea atinge un prim moment de perfecţiune odată cu L-au rent Valla (1411 – 1457); cunoaştem impactul ce are loc în perioada Reformei; ea suferă de o anume discreditare în epoca mecanicistă. Tehnică de abordare şi de înţelegere a textului, ea nu are, mai ales, la nivelul viitoarelor ştiinţe ale omului, puterea de organizare pe care o vor avea matematicile. Ştiinţa omului se organizează în secolul al XVIII-lea după modelul unei

ştiinţe exacte, controlată de ideea de legalitate, sărind astfel peste etapa vechii linii de dezvoltare filologică. „Legile, în înţelesul cel mai larg, sunt suporturile necesare care derivă din natura lucrurilor; şi, în acest sens, toate fiinţele îşi au legile lor, Divinitatea îşi are legile sale, lumea materială îşi are legile sale; inteligenţele superioare omului îşi au legile lor; animalele îşi au legile lor. Omul îşi are legile sale” (Spiritul legilor, I, 1). A se remarca înlănţuirea: „lumea materială îşi are legile sale [legile filosofiei mecaniciste] […] Omul îşi are legile sale”.

Filologia clasică străbate secolul al XVII-lea fără nicio strălucire, renăscând, către sfârşitul secolului, prin Du Cange şi Richard Simon. De origine italiană la început, ea tinde să devină un atribut al germanităţii nordice. Leida, adevărată Atenă filologică, îi primeşte pe refugiaţii din Germania protestantă, pe Philippe Cluver (Cluverius), creator al geografiei istorice, pe Friedrich Gronow (Gronowius, 1611

37 ¡5

1671), numismat şi orientalist. Mai târziu, Hadrian Relandus (1676 – 1718) se ocupă aici de ebraică, de vechea persană, de limbile din India şi din Malaezia. Leida, loc apropiat de capitală, de Compania Indiilor orientale *, aruncă o punte între antichitatea clasică şi Estul foarte îndepărtat.

Filologia îşi are şi ea momentul ei de apogeu în orizontul anilor ’80. Renaşterea ştiinţifică germană, de după neagra lacună demografică ce urmează Războiului de Treizeci de Ani, are un ax filologic. Dovadă rolul lui Christoph Keller (Cellarius, 1638 – 1707) în construirea universităţii din Halle: profesor şi bibliotecar, el este asociat de către Marele Elector la crearea, în 1694, a universităţii, pe care o ilustrează în secolul al XVIII-lea Christian Wolff * (1679 – 1754). Cellarius este aproape contemporan cu Du Cange (1610 – 1688). Către sfârşitul

secolului al XVII-lea deci, are loc cucerirea ştiinţifică a evului mediu. Cellarius publică în 1677 manualul Antibarbarus latinus sive de latinitate mediae et infimae latinitatis; a sa Historia medii aevi apare în 1688; cu câţiva ani înainte apăruse De re diplomatica, de Mabillon, carte dedicată lui Colbert.

Ramurile diverse ale disciplinelor, „cu excepţia filosofiei mecaniciste”, se apropie, se îngrămădesc, explodând într-o uimitoare creştere, de la 1680 la 1730: ele alcătuiesc soclul de cunoştinţe pe care Montesquieu şi Voltaire îşi întemeiază elementele sintezelor lor.

Vedem cum ia naştere o lingvistică preştiinţifică, dar deja raţională. Latina a pierdut teren, în Spania, încă din secolul al XVI-lea, în Franţa, în secolul al XVII-lea, în ciuda aparenţelor, iar în Italia, în secolul al XVIII-lea. Ultimele sale bastioane, în primele două treimi ale secolului al XVIII-lea, sunt la nord. Ea se apără mai bine în ţările germanice, dar germana îndepărtează latina începând din 1770. În domeniul lingvisticii, ca şi în toate celelalte, orizontul anilor ’80 al Secolului Lumini, lor suferă şocul lărgirii planetare: „Cele 72 de limbi ale Tradiţiei [pentru care fusese pe3 depsită cetatea Babei] fac loc unor estimări care variază între 1500 şi 6.000 de idiomuri” (Gusdorf).

Secolul al XVII-lea a pregătit acţiunea multiplicatorului. Secolului Luminilor. Studiul metodic şi sistematic al limbilor europene este domeniul privilegiat al germanilor, al olandezilor şi al englezilor. Misionarul Roth începe studiul sanscritei în 1664; dar marea încercare o constituie abordarea limbii chineze. Alături de cercetările lui Athanasius Kircher (1667) şi ale lui Christoph Mentzel (1685), marii sinologi ai Companiei Indiilor din perioada 1680, cercetările de început ale lui Bright, din secolul al XVI-lea, constituie o adevărată preistorie. Primele intenţii coerente de a institui o ştiinţă lingvistică comparatistă îi

aparţin lui Leibniz. „Leibniz vede în domeniul lingvistic un regn natural” (Gusdorf). Lingvistica astfel înţeleasă ar oferi elemente pentru o istorie a spiritului uman. În acest sector, Leibniz îl prefigurează pe Montesquieu în ceea ce priveşte dreptul şi instituţiile comparate: „Metoda va fi inductivă: trebuie adunate pe teren cât mai multe documente, în vederea unei cercetări apropiate”. Creştinul reformat şi irenic Leibniz nu ezită să se alieze cu aceşti maeştri ai informaţiei: misionarii de la sfârşitul secolului al XVII-lea, aproape întotdeauna catolici. Dintr-o idee a lui Leibniz urma să se nască, datorită Ecaterinei a II-a şi a lui Pallas, Linguarum totius orbis vocabularia comparativa Augustissimae Cura collecta (1787 – 1789).

Paralel cu aceste mari proiecte, se constituie gramaticile principalelor limbi europene. Franţa se mândreşte cu Gramatica generală şi reflexivă de Arnauld şi Lancelot (1660), „inseparabilă, notează Gusdorf, de Logica sau Arta de a gândi a lui Arnauld şi Nicole (1662)”, adică de o logică-metalimbaj, precedând logica actuală ca metamatematică, în timp ce englezii, prin John Wallis şi John Wilkins, se orientează către o fizică a limbajului.

Hermeneutica biblică constituie un capitol al ştiinţelor omului în curs de formare în orizontul anilor 1680. Ea este intim legată de criza de conştiinţă.

În centrul ştiinţelor omului şi al multiplicatorului care a contribuit la tulburarea spiritelor în momentul când ia sfârşit unitatea culturii, se află istoria, pe care Voltaire o căuta în tomurile groase ale lui Dom Calmet de la abaţia Senones. Istoria mitică şi cronica pură aparţin unui trecut care culminează, poate, în Discurs asupra istoriei universale de Bossuet (1681), prelungit de polemica Istorie, a Bisericilor protestante (1688). Bossuet a ratat cu puţin o perfectă reuşită, victimă – e un paradox pentru un teolog catolic – a veterotestamentalismului său prea strict. I-a lipsit accesul la misterul unui timp al răbdării. Bossuet

s-a oprit la cea de a doua epocă, cea a lui Carol cel Mare. Făgăduinţa unui al doilea discurs nu a fost ţinută, fapt deloc întâmplător. Istoria modernă, care îl încântă pe Voltaire, îl stinghereşte pe Bossuet. Teologia istoriei nu s-a împlinit pe dată într-un sfârşit al istoriei, iar proiectele lui Dumnezeu, chiar dacă sunt sigure, nu sunt cunoscute în detaliu de cei care aşteaptă cu credinţă, odată cu întoarcerea-i glorioasă, sfârşitul amânat al timpului şi al istoriei. Bossuet, care nu ignora acest lucru, nu s-a ocupat de noua hermeneutică biblică. Născută în ţările protestante, ea putea tulbura teologia reformată, dar nu ar fi trebuit să stinghereasc teologia catolică, ce se întemeiază pe o concepţie deschisă a revelaţiei. Or, vedem cum, odată cu Bossuet, se schiţează una dintre acele curioase întoarceri: biserica galicană adoptă, în secolul al XVIII-lea, o exegeză „protestantă”, aproape fundamentalistă. Acest catolic inteligent refuză lărgirea timpului şi a spaţiului pe care i-o propun misionarii iezuiţi şi călugării benedictini. Al său spaţiu-timp exclude prin omitere China şi America din Planul lui Dumnezeu. Cronologia sa cea mai succintă (la sfârşitul vieţii, acceptă cei o mie de ani în plus din versiunea celor şaptezeci şi doi de traducători în greacă ai Bibliei, din vremea lui Ptolemeu al II-lea) exclude din Planul lui Dumnezeu o depărtare recent dobândită.

Istoria a trebuit să fie reabilitată. Cartezienii situaţi la dreapta nu au văzut multă vreme uriaşa lucrare care se săvârşea sub ochii lor. Atitudinea ostilă a lui Malebranche (1638 – 1715) este exemplară, ea se opune atitudinii deschise adoptată de Leibniz (1646 – 1716). Malebranche este francez, şi, în consecinţă, influenţat de Logica de la Port-Royal, Leibniz este protestant, irenic şi german, dornic să cunoască dezvoltarea istoriografiei catolice. Rezistenţele faţă de istorie provin mai întâi din mediul cartezian şi din cel al creştinilor legaţi de datul dogmatic.

Iată de ce mediul de la Port-Royal, cel oratorian, ramura arnaldistă şi, mai târziu malebranchizantă a bisericii galicane dau tonul atitudinilor ambigue în faţa dimensiunii istorice a orizontului anilor 1680 (Louis Thomassin, [1619 – 1695] şi Bernard Lamy [1640 – 1715], între alţii).

Louis Thomassin este oratorian, teolog al graţiei divine, istoric al dogmei; când publică, în 1687, al doilea tom al Tratatului despre unitatea Bisericii, protestantul Basnage, care îl atacă, trebuie să-i recunoască „o mare cunoaştere a sfinţilor părinţi şi o lectură foarte profundă a lor". Bernard Lamy, partizan al lui Malebranche şi jansenist, împreună cu Thomassin, „autor minor" capital din anii 1680, şi-a consacrat viaţa predării şi progresului filosofiei mecaniciste. Ale sale Convorbiri despre ştiinţe sunt reeditate de mai multe ori, dar el a scris totodată despre Evanghelie şi originea sărbătorilor bisericeşti. Reacţiile lui

Lamy în faţa noii erudiţii sunt cele ale unui, om de ştiinţă" avut la lettre. „Ce este un Om care ştie toate limbile orientale [...] Mă uit la el ca la o vită de povară". Reacţia literatului Thomassin în faţa tratatului lui Mabillon despre speciile euharistice este încă şi mai interesantă. Ea adânceşte încă şi mai mult prăpastia. „[...] în jur de 1674, cu privire la dizertaţia lui Mabillon de Petne eucharistico azynio ac jermentat-o, părintele, de obicei atât de paşnic, s-a înfuriat aproape, criticându-l pe benedictin în legătură cu ceea ce el a numit cu severitate o erudiţie pe cât de intempestivă pe atât de inutilă" (Gusdorf). Această reacţie pune în evidenţă dificultatea de a vedea dezvoltându-se într-o desfăşurare temporală un dat dogmatic. Părintele Thomassin este bolnav de o insolită mutaţie a timpului. Reacţia sa se înrudeşte cu cea a lui Voltaire în faţa lui Buffon. Multiplicatorul Secolului Luminilor a încorporat şi revoluţia mauristă.

Mutaţia istoriei este legată, fără îndoială, de

rivalitatea din sânul creştinătăţii, împărţită într-o Europă protestantă şi o Europă catolică. Centuriilor ele la Magdeburg, catolicitatea posttridentină le răspunsese odinioară cu Annales Ecclesiastici de Baronius. Mutaţia istoriografică este legată de un îndelung răspuns catolic. Conciliul de la Trento, stabilind continuitatea Revelaţiei în desfăşurarea temporală, drept răspuns la primatul întărit al Scripturii, erudiţia catolică este condamnată la istorie, tot astfel după cum ştiinţa protestantă este condamnată la hermeneutica Bibliei.

Urmează adepţii lui Bolland, şi mai întâi Heribert Rosweyde. Cum era şi logic, noua dimensiune istoriografică a Europei s-a născut pe o frontieră dureroasă, cea a Flandrei împărţite, la câţiva kilometri de teritoriile unde domnea Reforma, la Anvers, în 1607. Ea consta în a da comunităţii sfinţilor o dimensiune istorică. Dovadă Acta Sanctorum. Primele două volume văd lumina tiparului la Anvers, în 1643.

Între 1659 şi 1714, colecţia beneficiază de conducerea lui Papebroch (Daniel Van Papenbroeki 1629 – 1714). În vederea acestei construcţii exemplare, Papenbroek întreţinuse o vastă corespondenţă cu numeroşi istorici erudiţi: Muratori, Mabillon, Baluze, Du Cange, Le Nain de Tillemont. Leibniz, şi mulţi alţii… „Sfinţii de pretutindeni, inclusiv sfinţii ortodocşi, au fost «convocaţi», scopul mărturisit fiind acela de a «descotorosi» istoria creştinismului de toate elementele legendare care au proliferat de-a lungul secolelor” (Gusdorf). Este un admirabil proiect al Secolului Luminilor şi un punct de plecare pentru acel catolicism luminat care alcătuieşte, situându-se între catolicii fanatici şi jansenişti, structura religioasă a Europei catolice din secolul al XVIII-lea. Îi o a doua etapă vizează o istorie erudită, critică şi savantă a Bisericii. Lucrează la ea Jean de Lannoy, Du Cange şi Adrien Bailet (1649 – 1706), pe care enciclopediştii îl

preţuiesc. Dar adevăraţii iniţiatori ai revoluţiei erudite, pe care Jansenius şi Saint-Cyran o întrevăzuseră în perioada retragerii lor studioase de la Prat sunt, evident, benedictinii de la mănăstirea Saint-Maur. Ei sunt pentru ştiinţa istorică ceea ce Viète este pentru algebră, ceea ce Newton este pentru mecanica corpurilor cereşti şi ceea ce Lavoisier este pentru chimie. Reforma benedictină din secolul al XVII-lea porneşte din Lorena. Începând din 1618, întreaga Franţă benedictină se situează sub patronajul sfântului Maur. Dom Grégoire Tarrisse, stareţul ales în 1630, dă un nou imbold, sfătuit de Dom Luc d'ehery (1604 – 1685), care redactează directivele erudite ale noii metode critice. \m Uriaşa maşină mauristă construieşte, întemeindu-se pe milioane de ore de lucru, materialul de bază al sintezelor istorice din secolele viitoare. Ea fixează regulile prin care este stabilit textul şi cutare sau cutare fapt, conform unui proces raţional pe care Laurent Valla îl întrezărise şi care constituie încă şi astăzi scheletul criticii istorice. Este greu să identificăm autorii acestui gigantic colectiv. Ies în evidentă doar cei mai mari: Jean Mabillon (1632 – 1707) şi, desigur, Bernard de Montfaucon (1655 – 1741). În jurul focarului de la Saint-Germain, capitală erudită a Europei, câţiva laici, şi în primul rând Du Cange (1610 – 1688), spirit universal al latinităţii medievale şi de orientare benedictină, duc aceeaşi muncă; trebuie să le adăugăm şi pe Louis Sébastien Le Nain de Tillemont (lè37 – 1698), istoric format la şcoala de la Port-Royal, şi adept notoriu al acesteia. Este o adevărată familie din înalta magistratură pariziană, unde cultura este respirată încă din leagăn. Le Nain, după cum şi trebuie să ne aşteptăm, studiază la Petites Écoles, apoi la seminarul jansenist din Beauvais; este făcut preot în 1676, după o îndelungată şi metodică pregătire ascetică, conform regulilor saint-cyraniene. În afacerea Formularului, se alătură partidei rigoriste. Acest istoric, care anunţă gândirea Luminilor,

este un adept spiritual al Purei Iubiri, un om foarte apropiat de Pascal. Pentru a înţelege bine toate acestea, să ne amintim că nu există nicăieri o ruptură. Acest autor de opuscule spirituale, acest teolog augustinian riguros este mai ales un istoric exemplar al şcolii erudite şi antice. „Dacă Istoria împăraţilor şi Memorii pentru a sluji istoriei eclesiastice stau la baza reputaţiei lui Tillemont în ochii istoricilor creştinismului, renumele de care se bucură, de cel puţin un secol încoace, printre medievişti se întemeiază pe lucrarea sa Viaţa sfântului Ludovic” (Bruno Neveu).

Am putea continua în acelaşi fel cu demonstraţia noastră. Resituaţi în acest ansamblu, Pierre Bayle (1647 – 1706), care a fost rău înţeles, şi asta până şi în studiile lui Elizabeth Labrousse, Richard Simon * (1638 – 1712), Jean Le Clerc (1657 – 1736) îşi pierd o parte din aparenta lor agresivitate.

În anul 1630, mica lume închisă a lui Aristotel explodează; este un an care a măsurat spaţiul demultiplicat al sistemului solar şi care a dat Europei clasice, pe cale de a se deschide către gândirea Luminilor, o dimensiune istorică. Multiplicatorul istoric al duratei constituie una dintre explicaţiile gândirii Luminilor. Hermeneutica biblică pe care o aduce după sine contribuie la datul complex al relaţiei sale cu Dumnezeu.

8 BUOT – era – centra napoca

1 Wren, Saint Paul din Londra (1676 – 1710)

Martori de astăzi ai geniului arhitectural din Secolul Luminilor

Capitolul V GÂNDIREA

SECOLULUI LUMINILOR.

Multiplul secol al XVIII-lea

Există oare o gândire a Luminilor? Istoriografia din secolul al XIX-lea a acreditat această idee, istoriografia romantică spune şi ea da, iar cele două răspunsuri pe care le avem de patruzeci de ani încoace – cele mai calificate –

sunt şi ele pozitive. Este vorba de răspunsul lui Ernest Cassirer şi de cel al lui Paul Hazard. Desigur, nu trebuie să negăm o evidenţă. Totuşi, trebuie să nuanţăm lucrurile. În primul rând, secolul al XVIII-lea nu se confundă pur şi simplu cu secolul al XVIII-lea francez. Periodizarea îşi are şi ea importanţa ei: e bine să ştim că ritmul englez îl precedă pe cel francez cu zece sau cincisprezece ani, că Franţa precedă şi ritmează gândirea de pe continent, că aceasta se răspândeşte foarte curând în direcţia nord-estului protestant, că Prusia o adoptă, că Olanda trăieşte pe continent un moment mai curând englez decât francez, că Italia răspunde mai repede şi mai bine solicitărilor franceze decât Peninsula Iberică.

385

17 – c. 62

Dar nuanţele regionale sunt mult mai complexe. Faptul se explică în secolul al XVIII-lea prin existenţa unor spaţii-timp din ce în ce mai caracteristice. Să lăsăm deoparte

Italia; în afară de Vico (1668 – 1744), ea nu mai are alte personalităţi care să ne spună ceva, iar Vico este o excepţie. Să lăsăm deoparte Spania. Ea repetă doar, fără a fi înţeles bine. Problemele sale: să-şi procure împotriva Inchiziţiei argumentele îndrăzneţe ale gândirii jansenizante şi precritice ale secolului al XVII-lea francez. Spania inteligentă participă la secolul al XVIII-lea prin catolicismul luminat al unei mici elite şi prin pragmatismul unei alfabetizări târzii. Am văzut cum latinitatea se refugiază în nord, unde o aşteaptă o moarte eroică şi singuratică. Leibniz este un filosof latin, un remarcabil poliglot. Înrădăcinarea în latină a lui Leibniz (născut în 1646) este mai puternică decât cea a lui Descartes, născut cu cincizeci de ani mai devreme, dar Kant, născut în 1724, scrie de fapt în germană şi gân deşte în germană. Olanda lui Spinoza şi Suedia lui Linné se agaţă încă de latină până

în jur de 1770, an care consacră victoria Germaniei, la răsăritul Europei franceze. 1770 reprezintă limita extremă a Europei latine. După această dată ea ţine doar de domeniul anecdotei. Anglia a trecut această barieră la începutul secolului al XVIII-lea. Newton a făcut pasul între 1686 şi 1704. De asemenea, Berkeley* (1685 – 1753), ca şi Locke, filosof care-şi scrie tratatele în engleză. Al său de Motu (1720), scris la Lyon, este un accident. Deci să socotim că există trei Europe mai curând decât patru, trei spaţii culturale legând latina, latinitatea dispersată – adevărat arhaism acum şi adevărată piele de şagri –, de germană.

<, Europa Secolului Luminilor este trilingvă. Ea cunoaşte totdeauna limba engleză; ea cunoaşte în primul rând franceza; germana se află în poziţia a treia.

La acest nivel, nu mai avem, desigur, tentaţia să operăm o reducţie franceză a gândirii Secolului Luminilor. Tentaţia este însă şi mai periculoasă, constând în reducerea gândirii Secolului Luminilor la tensiunea dintre elementele unui cuplu. Opoziţiile dintre Franţa şi Anglia sunt uşor sesizabile: empirism, senzualism, inducţie, raţionalism critic, spirit sistematic, deducţie – gândirea franceză şi cea engleză se complac în particularităţile lor reciproce. Călătoria pe continent este o călătorie franceză; anglomania atinge nivelul unui sistem. Alteritatea se reduce la o dualitate. Există pe de o parte Franţa, pe de alta Anglia, iar în rest doar o lume indistinctă şi cenuşie. Eşti francez, englez, sau huron. De ambele părţi ale Canalului Mânecii, axă a gândirii Secolului Luminilor, nu poate exista decât un singur mod de a fi străin.

Totuşi, există şi o adevărată alternativă: aşa-numitul Aufklärung. Putem afla o modalitate franco-engleză a gândirii Secolului Luminilor în însăşi contrarietatea atitudinilor şi a punctelor de plecare; căutările franceze şi engleze se atrag în mod constant şi se resping. O linie

franco-engleză este mai complexă. Totuşi, ea este insuficientă. Gândirea engleză a Secolului Luminilor este mult mai mult decât o nuanţă. Pentru a fi perfect comprehensibilă, ea trebuie să se însereze pe una dintre extremităţile Europei protestante, în poziţie de element care face tranziţia între Franţa şi Aufklärung. Gândirea franceză a Secolului Luminilor apare atunci ca o aripă a unui tot pe care nu e în stare nici pe departe să-l pună în mişcare. Astfel înţeleasă, gândirea Secolului Luminilor încetează de a mai fi antireligioasă: ea este adaptare şi reinventare. Filosofia germană, care s-a sustras tensiunii natură/înţelegere, dezleagă contradicţia şi depăşeşte impasul în care se află via franceză şi via engleză.

În istoria gândirii există deci o cronologie, o periodizare şi o nuanţă regională. 1G80 – 1715, 1715 – 1750, 1750 – 1790, pentru Franţa, şi, într-o mare măsură, pentru Anglia. În 1680 – 1715 are loc criza europeană. Şocul multipli – cător ului. Cu toate consecinţele lui privitoare la spaţiu, la celelalte civilizaţii, la timp, la mecanicismul triumfător.

În 1715 – 1750, fază critică, negaţia devine sistem. Criza de conştiinţă depăşeşte cercul îngust al căutătorilor de vârf pentru a constitui atitudinea unei întregi elite. Perioada critică durează mai multă vreme în Franţa decât în Anglia şi capătă o formă ignorată de Aufklärung. Perioada 1750 – 1790 reprezintă alunecarea socială şi întoarcerea la sisteme.

După facilităţile distrugerii urmează dificultăţile reconstrucţiei. Noua gândire a Secolului Luminilor se articulează pe o metafizică a moravurilor, pe necesitatea de a construi etica, morala individuală şi morala cetăţii. Rousseau şi Kant. Pe această linie franco-britanică, Aufklärung-ul apare ca o modalitate proprie şi tardivă. Faza critică este atenuată. Noua hermeneutică biblică ia o formă ştiinţifică, într-un cadru universitar bisericesc.

Cotitura are loc mai târziu, dar cu şi mai mare forţă, între 1770 şi 1780; dominaţia intelectuală a Europei alunecă de la Londra şi Paris către Königsberg, imperiul este împărţit. În mod necesar, orice schemă a gândirii Secolului Luminilor este simplificatoare. Totdeauna rămâne în afara ei mulţimea profundă a oamenilor. Şi totuşi, cea care înseamnă ceva rămâne gândirea elitei.

Divinitatea îşi are legile sale.

Natura naturans sau natura naturata?

Gândirea Secolului Luminilor, cea din anii 1680, datorează mult acţiunii multiplicatorului cunoaşterii, care ne-a reţinut îndelung atenţia. Între 1630 şi 1680, informaţia acumulată în toate sectoarele reprezintă o moştenire poate de cinci ori mai mare decât cea lăsată de epoca precedentă. Ritmul se accelerează întruna. Această realitate începe să fie percepută în jur de 1680. Ea se manifestă cu violenţă în cearta dintre antici şi moderni. Cine poate să se sustragă forţei de convingere a modernilor? Succesul filosofiei mecaniciste a făcut minuni. Lumea începe să vadă diferenţa şi superioritatea modelului mecanicist, în diferitele sale aplicaţii, în raport cu vechea fizică a calităţilor. Cunoaşterea mai veche avea meritul de a se exprima într-un limbaj derivat de-a dreptul din limbajul comun, ea nu era decât o explicaţie a posteriori. Noua ştiinţă nu permite încă influenţarea directă a cursului lucrurilor, dar ea îngăduie cel puţin prevederea acestui curs. Dovadă consideraţiile lui Bayle cu privire la cometa din 1680.

Acest succes aduce după sine o încredere sporită în eficacitatea modelelor raţionale asupra comportamentului lucrurilor. Domeniul misterului, care se sustrăgea legilor naturale, se reduce. Dar există oare un domeniu care să se sustragă legilor naturale? Este o întrebare pe care ne-o putem pune în mod raţional. Proiectarea grăbită a progreselor realizate între 1630 şi 1680 incită, prin

inducţie, la înlăturarea acestei ipoteze. Faptul este oare măcar tolerabil? Citiţi-l pe Montesquieu: „Legile […] sunt raporturile necesare care derivă din natura lucrurilor şi, în acest sens, toate fiinţele îşi au legile lor, iar divinitatea îşi are legile sale. Cei care au spus că «toate efectele pe care le vedem în lume sunt produse de o fatalitate oarbă» au spus o mare absurditate, căci ce absurditate mai mare poate fi decât o fatalitate oarbă care ar fi produs fiinţe inteligente? Există deci o raţiune primă; iar legile sunt raporturile dintre ea şi diferitele fiinţe şi raporturile dintre aceste fiinţe între ele. Dumnezeu se află în raport cu universul, în calitatea sa de creator şi de păstrător al acestuia: legile după care l-a creat sunt şi cele după care îl păstrează. El acţionează conform regulilor, pentru că le cunoaşte; el cunoaşte regulile pentru că el este cel care le-a făcut şi pentru că ele sunt în raport cu înţelepciunea şi cu puterea sa.

Astfel, Creaţia, care pare a fi un act arbitrar, presupune reguli tot atât de invariabile ca şi fatalitatea ateilor. Ar fi absurd să spunem că Creatorul ar putea conduce lumea fără aceste reguli, de vreme ce lumea nu ar subzista fără ele”.

Avem de-a face aici cu un manifest al gândirii Secolului Luminilor? El afirmă totala inteligibilitate. Lumea şi principiul său, Dumnezeu (Dumnezeu sau Natura naturans), sunt total inteligibile. Omul nu percepe din ele decât o parte infimă. Misterul subzistă, ca un ireductibil momentan sau definitiv, nu în funcţie de o diferenţă de natură, ci de dimensiune, între înţelegerea lumii şi acest slab reflex care este inteligenţa umană. „Şi-a făcut Dumnezeu pe om după chipul său, după chipul lui Dumnezeu” (Geneza, I, 27); din această perspectivă, nu există o diferenţă de natură, ci de proporţie. Legile la care ajungem sunt adevărate, asemenea legii atracţiei universale a domnului Newton, dar ele sunt parţiale.

Această afirmaţie este un act de credinţă care se înrudeşte cu pariul lui Pascal. Prima generaţie de filosofi mecanicişti o formulase aproape la fel de limpede. Fără ipoteza prealabilă a inteligibilităţii, adică a reducerii naturii la legile spiritului, orice efort de explorare mecanicistă a lumii este sortit eşecului. Dumnezeu care se revelează în Scripturi şi Bisericii a fost chezaşul ordinii constructorilor universului mecanicist, în anii 1630. În gândi rea lui Montesquieu, un chezaş al ordinii subzistă, dar el nu mai este acelaşi: „[…] creaţia, care pare un act arbitrar, presupune reguli tot atât de invariabile ca şi fatalitatea ateilor […] Divinitatea îşi are legile sale […] Ar fi absurd să spunem că Creatorul ar putea conduce lumea fără aceste reguli […]”. Chezaşul ordinii, aşa cum îl vede Montesquieu, este mai aproape de Natura naturans a lui Spinoza decât de Dumnezeul Exodului, care se defineşte totodată prin relaţia ontologică: „Sunt cel care sunt […]” dar mai ales prin relaţia personală pe care hotărăşte să o stabilească cu omul: „Sunt Dumnezeul Tatălui tău […] Am văzut suferinţa poporului meu […]”. Chezaşul ordinii, după Montesquieu, este indiferent, fără îndoială „impersonal”, dar acest aspect este secundar. Afirmaţia centrală a gândirii Secolului Luminilor este cea a legalităţii şi a inteligibilităţii. Ea nu este contradictorie în raport cu conţinutul Revelaţiei, pe care o izgoneşte în forul interior. Ceea ce poate fi un mijloc de a-i restitui conţinutul şi de a-l purifica.

Paradoxal, afirmaţia totalei inteligibilităţi duce la un agnosticism practic, la o retragere modestă. Multiplicatorul cunoaşterii pune în lumină soliditatea ipotezei şi totodată diferenţa dintre conţinător şi conţinut. Adevărul nu poate fi cunoscut decât parţial, fragmentar, nu pe baza unei intuiţii globale, ci printr-o cucerire, pas cu pas, a domeniului naturii. Prin chiar aceasta, într-o a doua fază, filosofia mecanicistă ajunge la un scepticism în ceea

ce priveşte posibilitatea de a lega totalitatea naturii şi a înţelegerii într-o explicaţie globală. Multiplicatorul cunoaşterii, arătând un mijloc eficace de a realiza o abordare parţială a realităţii, stabilind noţiunea de fenomen, îndreaptă filosofia naturală mecanicistă către o fenomenologie: el duce deci la un scepticism faţă de sisteme, a căror succedare însăşi arată cât sunt de zadarnice; el tinde, către 1680 şi, de asemenea, către 1710 – 1720, la o dublă atitudine. T'e de o parte, este beţia unui sapere aude. * Nimic nu trebuie să reziste. Niciodată nu vom cunoaşte totul, dar totul poate fi cunoscut. La început este vorba de o alegere… La limită, totul este-b chestiune de timp. Dar orice altă căutare a adevărului este zadarnică. Nu poţi? lua coarda unui arc. Metoda filosofiei mecaniciste, care ordonează aparenţele conform logicii modelelor matematice, este coarda. Celelalte drumuri te îndepărtează, dacă o iei pe ele, te rătăceşti. De unde şi un anumit număr de corolare, mai mult sau mai puţin necesaree i

Totul este inteligibil, chiar şi relaţia cu fi—inţa… Dar va mai fi loc şi pentru religie? Paranteza se opreşte la Revelaţia lui Dumnezeu? Are Dumnezeu dreptul la o relaţie particulară cu omul şi are omul dreptul la o re-llaţie particulară cu Dumnezeu, relaţie care, fără să excludă legea, ar depăşi-o? „El acţionează conform regulilor […] pentru că ele au un raport cu înţelepciunea şi cu Puterea sa […]" Nu numai această lume, dar toate lumile posibile, conform unei reminiscenţe leibniziene, ne spune Montesquieu, nu se pot menţine ca fiind decât cu preţul unor reguli constante. Montesquieu îi interzice lui Dumnezeu să stabilească relaţia particulară pe care o afirmă Biblia: „Sunt Dumnezeul Tatălui tău […] te-am i chemat pe numele tău".

Această alegere este posibilă, dar nu necesară. Aufklärimg-ul nu a făcut-o, acceptând totodată legalitatea.

Când Montesquieu îi interzice lui Dumnezeu să stabilească o relaţie particulară care depăşeşte relaţia generală, el se angajează personal în forul său interior. O Europă a Luminilor creştină stă mărturie că acestea sunt tot atâtea posibile, nu neapărat necesare, ale filosofiei mecaniciste. Dovadă Leibniz. Dovadă Malebranche, care pune de acord legalitatea şi particularitatea, căci pentru el legea este ordinea: legea decurge dintr-o necesitate care se află în Dumnezeu. Şi aceasta încă din 1678. Citim, într-adevăr, în Căutarea adevărului (Robinet): „Este o contradicţie în faptul că Dumnezeu nu acţionează pe căile cele mai simple [...] Dumnezeu nu poate folosi mai multă voinţă decât e nevoie pentru a-şi executa planurile, astfel încât Dumnezeu acţionează întotdeauna pe căile cele mai simple în raport cu planurile sale". În cadrul filosofiei mecaniciste, legalitatea a fost la început o proiecţie intuitivă decurgând dintr-o nevoie de ordine situată în Dumnezeu, dar care devine un subiect de experienţă: ea decurge din câmpul cunoaşterii mecaniciste constituit ca teren epistemologic al cunoaşterii în general. Această legalitate conferită multiplicatorului poate fi plasată ca în afară şi deasupra unui primum movena. Este poziţia lui Montesquieu. Şi iată de ce Dumnezeul său este atât de apropiat de cel al lui Spinoza. El este legat de exterior. Dumnezeu este legalitatea rece. Dumnezeu nu este altceva decât Natura naturans, poziţie la care Diderot ajunge pe alte căi. Dar legalitatea poate fi încorporată voinţei lui Dumnezeu. Lucru demonstrat de Leibniz şi de Malebranche.

În momentul când – în jur de 1730 – apar primele dificultăţi, multiplicatorul mediului înconjurător vine în ajutorul multiplicatorului cunoştinţelor, odată cu conştientizarea progresului în ceea ce priveşte lucrurile. Creşterea domeniului legalităţii, succesele dobândite duc, în practică, la reduceri prin compensaţie. Timpul este valorizat. Speranţa devine nădejde; iată în ce constă

reducţia escatologică a gândirii Secolului Luminilor. Există tentaţia unui transfer. Experienţa germană şi, în mai mică măsură, cea engleză, arată că ea nu este fatală.

De fapt, gândirea Secolului Luminilor cere noi echilibre, pornind de la noile cuceriri. Reinserţia depinde de tradiţia teologică. Ea diferă mult de la o provincie la alta. Acolo unde se sprijină pe o construcţie scolastică puternică (Europa catolică), re-echilibrul este mai dificil. Compromiţând bazele filosofice ale construcţiei teologice, gândirea Secolului Luminilor pare a pune sub semnul întrebării conţinutul Revelaţiei. Posedând construcţii teologice mai independente de suportul filosofic.

Europa protestantă rezistă mai bine la şoc, în aparenţă şi la început. Retragerea religioasă în forul interior se face aici mai uşor, mai puţin dramatic. De unde şi elanul marilor mistici din Nord, începând din 1770 – 1780.

Intrarea în joc a multiplicatorului are şi alte consecinţe, mai profunde: dacă nu chiar sfârşitul sistemelor, punerea lor în dificultate. După Malebranche şi Leibniz, rămâne Wolff. %De fapt, Descartes, Spinoza, Malebranche şi Leibniz au propus ultimele mari sisteme raţionaliste. Până la Kant, care trage consecinţele dintr-un eşec. Kant, la şaizeci de ani după Leibniz, barează cu o linie o lungă istorie a gândirii. După el nu va mai exista o ontologie. Ontologia îi scapă omului. Ea este o activitate zadarnică. Raţionalismul criticist fundamentează, prin chiar aceasta, raţiunea legitimităţii forului interior, a relaţiei particulare cu Dumnezeu, posibilitatea, dacă nu necesitatea, unei Revelaţii. În concepţia kantiană, există loc pentru o activitate religioasă, raţionalismul total şi modest al lui Kant lasă câmp liber unui creştinism care refuză neesenţialul: raportul cu Dumnezeu, în ordinea mântuirii. Raţionalismul «kantian tolerează, ba chiar cere o concepţie pietistă a religiei.

Dar Kant vine la sfârşitul unei drame: ruptura discursului filosofic în două părţi, filosofia naturală şi filosofia înţelegerii. Această scindare este latentă începând din secolul al XVII-lea. Cunoaşterea naturii, după succesul gândirii mecaniciste, încetează de a mai fi filosofică în sensul curent: ea face loc unei filosofii mecaniciste care alunecă de la fiinţă la aparenţă. Filosofia naturală nu mai poate pretinde o explicaţie globală: ea nu poate progresa decât istoric. Eseul despre moravuri o spune: cunoaşterea are întruna nevoie de dimensiunea istorică. Ea este un human progress. „Progresele spiritului uman sunt atât de lente, încât naţiunile noastre moderne au avut nevoie de zece sau de douăsprezece secole pentru a învăţa puţină geometrie […]” (Observaţii asupra istoriei). Atâta amar de vreme pentru puţină geometrie! Voltaire descoperă o durată nebănuită până atunci: multiplicatorul maurist al istoriografiei o restituie, nu într-un mod abstract, ci jalonată concret de realitatea istorică, pentru a ajunge la adevărata cunoaştere, care constă în puţină geometrie. Marea sistematică dedusă din înlănţuirea ideilor clare trebuie să lase locul construirii treptate a ştiinţei mecaniciste. Chiar când filosofia mecanicistă a naturii suferă o mutaţie, odată cu prodigioasă intuiţie, cu geniala inducţie a lui Newton, este nevoie de un secol de verificări şi de călătoria în Laponia şi în Perú, cu vizoarele la ochi şi cu toate aparatele de trigonometrie purtate în spinare, pentru a măsura totul. Filosofia naturală se desparte în epoca Luminilor de filosofie; ea devine o ştiinţă care nu se mai scrie – odată cu efectele acumulate ale multiplicatorului, în anii 1770 – decât la plural.

De asemenea, gândirea epocii Luminilor îi ignoră pe cei care nu reprezintă decât o caricatură a gândirii secolului al XVIII-lea. Materialismul vulgar, de exemplu, nu este decât o excrescenţă lipsită de orice influenţă. Gândirea Secolului Luminilor nu-i vrea nici pe Hel vetius,

nici pe d'Holbach, nici pe La Mettrie: primul publică Despre spirit (Amsterdam, Paris, 1758); prolificul baron d'Holbach (Paul Henri Dietrich), Sistemul naturii sau al legilor lumii fizice şi lumii morale (Londra, 1770, 2 vol.), întreaga serie vulgară a pamfletelor antireligioase; grasul La Mettrie, care a murit de apoplexie, medic de formaţie şi, de asemenea, şi bufon al regelui Prusiei, autor al câtorva cărţi şi al unui titlu bine ales, Omul-maşinn. După cum a arătat atât de bine Cassirer, aceste sistematizări grosolane trădează spiritul Luminilor: nu sunt ele oare negarea cea mai primejdioasă a filosofiei mecaniciste? Mecanismul lor este pur intuitiv, el refuză matematica. Odată cu La Mettrie, nu mai există nici ştiinţă, nici morală, nici efort şi, la limită, nici limbaj. Dar, mai ales, materialismul vulgar este o întoarcere la ontologie, în timp ce marea cucerire a secolului al XVIII-lea rezidă în transformarea fenomenologică progresivă a cunoaşterii. Julien Offray (de La Mettrie) imaginează omul după modelul căţelei lui Malebranche. Totodată, materialismul vulgar, printr-o trecere rapidă către o limită, mina cele două baze ale gândirii Secolului Luminilor, morala şi cunoaşte«rea. Morala este o preocupare a secolului al XVIII-lea: noua gândire revendică organizarea domeniului politic şi raporturile sociale care aparţineau unei ordini tradiţionale; totodată există o dorinţă de a suprima bisericile; prin chiar aceasta, morala tinde să devină o metafizică a moravurilor. Până în ziua când Kant propune să se întemeieze acel ceva care va ţine de acum înainte locul unei ontologii, pe datul intuitiv al moralei. La capătul unei evoluţii care începe prin faimosul cogito, filosofia criticistă, cu un secol şi jumătate mai târziu, înlocuieşte prin imperativul categoric acel cogito, ergo sum. Comportamentul moral al omului este un dat la fel de ireductibil şi de important ea şi eul gânditor.

În epoca gândirii Luminilor, ontologia cedează locul

unei metafizici a înţelegerii: filosofia Secolului Luminilor sare peste gândirea lui Leibniz şi revine la cea a lui Descartes. Descartes răsturnase ordinea tradiţională a filosofiei, întemeind certitudinea fizicii pe cunoaşterea lui Dumnezeu şi pe cunoaşterea de sine. Metafizica sa este o teorie a cunoaşterii. Leibniz încercase să revină la ordinea bunului simţ comun. Matematician, ca şi Descartes, şi mai mult decât Spinoza şi decât Malebranche, el este, ca şi ei, un gânditor mecanicist. Dar acest matematician revine la logica lui Aristotel, acest gânditor mecanicist reabilitează formele substanţiale. Leibniz spusese împotriva lui Descartes: „Problema originii ideilor noastre nu este preliminară în filosofie şi trebuie să fi făcut mari progrese pentru ca să o rezolvi bine”. Dar multiplicatorul cunoaşterii şi progresele filosofiei mecaniciste depăşesc această înţelepciune. Masa globală a informaţiei sporeşte de cinci ori între 1630 şi 1680, şi de zece ori cel puţin, de la 1680 la 1780. Nimic nu rezistă în faţa acestei evidenţe. Reflecţia filosofică se află confruntată cu problema capitală, cea de a construi, pentru a răspunde ’nevoii unei progresii geometrice a cunoaşterii, o teorie valabilă a cunoaşterii. Pe de o parte, pentru că ea este problema esenţială a secolului al XVIII-lea, dar şi pentru că cunoaşterea – căreia secolul al XVIII-lea i-a sacrificat totul – constituie neliniştea cea mai mare a gândirii Secolului Luminilor. Aici, la acest nivel central al activităţii umane, secolul al XVIII-lea are nevoie de o certitudine.

Trebuia să pornim de la efectul multiplicatorului asupra a ceea ce este totuşi gândirea Secolului Luminilor. Demersul este abstract. Să revenim atunci la fiinţe şi la opere. Să recurgem la clasicii erudiţiei literare: Mornet, Hazard. Originile intelectuale ale Revoluţiei franceze constituie şi acum o carte utilă. Mornet a avut intuiţia unei istorii literare cantitative, construită pe repetarea temelor şi acordând un loc important, alături de autorii cei mari,

autorilor minori. El pornea – deşi era convins cu siguranţă de ideea contrarie – de la o caricatură: „Idealul catolic şi absolutist”. Chiar grosolană, o caricatură reţine totdeauna un fragment de realitate. „[…] Omul a fost creat de Dumnezeu pentru a se supune lui Dumnezeu”. Mornet ignoră Pura Iubire. „Voinţa lui Dumnezeu este transmisă prin mijlocitori pe care el nu trebuie să-i pună în discuţie, cărora el nu are dreptul să le reziste […] Omul nu trebuie deci să aibă decât un gând: să dobândească viaţa veşnică […]” (Să dobândească graţia divină!) Dar această poruncă întâmpină rezistenţa inteligenţei şi a instinctului. De unde şi contestarea parantezei carteziene, adică a separării acceptate dintre un domeniu al cunoaşterii empirice şi raţionale, pe de o parte, şi cel al Revelaţiei, pe de alta. ECriza conştiinţei europene, scrie Paul Hazarc-şocul asupra orizontului anilor ’80, vom spune noi, „multiplicato rului” mecanicist şi istoric al cunoaşterii. Prin H’aul Hazard (1935) istoria capătă o dimensiune nouă: psihologia colectivă. În douăzeci şi cinci de ani, câte „mari schimbări psihologice”, câte contraste, câte treceri bruşte: „De la stabilitate la mişcare… De la vechi la modern… De la Sud la Nord… Heterodoxie… Pierre Bayle”. Există, între 1680 şi 1715, în racursiu, tot jocul subtil, avant la lettre, al gândirii secolului al XVIII-lea. Îră fruntea atacului împotriva credinţelor tradiţionale se află raţionalii, veche partidă, rămăşiţă a vechiului averoism* după cum ştim prea bine acum. Căci creştinismul a fost totdeauna refuzaf-Numai raţionalii din toate timpurile, care sunt şi fraţii şi fiii Libertinilor erudiţi ai lui René Pintard, găsesc, între 1670 şi 1680, noi aliaţi şi motive suplimentare de a se îndoi de largul consens social care îndeamnă încă, pentru puţină vreme, la acceptarea pactului cu creştinătatea. Van Dale, Bekker şi „negaţia [adică neînţelegerea] miracolului, Richard Simon şi exegeza, Bossuet şi luptele sale, Leibniz şi falimentul unirii Bisericilor”; în faţa acestei negaţi i;

TIazard vedere ja cele două căi ale secolului al XVIII-lea: empirismul lui Locke, deismul şi religia naturală, dreptul natural, morala socială, fericirea pe pământ, reducţia escatologică ce se face simţită în Anglia mai întâi şi, mai durabil, în Franţa, ştiinţa şi progresul. Şi apoi, în rezervă, valorile imaginative şi sensibile care, cultivate în Nord, vor reveni în masă pentru a triumfa pretutindeni, când sensibilul Jean-Jacques începe să-l înlocuiască pe regele Voltaire. Iată, după Hazard, pitorescul vieţii, râsul şi lacrimile, instinctul, neliniştea şi sentimentul, apoi acele fervori care, de la doamna Guyon şi până la pietismul german, trecând prin carmelitele din Compiègne, dovedesc că sfântul Duh continuă să-i adune zi cu zi pe aleşii săi, ce aşteaptă parousia, sub Voltaire ca şi sub Nero. w între 1680 şi 1715 are loc repetiţia generală. 1715: se naşte secolul al XVIII-lea, după o perioadă de tensiune, V în 1690, în Anglia, în 1713 – 1715, în Franţa, deschizându-se către era criticii universale. Telemah travestit, Iliadu luată în derâdere, persanii lui Montesquieu, chinezul lui Goldsmith, Swift şi Gulliver, în 1726. „Asmodeu se eliberase […], el intra în biserici pentru a se interesa despre credinţa celor aflaţi aici […], el nu se mai exprima în mod greoi […], în felul trist şi crud al lui Pierre Bayle, ci ţopăia, făcea nebunii, ca un demon năzdrăvan şi vesel” (P. Hazard). Dar Swift are umorul trist al unui mare maniac al ginului.

În acelaşi timp sub efectul reducţiei escatologice şi al multiplicatorului mediului înconjurător, se pune problema fericirii. Apelul lui Pope, „Oh Ileppiness! Our being’s End and Aim! Good. Pleasure. Ease. Content! Wate ei thy Name!”, a fost auzit, Mauzi o dovedeşte pentru Franţa. Iar Jefferson îl fixează, pentru totdeauna, în textul Declaraţiei de independenţă treştinii înşişi se resemnează şi apologetica recurge la fericire”. „În acest amestec era introdusă şi sănătatea”. Ameliorarea sănătăţii şi

prelungirea vieţii sunt evidente în cazul aşa-numitei Upper middle cluss începând din primii ani ai secolului al XVIII-lea, când „nu se mai recurge la o rugăciune care să vindece bolile, ci la precauţii pentru ea boala să nu se producă […]”. Există acum tot felul de reţete foarte prozaice, în cap cu cele ale marchizului d’Argens, acest pedagog care se bucură de cel mai mare succes scriind platitudini: mai bine de treizeci de volume, precum şi numeroase romane. „Scrisorile ebraice au fost editate cel puţin de zece ori, Scrisorile cabalistice, de şapte ori, Filosofia bunului simţ, de treisprezece ori, Scrisorile chinezeşti, de opt ori, fără a mai pune la socoteală o ediţie generală a operelor sale, în 23 volume (1768)”.

Încă mai mult decât fericirea, raţiunea devine semnul de raliere. O raţiune care renunţă la ontologie, punându-se, prin chiar aceasta, la adăpost de îndoială* „Pyrrhonismul, veşnicul duşman, se întemeia pe o ambiţie nemăsurată […] Datorită unei moderaţii înţelepte, pyrrhonismul este învins”. Kant, în 1784, a lansat cea mai bună formulă: septere aude. Aufklärung-ul constituie exigenţa şi autonomia afirmate ale gândirii raţionale, dar raţionalismul german a mers rareori dincolo de un protestantism foarte liberal X Principalul gânditor al Germaniei, în perioada dintre Leibniz şi Kant, Christian Wolff, este însuşi tipul creştinului luminat, care merge până la limita extremă a liberalismului, fără să piardă niciodată din vedere esenţialul Revelaţiei/Incidentul căruia îi cade victimă în 1721 dovedeşte cât de severă şi de profundă a rămas pietatea germană în secolul al XVIII-lea. Dar pretutindeni în afara Germaniei, unde pot fi găsiţi liberali şi pietişti, Dumrjezeul creştinilor este adus pe banca acuzării. Este greu să ne închipuim până unde poate merge o ură care, în sfârşit, se exprimă, după ce a fost multă vreme stăpânită. Începând de la d’Holbach, şi până la descreştinătorii din 1793 – 1794, Franţa a avut bolnavii

săi obsedaţi de moartea lui Dumnezeu, mica sa cohortă de duşmani ai lui Iisus Christos. Ea se recrutează dintre emigranţii din Est* Exemplele cele mai revelatoare sunt şi cele mai vechi: Pietro Giannove (1676 – 1748), Johann Christian Edelmann, originar dintr-o familie luterană, născut în 1698 şi care a trăit şi în cea de a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (Göttlichkeit der Vernunft datează din 1741) şi abatele Meslier, din Etrepigny, în Champagne.

Meslier s-a născut în 1664, într-o familie de ţărani înstăriţi din Munţii Ardeni. Un preot îl învaţă să citească şi se ocupă de ucenicia sa.

Ajuns preot la rândul său şi având un bun venit ecleziastic de 100 de livre, el ia în posesie parohia din Etrepigny la 7 ianuarie 1689. Între 1689 şi 1729 viaţa lui se scurge fără niciun eveniment mai important. Acest om mediocru şi vulgar lasă după moartea sa cea mai uimitoare carte, rod al unei uri macerate de-a lungul unei vieţi de plictisitoare impostură. Meslier şi-a pierdut credinţa, dar el nu vrea să-şi piardă lolul de preot, şi nici să rişte ceva. Timp de patruzeci de ani, şi-a desăvârşit răzbunarea uzând de o dogmatică a negaţiei şi de un catehism politic al antifrazei care te duce cu gândul la contra-etica, contra-dogmatica şi contraeeremonialul din vrăjitoria ţărănească din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea: el dorea „[…] ca toţi mai-marii pământului şi toţi nobilii să fie spânzuraţi şi strangulaţi cu maţe de preoţi”. Şi spunând aceste minunate cuvinte, preablândul pastor îi invocă pe Brutus şi pe Cassius (lăsându-ne câteva scrisori clasice), îi conjură pe toţi cei care, pe viitor, vor avea rolul unui Jacques Clement sau al lui Ravaillac. Cazul Meslier este interesant, în măsura în care Voltaire, Helvetius şi d’Holbach l-au salutat întruna ca pe un erou şi ca pe un precursor.

Un puternic curent literar refuză nu atât pe Dumnezeul creştin, cât Revelaţia: este efectul practic al multiplicatorului cunoştinţelor în era mecanicistă.

Dobândirea raţională a cunoaşterii s-a suprapus, la nivelul multor conştiinţe, peste noţiunea creştină de cunoaştere revelată. Refuzul Revelaţiei particulare ţine de noua credinţă. Violenţa atacului antireligiös din prima jumătate a secolului al XVIII-lea are un caracter religios, şi aceasta pentru că gândirea nouă se introduce în structuri mentale moştenite din timpurile creştinismului, având astfel loc o substituţie.

Atacul suscită o reacţie apologetică, de o formă şi de o calitate diferite, arareori eficace. Să lăsăm deoparte cazul iberic. În Portugalia, la câţiva ani înainte de Pombal, are loc execuţia capitală a unui eretic, la 18 octombrie 1738; după Pombal, în 1778, Francisco Manoel de Nascimiento, care nu crede în Potop şi în Păcatul originar, este întemniţat şi nu scapă decât evadând. La Orbec, o vrăjitoare este arsă la începutul perioadei Regenţei, dar cazul este limitat şi motivaţia religioasă a tribunalului din Rouen nu este dovedită. Este vorba de o represiune într-un mic ţinut în care criminalitatea ţărănească îi nelinişteşte pe magistraţi. Toscana este liberală, Roma şi Neapole sunt severe. La Berlin, totul este cu putinţă în materie de religie, cu condiţia ca statul să nu aibă nimic de suferit. În domeniul filosofiei, apologetica încearcă să adopte tonul secolului. „În 1757, Istoria cacuacilor era citită de tot Parisul”. La 48 grade latitudine sudică, asigură în glumă Moreau *, a fost recent descoperit un trib mai puţin cunoscut decât cel din Caraibe, cu moravuri bizare şi lipsite de ascunzişuri: „Cacuacii, dacă e să le dăm crezare, se trag din Titani, care voiau să se urce până în cer. Cacuacii studiază natura cu de-amănuntul, ei nu îi ridică temple, pentru că asta ar semăna cu un cult şi pentru că Titanii le-au lăsat drept maximă ideea că trebuie să cunoască şi nu să adore […]”. Pamfletul antifilozofic al lui Jacob Nicolas Moreau este plin de haz, astfel încât autorii Enciclopediei nu-l văd cu ochi buni şi îl reclamă pe

magistrat. Cacuacii stârnesc râsul, dar nu merg prea departe. În Anglia, apărarea este mai bună. The Trial of the Witnesses of the Resurrection of Jesus, de episcopul anglican Sherlock, carte apărută la Londra în 1729, loveşte drept la ţintă şi cu putere. Berkeley aruncă în bătălie On the minute Philosopher: în Seven dialogues containing an Apology for the Christian religion against these who are called Freethinkers.

Printre apologeţi, doi bărbaţi apar în prim plan: Warburton *, episcop de Gloucester, cu a sa Alliance between Church and State (1736) şi abila Divine legation of Moses (1738). „Putem contesta caracterul convingător al silogismelor lui Warburton, notează Hazard, dar nu putem contesta faptul că ele i-au influenţat pe contemporani, şi dovada cea mai bună sunt replicile lui Voltaire”. Joseph Butler, educat în spiritul Dissent, dar viitor episcop anglican, îl acceptă pe Locke; apologia sa pleacă de la empirism, de unde şi imensul său succes. Butler nu rămâne rigid, el ştie să fie flexibil la timpul potrivit, pornind din nou la contraatac. Excelenţa cărţii sale Ancilogy of Iieligion Natural and Revealed to the Constitution and Course of Nature (1736) se explică prin obiceiul unei polemici care nu recurge la tribunalele laice. Rezistenţa din ţările catolice este paralizată de cearta jansenistă şi de lovitura pe care o primesc iezuiţii. Această lovitură porneşte din Portugalia, în 1757, având loc apoi în Franţa, în 174. În 1773, iezuiţii, excluşi din întreaga Europă catolică, nu găsesc refugiu decât în preajma lui Frederic al II-lea şi a Ecaterinei a II-a. Papa acceptă. Bula Dominus ac Redemptor, cu data de 21 iulie 1773, dizolvă în mod oficial ordinul iezuiţilor.

Pe vidul astfel creat, partida filosofică propune: religia naturală, morala, Fiinţa supremă sunt de ajuns, nu mai este nevoie de niciun fel de cult. Dar câte nuanţe pot fi întâlnite… Locke, agnostic empiric, convins însă de

adevărul Evangheliei, face o breşă pe care Milton o făcuse la rândul său. Locke nu are nevoie de dualitatea substanţei; el redeschide procesul sufletului, proces instruit odinioară de Pomponazzi, sau, mai exact, agnosticismul său empiric trece pe lângă această problemă, pentru el inutilă. O frază din Essay concerning human understanting trecuse aproape neobservată în Anglia. Iată pasajul, după traducerea lui Coste: „Avem idei despre materie şi despre gândire; dar poate că nu vom fi niciodată capabili să cunoaştem dacă o fiinţă materială gândeşte sau nu, pentru motivul că ne este cu neputinţă să descoperim dacă Dumnezeu nu a 1 dat unor îngrămădiri de materie, alcătuite aşa 1 cum a crezut el de cuviinţă, puterea de a percepe şi de a gândi; sau dacă el a unit cu materia astfel alcătuită o substanţă imaterială care gândeşte […]”. 1

Voltaire a extras această frază, punând stăpânire pe ea, şi, după ce a deformat-o, a transformat-o în arma de război a întregii sale vieţi. De fapt, în ţările catolice, pe baza tradiţiei scolastice întărite de cartezianism, nemurirea sufletului este mai importantă decât Cuvântul lui Dumnezeu. Pentru Locke, ordinea acestor factori era diferită. Lucrul apare limpede în cea de a treisprezecea scrisoare filosofică, care situează bătălia pe terenul sufletului. Chiar dacă ţine să fie prudentă, gândirea lui Voltaire se arată aici foarte departe de gândirea lui Locke. I, Totuşi, acest Locke voltairian va fi adoptat pretutindeni pe continent, împotriva adevăratului Locke. Voltaire a revenit de mai bine de o sută de ori asupra acestei chestiuni, pentru el esenţială. El se exprimă fără nicio ambiguitate în scrisoarea sa către La Condamine, din 22 iunie 1734: „Scrisoarea mea despre Locke se reduce doar la următorul lucru: raţiunea umană nu poate demonstra că lui Dumnezeu îi este cu neputinţă să adauge gândirea, materiei. Această propoziţie este, cred eu, la fel de

adevărată ca şi următoarea: triunghiurile care au aceeaşi bază. şi aceeaşi înălţime sunt egale”. Scrisoarea începe printr-o ironie anticarteziană, căci ne aflăm în Franţa: „Descartes al nostru, născut ca să descopere erorile Antichităţii, dar spre a le înlocui cu ale sale […] îşi închipuie că sufletul vine în trup înzestrat cu toate noţiunile metafizice […] având toate ideile abstracte, plin, în sfârşit, de frumoase cunoştinţe, pe care le uită, din nefericire, când iese din pântecele mamei”.

Voltaire lovise puternic în religia naturală, îndemnat de partida de stânga, de aripa radicală a Enciclopediei. Nu este sigur că şi-a înţeles îndeajuns de curând eroarea tactică. Etapele nu trebuie sărite. Jean Ehrard găseşte un argument pentru a explica revirimentul lui Voltaire în afacerea ateismului înţelepţilor chinezi. Înclinând, în jur de 1730, către deismul vid, Voltaire pare a fi regăsit, pe vremea când scrie Dicţionarul filosofic, un teism (schimbarea de cuvânt este revelatoare) mai precis. Acest gen de convertire s-ar situa în 1751. Ea vine ca o reacţie împotriva unei aripi de stânga compromiţătoare. Neîndoielnic, ea nu este lipsită de o motivare socială. Credo-ul teist este mai nuanţat şi totodată mai precis decât cel deist. Voltaire, cel din ultima perioadă, a dat, într-un articol din 1765, reluat în Dicţionarul filosofic, o definiţie a teistului care capătă aproape valoarea unei profesiuni de credinţă: „Teistul este un om ferm convins de existenţa unei Fiinţe supreme care gândeşte, care le-a alcătuit pe toate fiinţele ce au o întindere, care trăiesc, simt şi cugetă, o Fiinţă supremă care le perpetuează specia, pedepseşte fără cruzime crimele şi răsplăteşte cu bunătate acţiunile virtuoase. […] Teistul nu ştie în ce fel Dumnezeu pedepseşte, îşi arată bunăvoinţa şi cum iartă; căci el nu este îndeajuns de temerar pentru a crede că el cunoaşte cum acţionează Dumnezeu; dar ştie că Dumnezeu acţionează şi că este drept. Dificultăţile legate de

Providenţă nu îl zdruncină în credinţa sa, pentru că nu sunt dificultăţi foarte mari şi nu se întemeiază pe dovezi; el este supus acestei Providenţe, deşi nu întrezăreşte decât câteva efecte şi câteva aparenţe ale ei, şi judecând despre lucrurile pe care nu le vede prin mijlocirea lucrurilor pe care le vede, crede că această Providenţă este prezentă în toate locurile şi în toate secolele”.

Trebuie oare să facem o clasificare a elitei franceze? Atunci să lăsăm ateismul în seama marilor oameni de afaceri, deismul, în seama marii burghezii, iar teismul, în seama aşa-numitei upper micicile ciciss. Meritul de a fi conferit un conţinut afectiv religiei naturale îi aparţine lui Iiousseau. Şi deşi itinerarul vicarului savoiard este tot atât de personal ca şi educaţia ce-i este dată lui Emile, acest itinerar va avea o enormă influenţă. De fapt, Rousseau nu are niciun merit. El se întoarce la religia Genevei, la acel calvinism transformat de ultraliberalismul raţionalist, dar salvat de the Light within al dublei inspiraţii. Reacţia monseniorului de Beaumont este nedreaptă, desigur, dar lucidă. Sub această formă, religia naturală constituie un real pericol pentru Biserică, şi nu la nivelul unei mici elite, ci la nivelul celor 30 sau 40% oameni care citesc. Mustrarea episcopului cel puţin, se află la originea unei capodopere, scrisoarea lui „J.-J. Rousseau, cetăţean al Genevei, către Christophe de Beaumont, arhiepiscop de Paris”. Geneza profesiunii de credinţă care constituie apogeul lui Emile (1762) poate fi citită în cea de a şasea plimbare a Hoinarului singuratic. În Memoriile sale, doamna d’Épinay reproduce o replică devenită mai târziu celebră: „Eu, domnilor, cred în Dumnezeu […] Părăsesc pe dată încăperea dacă spuneţi fie şi un cuvânt mai mult”. Rousseau este influenţat nu numai de Geneva, ci şi de Anglia. Deismul lui Boling broke şi cel al lui Pope are o căldură ce lipseşte teismului lui Voltaire: „Nature and truth are the same everywhere, and reason shows them

everywhere alike”. Prima epistolă din Essay on Man apare în februarie 1733. A patra epistolă, semnată, de data aceasta, cu numele de Pope, în ianuarie 1734. Succesul Eseului despre om este pur şi simplu fabulos. Cu începere din 1762, acţiunea sa este convergentă cu cea a lui Emile. Rousseau cunoaşte opera lui Pope, el îl citează pe Nieuwentyt. Reluată de mai multe ori înainte de a fi publicată, profesiunea de credinţă care, la început, căuta să adopte o atitudine echilibrată în raport cu filosofia şi partida cucernică, sfârşeşte prin a îmbrăţişa cu hotărâre ideea unui creştinism lărgit, creştinismul liberal al Aufklärung-ului, punct de plecare al unui curent religios, idealist, social, umanitar şi moral, care ne duce cel puţin până la Tolstoi.

Trebuie să urmezi întru totul religia ţării tale, atâta vreme cât ea nu contrazice morala sădită de Dumnezeu în adâncul inimii tale. Sunt o fiinţă morală, deci sunt înlocuieşte, implicit, cogito-ul cartezian. „I-am studiat pe filosofi […] i-am găsit pe toţi mândri, afirmativi, dogmatici chiar în pretinsul lor scepticism […] Mi-am luat deci o altă călăuză şi mi-am spus: Să cer sfat de la lumina lăuntrică [the light within quaker, prima schiţă nonformalizată a imperativului categoric, acest avatar raţionalist al pietismului german], ea mă va face să greşesc mai puţin decât greşesc ei, sau, cel puţin, greşeala mea îmi va aparţine…” Filiaţia calvinistă a acestui mod de a spune şi de a simţi este confirmată şi de următorul pasaj: „Vă mărturisesc şi că măreţia Scripturilor mă uimeşte […] că sfinţenia Evangheliei vorbeşte inimii mele. Uitaţi-vă cât de mărunte sunt, în preajma acesteia, cărţile filosofilor, cu tot orgoliul lor. Oare este cu putinţă ca o carte atât de sublimă şi totodată atât de simplă să fie lucrarea oamenilor? Oare este cu putinţă ca acela despre care ea povesteşte să nu fie el însuşi decât un om?” Iată deci dubla inspiraţie, urmată de o plecăciune în faţa vorbei lui Erasmus ironicul şi a

tuturor umaniştilor din secolul al XVI-lea: „Sfinte Socrate, roagă-te pentru noi!” „Când Platon zugrăveşte imaginarul său drept copleşit de întreaga ticăloşie a crimei şi vrednic de toată preţuirea virtuţii, el îl zugrăveşte de fapt pe Iisus Christos: asemănarea este atât de frapantă, încât toţi Părinţii Bisericii au simţit-o şi nu este cu putinţă să fie doar o simplă iluzie […]”.

Nu exagerăm când spunem că Emile este ca o placă turnantă pentru secolul al XVIII-lea. Aripa franceză porneşte pe via media engleză, spre a ajunge la Aufklärung-ul mistic. Destinul tragic al omului se afirmă încă o dată. Cei zece ani de răgaz acordaţi prin mutaţia suferită de durata vieţii omeneşti n-au modificat nimic. Din nou, inimile sunt sfâşiate.

Erudiţia literară nu este de ajuns. Să-i vedem deci pe filosofi, pe cei adevăraţi. Niciodată comunicarea dintre filosofie şi literatură n-a fost mai uşoară. Aceşti hibrizi, îndeobşte numiţi filosofi în maniera franceză, au făcut, de altminteri cu mult talent, o asemenea legătură. Filosofia din secolul al XVIII-lea oscilează între o metafizică a moravurilor şi o metafizică a înţelegerii.

Secolul al XVIII-lea s-a îndeletnicit cu criticarea lui Descartes, în care îşi află originea: l-a criticat Voltaire, după cum ne amintim prea bine; l-a criticat şi Leibniz, în numele unui raţionalism mai exigent, al unei filosofii mecaniciste adusă în stadiul calculului infinitezimal, al întoarcerii la Aristotel şi al bunului simţ comun care luminează interiorul din exterior. Leibniz văzuse foarte bine felul cum reducţia substanţială carteziană ducea la Spinoza, obstacol pe care, în ciuda seducţiei exercitate, secolul al XVIII-lea, în întregimea sa, a vrut cu pasiune să-l evite. Definiţia carteziană a substanţei, sau face ca să fie îndoielnică – după cum vedem la Malebranche – existenţa lumii, sau poartă în germene negarea sufletului individual. Or, secolul al XVIII-lea vrea cu tot dinadinsul să se alieze

cu Spinoza împotriva religiei revelate, dar se teme încă şi mai mult că va pierde eul individual, acest ax al reuşitei occidentale, în sufletul lumii.

„Întreg sistemul lui Leibniz este guvernat de infinitatea lumii şi de imposibilitatea de a decupa din aceasta vreo realitate care să nu fie în felul său infinită […]" (Brehier). Această proiecţie a complexităţii politice a spaţiului german şi a filosofiei mecaniciste în câmpul conştiinţei li se potriveşte germanilor, dar nu li se potriveşte câtuşi de puţin francezilor şi englezilor. De fapt, în Anglia, aristotelismul a rămas întotdeauna la suprafaţa gândirii, iar Franţa nu va reveni niciodată asupra inversării fundamentale a cogfito-ului. Ontologia înlocuită printr-o metafizică a cunoaşterii, iată o cotitură pe care Descartes le-a impus-o francezilor, chiar când aceştia cred că se inspiră din Locke.

Eseul – Essay on Human understanding (1690) – rămâne, până la Kant, cartea de căpătâi a secolului. „Pope povesteşte că o englezoaică tânără care îşi comandase portretul a cerut ca pictorul să o reprezinte ţinând în mână un volum gros: operele lui Locke […]" (Hazard). Destouches, în Falsa Agnes, „imaginează un personaj care este o tânără fată ce se dă drept nebună; în cele din urmă, ea arată că are mintea întreagă, explicând doctrina cuprinsă în Eseu11.

Punctul de plecare al Eseului este, după cum am văzut, unul politic. Arătând natura şi limitele înţelegerii omeneşti, el întemeiază toleranţa. Câştigând partida, Locke îndepărtează prin chiar aceasta sistemele care au ajuns în pragul secolului al XVIII-lea la un fel de apogeu. Eseul lui Locke este polemic, el reabilitează empirismul violent atacat de către Cudvvorth, în 1678. Totodată, este disociată ideea că demonstrarea existenţei lui Dumnezeu implică ideile înnăscute, că adagiul Nihil est în inielleclu quod non prins fuerit in sensu duce la ateism, pe care

Locke îl detestă din instinct. Gândirea engleză, dat fiind refuzul său secular privitor la via media aristotelică, oscilează între o tradiţie funciar idealistă şi o tradiţie hotărât senzualistă.

409

18 – c. 62

Eseul este conceput ca o demonstraţie prin care este combătută o teză. Pentru cititorul de pe continent, cel vizat nu pare atât Cud worth, ci mai curând Descartes. Secolul al

A.viii-lea acceptă raţionalismul cogito-ului, dar idealismul fundamental pe care el îl implică îl stinghereşte. Locke va permite spiritelor superficiale să păstreze religiozitatea raţionalistă a lui Descartes, fără să fie stânjeniţi de Dumnezeul chezaş al cunoaşterii şi fără să rişte a dizolva eul gânditor în tentaţia spinoziană.

Ineismul este o doctrină a prejudecăţii, primejdioasă prin aceea că duce la proclamarea infailibităţii. Cât priveşte existenţa lui Dumnezeu, sub pana lui Descartes sau sub aceea a sfântului Anselme nu întâlneşti niciun fel de dovadă ontologică, dovadă atât de greu de produs. Locke se mulţumeşte cu o varietate a dovezii a contingencia mundi, care nu presupune o idee preconceptă despre Dumnezeu. împotriva imaginaţiilor teologico-filozofice ale lirismului raţionalist (Malebranche şi. Spinoza), împotriva nebuniei mistice a sectelor şi a opreisiunii papistaşilor, Locke opune caracterul raţional al unei via media creştine. El publică în 1695 un tratat, The Reasonableness of Christianity, care nu trebuie confundat cu raţionalistul Christianity wilhout mystery de Toland (1670 – 1722), apărut în anul următor. În leagănul britanic al căii de mijloc întâlnim pragmatismul de la începutul Secolului Luminilor.

Cum „să îndrepţi spiritul către natura inflexibilă a lucrurilor şi către relaţiile lor inalterabile”? în ciuda a tot

ceea ce îi opune unul altuia, Locke, ca şi Descartes, sunt ideişti. Locke caută mai întâi să afle ce sunt ideile simple. Sunt simple ideile care nu ne pot fi comunicate, dacă nu le deţinem prin mijlocirea experienţei noastre, ca ideea de frig, de amar etc. Ideile simple se împart în trei categorii. Idei simple ţinând de senzaţie; idei simple ţinând de reflecţie; idei care ţin în acelaşi timp de reflecţie şi de senzaţie, adică ideile de existenţă, durată, număr. La Locke, ca şi la Descartes, ideea este o reprezentare a lucrurilor. Această adecvare este însuşi fundamentul oricărei teorii a cunoaşterii. Dar la Locke legătura este mult mai puţin rigidă. Ca fizician, Locke adoptă concluziile lui Robert Boyle (1627 – 1691), pentru care numai calităţile de întindere, figură, soliditate, mişcare, existenţă, durată şi număr sunt „calităţi dintâi". Chiar aceste idei simple, chiar aceste calităţi dintâi nu ne dau niciun indiciu asupra substanţei reale a lucrurilor. Acest relativism al lui Locke este fundamental; el poate duce fie la fenomenologismul ştiinţific, fie la ideismul radical al lui Berkeley.

Pentru Locke şi pentru întreg secolul al XVIII-lea, ideea care ţine de senzaţie este elementul ultim al cunoaşterii şi reprezentarea, într-o anumită limită, a realităţii. Voltaire rămâne aici, şi întreg continentul îl urmează. „Gândirea speculativă a lui Locke asupra ideilor complexe trebuie [...] să pună capăt unor vane discuţii filosofice, arătând că ele nu sunt decât «combinaţii de idei simple». Se ajunge astfel la un fel de atomism psihologic. Substanţa, ce reprezintă o altă problemă importantă, nu este decât o falsă idee simplă, «o idee complexă luată drept idee simplă» „(Brehier). Orice idee este reprezentativă, dar incomplet reprezentativă. Se ajunge la o distincţie între ştiinţele ideale (matematica şi dreptul), absolut sigure, şi ştiinţele experimentale, care pot fi revizuite prin retuşuri succesive.

Sistemul lui Locke nu este de fapt decât un abil compromis, reprezentativ deci şi anunţând geniul secolului al XVIII-lea, de o rigoare aparentă şi pragmatic, termen de mijloc între „o artă combinatorie care ar compune toate cunoştinţele posibile cu elementele simple definite [o aplicare a mecanismului la teoria cunoaşterii] şi un empirism care ar judeca conform experienţei şi uzajului […] Nicicând n-a existat un spirit mai înţelept, mai metodic, un logician mai exact decât domnul Locke; totuşi el nu era un mare matematician. Nu se putuse supune niciodată ostenelii calculelor sau uscăciunii adevărurilor matematice, care nu înfăţişează – în primul moment – nimic sensibil spiritului; nimeni nu a dovedit mai bine decât el că poţi să ai spirit geometric fără să recurgi la geometrie” (Voltaire). Locke a revoluţionat chiar şi literatura, „arătând că artă de a scrie nu constă în a aplica reguli şi precepte, ci purcede mai curând din activitatealăuntrică a sufletului” (P. Hazard), acordând „impresiei, senzaţiei, un loc ce nu le fusese niciodată recunoscut până atunci. Nu-i datorez nimic naturii, îi spunea Stern lui Suard […], datorez totul studiului aprofundat al câtorva cărţi: Vechiul şi Noul Testament; şi lui Locke, pe care am început să-l citesc încă din tinereţe, şi pe care am continuat să-l citesc întreaga mea viaţă. În acest sens, Locke se află la originea unei literaturi care înregistrează […] reacţiile eului în faţa fenomenelor care îl impresionează puternic […] la originea literaturii care ţine de senzaţie”. Iată de ce influenţa lui Locke creşte neîncetat în a doua jumătate a secolului, odată cu întoarcerea la sentiment, la eul subiectiv, prin mijlocirea celor doi mari autori marcaţi de el: Rousseau şi Kant, după ce dăduse naştere gândirii lui Berkeley, Condillac şi Hume.

Berkeley (1685 – 1753), episcop anglican de Cloyn, este un reformator utopist în America şi un activist practic al carităţii. Mai net încă decât în cazul lui Locke, filosofia,

aşa cum este ea înţeleasă de Berkeley, se reduce la o teorie a cunoaşterii. „Esse est percipere aut percipi”. Berkeley duce până la ultima limită o tendinţă a gândirii din secolul al XVIII-lea. El nu este un epifenomen, ci se află în însăşi inima şi la rădăcina acestui secol.

Cogito-ul este o tautologie, gândirea ruptă de simţuri, o încercare orgolioasă care duce la izolare şi la nebunie. „Vană este distincţia dintre lumea spirituală şi lumea materială […] Nimic nu există de fapt în afară de persoane”, de euri gânditoare, mai simplu spus, „de lucruri conştiente”. Imaterialismul lui Berkeley se înrădăcinează în teoria sa despre vedere. Noi nu vedem distanţele, ci le interpretăm, înţeles ad litteram, Berkeley ar fi fost primejdios, fiindcă zdruncina puternic filosofia mecanicistă şi valoarea normativă a matematicii; imaterialismul său, cel puţin, face un pas decisiv pe calea necesară a fenomenologizării cunoaşterii.

Étienne Bonnot de Condillac (1715 – 1780): o familie de magistraţi, o intrare discretă într-un ordin călugăresc, o lungă ezitare… La sfârşitul vieţii, Condillac era poate creştin. Eseul despre originea cunoştinţelor omeneşti datează din 1746. Orice idee este dobândită şi vine fie nemijlocit din simţuri, fie din experienţă. Nicio propoziţie mentală nu se poate lipsi de semn. Îi datorăm, poate, redescoperirea importanţei limbajului ca unealtă a gândirii şi ca mediator al cunoaşterii.

Tratatul despre sisteme (1749) se ocupă şi de istorie. Este o teorie senzualistă a cunoaşterii, legată de o valorizare a limbajului şi înserată în procesul istoric al dezvoltării cunoaşterii. Opera sa culminează cu Tratatul despre senzaţii, apărut în 1754. Faimoasa ipoteză a statuii, artificiul pedagogic care a frapat posteritatea, este datorată domnişoarei Ferrand. Condillac îl modernizează şi îl radicalizează pe Locke. Senzualismului lui Locke, Condillac îi adaugă noţiunea unei educări progresive a

simţurilor. Învăţăm să vedem, să gustăm, să simţim, să atingem…

Tratatul despre senzaţii este o carte scrisă la comandă, într-un context în care trebuie să-l resituăm pe Berkeley şi primele operaţii de cataractă. Una din marile realizări ale gândirii secolului al XVIII-lea este aceea de a dovedi experimental realitatea senzualismului. Orbul din naştere, obişnuit cu o aprehendare pur tactilă a lumii exterioare, va recunoaşte oare cubul aşezat în faţa ochilor săi dintr-odată deschişi? „Nu va putea să-l recunoască, răspundea Molyneux, nu va putea să-l recunoască, răspundea Locke, nu va putea să-l recunoască, răspundea Berkeley” (Hazard). Or, iată că chirurgul Cheseldon operează, pentru prima oară, un orb din naştere prin cataractă, în 1728. Toată lumea se entuziasmează, experienţele se înmulţesc, Diderot e de-a dreptul cuprins de înflăcărare. (Scrisoare despre orbi întru folosul celor care văd, 1749). Senzualismul avea să triumfe. Tehnica lui Cheseldon îi dădea dreptate lui Locke împotriva ineiştilor, dar îi dădea şi mai multă dreptate lui Philonous, adică lui Berkeley, autor al unui „sistem care, spre ruşinea spiritului uman şi a filosofiei, este cel mai greu de combătut, deşi este cel mai absurd dinţi e toate”. Cacuacii se năpustiseră asupra lui Condillac pentru a-l decide să combată teoriile lui Berkeley. Fusese şi rugămintea lui Diderot. Din nefericire, încercarea ia o turnură proastă. Pornit de la senzualismul empirist cel mai radical, Condillac bascula din lumea exterioară către o metafizică a sufletului, către o psihologie pură a cunoaşterii pentru sine. Condillac aluneca spre o nouă formă de spiritualism. El face parte dintre sursele directe ale lui Kant.

Rămâne Hume (1711 – 1776). Acest scoţian şi-a petrecut o parte din viaţă în Franţa. Primele sale opere (A treatise of human nature, 3 vol., 1739 – 1740, este o tentativă de a introduce metoda raţionamentului

experimental în ştiinţele morale) sunt primite prost. Succesul vine odată cu Philosophical essays concerning human understanding (1748). Înţelegerea, metafizica cunoaşterii, în inima multiplicatorului, este obiectul privilegiat al discursului. Odată cu Hume, unul dintre gânditorii în vid cei mai riguroşi ai secolului al XVIII-lea, este făcută demonstraţia prin absurd a impasului în care s-a angajat acest fel de „ontologie" a cunoaşterii care traduce transmutaţia realizată de către multiplicator: omul în centrul lumii, în locul lui Dumnezeu. După Locke, după Berkeley, „îi mai rămânea lui Hume să desfiinţeze, odată cu noţiunea de substanţă, pe cea de cauzalitate în general [...]". Hume a vrut să facă din metafizica înţelegerii o ştiinţă tot atât de riguroasă ca şi filosofia naturală mecanicistă a lui Newton. El este etapa prealabilă care permite – începând de la Kant – reconstruirea fenomenologică a filosofiei, întovărăşirea filosofică a unei cunoaşteri ştiinţifice târâtă într-un proces de creştere în proporţie geometrică. Critica lui Hume curăţă locul. El demonstrează ipocrizia deismului. Dumnezeul filosofilor este tot atât. de antropomorf ca şi cel al bigoţilor.

Ideea de cauzalitate nu este esenţială înţelegerii noastre. Senzaţii prezente şi impresiiamintiri... Asta-i totul. Puterea noastră se mărgineşte la a le asocia. Cauzalitatea nu este decât inducerea unei asociaţii repetate.

Masa cunoştinţelor a sporit, viaţa omenească s-a prelungit, filosofia mecanicistă a permis câteva frumoase realizări practice... Dar toate certitudinile de ieri s-au prăbuşit. Universul infinit este vid. Cacuacii şi bigoţii sunt izgoniţi laolaltă. Vârful a rămas liber. Pentru o creştere a apelor religioase.

Secolul al XVIII-lea filosofic ia sfârşit printr-o depăşire definitivă, în 1781, în momentul publicării Criticii raţiunii pure. Immanuel Kant (1724 – 1804), din Königsberg, este un bărbat de condiţie modestă. Tatăl său

era curelar, mama, inteligentă şi cultivată, ascultase cu pasiune predicile pietiste ale lui Albert Schultz (1692 – 1763), din Halle. Partizani ai unei lecturi solitare a Bibliei, ai unei religii a spiritului pur, desprinsă de amănuntele cultului exterior, pietiştii se temeau cel mai mult, dintre toate vicleniile Satanei, de Schwärmerei şi de Aberglaube, adică de exaltare şi de superstiţie. Toată viaţa şi gândirea lui Kant poartă amprenta acestui „jansenism protestant". În modesta universitate din Königsberg – posedând doar şapte catedre – învaţă textele lui Wolff, matematicile şi fizica newtoniană: capătă astfel o remarcabilă cultură ştiinţifică, ce-i îngăduie să se informeze asupra totalităţii cunoştinţelor. Un doctorat în 1746 şi nouă ani de preceptorat (1746 – 1755) îl pun în situaţia de a cunoaşte bine elita societăţii prusace, între 1755 şi 1797, Kant îşi exercită foarte corect îndatoririle sale de profesor: predă între douăzeci şi şase şi douăzeci şi opt de ore pe săptămână, în toate domeniile cunoaşterii.

Kant este un liberal, mereu înclinat să se încreadă în omul luminat de raţiunea dăruită de Dumnezeu, el respectă ordinea şi statul,» condiţie formală a unei evoluţii progresive care, pornind de la Aufklärung, se deschide către secolul al XIX-lea, dând vremii sale o concepţie pur fenomenologică a ştiinţei, o teorie în sfârşit valabilă a cunoaşterii, arătând profunda armonie care – dincolo de opoziţiile 4 formale – există între fondul Revelaţiei creştine şi universul raţional, condiţie a ordinii şi a progresului.

Gândirea lui Kant, formată începând cu dizertaţia latină din 1770, culminează în Critica raţiunii pure (1781), îşi află expresia cea mai durabilă în această Metafizică a moravurilor pe care secolul al XVIII-lea o căutase în zadar. Până la sfârşitul vieţii, Kant a oscilat între protestantismul liberal şi universalist şi the light within-xxl pietismului copilăriei sale. Dar Kant se identifică mai întâi cu noua metafizică, altfel spus cu depăşirea metafizicii. Kant reia,

formalizează şi depăşeşte toate teoriile cunoaşterii din secolul al XVIII-lea. El este cu deosebire tributar lui Berkeley şi lui Hume. Metafizica nu va mai puteaniciodată să pretindă a întemeia o ontologie, ea nu va mai putea pretinde altceva decât să fixeze limitele raţiunii umane. Acestea sunt Prolegomenele la orice metafizică viitoare. Spiritul omenesc nu se mărgineşte să înregistreze semnele venite din lumea exterioară. El le interpretează, le transpune, în funcţie de categoriile a priori ale raţiunii. Kant acordă timpului, şi mai ales spaţiului newtonian, o valoare absolută. Noţiunea de spaţiu este însuşi tipul reprezentării a priori. Putem concepe un spaţiu în care nu se află obiecte, dar nu şi un obiect care nu ar ocupa niciun spaţiu. Spaţiul este deci condiţia posibilităţii fenomenelor.

Această teorie a cunoaşterii pregăteşte esenţialul: forma superioară a cogfito-ului, imperativul categoric al raţiunii practice. Sufletul încetează definitiv „să fie acea cameră neagră a cărei funcţie se mărgineşte la a înregistra razele venite din afară" (Hazard). Sensibilitatea percepe conform unor forme a priori, înţelegerea leagă conform unor categorii a priori, cunoaşterea depinde de un element a priori care o organizează. Nu mai suntem sclavii legii naturale, în morală ca şi în psihologie, legea este făcută de sufletul nostru: „Este o revoluţie atât de mare, încât întreaga filosofie anterioară părea că se prăbuşeşte, iar în cele din urmă este dispreţuit cel care fusese înţeleptul Locke, admirabilul Locke, singurul gânditor care însemnase ceva după Platon" (P. Hazard). Demnitatea intrinsecă îi era re* dată omului, ştiinţa era definitiv instalată în modesta oi ganizare a aparenţelor, un loc central îi era acordat moralei, în centrul vieţii religioase.

Kant consacră totala autonomie a cunoaşterii, a statului şi a relaţiei ontologice care este domeniul religiei naturale sau revelate. Locul forului interior este restrâns, dar inexpugnabil. Kant este filosoful împărţirii laice,

conciliatorul dintre exigenţa absolută a cunoaşterii mecaniciste şi relaţia fundamentală a omului cu Dumnezeu. Concepţia sa despre spaţiu şi despre timp poate fi modificată, teoria sa despre cunoaştere poate fi perfecţionată dar punerea în discuţie a concepţiilor sale centrale este tot atât de imposibilă ca şi renunţarea la matematică sau promovarea unei ştiinţe care ar însemna ceva mai mult şi mai bine decât o fenomenologie. Menţinerea unei societăţi libere, susceptibile de a asigura progresul fără a compromite demnitatea fundamentală a omului asupra căruia a fost rostit Cuvântul lui Dumnezeu, trece prin revoluţia kantiană. Începând cu Kant, totul este posibil. Fără el, nu există nimic care să concilieze în acelaşi timp libertatea şi progresul, ordinea şi demnitatea, drepturile cetăţii în epocă şi aspiraţia legitimă la viaţa veşnică.

Kant a căutat în al său Tratat din 1793 o formă de creştinism redus la esenţial, susceptibil de o demonstraţie raţională care corespunde unei aspiraţii profunde a secolului al XVIII-lea. De fapt, la începutul secolului al XVIII-lea, Desaguliers şi primul grup de masoni englezi, convinşi de sfârşitul religiilor revelate, se lansaseră într-o încercare analoagă. Kant nu face această tentativă pentru el însuşi. Lui îi este de ajuns pietismul german. Religia sa pur raţională este o pură alternativă. Este o tentativă menită eşecului, dar revelatoare pentru o nevoie pe care secolul al XVIII-lea, nemulţumit, o lasă moştenire secolului al XIX-lea. Religiile revelate sunt în criză, dar Desaguliers şi Voltaire s-au grăbit totuşi când le-au prezis sfârşitul. Secolul al XVIII-lea descoperă întrucâtva, începând din 1760, densitatea şi autonomia faptului religios: Voltaire era gata să accepte necesitatea socială a unei religii pentru popor; Rousseau distinge religia omului (teismul) de religia cetăţii (Despre contractul social).

„Rămâne deci religia omului sau creştinismul, nu cel

de astăzi, ci cel al Evangheliei, care este cu totul diferit […]” Rousseau nu reuşeşte să iasă total din contradicţiile pe care singur le-a propus şi care corespund unei aspiraţii profunde. Modelul lui Rousseau este un model al Europei protestante. Kant, filosof al înţelegerii, se situează pe linia lui Locke, Berkeley, Hume, Condillac şi Leibniz, dar, în ceea ce priveşte construcţia sa religioasă, el descinde din Rousseau. Modelul este un model din Nord. Un creştinism naţional (religia protestantă stabilită prin lege), cu ierarhia sa, organizarea şi sărbătorile sale, care predică morala, destul de suplu pentru a nu stingheri pe nimeni (Church of England încă şi mai mult decât Evangelische Kirke), care păstrează esenţialul din „religia omului, sau creştinismul […] Evangheliei” şi, pentru elită, teismul, poate acel Credo al vicarului savoiard, cu posibilităţile deschise de francmasoneria mistică, comunităţile pietiste sau light within şi activismul practic al metodismului wesleyan.

Nordul este pretutindeni imitat. Supraevaluând forţa jansenismului prezbiterian de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, Constituanţii au visat să realizeze un catolicism galican care să fie Biserica multitudinistă şi populară stabilită prin lege. Statele generale, transformate în Adunare naţională, nu pot reface dintr-odată istoria sângeroasă a unui secol al XVI-lea colcăind de forţă şi de violenţă.

Istoria religioasă ascultă de un ritm care îi este propriu, aflat, desigur, în legătură constantă cu istoria intelectuală şi cu istoria afectivă, dar totuşi autonom. Secolele al XVI-lea şi al XVII-lea corespund unei faze lungi de bogăţie şi de efervescenţă. Apele din nord au crescut primele, ele scad mai devreme. Încă din 1650 sau din 1660. În Europa mediteraneană, care este şi Europa catolică, fenomenul se produce puţin mai târziu. În jur de 1680, pietatea bate în retragere, un gol se desenează, secolul al XVIII-lea se situează în chip normal cu un pas în

urmă! Este primul punct. Al doilea punct, constând într-un ritin vast, la nivelul întregului secol, nu poate totuşi masca profundele diferenţe regionale şi sociale. Regionale, în funcţie de o axă est-vest. Retragerea apelor este mai sensibilă în Europa catolică, şi mai cu seamă în Franţa. Dar şi golul francez astfel creat este relativ. Apele sunt extrem de scăzute în Franţa secolului al XVIII-lea, tocmai fiindcă în secolul al XVII-lea crescuseră foarte mult.

Aprecierea acestui reflux pe care îl constatăm în secolul al XVIII-lea este legată de observarea unui strat subţire. Ea afectează, în Franţa şi în Anglia, o elită care oscilează între 5 şi 20%. Stratul cuprins de indiferenţă se constituie rapid, în Anglia, în jur de 1725 – 1730, dar Trezirile îl reduc foarte curând. Franţa lasă impresia unei uzuri lente, dar constante. Studiul lui Furet este foarte edificator în această privinţă. Nevoia de cărţi religioase rămâne constantă şi mare până la mijlocul secolului al XVIII-lea; cererea începe să scadă după 1750. Munca de demolare pe care o duce Enciclopedia îşi dă roadele. Dar succesul Enciclopediei corespunde mai curând scăderii simţământului religios în rândurile cititorilor din middle class.

Evoluţia Reformei catolice continuă la nivelul satelor până în jur de 1710 – 1720. Viaţa religioasă se menţine la un nivel ridicat până în 1740 – 1750. Morala sexuală ne arată că nimic nu este modificat în profunzime la ţară înainte de 1780; în schimb, marile oraşe cunosc schimbări încă din 1760 – 1770. În 1789, Parisul este în cea mai mare măsură descreştinat. În Franţa, ritmurile diferite ale evoluţiei în cadrul elitei şi în cel al masei schiţează, încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, o mişcare în zigzag care se manifestă şi în secolul al XIX-lea: elita se întoarce către religie, masele se îndepărtează de ea.

Creşterea apelor religioase se produce foarte curând în Germania şi în Anglia. Dacă la Londra impietatea de la

începutul secolului al

XVIII-lea a cuprins masele, Germania, Polonia, Rusia nu prezintă oscilaţii sensibile în mediul popular. Germania este pioasă. În Rusia, rezistenţa Raskolului, viaţa intensă a pelerinajelor şi arta icoanelor ne lasă să credem că ţăranii trăiesc într-o relaţie cu Dumnezeu care nu dezminte cele ce ne arată Dostoievski şi Tolstoi în legătură cu secolul al XIX-lea. Datorită ortodoxiei, Raskolului şi hasidismului (în comunităţile evreieşti din Polonia-Lituania), Estul constituie marea rezervă mistică a Europei.

Se pun două probleme generale, care influenţează asupra curentelor religioase din Secolul Luminilor: o frontieră a cunoaşterii, hermeneutica biblică, o frontieră a sensibilităţii, raportul cu zonele magiei şi ale infrareligiozităţii. Progresul cunoaşterii istorice, evoluţia noţiunii de temporalitate afectează, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, tratamentul exterior şi ştiinţific al conţinătorului obiectiv al Revelaţiei. Problema s-a pus în secolul al XVI-lea, cu prilejul Primei Reforme. În totalitatea ei, teologia medievală afirma o Revelaţie închisă, dar, în practică, sacrifica conţinătorul Revelaţiei unui edificiu conceptual raţional mai mult filosofic decât teologic, care ducea la o Revelaţie de facto deschisă. Reforma protestantă răspunde printr-o Revelaţie închisă de jure şi de facto.

Dubla inspiraţie, armă războinică folosită cu prilejul separării, recurs permanent pentru toate sectele, este manevrată cu prudenţă de marile biserici protestante; totuşi, ea rămâne profund ancorată în comunităţile de credincioşi. Ea se află la originea tuturor Trezirilor, a pietismului lui Wesley şi a tuturor fundamentalismelor care au înflorit în Anglia secolului al XVII-lea şi s-au refugiat în America secolului al XVIII-lea.

Conciliul de la Trento a început foi-mularea unei teologii a Revelaţiei deschise. Biserica catolică nu a tras

toate consecinţele din această tentativă. Este adevărat că faimosul răspuns, scriptura şi tradiţia necesare pentru a justifica o condamnare a Bisericilor separate, nu se îndepărta de tradiţionalul implicit, de o Scriptură interpretată, explicată datorită tradiţiei Bisericii.

Vedem astfel cum se dezvoltă două fundamentalisme biblice în sânul Bisericii. Un fundamentalism protestant care apare la sfârşitul secolului al XVI-lea; se pare că bisericile protestante se desprind destul de repede de el, sub influenţa dublei inspiraţii, care îngăduie o înţelegere evolutivă a Cuvântului care, veşnic, aduce fiecărui secol partea de poruncă a lui Dumnezeu, partea de adevăr pe care el a hotărât s-o dezvăluie. Un fundamentalism biblic catolic decalat în timp. Faţă de Copernic, nu papa reacţionează, ci Luther. Frontiera de catolicitate în interiorul Bisericii va duce la o mai bună cunoaştere a scripturii la catolici şi la un respect riguros şi aci literara al acesteia. Pentru a putea răspunde argumentelor protestante. Voi contestaţi, noi menţinem. Tentaţia fundamentalistă catolică este întărită de două luări de poziţie: alegerea făcută de Conciliul de la Trento în favoarea Vulgatei, îndelungul refuz al limbii naţionale. Protestanţii vor fi, aşadar, cei obişnuiţi cu un text fluctuant; numărul mare de traduceri ajută la fixarea sensului dincolo de ceea ce încetează să mai fie litera textului. Traducerea unică a sfântului Ieronim duce la un letrism al scripturii. În ţările catolice, textul biblic este totdeauna citat în latineşte, într-o formă intangibilă; impregnarea biblică este mult mai mare în ţările protestante, dar textul biblic este mai puţin rigid, dat fiind varietatea traducerilor. Cel de al doilea factor de evoluţie divergentă constă în alegerea progresivă pe care o fac bisericile protestante în favoarea canonului ebraic, care înlocuieşte canonul traducerii din limba greacă –, în măsura în care biblia catolică este la început o unealtă

care serveşte mai puţin, ea este şi o unealtă mai puţin plastică. Paradoxal, literalismul biblic, după ce a reprezentat marea forţă şi, de asemenea, întrucâtva slăbiciunea puritanilor englezi, devine, începând din 1630 – 1640, o trăsătură destul de tardivă a creştinătăţii catolice.

O evoluţie a hermeneuticii biblice era inevitabilă. Vehiculul uman al Cuvântului lui Dumnezeu depune mărturie în mod accesoriu cu privire la stări succesive de civilizaţie. Divergenţa este mai netă din momentul adoptării fizicii mecaniciste. Ea nu-l stingherea pe piosul Newton, care deosebea în lectura cotidiană a Bibliei Cuvântul lui Dumnezeu atestat de Spirit, de ganga umană evolutivă. Procesul lui Galileu este un eveniment curând depăşit. O nouă problemă se pune odată cu introducerea dimensiunii istorice. Un studiu critic al Bibliei lasă să apară o juxtapunere de povestiri, uneori divergente, sau cel puţin complementare, alcătuite în epoci diferite. Miracolul atestării este cu atât mai mare cu cât el se sprijină pe o inspiraţie difuză şi progresiv desăvârşită în decursul istoriei, această nesfârşită pedagogie a lui Dumnezeu. A-l înţelege implică o reinventare comparabilă cu formularea dogmatică din secolele al IV-lea şi al V-lea, cu scolastica tomistă din secolul al XIII-lea. Criza hermeneuticii de la sfârşitul secolului al XVII-lea este legată de cazul Richard Simon.

Ideea de istoricitate apare pe la mijlocul secolului al XVII-lea în operele lui Grotius şi Louis Cappelle. Cappelle şi Grotius scriu în latină şi ideile lor sunt dezbătute la rece între specialişti.

Leviatanul lui Hobbes (1588 – 1679), carte apărută în limba engleză în 1651, este mai tulburător, şi asta tocmai pentru că este scrisă în engleză. Hobbes, partizan al regelui, anglican, absolutist şi anticatolic, se izbeşte de absolutismul biblic al partizanilor Common wealth-ului.

Religia fiind o problemă de stat, interpretarea Bibliei trebuie să fie, în ultimă instanţă, o problemă de stat. „Cuvântul lui Dumnezeu trebuie să fie pe cât cu putinţă identificat cu poruncile raţiunii şi ale adevărului (dictates of reason and equity)” (după G. Gusdorf), despre care se spune, de asemenea, în scriptură, că sunt „înscrise în inima omului”. În faţa Bibliei, Hobbes are o atitudine care o anunţă pe cea a lui Locke, dar şi mai limpede pe cea a lui Lessing (1729 – 1781), formă desăvârşită a misticismului raţionalist german din Secolul Luminilor. Lumina lăuntrică identificată cu raţiunea invită la o alegere raţională a conţinutului mesajului biblic. Poziţia lui Hobbes, la limită, ajunge să golească Biblia de mesajul divin; în practica Leviatanului, Hobbes se opreşte la câteva poziţii de bun simţ, la începutul unei critici sănătoase. Pentateuhul nu poate fi în întregime de Moise. Hobbes, partizan al filosofiei mecaniciste, ezită în faţa miracolului. El nu se află poate departe de teologia miracolului, ca semn privilegiat. Hobbes este, împreună cu Isaac La Peyrere, inventatorul preadamiţilor. La Peyrere, cu un secol înaintea lui Jean Astruc (1684 – 1766), îşi dă seama că Pentateuhul îşi are originea în juxtapunerea unor povestiri diferite, care au fost legate apoi între ele. În raport cu această atitudine, Spinoza se distinge nu atât prin ştiinţa sa filologică şi istorică aplicată textelor biblice, cât prin refuzul său de a accepta Revelaţia particulară. Spinoza nu poate admite decât o Revelaţie universală şi raţională, hermeneutica sa decurgând deci dintr-o premisă diferită de premisa iudeo-creştină, dar de natură analoagă. Mânuirea de către Spinoza a unei hermeneutici critice va contribui poate la regresul tradiţionalist atât de sensibil în cadrul creştinătăţii catolice.

Şi iată-l pe Richard Simon (1638 – 1712) exclus din ordinul călugărilor oratorieni în 1678 în urma publicării unei Istorii critice a Vechiului Testament. Se pare că şi cu

Richard

Simon, recent reinterpretat, în totalitate, în lumina lucrărilor lui Elizabeth Labrousse, lucrurile se petrec aşa cum se petrecuseră şi cu Pierre Bayle. Ca şi scepticul Bayle, care, în materie de religie, este un calvinist din light loithin, certat cu toate Bisericile, inclusiv cu a sa, altfel spus cu Biserica walonă din Olanda, Richard Simon, acest tată al unui premodernism catolic, a fost, poate, un creştin sincer?

Richard Simon văzuse, se pare, marele folos pe care catolicismul îl putea trage din noua hermeneutică, împotriva adversarului protestant. Dacă Biblia este vechea tradiţie a Bisericii, cum să opreşti dialogul la nivelul generaţiei apostolilor? Poziţia protestantă nu se poate justifica decât prin doctrina întrupării Cuvântului; dar o parte din letrismul reformat al secolului al XVII-lea se află astfel într-o poziţie proastă. Ca mulţi alţi persecutaţi sinceri, şi spre scuza parţială a unei îndelungi erori a istoriei, el se apără prost. Acest catolic, în aparenţă dornic să afirme superioritatea Bisericii sale asupra Bisericii rivale, nu şi-a publicat opera decât datorită fidelităţii unor prieteni protestanţi. Fără îndoială că şi acest lucru contribuie la scandalul produs. Datorită irenicei Olande, tradiţionalismul lui Bossuet continuă să fie atacat. Poziţiile dure ale catolicismului galican din preajma anilor 1680, şi dincolo de ei, au consecinţe importante. Ele sunt dictate de teama legată de refluxul fervoarei, care face Biserica vulnerabilă, deci crispată într-un nou refuz al oricărei schimbări. Aceste poziţii ale Bisericii franceze – care s-a situat în fruntea Reformei catolice – angajează toate celelalte Biserici. Revocarea edictului de la Nantes compromite efortul irenic de apropiere şi de înţelegere mutuală, care începuse să se schiţeze. Leibniz nu mai are nicio putere.

Acest nu adresat hermeneuticii istorice face ca

adaptările pe care catolicismul luminat din secolul al XVIII-lea le consideră de dorit, să devină tot mai dificile. Persecuţia antijansenistă, ce are loc după promulgarea bulei Unigenitus (1713), oferă Europei raţionaliste spectacolul vesel al unui conflict anacronic. Persecuţia antiquietistă descurajează şi compromite misticismul pentru mai bine de un secol şi contrariază vocaţia mistică a catolicismului, înnoirea mistică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea vine, în mod paradoxal, din Europa protestantă de Nord.

A doua frontieră tulburătoare este contactul cu infrareligiosul tradiţional. Europa Secolului Luminilor hotărăşte să ignore acea formă de infrareligiozitate tradiţională numită vrăjitorie. Cum şi de ce judecătorii care, timp de secole, au acceptat ideea de vrăjitorie, au condamnat mii de nefericiţi la ardere pe rug, hotărăsc, la sfârşitul secolului al XVII-lea, să renunţe, şi încetează să-i mai urmărească pe cei care erau socotiţi a fi vânduţi diavolului? Robert Mandrou a răspuns la această întrebare într-o carte recent apărută. Noi ne-am străduit să extindem concluziile sale. Trimitem la aceste studii. Magistraţii refuză totodată, în jur de 1680, să recunoască realitatea faptului de a fi posedat de diavol. Atitudinea va fi treptat urmată de Europa de Nord, mai întâi, de sudul Europei, mult mai târziu. Magistraţii aparţin elitei, deci nu mai răspund dorinţei poporului, într-o vreme când vocea poporului îndreptată împotriva vrăjitorilor se face auzită aproape tot atât de tare ca în urmă cu o jumătate de secol, când nordul Europei îşi ardea cu voioşie raţia lunară de vrăjitoare. În perspectiva teologiei celei de a doua jumătăţi a secolului al XVII-lea – ea este solidară în comportamentul său practic, cu privire la acest punct, cu filosofia Secolului Luminilor –, posedarea de către diavol şi, a fortiori, satanismul dovedit al vrăjitorilor nu mai sunt recunoscute; nemaifiind recunoscute, ele îşi pierd orice realitate, pentru

că au devenit inutile.

După atacul masiv din secolul al XVII-lea împotriva straturilor inferioare ale civilizaţiei tradiţionale, Europa Secolului Luminilor, sprijinindu-se pe frontul răspânditor de cultură al şcolii, a hotărât să ignore în mod deliberat vechile civilizaţii, care îşi dau duhul la margini de pădure, în ţinuturi mlăştinoase şi îndepărtate.

Noul atac mistic venit din Nord înseamnă oare că nu se mai păstrează nicio legătură cu misterul? Tocmai atunci când civilizaţia rupe cu vechiul fond magic şi, uneori satanic, al ţinuturilor rurale, vedem că apar în Nord uimitoare semne ce amintesc că nimic, niciodată, nu se sfârşeşte cu totul.

Swedenborg * (1688 – 1772) propune Suediei, acum obosită de o Biserică luterană atinsă de raţionalismul Aufklärung-ului, mijloacele de a comunica cu lumea invizibilă. Swedenborg, care are o mare influenţă în Germania, aparţine pietismului ce suscită în întreaga Germanie o adevărată obsesie a diavolului. Conceput de către Sperier, la sfârşitul secolului al XVII-lea, ca o mişcare religioasă tipic germană, fără formulări, organizări sau bariere, pietismul, în mod fundamental o Trezire, se dispersează în nuanţele cele mai surprinzătoare; el înglobează mistici şi vizionari, catolici aberanţi, quakeri, aventurieri. Prin Francke el se află la Halle. Pătrunde în sud; în Württemberg, contele de Zinzendorf (1700 – 1760) îl transplantează printre persecutaţii morali. Prin Hamann * (1730 – 1788), el intră în polemică cu Kant, căpătând tot mai mult, către sfârşitul secolului, forme paramistice şi teozofice. Württembergul îşi are magul său, pe F.-K. Oetinger (1702 – 1782) din Goeppingen;

pietismul îşi are poetul său, pe F.-G. Klopstock (1724 – 1803). Swedenborg aparţine aceleiaşi familii spirituale. El modifică scriptura, înjumătăţeşte Canonul, dialoghează cu morţii.

În Franţa, la un nivel inferior, Mesmer * (1734 – 1815) pune sub autoritatea lui Newton astrologia clasică. Experienţele sale de metapsihologie electrizantă stârnesc entuziasmul saloanelor avide de mister, de fior, de siguranţă şi totodată de senzaţii tari. Pastorul din Zürich, Gaspard Lavater * (1741 – 1800), autor al unei Fiziognomonii (1772), uneşte, studiind trăsăturile feţei, prezentul cu trecutul şi cu viitorul. Martínez şi Saint-Martin * (1743 – 1803) reuşesc să pătrundă în francmasonerie, şi asta chiar în Franţa, unde ea refuză cel mai mult acest gen de influenţă.

Toate aceste curente se sprijină pe ramura mistică a francmasoneriei, care prelungeşte în Germania vechea fraternitate a membrilor sectei Rose-Croix, şi al cărei spirit diferă de cel al lojilor franceze, provenite din lojile londoneze, care adoptă încă de timpuriu un raţionai lism enciclopedic avcint la lettre şi agresiv. În acelaşi timp, Lessing (1729 – 1781), după îndelungi căutări şi ezitări, se întoarce către India şi către o încercare de a adapta panteismul oriental. Jacobi * (1743 – 1819) a consemnat ultimul mod de a vedea lumea al celui ce este figura cea mai reprezentativă a Aufklärung-ului. „Lessing crede în eternitatea lumii, el consideră că cea mai bună metafizică este cea a lui Spinoza, fiind de acord cu determinismul ei. El nu îl separă pe Dumnezeu de univers, ci face din Dumnezeu Sufletul Lumii”, Deus sive Natura, spunea Spinoza. Vedem totuşi cât mare este diferenţa dintre cele două concepţii câştigând de partea sa ştiinţa, mecanicismul poate să renunţe de acum înainte la filosofie, la sufletul lumii, deci, „la universul care, ca un corp viu, produce […] ritmul existenţelor individuale. Un Dumnezeu transcendent este o soluţie cu totul plicticoasă” (A. Rivaud). Îndărătul lui Lessing şi al lui Swedenborg, o parte din Europa saloanelor, din Europa de Răsărit, înainte de doamna Krudener şi de ţarul Alexandru, va apuca voios pe

drumul Samsarei şi al Karman-ului. „Totul este în Dumnezeu; sufletele se înalţă către el în transmigraţiile lor. Toate sufletele exprimă, rând pe rând, unul dintre aspectele Esenţei infinite a sufletului universal. Panteism, imanenţă, metamorfoză şi chiar metempsihoză […]”.

La sfârşitul secolului al XVIII-lea, Europa rămâne, în profunzime, creştină. Desigur, mai ales din pricina unei deprinderi. Dovadă Franţa revoluţionară. În 1789, messializanţii sunt în proporţie de 90%, iar pascalizanţii, poate, în proporţie de 95%, pe tot regatul, incluzând aici şi populaţia de la oraşe. După ce a trecut furtuna revoluţionară, în dioceza Orléans, când tot ceea ce putea să fie recuperat fusese recuperat, situaţia era următoarea: la sate – excluzând deci oraşul Orléans –, bărbaţii de peste 20 de ani pascalizanţi sunt în proporţie de 3, 8%; între 13 şi 20 de ani, în proporţie de 23%; femeile de peste 20 de ani, în proporţie de 20%; femeile între 13 şi 20 de ani, în proporţie de 67%. Cei botezaţi sunt în proporţie de 100%, iar înmormântările religioase, în proporţie de 99, 9%. Viaţa religioasă nu mai este mânată de constrângerea socială. Respectul faţă de om se afirmă chiar împotriva comuniunii pascale a oamenilor. Dar cifrele vorbesc. În zece ani, practica tradiţională a regresat de la 90% la 10 – 15%, manifestându-se acum doar micul conformism al ceremoniilor legate de naştere, de căsătorie şi de moarte. În secolul al XVIII-lea, deprinderea socială mascase amploarea refluxului religios. Cazul francez este excepţional prin amplitudinea şi brutalitatea sa, ca şi malthusianismul. Şi totuşi, câtă bogăţie spirituală mai poate fi întâlnită ici-colo! La marea chemare a lui Wesley, Anglia s-a trezit, angajându-se într-un activism practic de tradiţie calvină, ca şi Rusia profundă, ca şi comunităţile evreieşti din Lituania.

Europa evreiască este un curios microcosmos al dramei spirituale care se joacă, pe un plan mai larg, în

domeniul creştinătăţii. În timp ce o elită socială, în majoritatea ei sephardită, se asimilează mediilor raţionaliste, adeseori mistice, şi protestantismului liberal, comunităţile din Est trăiesc, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, un moment echivalent cu prima parte a secolului al XVII-lea creştin din epoca Raskolului şi cu secolul sfinţilor.

Creştinătatea este un moment istoric al timpului Bisericii. Un timp care ia sfârşit în secolul al XVIII-lea. Dar puţini sunt conştienţi de acest lucru. Puţini sunt şi cei care îl doresc. Europa suferă de un racursiu escatologic. Este preţul întoarcerii gândirii Secolului Luminilor către lucruri. De acum înainte toate forţele sunt mobilizate în vederea bunei organizări a Pământului, pentru scurtul răstimp al unei vieţi ceva mai lungi. Morţii amânaţi se pun pe lucru.

LISTA ILUSTRAŢIILOR

Martori de astăzi ai geniului arhitectural din secolul luminilor

WREN, SAINT PAUL DIN LONDRA (1675 – 1710). Această biserică se înălţa în inima unei reţele urbane care, înainte de 1040, păstra aproape intactă pecetea marii reconstrucţii întreprinse de Wren, după incendiul din septembrie 2665. În patru zile, au fost distruse, 13 200 de case, 400 de străzi, 87 de biserici, precum şi orice urmă din vechea cetate roman i. Biserica Sfântului Paul, cel ele al doilea edificiu relíenos din întreaga creştinătate, domină cu silueta ei masivă prima cetate din Secolul Luminilor care cuprinde un milion de oameni. Se manifestă prin ea un surprinzător echilibru între un baroc placat pe un frumos stil clasic, totul fiind încununat de unul dintre cele mai desăvârşite domuri din lume. Secretul reuşitei sale rezidă, fără îndoială, în prodigioasă colonadă care înconjură tamburul.

ÎN SLUJBA ARMATEI NAVALE.

Construit tot de Wren, pe malurile Tamisei, Royal

Naval Hospital (1690 – 1705), în ansamblul construcţiilor din Greenwich. Greenwich este ultima dintr-o serie de construcţii destinate invalizilor de război. Lui Wren i se încredinţase construirea unei replici a Domului Invalizilor de la Paris, Chelsea Hospital (1682 – 1092), şi, la Dublin, construirea clădirii Kilmainham Hospital. Sub domnia lui Wilhelm al III-lea şi a reginei Anna, acest maiestuos ansamblu clasic, înălţat întru slava armatei navale, de către o putere care toe – mai cucerise dominaţia pe mări, cunoscuse apogeul.

SANS-SOUCI (1745).

Acest Trianon prusac se înalţă pe o colină lângă Potsdam. Este o construcţie de dimensiuni relaţii> mici, capriciu al unui principe tânăr încă şi modest. Această replică originală (acoperişul, faţada, decorată cu statui greoaie înfăţişându-l pe Hermes, pe care se sprijină cornişa) a Marelui Trianon este opera lui G.W. von Knobelsdorff. Ea impresionează mai ales printr-o magnifică etajare a teraselor, în mijlocul unui peisaj nordic, cel al unei Europe mai puţin populate, cu păduri şi lacuri întinse.

ENTREVAUX.

Pe malul stâng al râului Var, intact în chip miraculos, Entrevaux, orăşel cuibărit la poalele muntelui, veghea asupra liniştii din ţinut; astăzi, el este o mărturie despre „acea lume pe care am pierdut-o”.

SUPERGA (1711 – 1731), TORINO.

Superga este una dintre operele cele mai importante ale lui Juvara (1685 – 1735), al cărui geniu şi-a pus pecetea pe Italia şi pe Spania. Ea a fost construită la dorinţa lui Victor Amedeu al II-lea. Este un Te Deum al unei victorii asupra fricii. Ajungi la ea urcând o scară interminabilă. Se compune dintr-o cupolă înălţată deasupra unui tambur înalt şi încununată de o lanternă ascuţită ca o săgeată gotică. Planul ei este ciudat, chinuit parcă. Biserica nu are forma unei cruci, ci pe cea a unei rotonde, ca şi Panteonul.

Să remarcăm peristilul şi eleganţa celor două clopotniţe, care ies în evidenţă.

PIAŢA AMALIENBORG (1749 – 1760). COPENHAGA.

Cea mai frumoasă piaţă regală din Nord corespunde unui plan politic al lui Frederic al V-lea (1746 – 1766), şi aminteşte în acelaşi timp de Nancy, piaţa Concorde şi, mai mult încă, de piaţa Hoche, modelul său versaillez. Concepţia ansamblului îi aparţine lui Eigtved, cea a bisericii, lui Jardin, iar cea a statuii regale, lui Sally. Octogonul regulat, soluţie nordică – îl găsim în Leipzigerplatz din Berlin –, este mărginit de patru palate perfect simetrice, destinate celor patru familii mai importante ale nobilimii regatului. Ca şi la Versailles, unghiurile zidurilor, înlocuite prin suprafeţe plane, (145 de picioare) ies mult în afară. La piaţă (lată de 400 picioare) se ajunge prin impozante portice ionice, de unde pornesc patru străzi laie de 70 picioare. La intersecţie se află statuia. Una dintre cele două axe este paralelă cu portul.

Europa Secolului Luminilor la oraş şi la sat

R. WILSON, CROOME COURT.

Acest peisaj din Worcester pune în evidenţă o nouă dimensiune a naturii englezeşti: parcul, verdeaţa, apa şi copacii. Este. O natură desigur amenajată, astfel încât să existe o producţie cât mai mare de carne, dar şi pentru plăcerea ochiului. Frumoasa locuinţă de inspiraţie palladiană, cu peristil antic, agresiv, aparţine, împreună cu iarba şi cu enclosures, realităţii britanice a Secolului Luminilor (The Trustees of the Croome Estate).

R. WILSON, SNOWDON.

Acest străvechi Occident celtic are o înfăţişare aspră şi sălbatică. Noutatea o constituie lacul. şi munţii, copacul şi scena de gen se înscriu pe linia tradiţiei. De-a lungul epocii Luminilor, o sensibilitate chinuită, un Sturm und Drang potenţial şi latent se fac simţite în adâncuri. Între baroc şi romantism există numeroase afinităţi discrete

(Walker Art Gallery, Liverpool).

F. ZUCCARELLI, PEISAJ ITALIAN.

Naturile toscane ale lui Zuccarelli sunt „cu grijă domesticite, purificate de asperităţile tablourilor lui Rosa şi Magnasco, cu grijă protejate împotriva intemperiilor legate de succesiunea anotimpurilor, ce pot fi întâlnite la Marco Ricci" (M. Levey). Ciobanii şi ciobăniţele sale sunt învăluiţi într-o ceaţă roză şi gingaşă: este o Italie pusă la dispoziţia Nordului, visul exotic al unei Europe severe, cea a tristei mutaţii care are loc prin creşterea demografică (National Gallery, Londra).

PODUL MIHAI VODA DIN BUCUREŞTI.

Această gravură a lui Luigi Mayer datează din 1794. Este o Europă mai curând turcească decât o Europă răsăriteană recucerită. Priviţi podul de lemn care împiedică navigaţia, roţile hidraulice uzând de tehnici arhaice. Între Transilvania, aflată sub domnia zbuciumată a Habsburgilor, şi Principatele Valahiei şi Moldovei va exista o deosebire, pe care secolul al XIX-lea o va reduce. (Muzeul de istorie, Bucureşti).

J. CROME, DIGUL DIN YARMOUTH.

433

19 – c. 62

Prin Crome (1768 – 1821), peisajul şi pictura de gen se afirmă în mod impetuos în cadrul picturii engleze, la limita dintre gândirea Luminilor şi romantism. Adevăraţii săi predecesori trebuie căutaţi în Olanda şi într-o altă perioadă: Hobbema, Ruysdael, Cuyp; el i-a copiat fără să părăsească vreodată Anglia. Micul port Yarmouth, aflat la 40 km de Norivich, păstrează şi astăzi digul de lemn. Pescarii din Yarmouth sunt oameni săraci, oarecum victimele mutaţiei economice (Castle Museum, Norwich).

GOYA, PAJIŞTEA DIN SAN ISIDRO.

Un Goya vesel, un Goya al primei maniere, înainte de drama care va face din el, în 1792, EI Sordo. Madrid, oraş

izolat pe un podiş, are o sută cincizeci de mii de locuitori; zărim la orizont silueta impozantă a palatului regal. Locuitorii Madridului petrec, răspândiţi în uriaşa câmpie San Isidro (patronul cetăţii). Este o gigantică scenă de gen, o serbare galantă. Un prim-plan savant şi animat, în tradiţia literei, cu efecte datorate petelor luminoase de pe umbrele. Este o compoziţie în triunghi inversat; axul luminos al râului Manzanares, oraşul, bară severă la orizont (Muzeul Prado, Madrid).

J.-B. HOUEL, CASTELUL PARADIS.

Acest tablou este în primul rând un document, el reprezentând un mare domeniu din ţinutul Loarei. Este o grădină în manieră franceză, în care lucrează mai mulţi grădinari. În ţinutul Loarei a avut loc, încă din secolul al XVI-lea, o profundă revoluţie agricolă. La dreapta se află castelul Paradis care, în cea mai mare parte, datează din secolul al XVI-lea. Turnul cel mare, simbol al puterii nobiliare, slujeşte drept porumbar. Castelul! aradis ne este înfăţişat aici după ce a suferit anumtie transformări. Ansamblul este armonios, situându-se încă pe linia primei Renaşteri franceze (Musée des Beaux-Arts, Tours).

VIENA VĂZUTA DE BELLOTTO.

În drumul său către Dresda şi Polonia, Bellotto, cel mai genial dintre continuatorii lui Canaletto, s-a oprit la Viena. Îi datorăm acest peisaj minuţios, reprezentând o Vienă văzută de pe terasa castelului Belvedere. Treizeci de ani mai târziu, Viena va arăta aproape la fel. La orizont, o linie de coline înverzite: urbanizarea se opreşte la o depărtare de unul sau doi kilometri. Între grădinile în stil franţuzesc şi barocul bisericilor cu cupole există un frumos şi viguros contrast (Kunsthistorisches Muséum, Viena).

CANALETTO, VENEŢIA, MARELE CANAL Canaletto, vedutist de geniu, vede ceea ce o mie de ochi laolaltă nu ar putea vedea. Arta sa te duce cu gândul la o miniatură care ar cunoaşte legile perspectivei. Iată deci Veneţia, de-a

lungul căii sale triumfale, încă în secolele al XV-lea şi al XVI-lea; este o Veneţie încercuită, prizonieră a propriei sale lagune, în declin. A se vedea părerea lui Montesquieu. Veneţia îşi vinde imaginea în întreaga Europă nordică şi mai ales în Anglia. Navele comerciale nu mai plutesc pe marele canal al lui Canaletto, ci numai bărcile, prin care se asigură o comunicare cotidiană (National Galery, Londra).

16. DRESDA VĂZUTA DE BELLOTTO. Adepţii lui Canaletto urcă spre. nord şi decorează interioarele bogatelor familii aristocratice cu imagini precise reprezentând mari ansambluri ale arhitecturii baroce. Dresda, această capitală secundară a Europei baroce, cu Opera şi cu bisericile sale, este văzută aici de pe celălalt mal al Elbei, din noile cartiere mărginaşe. Să remarcăm soliditatea infrastructurilor: podul de piatră se află într-un puternic contrast cu punţile de lemn din România aceleiaşi epoci. În prim-plan, personaje care se plimbă, care descarcă mărfuri, bărci şi penişe, în tradiţia celor reprezentate în veduta. În fund, principalele două piese ale barocului saxon. La stânga, Frauenkirche, construită între 1726 şi 1738 de către Georg Bähr. Cupolă înaltă, lanternă uimind prin silueta ei elansată, trei mici clopotniţe vizibile, din patru: Frauenkirche este tentativa cea mai îndrăzneaţă de a adapta planul bazilicii la un cult în cadrul căruia amvonul ia locul altarului. La dreapta, cocheta Hofkirche de Gaetano Chiaveri (1730 – 1751), destinată cultului catolic. Clopotniţa este ps cale de a fi terminată. Observaţi aticele împodobite cu statui. Turnul-clopotniţă se inspiră din Borromini. Cupola în formă de bulb care îl domină este, neîndoielnic, o reminiscenţă rusească. Chiaveri lucrase la Petersburg, înainte de a veni la Dresda (Gemäldegalerie, Dresda).

BELLOTTO, VEDUTA DIN VIENA.

Ieşirea solemnă din biserica Freyung a procesiunii care poartă sfântul Sacrament. Gesturile mulţimii sunt

surprinse pe viu. Uriaşa piaţă este aproape pustie. Viena are mult mai puţini locuitori decât alte cetăţi mai vechi, ca Veneţia, Londra, Paris (Kunsthistorisches Museum, Viena).

BELLOTTO LA VARŞOVIA (ÎN JUR DE 1775). Această veduta reprezintă strada Modowa din Varşovia. Suntem uimiţi de marea însufleţire care domneşte aici. În epoca lui Poniatowski, Varşovia constituie un bastion înaintat al Europei Luminilor. La stânga, alături de palatul baroc al episcopilor din Cracovia, silueta impozantă a palatului în stil neoclasic al bancherului Tejper, construit între 1773 şi 1775. În 1773, în mediul financierilor bogaţi, barocul a fost izgonit de estetica neoclasică. În mijlocul unei naturi medievale, un oraş baroc care, la vârf, adoptă neoclosicismul şi filosofia Luminilor. Dar strada Modowa nu este semnificativă pentru întreaga Polonie (Muzeul Naţional, Varşovia).

S. SCOTT, TAMISA LA LONDRA.

În ¡und, marele pod de piatră în dreptul impozantei Westminster Abbey. Domneşte o mare însufleţire: bărci, penişe prelungesc spre amonte activitatea celui mai mare port din Europa Luminilor. Scott îşi aminteşte de veneţienele vedute ale lui Canaletto, dar, fie şi numai printr-un anume aspect, el rămâne englez. Canaletto şi chiar Bellotto nu au ştiut niciodată şi redea cerul din Nord, pe care îl văd în tonuri rozalii, albastre şi verzi prea puternice. Cerul pe care îl pictează Scott are înfăţişarea palidă şi vagă a cerului englez (Col. Lady Rosberg, Mentmore).

PARISUL ÎN AMONTE, PARIS-SUR-SEINE. Iată, aşadar, Notredame înainte de Viollet-le-Duc. Ne dăm pe dată seama de marile transformări pe care le-a suferit în secolul al XIX-lea. Absenţa unor maluri cu un drum pentru tras la edec bine pavat, străduţele întortocheate ale unui cartier foarte vechi de pe malul stâng al Senei, astăzi dispărut, Sena, curgând leneş şi străbătută de puţine

ambarcaţii, precum şi arhaicul bateau-lavoir: toate acestea contrastează puternic cu Tamisa şi împrejurimile ei. În prim-plan, personajele sunt dispuse conform regulilor genului, fixate de şcoala italiană, dar maniera lui Lallemand este mai modernă decât cea a lui Canaletto (Muzeul Carnavalet, Paris).

PANNINI, SANTA MARIA MAGGIORE, ROMA. Benedict al XIV-lea a fost un mare papă, un papă al echilibrului. În această compoziţie menită să împodobească una din sălile palatului Quirinal, Pannini a surprins intrarea lui Benedict al XIV-lea (1740 – 1758) în biserica Santa Maria Maggiore, care posedă de curând o faţadă flamboaiantă concavă, operă a lui Fuga (1699 – 1781). Lecţia lui Borromini se vădeşte în jocul curburilor. Sculptura face cu adevărat corp cu arhitectura. Arareori pot fi întâlniie laolaltă asemenea supleţe şi asemenea elan (Palatul Quirinal, Roma).

PALATUL REGAL DIN ARANJUEZ, CARMONA.

Rolul oraşului Aranjuez creşte întruna în secolul al XVIII-lea. Regăsim deci aici urmele diferitelor momente ale arhitecturii din Spania secolului al XVIII-lea. Petor care Idrugo domină între 1712 şi 1733, urmat de Étienne Marchand şi de Leandre Brachelier. Abia cu începere din 1750 palatul începe să dea naştere unui oraş. Pe această gravură din 1773, palatul rămâne izolat de oraş. Piaţa este aproape pustie. Suntem sensibili la contrastul dintre barocul latent al clădirii centrale şi răceala neoclasică a aripilor. Ansamblul este destul de mediocru (Academia San Fernando, Madrid).

PIAŢA DE VERDEŢURI DIN HAGA. Această vedere tardivă (1801) a micii pieţe din Amsterdam arată continuitatea arhitecturală a unui oraş foarte vechi. Secolul al XVIII-lea este pentru Olanda un secol cu o creştere demografică slabă şi cu mari dificultăţi. În perioada Luminilor, Olanda plăteşte insolentele sale

reuşite din Secolul de Aur (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

În afara Europei; încă de pe acum o Europă fără limite

N. DANCE, JAMES COOK ÎN 1776.

Cook se pregăteşte să părăsească Anglia pentru ultima sa mare călătorie: explorarea Pacificului de Nord, a coastelor Siberiei şi a Peninsulei Alaska, dar ore o moarte tragică în Insulele Hawaii. Acest portret de Nathaniel Dance (1734 – 1811) dovedeşte marea şi solida calitate a portretului englez din ultima treime a secolului al XVIII-lea. Să observăm calitatea şi autoritatea privirii, autoritatea gestului, precum şi excelenta trăsătură psihologică pusă în evidenţă prin jiletca descheiată în parte. Cook, seif made man, nu a adoptat niciodată pe deplin bunele maniere (National Maritime Muséum, Greenwich).

W. HODGES, COOK ÎN MAREA SUDULUI. Cook în timpul celei de a doua călătorii, care a permis să se stabilească în mod sigur că nu există un continent austral. Escadrila era alcătuită din corabia Adventure (336 butoaie) şi din corabia Resolution (462 butoaie), aflată în al doilea plan. Scena înfăţişată a avut loc la 4 ianuarie 1773, la 61° sud; pe elata de 17, Cook trece de cercul antarctic şi, la puţină vreme după aceea, de punctul extrem accesibil, 67° 15. Cook va ajunge la golful Dusky doar cu corabia Resolution. William Hodges făcea parte din expediţie. El a pictat după câteva însemnări şi după un crochiu. Scena reprezintă aprovizionarea cu apă. La bord este adusă o bucată mare de gheaţă. Cerul este pictat într-o nuanţă foarte închisă, prevestind, poate, o sensibilitate preromantică (The Mitchell Library, Sydney).

28. J. GORBITZ, J.-F. GALAUP DE LA PÉROUSE. Născut lângă Albi, în 1741, La Pérouse a fost adevăratul continuator al lui Cook. Pornind din Brest la 1 august

1785, el explorează întreg Pacificul de Nord. Ultima sa scrisoare datează din 7 februarie 1788. Acest laviu de J. Gorbitz exprimă bunătatea, simplitatea, inteligenţa omului La Pérouse (Col. particulară).

LOUIS-ANTOINE DE BOUGAINVILLE. Impactul lui Bougainville (1729 – 1811) este mult mai mare. În anumite privinţe, el îl egalează aproape pe Cook. La Pérouse era un soldat, Cook era seif macle man, Bougainville este magistrat şi parizian. Om cultivat, înzestrat cu un incontestabil talent de scriitor, el publică la douăzeci de ani un important tratat despre calculul integral. Bun la suflet, în expediţiile sale a refuzat întotdeauna violenţa: „Eram prea puternici, şi tocmai de aceea nu ne era îngăduit să-i pedepsim". Această miniatură anonimă exprimă distincţia spirituală a unui om sensibil, căruia posteritatea i-a făcut până la urmă dreptate (Col. particulară).

UN INDIAMAN ÎN FURTUNA.

Iată-l pe gigantul mărilor, caraca, în ultima etapă a mutaţiei sale. Brooking (1723 – 1759), care a fost angajat în diferite slujbe la arsenalul maritim din Deptford din Londra, cunoaşte marea şi marina. Iată de ce picturile sale au o valoare documentară incontestabilă (National Maritime Museum, Greenwich).

PALATUL DE VARĂ DIN BEIJING. Această frumoasă gravură reprezintă palatul de vară din Beijing, operă a iezuiţilor, a căror influentă a fost considerabilă, în ciuda lipsei de comprehensiune manifestat! uneori faţă de ei în Europa de către partizanii unui integrism cu vederi limitate. Graţioasa clădire îmbină echilibrul clasic cu o decoraţie care combină motive inspirate de barocul european cu motive tradiţionale chinezeşti (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

PLANTAŢIE DE TRESTIE DE ZAHĂR DIN PERNAMBUCO.

Este reprezentată aici, în peniţă, nemiloasa exploatare a sclavilor în sistemul infernal engenho. Maşinăria care striveşte trestia alimentează industria zahărului, dominantă în Antile şi în nord-estul Braziliei. Este o exploatare din Pernambuco, pe care portughezii l-au cucerit, în 1653, de la olandezi. Sistemul de transport indian (indienii nu cunosc roata), munca grea, roţile grosolane ale căruţelor, exploatarea până la epuizare a femeilor, truda ritmată muzical (sus, la stânga) şi stăpânul, în balconul acestei Casa Grande, alături de o sclavă cu sânii goi: este un ciudat racursiu, care spune totul despre această realitate, şi cu mijloacele cele mai potrivite (British Museum, Londral.

IENICER POLONEZ.

Aceste laviuri de Leprince (1771) pun în evidenţă arhaismul unei Europe răsăritene care nu este încă pe deplin Europa. La nivelul puterii statale, mai întâi, adică a armatei: iată un ienicer în serviciul armatei poloneze. O puşcă, învechită în raport cu cele din Occident, o uniformă după moda turcească. Polonia ucraineană rămâne încă sub influenţa stepei asiatico (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

DE LA POLONIA LA RUSIA.

Acest calmuc înfăţişat de Leprince este un autohton angajai temporar în armata rusă. Costumul este cel care se poartă în zona stepei, armamentul este contemporan cu Ghenghis-han. Aceste ajutoare primejdioase de la „frontiera" orientală sunt menţinute în mod deliberat într-un stadiu care, la nevoie, ar îngădui armatelor ruseşti să le reducă puterea (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

NEGUŢĂTORI ŞI BOIERI.

Albumul lui August von Henikstein reuneşte o masă impresionantă de documente despre ţările române (Valahia, Moldova), ce se află încă sub influenţa turcească la sfârşitul secolului al XVIII-lea. A se remarca veşmântul

oriental, cizmele, blănurile, caftanul, pieptănăturile. Se simte un amestec de obiceiuri turceşti şi tătăreşti. Dezorientalizarea treptată a Valahiei şi a Moldovei se va accentua către mijlocul secolului al XIX-lea. (Muzeul de Istorie, Bucureşti).

P. MONOMAY, CHEIUL DIN BRISTOL LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL VIII-LEA.

Cea mai occidentală şi mai modernă dintre Europe, Anglia portului Bristol, contrastează cu provinciile orientale ale Europei. Un chei pavat cu piatră, foarte lat şi foarte înalt, macarale, planuri înclinate, o pădure de catarge. Alături de Londra şi de Liverpool, Bristol este cel mai mare port din Anglia. Peter Monomay a tratat acest subiect cu o naivitate voită, întâlnită doar în arta anluminurii, precum şi cu un simţ pătrunzător al detaliului (City Art Gallery, Bristol).

CRONOMETRELE ŞI DILATAŢIA PLANETARĂ. A calcula longitudinea cu ajutorul unor procedee pur astronomice nu este practic posibil pe mare. Nu există decât o singură posibilitate comodă, cea a comparării orelor observate la soare cri o oră indicată de un meridian de referinţă. Guvernul britanic a orientat cercetarea pe acest teren, oferind în 1713 o importantă recompensă celui care va reuşi să pună la punct un orologiu marinăresc eficace. Premiul a fost câştigat de John Harrison. Primul model (în centrul imaginii) care corespunde cu adevărat condiţiilor necesare datează dn 1735. A mai fost nevoie de încă douăzeci şi cinci de ani pentru a obţine un model în miniatură. Jos, în centru, modelul din 1759 (cu un diametru de 12, 7 cm), portabil, cu două variante, este cel care i-a îngăduit lui Cook să exploreze Pacificul (National Maritime Museum, Greenivich).

TAHITI ÎN PERIOADA

CELEI DE-A DOUA CĂLĂTORII A LUI COOK. V, rilliam Hodges l-a întovărăşit pe Cook în cea de-a doua

călătorie a acestuia. Corăbiile Resolution şi Adventure au ancorat în Golful Matavai. Silueta celor două corăbii cu pânze contrastează cu fragilele ambarcaţii polineziene. Pictura lui Hodges îmbină frumuseţea compoziţiei, bogăţia şi căldura tonurilor, cu adevărul documentar. Chiar în prim-plan, o tânără femeie cu torsul gol se joacă cu un copil pe o ambarcaţie indigenă, între un cocoş şi un maldăr de banane. Această imagine a produs asupra lui Hodges o impresie puternică. El a tratat-o cu o naivitate studiată, văzând în ea un adevărat Paradis terestru. Călătoria în Taliiti le-a smuls marinarilor din Secolul Luminilor o exclamaţie pe care o rostiseră şi tovarăşii lui Cristofor Columb: „Sunt goi!” Frumoasele şi accesibilele polineziene au alimentat din plin imaginaţia erotică şi bucolică de la sfârşitul secolului al XVIII-lea (National Maritime Museum, Greenwich).

Copilul educat, cuplul, căminul, sănătatea

CHARDIN, TÂNĂRA ÎNVĂŢĂTOARE.

Acest frumos tablou de Chardin (1699 – 1779) ilustrează existenţa marelui front de aculturaţie din secolul al XVIII-lea. Alfabetizare precoce, fără cheltuială prea mare, în sânul familiei. L-am putea apropia de tabloul ce înfăţişează o guvernantă (1739, Ottawa) care veghează, într-un mediu mai înstărit, asupra copilului, înaintea plecării acestuia la şcoală. Ce trebuie să admirăm mai mult? Iscusita compoziţie triunghiulară, intensitatea privirii tinerei fete, atenţia stângace a copilului, asocierea dintre gestul mâinii şi inteligenţa care se trezeşte, enorma pată albă a chipurilor celor doi copii, boneta, şorţul, corsajul care contrastează cu fondul întunecat al mesei, al tapiseriei şi al celorlalte părţi din îmbrăcăminte? Ce document extraordinar totodată! Recunoaştem pe masă un abecedar, care apare, în nordul Loirei, consemnat în inventarele averilor celor decedaţi, încă de la sfârşitul secolului al XVII-lea (National Gallery, Londra).

O COPILĂRIE NEFERICITA.

Copilăria nefericită din Sud. Ce contrast între preţiosul copil înfăţişat de Chardin, între copiii bine educaţi pictaţi de Zoffany, şi copiii nefericiţi pictaţi de Giacomo Ceruţi. Întreaga operă a lui II Pitocchetto (Calicul) va fi marcată de întâlnirea sa (1740)

cu cei doi maeştri ai şcolii veneţiene, Tiepolo şi Piazzetla. Masa săracilor este, se pare, masa unui cerşetor profesionist şi a ucenicului său, un copil. Ea face parte dintr-un ansamblu celebru, fiind exemplară pentru mizeria mediteraneană, care continxfd să risipească singura bogăţie adevărată a oricărei societăţi: copilăria. Bărbatul este poate pictat într-o manieră oarecum factice, dar copilul, îmbrăcat cu straie femeieşti, cu gestul său care exprimă foamea, cu un chip boţit de adult, cu trupul buhăit din pricina mâncării proaste, este autentic (Col. Alessandro Morandotti, Roma).

UN NOU CONTRAST.

După copilăria pierdută din Sud, copilăria educată din Nord. S-a remarcat oare până acum cât de multe tablouri aparţinând unor pictori francezi şi înfăţişând copii sunt astăzi răspândite prin muzeele Nordului? Este dovada neglijenţei unei Franţe prematur mal thusiană. Copilul cu cartea este poate capodopera lui Jean-Baptiste Perronneau (1715 – 1783). Rigoare, fineţe, frumuseţe, echilibru, şi doar atâta emoţie cât trebuie. Acest băiat cu chipul luminat de inteligenţă şi de sensibilitate, surâzând misterios, răsfoieşte cu patimă o carte mare şi dificilă. El a ajuns foarte curând în stadiul lecturii autonome. Îndemânarea cu care degetele mânuiesc foile dovedeşte acea cupido sciendi (Muzeul Ermitaj, Leningrad).

N. B. LÉPICIÉ, COPILUL PEDEPSIT. Această imagine este mai severă. Ea pune în evidenţă, într-un mediu social mai umil, reversul penibil al educaţiei. Acest şcolar este pedepsit: va mânca doar pâine şi va bea doar apă dintr-un

ciubăr respingător. Mina educatorului din Secolul Luminilor rămâne aspră – a se vedea Confesiunile lui Rousseau –, dreptatea sa îl răsplăteşte sau îl pedepseşte pe fiecare după cum merită. Înaintarea nu poate avea loc dacă nu este acceptată întreaga moştenire. Iată în ce constă secretul progresului din Secolul Luminilor (Musée des Beaux-Arts, Lyon).

LA TOUR, NICOLE RICARD.

Acest frumos portret de Quentin de La Tour (1704 – 1788), ce exprimă bunăstarea – scaunul adaptat la statura fetiţei, stofele bogate şi blănurile –, ilustrează şi el aceeaşi preocupare pentru educaţia copilului. A şcolariza înseamnă a miza pe viaţă; a păstra trăsăturile acestei vârste trecătoare, chiar cu preţul unor mari cheltuieli, înseamnă, de asemenea, a paria pe viaţă. Secolul al XVIII-lea a iubit mai cu seamă fragilitatea şi caracterul trecător al copilăriei; poate că el exprimă astfel, într-un mod neobişnuit, un anume refuz al eternităţii? (Muzeul Luvru, Paris).

uioemnul Tom Iiakewell, gol şi încătuşat, întins pe pământ, este privit cu multă curiozitate de două femei elegante, şi cu adâncă milă de femeia pe care a dispreţuit-o şi care i-a rămas credincioasă. Marele, genialul Hogarth pune astfel în evidenţă arhitectura morală a ţării sale. Moralismul său este poate cam îngust, dar credinţa sa într-un creştinism al faptelor bune este sinceră şi profundă. În noile clădiri din Bedlam (Bethlehem Hospital), din Moorfields, în secolul al XVIII-lea, nebunii sunt trataţi – după cum ne arată şi Foucault – prin izolarea totală: încătuşaţi, închişi în încăperi prevăzute cu gratii; dacă plătesc, vizitatorii pot circula prin aceste clădiri. Oamenii vin să-i vadă pe nebuni aşa cum s-ar duce să vadă animalele din grădina zoologică (Sir John Soane’s Muséum, Londra).

MOARTEA UNEI FEMEI IUBITE.

P. A. Wille cel Tânăr ne oferă această admirabilă operă, caricatură involuntară a unui secol al XVIII-lea lacrimogen. Totul este fals în această compoziţie. Tânăra mamă moare aşa cum se moare pe scenă. Soţul se comportă ca şi cum s-ar şti privit. Bătrânul tată, foarte încovoiat, pare a fi pictat de Greuze. Fata cea mare varsă lacrimi după cum cere buna-cuviinţă, supraveghindu-i totodată cu coada ochiului pe copiii cei mici. Dar mediocritatea lui Wille asigură valoarea afectivă a documentului. Scandalul morţii adulte nu este acceptat. Această moarte este acum o moarte fără preot, fără lumînări, fără crucifix; o moarte ce se petrece doar în intimitatea familiei (Muzeul din Cambrai).

BĂTRÂNA ŢĂRANCA.

Acest tablou anonim din secolul al XIX-lea (1818) reprezintă o bătrână ţărancă din Languedoc, născută în jur de 1743. Este una dintre acele numeroase amnate ale morţii care deţin secretul unui take off. Boneta albă şi rochia sunt tradiţionale pentru ţinutul Languedoc. Trăsăturile sunt puternice, adâncite de vârstă, gura ştirbă, dar domină vigoarea şi sentimentul unei reuşite. Este o adevărată performanţă să po „înşela moartea timp de şaptezeci şi cinci de ani (dar oare numai în secolul al XVIII-lea?) (Musée des Arts et Traditions populaires, Paris).

CIMITIRUL BAROC DIN SALZBURG.

În centru, capela dedicată sufletelor ce urmează a trece prin purgatoriu. Rugăciunile pentru morţi devin, după cotitura Contrareformei, dimensiunea religioasă fundamentală a unei sensibilităţi ce se refugiază într-un nucleus familial foarte strâmt. Capela şi zidurile impenetrabile constituie o măsură de tranziţie, după perioada când morţii erau aruncaţi în afara incintei bisericii parohiale, din motive de igienă, cu excepţia, bineînţeles, a celor bogaţi. Monumentele funerare extrem de îngrămădite pun în evidenţă o uimitoare sensibilitate

barocă: crucifixuri, cruci acoperite şi o întreagă revărsare de îngeri şi îngeraşi, de simboluri diverse. Pământ sfinţit, cimitirul este şi locul privilegiat unde îşi desfăşoară activitatea cerşetorii de meserie (Museum Carolino Augusteum, Salzburg).

SPITALUL DIN HAMBURG ÎN 1746.

O gravură de o extraordinară precizie: ea reprezintă un spital pentru ciumaţi – adică, pur şi simplu, marele spital al oraşului –, ciuma fiind înţeleasă, în sensul cel mai larg, drept boala prin excelenţă, încăperea este foarte mare şi aerisită, dar supraîncărcată. În centru, un chirurg face o amputaţie, fără anestezie, bineînţeles; la stânga, un preot împărtăşeşte un muribund. În fund, sunt împărţite alimente unor bolnavi săraci. Spitalul din Hamburg, în mijlocul secolului al XVIII-lea, continuă să fie caracterizat printr-o nediferenţiere (Germanisches Nationalmuseum, Nürnberg).

VIITORII PACIENŢI PENTRU BEDLAM. Nebunia, alcoolismul, autodistrugerea, moartea. Hogarth acuză nebunia colectivă care pustieşte Londra în jurul anului 1730. Gin drinking mania a făcut câteva sute de mii de morţi. Femeia care lasă să-i scape din mâini copilul şi care şi-a pierdut, din pricina alcoolismului, instinctul matern şi conştiinţa propriului său trup, este o clientă potenţială a Ospiciului de nebuni Bedlam. O mulţime beată, care îşi cântă fericirea cu gesturi de automat, un spânzurat într-o casă deschisă privirilor noastre în scop pedagogic. Efect indirect al prescurtării escatologice? Tarif plătit creşterii demografice? Surpriză creată de facilităţile oferite de marele comerţ colonial? (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

SMULGATORUL DE DINŢI.

Această gravură de Le Bras, inspirată din Téniers, dezvoltă tema inepuizabilă a micilor mizerii ale existenţei. Să notăm şi prezenţa cleştelui de scos dinţi (Bibliothèque

nationale, Cabinet des estampes, Paris).

VACCINUL (1798).

Această mână frumoasă, cea a tinerei crescătoare de vaci Sarah Nelmes, atârnă mai greu în istoria umanităţii decât cucerirea Bastiliei, Codul civil sau bătălia de la Austerlitz. Pe ea se văd pustulele vaccinului contractat în timp ce mulgea vaci bolnave de cow pox. Jenner, văzând-o, a înţeles că vaccinul contractat astfel putea să explice de ce cele mai multe dintre crescătoarele de vaci nu se îmbolnăveau de variolă. Privirea inteligentă pe care Jenner a în dreptat-o asupra acestei mâini, în momentul de apogeu al empirismului pragmatic al Secolului Luminilor, a salvat viaţa a zeci de milioane de oameni; I direct şi indirect că va duce la descoperirea lui Pasteur şi a adepţilor acestuia, ce are loc şaptezeci de ani mai târziu (Bibliothèque de la Faculté de médecine, Paris).

Sectorul al treilea în viaţa socială

O FAMILIE PATRICIANÀ.

Acest tablou de Pietro Longhi (1702 – 1785) ne introduce în intimitatea aristocratică a unei mari familii patriciene din Veneţia decadentă a secolului al XVIII-lea. Pietro Longhi este cel care a impus tabloul de gen la Veneţia. Cel de faţă reprezintă un bun exemplu. Compoziţia se desfăşoară în lăţime. Ea reuneşte toate generaţiile în sânul marii familii patriarhale mediteraneene. Avem aici şi o adevărată sărbătorire a copilului, ceea ce dovedeşte caracterul unitar al secolului al XVIII-lea. Observaţi copilul care se joacă cu sabia, copilul înfăţişat pictorului în centrul compoziţiei, precum şi cei doi copilaşi în haine de gală, aşezaţi tot în centru (Ca Rezzonico. Veneţia).

PIAŢA DE LÏNA DIN WROCŁAW. Această gravură de J. Wagner, de o factură foarte tradiţională, arată însufleţirea care domneşte în piaţa din Wrocław. Marfa principală care se vinde aici este lâna. Silezia este locul

unei industrii textile, difuze, mare consumatoare de lână: un sector unde nu au ajuns inovaţiile tehnologice engleze şi care înfruntă cu greu, la sfârşitul secolului al XVIII-lea, concurenţa unor sectoare mai dezvoltate. În afară de felul cum sunt îmbrăcaţi oamenii, totul, aici, ţine de tradiţie (Marburg, Bildarchiv Foto).

69. AUTOR-EDITOR.

Secolul al XVIII-lea este secolul multiplicării cărţii, al constituirii unei lumi autonome a editării, care se desprinde treptat din constrângerile mecenatului. Dunker abordează tema cu umor. Editorul – care nu se distinge de librar – primeşte un tânăr autor ce-i înfăţişează Morala în acţiune, lucrare cu titlu promiţător. Dar editorul refuză manuscrisul: autorul nu face parte dintre academicieni. Pe ziduri, un compendiu umoristic al cărţilor tipărite şi al celor ce se vând (Bibliothèque nationale, Cabinet des estamj pes, Paris).

OM AL LEGII, OM DE AFACERI.

Această gravură (1162) de C. Fritzscli, gravor (în franceză în textul original) „al Alteţei Sale Marele Duce al tuturor Rusiilor", îl înfăţişează, în cabinetul său de lucru, pe desăvârşitul negustor din porturile Hansei, aflate în legătură cu restul lumii. Observaţi metodele încă de pe acum folosite: un fişier în ordine alfabetică, tabloul simbolic al marelui comerţ maritim. De o parte se află scrisorile primite, de cealaltă, condicile mari şi groase în care sunt copiate scrisorile trimise. Exaltarea nobilimii care exercită acum acest mare comerţ este o temă inepuizabilă din secolul al XVIII-lea, când, aproape pretutindeni, asistăm la ascensiunea membrilor stării a treia (Germanisches National Museum, Nürnberg).

PĂSTRAREA REGISTRELOR.

Gravură extrasă din tratatul lui Georg Steinhausen, Negustorii germani din trecut. Un birou lung, călimări, doi copişti şi, după cât se pare, un negustor care dictează, în

timp ce un slujitor aduce o scrisoare sigilată. Ochiurile mici de geam dau o notă arhaică. Pe zid, tablouri simbolice înfăţişând corăbii pe mare, munca la câmp, plăcerile vânătorii; globurile pământeşti şi statueta, având un caracter de asemenea simbolic, sunt o dovadă a legăturilor cu ţinuturi îndepărtate. Prestigiul negustorului se afirmă în întreaga Europă de Nord, care este o Europă maritimă, o Europă a progresului (Museum für Kunst und Gewerbe, Hamburg).

PARET Y ALCÁZAR, 1772.

Această prăvălioară cu obiecte de artă vechi (Tienda de antigüedades) este totodată un loc unde se vând tot felul de obiecte frivole. Măşti, flori artificiale, câte şi mai câte altele. În prim-plan, o femeie din Madrid aparţinând societăţii înalte, cu un evantai în mână, îmbrăcată foarte sobru, în negru. O slujitoare a aşezat copilul pe tejghea. În al doilea plan, îndărătul tejghelei, un vânzător, casierul, doi clienţi. Prăvălioara, cu draperiile, balcoanele, pereţii săi interiori, aminteşte de o scenă în trompe l'oeil. Tienda, cu ispitele, cu plăcerile sale iluzorii, cu podoabele sale, aparţine aceluiaşi univers ca şi teatrul (Col. Lazaro, Madrid).

01. NEGUSTOR EVREU.

I

447

Această gravură germană ne aminteşte de importanţa micului comerţ evreiesc (askhenazim) în întreaga Europă răsăriteană. Costum sobru, în genul celui purtat de membrii stării a treia; doar toca, sub pălărie, deosebeşte grupul etnic social şi religios. Desluşim o notă discretă de antisemitism în trăsăturile feţei, în privire, în buzele cărnoase, insistent subliniate, în titlul german, Trôdeljud. În Secolul al XVIII-lea, are loc în întreg Imperiul o îmbuna1 tăţire simţitoare a sorţii comunităţilor evreieşti, în general destul de bine acceptate în sânul unei clase

mijlocii de mici negustori şi meşteşugari (Biblioth e1 que naţionale, Cabinet des estampes, Paris).

VÂNZÀTORUL DE STAMPE.

Seria de gravuri Strigăte din Viena datează din 1775. iată-l pe vânzătorul ambulant de stampe. Sub tricorn poartă o basma, care îi protejează ceafa de razele soarelui arzător. Trebuie să ne amintim cu acest prilej de rolul stampelor. Atârnate pe pereţii unor locuinţe modeste, ele contribuie la înfrumuseţarea] casei. Trebuie să ţinem seama, de asemenea, de rolul important al comerţului de stampe. Într-o lume care rămâne rurală în proporţie de 90% în Austria, de 80% în Europa Occidentală, o parte din schimburi se manifestă în acest domeniu (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

LUPTA ÎMPOTRIVA ŞOBOLANILOR.

Iată întreg arsenalul luptei – aşa cum se desfăşoară ea în Germania – împotriva celui mai primejdios rozător, vector al ciumei şi al multor altor boli. Capcane cu resort, perii cu dinţi metalici, foaie etc. Tot acest echipament va fi folosit până la marile descoperiri făcute de Pasteur la sfârşitul secolului al XIX-lea. Cunoaştem rolul luptei împotriva şobolanilor în stârpirea ciumei (Bibliothèque nationale.) s Cabinet des estampes, Paris).

RONDUL DE NOAPTE.

Această străveche instituţie asigură paza oraşului în ceasurile primejdioase ale nopţii; rondul de noapte îşi face simţită prezenţa vestind ora. Strigătul său prelung presupune în general un îndemn la meditaţie şi la rugăciune. Observaţi halebarda, armă arhaică oarecum simbolică, lampa, veşmântul care aminteşte de uniforma militară (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

EXOTICA RUSIE.

Leprince pune în evidenţă atât caracterul exotic al Rusiei văzută din perspectiva unei Europe Occidentale a

Luminilor, cât şi influenţa limitată a marilor reforme vizând modernizarea, instituite de Petru cel Mare. Barbă hirsută, veşminte ample tivite cu blanî, cizme de pâslă, curăţenie aproximativă. Remarcaţi mai ales folosirea saniei. Roata, obada, osia constituie I» un ansamblu de piese greu de produs. Folosirea saniei în mod prioritar are drept consecinţă starea, proastă a drumurilor în timpul verii şi numărul redus de căruţe din Europa de Răsărit. Fără îndoială, sania este una din cauzele rămânerii în urmă tehnologice a Rusiei (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

VÂNZĂTORUL DE PLĂCINTE.

Este tot o gravură de Leprince, referitoare tot la Rusia. Costumul bărbătesc este mai particularizat decât cel femeiesc. În fund, un cort. Observaţi expresia şireată a negustorului; cumpărătoarea aparţine, fără îndoială, unui mediu social mai înstărit (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

EVACUAREA GUNOAIELOR LA VENEŢIA. Această tardivă gravură (1785) de Zompini arată munca grea a măturătorului de stradă, care duce în spinare gunoaiele strânse, spre a le încărca într-o gondolă. Evacuarea gunoaielor constituie o mare problemă pentru oraşele din secolul al XVIII-lea. Primele canale de scurgere eficiente nu apar decât în secolul al XIX-lea (Institut d'Art et d'Archéologie, Paris).

În slujba statului: bărbaţii

FREDERIC AL II-LEA (1712 – 1786).

Acest portret anonim al lui Frédéric al II-lea îl reprezintă în plină maturitate. El impresionează în primul rând prin extrema-i simplitate: monarhul nu are perucă, poartă părul tăiat relativ scurt, mustaţa abia mijită îl face să semene cu un ofiţer oarecare din armata regală a Prusiei. Este înveşmântat într-o tunică închisă la culoare şi foarte strânsă pe corp; postavul mânecii este ros. Un

singur însemn militar: vulturul prusac. Aşa arată – în momentul său de apogeu – gânditorul politic şi omul de stat cel mai admirat de întreaga Europă a Secolului Luminilor (Muzeul Palatinatului, Heiclelberg).

VAN LOC, POMBAL (1699 – 1782).

Este omul care a dominat scena politică a Portugaliei aproape în tot timpul domniei lui Iosif I (1750 – 1777). Personalitatea excepţională a marelui marchiz se afirmă cu prilejul cutremurului de pământ – adevărat cataclism – din 1 noiembrie 1755. Recunoaşterea sa de către Europa luminată se întemeiază însă pe altceva: pretextând un conflict în ţinuturile de dincolo de mare, Pombal a fost primul care a obţinut, încă din 1759, expulzarea iezuiţilor. El se află astfel la originea valului de persecuţii care îi va mătura principalii lor adversari (Ceiras, Primăria).

TURGOT (1727 – 1781).

Este fără îndoială ultimul cu adevărat mare ministru al vechii monarhii, cel care, dacă ar fi fost ascultat, ar fi scutit Franţa de o revoluţie. Ştim cât de decisiv a fost rolul său în calitate de Controlor general al Finanţelor (1774 – 1776). Acest portret, aparţinând şcolii de pictură franceze, este probabil cu puţină vreme anterior anului 1761, dată când Turgot a obţinut postul de intendent general la Limoges (Musée national, Versailles).

N. LANCRET, MAJORATUL LUI LUDOVIC AL XV-LEA.

În marea sală a Tribunalului din Paris, în faţa tuturor Curţilor reunite, este proclamat, la 22 februarii 1723, majoratul legal al prinţului, care are treisprezece ani. Este o zi aşteptată cu o reală nerăbdare, problema succesiunii – dat fiind ameninţarea unui război civil şi a unui război în afara hotarelor – punându-se cu toată seriozitatea la începutul Regenţei. Majoratul este doar o primă etapă. Dar această ceremonie tradiţională consacră, indirect, şi creşterea responsabilităţii Curţilor de justiţie suverane (Muzeul Luvru, Paris).

CAMERA COMUNELOR.

Această compoziţie naivă de Karl Anton Hickel reprezintă o şedinţă memorabilă a Camerei comunelor, care, împreună cu Cabinetul, deţine puterea reală la începutul anului 1793, în preajma războiului cu Franţa. Addington prezidează. La dreapta lui se află majoritatea; la stânga, opoziţia. Tânărul orator de o sobră eleganţă care se adresează adunării din banca sa este William Pitt (Al doilea). În afaţa lui (cel cu pălăria neagră), se află conducătorul opoziţiei, Charles James Fox. Camera comunelor este prezentă în totalitatea ei. Recunoaştem aşezarea tradiţională: faţă în faţă stau majoritatea şi opoziţia, de o parte şi cealaltă a preşedintelui se află un loc gol prin care trebuie să treci când vrei să ajungi în tabăra cealaltă (National Portrait Gallery, Londra).

7 G. GUSTAV AL III-LEA AL SUEDIEI. Acest portret, pictat de Pasch cel Tânăr, îl reprezintă pe despotul luminat din Nord (1771 – 1792), la o vârstă fragedă, cu puţină vreme desigur după lovitura de stat din 19 aprilie 1772, prin care obţinuse puterea reală. Acest prinţ din casa de Holstein, care a contribuit la accelerarea progresului Suediei către sfârşitul secolului, este format în spiritul culturii franceze. Observaţi trăsăturile fine, profilul vulturesc şi, mai ales, ochii mari, a căror privire pare că îmbină visul cu fapta (Col. Hallenereutz).

IOSIF AL II-LEA (1741 – 1790).

Este, după Frederic al II-lea, cel mai de seamă dintre despoţii luminaţi. Şi totuşi filosofii nu l-au iubit, probabil din cauza catolicismului său sincer, strict, pus în serviciul Luminilor. Chipul acesta reprezintă un detaliu dintr-un tablou de Pompeo Batoni înfăţişându-i pe Iosif al II-lea şi pe arhiducele Leopold de Toscana. Este chipul serios al îl absburgilor, cu maxilarul dezvoltat, gura senzuală, nasul mare şi drept şi ochii bulbucaţi, în care se citesc entuziasmul şi disciplina, dar nu şi o reală inteligenţă

(Kunsthistorisches Museum, Viena).

A. ROSLIN, ECATERINA A II-A.

Înfăţişată aici în amurgul vieţii sale, după o lungă domnie, de către Roslin, pictor al Curţii. Fără să vrem, ne gândim la portretul lui Erichsen (1732 – 1782), pictat cu zece ani mai devreme. Împărăteasa, şi atunci bătrână, apărea încărcată de bijuterii ca o icoană. În acest portret domină sobrietatea, împărăteasa este „măicuţa" popoarelor, într-un cadru care asociază arhitectura neoclasică la modă, cu fastul baroc al stofelor, cu simbolurile orientale, „bizantine" ale puterii. Oare această Semiramidă a Nordului este tot prietena filosofilor – dar ce a mai rămas din Europa Luminilor? –, ea, care îşi conduce nemilos şi fără iluzii imensul imperiu, prin mijlocirea unei nobilimi ce se confundă cu funcţiile publice, şi a unei clase de mari proprietari funciari, posesori ai unor imense moşii? Suntem departe de epoca nakaz-ului, a „îndrumărilor pentru comisia însărcinată cu proiectul unui nou cod de legi". Această foarte bătrână doamnă apare în portretul lui Roslin, ca şi în cel al lui Erichsen, cu trăsăturile uşor în blânzite şi întinerite, conform dorinţei ei; dar în privirea pătrunzătoare încă citim o inteligenţă aproape la fel de strălucită ca odinioară. Este chezaşa unei puteri în care multă vreme, dintr-o anumită inerţie, intelectualitatea Secolului Luminilor s-a încăpăţânat să vadă o reformatoare (Muzeul Ermitaj, Leningrad).

VAN BLARENBERGHE, FONTENOY.

Acest tablou minuţios şi grandios, care înfăţişează bătălia de la Fontenoy, din 11 mai 1745, are toate calităţile unui document. Priviţi această uriaşă câmpie vălurită, loc clasic de desfăşurare a unei bătălii în Ţările de Jos. Între două armate de rezervă încolonate, în planul al doilea şi în ultimul plan, evoluează cele două armate duşmane. Fontenoy este locul unei bătălii de tip savant, între armate foarte disciplinate care manevrează cu o rigoare ce

presupune soldaţi foarte bine antrenaţi. Costul ridicat al fiecărui soldat are drept rezultat o artă a războiului care încearcă să cruţe cât mai mult cu putinţă viaţa individului (Muzeul ers-ailles).

bie. iotec

— Cu. TRAla nu’viksi

Ci

451

— IC\ \ AIA – \ TARA i bătălia de la hannovra.

Prin ea începe, în 1756, Războiul de şapte Ani. Această scenă este pictată de Le Paon. Este un peisaj din Nord, uşor vălurit. Armata este orânduită în coloane subţiri. În perioada drill-ulin, războiul, în Europa fericită şi dens populată, la vest şi la centru, a atins aproape un punct de vârf al desăvârşirii şi al domesticirii sale. Mortalitatea pricinuită de el a fost redusă la maximum. Cită deosebire faţă de războiul baroc din vremea lui Wallenstein şi faţă de cel din prima parte a secolului al XX-lea! (Primăria din Grasse).

watteau, recruţii.

Războiul de succesiune la tronul Spaniei a pus pentru prima oară faţă în faţă aproape un milion de oameni. Franţa, care trebuie să înfrunte pentru întâia dată o Europă coalizată împotriva ei, depune un efort uriaş. Armata este recrutată, fără prea multă greutate, din păturile de jos înfometate în urma bătăliilor din 1709. Îndărătul sergentului călare care recrutează soldaţi, un grup dezorganizat de tineri soldaţi se îndreaptă către grosul armatei. (Musée des Beaux-Arts, Nantes).

În slujba statului: palatul marea faţada baroca a palatului ţarskoe sielo. Este capodopera lui Rastrelli, executată la cererea Ecaterinei a II-a, într-o perioadă când Europa Occidentală practică moda neoclasică. Ţarskoe Sielo este policrom, un policrom centrat în jurul unui albastru deschis, ca o icoană. Datorită prodigioasei

medieri realizate prin culoare, nenumăratele ovale, orgia decoraţiilor placate ca pe o mobilă în stil Ludovic al XIV-lea şi înaltele coloane cu capiteluri agresive sunt în armonie cu cerul spălăcit de deasupra Nevei. După jumătate de secol de căutări, Ţarskoe Sielo marchează apogeul adaptării esteticii baroce la exigenţele geniului rus.

schleissheim.

Palatul princiar este un instrument capital al construirii statului. Schleissheim, din Bavaria, aparţine unei prime generaţii de palate, direct inspirate din modelul oferit de palatul Versailles. Electorii Bavariei au construit, în acelaşi timp, palatul Schleissheim, a cărui faţadă, pe care o vedem aici, are trei sute de metri, şi palatul Nymphenburg (patru sute de metri). Ei se inspiră din gigantismul arhitectural impus de Neuman la Viena, Karlsruhe, Stuttgart. Palatul Schleissheim, început de Zuccalli, a fost terminat de Robert de Cotte. Maximilian Emanuel îşi aminteşte, în 1714, felul cum a trăit el timp de doisprezece ani la Versailles. Corp central mai înalt – ca şi în cazul palatului Belvedere –, cu o decoraţie greoaie, în stil baroc, în ciuda unor elemente clasice; aripi orizontale, dar mai joase. Germania nu are pudoarea acoperişurilor şi a hornurilor. Clădirea aparţine familiei arhitectonice subalpine danubiene, dar grădina este în cel mai pur stil francez.

AMALIENBURG.

Amalienburg aparţine marelui ansamblu Nymphenburg, cel de al doilea Versailles bavarez. Acest fermecător pavilion este opera preacunoscutului Cuvillies. Francez din nord, născut la Soignies, în Le Hainaut, în 1695, Cuvillies este arhitectul Bavariei, împingând – împreună cu Meissonnier – barocul până la rococo. Palatul Amalienburg este ca o minunată bijuterie într-un peisaj plin de verdeaţă care, din fericire, a rupt cu maniera rece a grădinii de tip franţuzesc şi cuprinde comori de decoraţie

barocă, adevărată simfonie de culori, de curbe, de linii graţios întretăiate şi de fantezie.

DUPĂ BELLOTTO, PALATUL DE VARA DIN SCHONBRUNN, PARTEA DINSPRE CURTE.

Este singurul ansamblu arhitectural care poate fi comparat cu palatul Versailles, în slujba singurului stat care poate fi – în ciuda decalajelor – comparat cu Franţa. Schönbrunn are cu Viena o relaţie analoagă cu cea pe care Versailles o are cu Parisul, început în 1695 de Fischer von Erlach, palatul Schönbrunn este conceput ca un modest pavilion de vânătoare, reluat apoi şi. transformat, cu un adaos de decoraţie în manieră italiană, de către Paccassi. Faţada principală – nepunând la socoteală aripile mai scunde care mărginesc curtea – se desfăşoară pe patru planuri, masa centrală detaşându-se uşor în înălţime. Bellotto a reprezentat mişcarea din piaţă în ziua de 16 aprilie 1759: călugări înveşmântaţi după moda italiană, căleşti împodobite cu aurării, desfăşurări de trupe, tot acel du-te-vino caracteristic pentru centrul vital al unui mare stat aflat pe picior de război (Kunsthistoriches Museum, Viena).

80. PALACIO REAL.

Iată uriaşul Palacio Real din Madrid, şi anume partea care dă spre oraş. Este o clădire pe măsura unui mare stat care şi-a găsit, în sfârşit, în secolul al XVIII-lea, deci cu mare întârziere, capitala. Incendiul vechiului Alcázar – din noaptea 24 – 25 decembrie 1734 – a lăsat în urma lui doar o carcasă, iar moartea lui Juvara (1736), doar un plan de reconstrucţie. Dacă acesta, în linii mari, îi aparţine lui Juvara, J.B. Sachetti va adapta şi va realiza proiectul, descuind totodată şi grădinile. În esenţă, marea operă datează de la sfârşitul domniei lui Filip al V-lea (1736 – 1746), dar decoraţia este continuată până la sfârşitul secolului. Exemplul palatului Versailles i-a obsedat pe Juvara şi pe Sachetti. Arhitectura este clasică; mult baroc

spaniol în detaliile decoraţiilor în rondebosse. Palacio Real este admirabil pus în valoare de peisajul înconjurător: limpezimea aerului, valea Râului Manzanares şi Munţii Sierra, pierzându-se în depărtări şi acoperiţi aici de clădirea palatului.

CASERTA.

Regatul Neapolelui, cel mai mare dintre statele mijlocii (între şapte şi opt milioane de locuitori), posedă, printre palatele sale princiare, palatul Caserta, adevărat Versailles al Italiei. Totul aici este gigantic, făcut astfel încât să impresioneze puternic. O faţadă de două sute cincizeci de metri, o elevaţie excepţională. În mijloc, intrarea iese în afară, situată fiind înaintea unei scări monumentale. Frumuseţea sa frapantă se explică şi prin calitatea şi bogăţia materialului. Ansamblul este opera lui Vanvitelli, pe care Carol al III-lea îl chemase de la Roma după ce acesta construise capodopera sa Santa Maria degli Angeli. Caserta este cel mai mare şi, fără îndoială, cel mai frumos palat regal adăugat moştenirii italiene de către Europa Secolului Luminilor.

PETERHOF.

La început, este opera lui Jean-Baptiste Leblond (1679 – 1719), atras în Rusia în 1716 de ofertele ispititoare ale lui Lefort. Dar Leblond moare în 1719 şi Rastrelli este cel ce îşi pune pecetea geniului pe acest Peterhof, care aparţine unui Pelersburg al lui Petru cel Mare. Este o îmbinare originală între barocul italo-danubian şi tradiţionala paletă rusească. Originalitatea rezidă în grădinile în trepte, în sera de portocali mascată, în licăritul continuu al culorilor, în linia curbă a acoperişului şi în clopotniţa mică în formă de bulb. Rastrelli şi-a amintit că se află în Rusia, lucru pe care merită să-l punem în evidenţă.

MAFRA.

Enormul castel Mafra este contemporan cu Peterhof.

Construit în îndepărtata şi severa Estremadura, Mafra datează din anii 1717 – 1730. Această masă impresionantă din piatră îmbină o rigoare iberică – amintind de palatul Escorial – şi ecourile unui hiperbaroc manuelin: dovadă cele două clopotniţe ale faţadei. Greoaia construcţie aparţine secolului al XVIII-lea, dar oare acest palat, întrucâtva cazarmă, întrucâtva mănăstire, este el oare cu adevărat o operă a Secolului Luminilor? Stilul greoi şi arhaic al palatului Mafra ne face să punem în discuţie însăşi apartenenţa Portugaliei anilor 1720 la Secolul Luminilor. Complexul secol al XVIII-lea…

În slujba inteligenţei: cărţi şi oameni

IMMANUEL KANT (1724 – 1804).

Această gravură anonimă, de o frumuseţe sobră, rămâne, fără îndoială, documentul iconografic cel mai fidel, privitor la marele filosof din secolul al XVIII-lea. Rigoarea, simplitatea şi demnitatea veşmântului exprimi decenţă şi sobrietate. Priviţi redingota fără podoabe, gulerul îngust, jaboul. Artistul a acordat cea mai mare importanţă fizionomiei; o frunte imensă, un maxilar voluntar, o privire pătrunzătoare şi intensă. Este una dintre cele mai mari inteligenţe ale tuturor timpurilor, întovărăşită de o bunătate la fel de mare. Modestul Kant va rămâne întreaga sa viaţă marcat de personalitatea unei mame excepţionale: Anne Regina Renter, care a murit când – fiind al patrulea dintre cei unsprezece copii – el nu avea decât treisprezece ani. Întreaga lui viaţă a fost influenţată de severa educaţie pietistă de care a avut parte încă de la vârsta cea mai fragedă (Col. particulară).

O ÎNTRUNIRE A ACADEMIEI REGALE DIN ANGLIA (ROYAL SOCIETY).

Este cel mai prestigios, cel mai strălucit aşezământ ştiinţific din secolul al XVIII-lea. Întemeiat în 28 noiembrie 1660, Royal Society îşi are sediul la Cresham Collège şi publică, începând din 1665, sub conducerea lui

Oldenbourg, mai întâi, corespondenţa lui Spinoza, în „Philosophical Transactions”, care rămâne, de-a lungul întregului secol al XVIII-lea, primul organ de difuzare a descoperirilor ştiinţifice. Acest tablou de grup ne arată Royal Society în 1807 – 1808. Vedem aici câteva dintre cele mai mari figuri ale Secolului Luminilor, aflat în plină mutaţie, în momentul când filosofia mecanicistă este înlocuită de o gândire ştiinţifică cu adevărat modernă. Iată-l deci pe Henry Cavendish (1731 – 1810), care, prin lucrarea sa publicată în 1771 în „Philosophical Transactions”, realizează saltul fizicii electricităţii din domeniul calitativ în cel cantitativ; pe Nevii Maskelyne (1732 – 1810), cel care a condus observatorul din Greenwich, pe Sir Joseph Banks (1743 – 1820), care a fost preşedintele Academiei regale engleze şi, în sfârşit, pe marele William Herschel (1730 – 1822), celebrul savant. care întemeiază astronomia pe bază de telescop, descoperitorul lui Uranus, părintele astronomiei stelare (British Museum, Londra).

JOHN LOCKE (1632 – 1704).

Medalionul, armele, francizarea prenumelui, inscripţia latină dovedesc îndeajuns prestigiul de care se bucură acest om pe continent, începând din momentul când Pierre Coste a tradus, într-o franceză clară, An Essay concerning human understanding. Locke, medicul şi politicianul, omul care a călătorit de nenumărate ori pe continent, în Franţa şi în Olanda, se bucură de un enorm prestigiu până în perioad. a criticistă a anilor 1780. Atât felul cum este îmbrăcat cât şi prin atitudinea mândră a chipului său prelung şi ascuţit, John Locke este un om din secolul al XVII-lea, neîndoielnic, figura centrală a anilor 1680 (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

DAVID HUME (1711 – 1776).

Este o gravură de Martin, după A. Ramsay. Născut la

Edinburgh, în 1711, Hume a trăit mult în Franţa, unde a exercitat şi funcţia de secretar de ambasadă. Succesul său a fost tardiv, dar foarte mare. Este foarte mulţumit de sine, o anumită suficienţă poate fi citită chiar în privirea ochilor săi bulbucaţi (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

DIDEROT (1713 – 1781).

Este oare chiar acel Diderot intrat în legendă? Medalionul gravat de Le Beau, după portretul lui Binet, este posterior morţii scriitorului (Paris, iulie 1784). El poartă precizarea: „Membru al Academiei din Berlin”, care este importantă prin aceea că specifică apartenenţa la o Europă cosmopolită, cea a Academiei din Berlin şi a fondurilor de propagandă din caseta personală a Ecaterinei a II-a. Este bătrânul Diderot, Diderot cel glorios şi cel bolnav, Diderot cel sensibil. Citim pe chipul său tensiunea dramatică a omului care a purtat o adevărată corespondenţăfluviu cu întreaga Europă, care continuă Enciclopedia. Este mai ales acel Diderot pe care posteritatea Secolului Luminilor a vrut să şi-l închipuie, proiectându-l într-un dincolo – stingheritor – al morţii (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

JEAN-JACQUES ROUSSEAU (1712 – 1778).

Eroii au obosit, fără îndoială. Suntem frapaţi de înrudirea dintre portretul lui Diderot de Binet-Le Beau şi acest portret al lui Jean-Jacques de Ingouf. Acest Rousseau pe cale de a îmbătrâni este un foarte frumos Rousseau, de o vibrantă sensibilitate. Portretele acestor bătrâni înţelepţi, ale marilor profeţi sensibili din cea de-a doua parte a secolului al XVIII-lea, depun mărturie cu privire la mutaţia esenţială a sensibilităţii. Acest Rousseau este marele preot al unui nou raţionalism pietist, inventatorul conceptului de cetăţean, părintele afectivităţii Franţei revoluţionare. Pe chipul său torturat şi neliniştit se ivesc, la acest sfârşit de secol, primele semne ale viitorului Sturm

und Drang (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

UN LEIBNIZ NEOBIŞNUIT (1646 – 1716).

Acest Leibniz, încă tânăr, cu fruntea înaltă, cu buzele groase, cu bărbia împăstoşată, cu fruntea stranie, strălucitoare şi parcă mândră sub greaua perucă după moda Ludovic al XIV-lea, este un Leibniz neobişnuit, un portret difuzat la Paris, de către Daumont, în strada Saint-Martin. Este nostim să-l situăm pe Leibniz în raport cu un catren nu prea grozav al lui Voltaire, care în cele din urmă îl va şi detesta (să ne amintim de Candide): „Îi învaţă pe Regi, îi luminează pe cei înţelepţi, Mai înţelept decât ei, ştie să se îndoiască". Este ciudat acest Leibniz sceptic, care nu a existat decât în mintea lui Voltaire (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

NEWTON (1642 – 1727) POPULARIZAT.

El este cel mai mare. A dominat întreg secolul al XVIII-lea şi chiar şi secolul al XIX-lea. Sistemul lumii propus de el rezistă până la Einstein. Ce contrast între această gravură, care ne propune imaginea popularizată a unui Newton bonom şi legendar, şi impresionantul portret realizat de Gottfrey Keller! Keller a ştiut să-l vadă pe vizionarul, pe teologul şi pe savantul creator. Privirea lui Newton în portretul său este tensionată, atentă, exprimând voinţa rece a omului care a văzut „cu ochiul liber" manifestarea perfecţiunii invizibile a lui Dumnezeu în ordinea lumii. Privirea acestui Newton anonim şi popularizat este plină de o miraculoasă naivitate. Pe acest chip se citeşte o mare bunătate, deci mult adevăr. Căci acest creştin adevărat, care credea şi care ştia, a fost pe cât de inteligent, pe atât de bun (Bibliothèque nationale, Cabinet des estampes, Paris).

BIBLIOTECA DIN COIMBRA.

O foarte veche universitate, o decoraţie specifică secolului al XVIII-lea şi, în cea mai mare măsură, cărţi din secolul al XVIII-lea. Marea lor cantitate aminteşte de multiplicarea scrierilor, de revoluţia care se produce, prin ea, în istorie, de mutaţia ce are loc în domeniul erudiţiei. Arhaica universitate din Coimbra participă la inovarea intelectuală din Secolul Luminilor. Ea este mai curând înrudită cu direcţia mauristă, şi mai puţin cu filosofia mecanicistă, fiind nu atât fiica lui Newton cât cea a lui Mabillon.

De la filosofia mecanicistă la autonomia ştiinţei planetariumul lui wright.

Această frumoasă maşinărie datează din 1730. Ea reprezintă sistemul solar aşa cum este el cunoscut în urma observaţiilor lui Picard şi ale lui Olaus Römer, precum şi în urma calculelor lui Newton. Desigur, nu sunt perfect respectate proporţiile corpurilor cereşti şi, a fortiori, nici distanţele; dar mişcările mecanicii cereşti sunt reprezentate foarte limpede şi foarte pedagogic. De exemplu, Pământul este foarte corect plasat, ca şi luna. Planetariumul lui XVright nu este propriu-zis un aparat ştiinţific, ci un material pedagogic şi de difuzare a ideilor ştiinţifice. Astronomia a jucat un rol capital într-o pedagogie a spiritului ştiinţific (Musées royaux d’art et d’histoire, Bruxelles).

marele telescop al lui iierschel. William Herschel (1738 – 1822) a fost omul telescopului, oarecum cam aşa cum, odinioară, Leeuwenhoek (1632 – 1723) a fost omul cercetării răbdătoare ia microscop, în acest stadiu (: ecisiv (cel al explorării sistemului solar îndepărtat şi al astronomiei stelarei totul depinde de calitatea instrumentului. Iată al patrulea telescop al lui Herschel, un instrument colosal de 40 picioare (adică de 12 m, cu o deschideri de 122 cm). De fapt, nu este un succes, Herschel văzând lucrurile prea în mare. El începe în 1774

cu un telescop newtonion; în 1778. se află în posesia unui telescop de 7 picioare, iar în 1781, a unui telescop de 20 picioare. De fapt, acest telescop de 20 picioare este cel mai bun instrument al său. A putut, aducându-i câteva îmbunătăţiri, să vadă cu el stele de mărimea a patrusprezecea. Acest uriaş (telescopul de 40 picioare), care a înflăcărat atâtea minţi, nu oferă o imagine foarte fină, iar efectele termice, pe care inventatorul lui nu le poate corecta, îl transformă adeseori într-un instrument inutilizabil. El ne arată totuşi că astronomia ocupă locul întâi de-a lungul întregului secol al XVIII-lea (The Science Museum, Londra).

experienţele lui galvani.

Ele au sedus, pur şi simplu, întreg secolul al XVIII-lea. Luigi Galvani (1737 – 1798), prin experienţele sale pe picioare de broască, a explorat pentru prima oară funcţiile nervilor. „Influenţa fluidului nervos pus în mişcare de scânteia electrică asupra organismelor era una dintre curiozităţile secolului şi chiar una dintre distracţiile sale” (L. Dulieu). Vedem pe această planşă, la frontiera dintre fizică şi o fiziologie aflată la primele ei începuturi, cei dintâi paşi ai electrofiziologiei, în secolul lui Galvani, Caldani, Whyte, Walsli şi al inimitabilului şi mondenului abate Nollet (Eidgenossiche Technische Hochschule, Zürich).

EXPERIENŢELE LUI PRIESTLEY CU PRIVIRE LA GAZE ŞI LA VIAŢA (1775).

Secolul al XVIII-lea este secolul ştiinţei experimentale. Sunt construite acum aparate tot mai savante şi mai complexe. William Priestley (1733 – 1804; se află printre primii în toate domeniile: în electricitate, în chimia gazelor, în biochimia schimburilor gazoase necesare vieţii... Aceste aparate, care măsoară efectele respiraţiei plantelor şi animalelor, stau la baza fundamentalei sale lucrări Experiments and observations

on différent kinds of ar (1774 – 1777, 6 volume). Secolul al XVIII-lea a fost fascinat de ciclul schimburilor gazoase. Să ne amintim şi de admirabilul tablou al lui Wright of Derby, Experiment on a bird in the air-pump (1768, Tate Gallery) (The Science Muséum, Londra).

SA CUNOAŞTEM ÎMPREUNĂ.

Îi datorăm marelui David (1748 – 1825) această admirabilă compoziţie care îi înfăţişează, alături, pe Lavoisier (1743 – 1794) şi pe soţia sa, tovarăşă de viaţă şi colaboratoare exemplară, Marie Anne Paulze (1758 – 1836). Aproape că nici nu ne putem imagina cât de mult a făcut Lavoisier pentru chimie. Inteligenţă de o prodigioasă luciditate (el a eliberat gândirea de ipotezele-balast acumulate în decursul secvlelor, începând cu cele ale redutabilei flogistici), experimentator de geniu, el creează cu adevărat o ştiinţă în anii 1770 – 1780. David a ştiut să-l vadă pe savantul care experimentează, cu aparatele sale simple şi eficace, într-un salon cu pilaştri neoclasici, atât de diferit de încăperile medievale ale tradiţiei alchimiste. Ne atrage atenţia mai ales cuplul: în opera sa de savant, Lavoisier este mereu alături de soţie, tovarăşă de meditaţie, de experienţe, de căutare; frumos, mare, luminos, profetic este aici acest gând al echipei ştiinţifice care se confundă cu nucleul fundamental al familiei conjugale. Marie Paulze a mai trăit încă patruzeci şi doi de ani după acel întunecat 8 mai 1794, când prostia şi fanatismul au fost mai puternice decât spiritul Luminilor (Col. particulară).

CARL VON LINNÉ (1707 – 1778).

Este bătrânul Linné, în culmea gloriei, într-un frumos portret din 1775, de Roslin. Fiu de pastor, făcându-şi studiile la Lund şi XJpsala, el este tatăl sistematicii (sistemului sexual) plantelor. Om din Nord, şi-a publicat opera imensă în latină, care rămâne în Scandinavia, până la începutul secolului al XIX-lea, limba ştiinţei. Chipul său

este blând, senin şi plin de bunătate. Sistematica presupune cercetări îndelungate şi răbdătoare, o privire lucidă, atentă, inteligentă. Haina de catifea, de mare gală, este foarte studiată. Este ţinuta de Curte a academicianului. Simplitatea lui Linné face concesii (exigenţelor sociale, spre binele ştiinţei căreia i se dedică (Academia de ştiinţe, Stockholm).

105. WILLIAM HERSCHEL (1738 – 1822). Este un foarte frumos portret de J. Russel, care îl reprezintă, într-o bogată mantie împodobită cu blană, pe William Herschel, părintele astronomiei pe bază de telescop, explorator al limitelor sistemului solar şi al imensităţii sistemelor stelare. Herseliel, în vârstă de cincizeci de ani. a vrut să fie reprezentat aici ca descoperitor al frontierelor celor mai îndepărtate ale sistemului solar: într-adevăr, el ţine în mână o foaie de hârtie pe care sunt desenaţi Uranus – planetă descoperită în 1781 – şi doi din sateliţii ei. Această alegere este foarte semnificativă: pentru publicul cultivat, astronomia se confundă încă, şi pentru multă vreme de acum înainte, cu mecanica sistemului solar (The Science Muséum, Londra).

10 «. ANTONY VAN LEF. UWENHOEK (1632 – 1723). În pragul Secolului Luminilor, doi mari observatori de geniu ai infinitului mic: Leeuwenhoek şi Swammerdam (1637 – 16X0), doi fii ai Olandei, ai sticlelor de ochelari şi ai miraculosului microscop. Dar cel mai mare este Leeuwenhoek. Acest frumos portret de Werkolje datează din 1686. Născut la Delft, într-o familie de negustori, Antony van Leeuwenhoek nu are studii superioare. El ştie să facă socoteli, ca orice negustor de postav, şi mai ales ştie să vadă. Tocmai aceste trăsături sunt exprimate prin portretul bonom al acestui bărbat simplu şi bun, cu faţa rotundă, cu nasul mare, cu ochii bulbucaţi, foarte îndepărtaţi unul de celălalt, şi naivi. Sunt ochi care văd mult dincolo de lumea vizibilă obişnuită, în direcţia

infinitului mic, a vieţii şi a misterelor ei. În 1677, aceşti ochi mari văzuseră pentru prima oară un spermatozoid, corect interpretat de mintea robustă a lui Leeuwenhoek (National Muséum for the History of Science, Leida).

107. PIERRE SIMON LAPLACE (1744 – 1827) SAU PERFECŢIUNEA ÎNGHEŢATA A NOII COSMOLOGII.

Nu există practic vreun domeniu al matematicilor în (care Laplace să nu fi excelat, dar el a triumfat cu adevărat prin sistemul lumii pe care ni-l propune. Cosmologia lui Laplace constituie punctul perfect – considerat multă vreme în secolul al XIX-lea ca fiind imuabil – la care ajunge cosmologia, la un secol după Newton. Marele Alexandre Koyré a analizat admirabil victoria precară a Dumnezeului new tonian: Arhitectul divin devine un Dumnezeu trândav, în drum spre ipoteza inutilităţii sale, propusă de Laplace. Tabloul lui Paulin Guérin ni-l arată pe marele demnitar al Imperiului (în cancelaria Senatului) încărcat de onoruri, pe un fundal de o sobrietate neoclasică. O fizionomie uscată, dură şi rece, mai curând mulţumită de sine. Câtă diferenţă faţă de portretul lui Newton de Gottfrey Keller! Privirea lui Newton este deschisă către infinit, perfecţiunea lui Laplace este mărginită ca o fundătură (Musée national, Versailles).

ISTORIA PĂMÂNTULUI.

Iată fosilele, marea pasiune tardivă a secolului al XVIII-lea. Aceste fosile din colecţia machizului de Croismark sunt reprezentate într-o publicaţie din 1755, atribuită lui Dezallier d’Argenville. Desenul este precis, în unghiuri, în negru şi alb, dramatic ca şi pătimaşa dezbatere ce are loc cu privire la aceste mărturii ale unui trecut a cărui durată înspăimântătoare abia începe să fie explorată (Bibliothèque du Muséum d’histoire naturelle, Paris).

SUPRAREALISTA MICROGRAPHIA.

Această planşă figurează în Micrographia lui Robert

Hooke. Robert Hooke (1635 – 1730) este un om din secolul trecut. El a abordat toate ştiinţele, începând cu o şovăielnică fizică a luminii, dar opera sa cea mai durabilă este uimitoarea Micrographia din 1665. El a reprodus aici tot ce-i cădea sub mână: un ac de albină, picioare de muşte… realizând o primă explorare microscopică a universului. Extraordinar este mai ales succesul durabil al acestei compilaţii, pe care o avem aici într-o ediţie din 1747. Iată diferitele părţi ale unui păianjen (ochi, pântece, spate). Succesul persistent al acestei lucrări ne arată ce rol mare joacă înclinarea către fantastic pusă în slujba explorării preştiinţifice a fascinantului infinit mic, în stadiul musculiţei lui Pascal (Bibliothèque nationale, Paris).

MISTERUL ZĂMISLIRII.

Misterul transmiterii vieţii este discutat cu pasiune. Iată lucrările marelui Spallanzani (1729 – 1799). În dezbaterea, devenită ceartă filosofică, privitoare la preformare şi la epigeneză, experienţele lui Spallanzani dovedesc persistenţa unei îndoieli şi a unui progres. Iată ciclul aproape complet al zămislirii broaştei, reprezentat în planşa I din cunoscutele Experienţe pentru a sluji la istoria zămislirii animalelor şi plantelor, lucrare publicată la Pavia, în 1782 (Bibliothèque du Muséum d’histoire naturelle, Paris).

J. DE LAJOUE, „CABINETUL DE FIZICA” AL DOMNULUI BONNIER DE LA MOSSON. Acest „Cabinet de fizică” ne pune în prezenţa uneia dintre maniile constructive ale marilor seniori şi ale burghezilor bogaţi din Europa Secolului Luminilor. Bonnier de la Mosson este un diletant bogat. El a acumulat în acest cadru baroc unelte ştiinţifice care constituie o adevărată avuţie, şi care îi conferă mai cu seamă un mare prestigiu. Recunoaştem, într-o învălmăşeală cu adevărat surprinzătoare: diagrama unei fortificaţii, instrumente optice şi lentile, recipiente de sticlă, bocale care cuprind, fără îndoială, alaunul cu

multiple virtuţi. Acest „cabinet de fizică” din Secolul Luminilor nu a rupt cu desăvârşire cu alchimia. El anunţă preocupările celor care se vor ocupa cu magnetismul pe vremea lui Mesmer. Cadrul baroc, pădurea de simboluri, o lume înaripată de îngeraşi şi de alegorii… vorbesc despre ambiguitatea unei ştiinţe care nu s-a desprins încă bine de un trecut foarte îndepărtat (Col. Sir Alfred Beit, Irlanda).

Omul şi religia

TIEPOLO, CINA CEA DE TAINA, DETALIU. Credinţa rămâne foarte puternică, mai ales în Europa sensibilităţii baroce a Sudului şi în zonele de frontieră mistice ale Nordului, iar întoarcerea către propriul sine a dus la salvarea esenţialului, cu pre; ul câtorva sacrificii. Giambattista Tiepolo (1696 – 1770) este poate cel mai mare pictor al secolului, dar el.se înscrie în asemenea măsură în tradiţia picturii decorative murale (fresca veneţiană), încât geniul său’depăşeşte secolul în care a trăit, (Muzeul Luvru Pari. –.).

GOYA, PROCESIUNEA FLAGELANŢILOR. Sensibilitatea religioasă spaniolă este mai mult decât barocă. Ea a rămas marcată de exasperarea unui ascetism oarecum morbid. Spania Secolului Luminilor comunică mai curând cu secolul al XIV-lea european. Goya refuză aceste valori. El preferă în mod deliberat o Ilustración. Procesiunea pe care o reprezintă, cu diavolii, penitenţii şi flagelanţii săi, cu mulţimea mediteraneană care colcăie parcă înspăimântător, se află la limita caricaturii. Ea subliniază insistent o frontieră a sensibilităţii, într-un clarobscur în care se înfruntă simbolic universul pictorului şi o străveche frontieră creştină (Academia San Fernando, Madrid).

UN ALT ASPECT AL AUTENTICULUI JOHN WESLEY (1703 – 1791).

John Wesley este cea mai mare figură a secolului al XVIII-lea religios, părintele Trezirii din lumea anglo-saxonă

şi, indirect din Europa de Nord. Aparţinând unei familii de schismatici raliaţi, prin alegere individuală, Bisericii anglicane (părinţii săi ţineau de Biserica Angliei), el s-a născut la 17 iunie 1703, la prezbiteriul din Epsworth. Îşi face studiile la Oxford şi suferă influenţa mamei sale, foarte credincioasa Suzanne Wesley. Devine adeptul curentelor misticii tradiţionale comune catolicismului „roman" şi anglo-catolicismului. În 1735, pleacă în Georgia cu câţiva hig churchmen. Întâlnirea cu fraţii moravi din America este decisivă pentru el. Neputând să convingă întreaga Biserică din Anglia să se întoarcă la surse, Wesley a fost întreaga sa viaţă sfâşiat între separatismul adepţilor săi şi ostilitatea bisericii Angliei. Biserica metodistă există deja la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Acest tablou al lui Nathaniel Hone se străduieşte să pună în lumină esenţialul mesajului său (National Portrait Gallery, Londra).

SPOVEDANIA REGINEI BOEMIEI.

Iată un extraordinar tablou de Crespi: acest Ioan Nepomuc, atât de scump Contrareformei, care o spovedeşte pe regina Boemiei, este reprezentat într-unu dintre capodoperele picturii religioase italiene de la începutul secolului al XVIII-lea. Giuseppe Maria Crespi (1665 – 1747), zis şi Lo Spagnuolo, aparţine marii tradiţii bolognese. Imaginea înfăţişează un confesional clasic (care se generalizează în secolul al XVI-lea). Vălul care acoperă în mod obişnuit uşa centrală nu apare aici, pentru ca să-l putem vedea pe Ioan Nepomuc. Observaţi atenţia extraordinară cu care ascultă preotul, a cărui aureolă este o dovadă de sfinţenie, umilinţa reginei, căreia i-a venit rândul la spovedanie, în timp ce bătrânul infirm ce se roagă aşteaptă de partea cealaltă (Galeria Sabauda, Torino

ASCETIC ŞI BAROC. REFECTORIUL CĂLUGĂRILOR.

Acest mare, acest spectacular Refectoriu al călugărilor o fost pictat între 1730 şi 1740, în ultima parte a vieţii lui Magnasco (1667 – 1749). Alessandro A

lagnasco, zis Lessandrino, adică „micuţul Alexandru”, este şeful şcolii genoveze din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Refectoriul, hiperbaroc, este este de ajuns pentru ca barierele să reapară şi pentru ca să se schiţeze un fenomen clasic de respingere. Este doar un aspect al luptei dificile duse de gândirea Secolului Luminilor (Bibliothèque nationale, Paris).

HOGARTH DEMASCA FANATISMUL ŞI SUPERSTIŢIA.

Hogarth a avut geniul gravurii. În secolul al XVIII-lea, gravura a fost o armă eficace de difuzare a ideilor la nivelul analfabeţilor, al celor slab alfabetizaţi, „al celor ce ştiu să silabisească şi să se semneze”, precum şi al celorlalţi; această gravură demască, cu o vervă incomparabilă şi uimitoare, în prelungirea unei duble tradiţii care concordă (cea a Reformei umaniste, calvino-zwingliene şi cea a gândirii Luminilor), toate manifestările de iraţionalism infra şi parareligios: papismul aşa cum şi-l închipuie Law Church, catolicismul baroc aşa cum este el inventat de o Anglie barocă, vrăjitoriile persistente în Occidentul îndepărtat, în Nord, în Scoţia şi în Irlanda, în Ţara Galilor; manifestările colective ale diferitelor fundamentalisme şi, fără îndoială, primele manifestări ale Trezirii (gravura este tardivă, din 1702) sunt în mod voit confundate, după procedeul clasic al amalgamării. Nu este uitat nici desfrâul preoţilor (în prim-plan, la dreapta). Oare s-a terminat cu adevărat cu vrăjitorii? (Bibliothèque national, Cabinet des estampes, Paris).

ALTARUL PRINCIPAL DIN MĂNĂSTIREA ROHR.

Şi totuşi, catolicismul baroc este o mare realitate autentică. Un adevărat desfrâu de mijloace foarte omeneşti, puse în slujba unei religii care priveşte cu hotărâre către relaţia verticală şi lumea de dincolo. Mănăstirea din Rohr, al cărei interior este bogat împodobit, a fost construită de fraţii Asam (1686 – 1739 şi

1692 – 1750). Această înălţare a Sfintei Fecioare, care împodobeşte altarul principal, este o uimitoare reuşită, de o surprinzătoare virtuozitate tehnică. Ea îmbină uimirea celor de pe pământ cu triumfala şi verticala înălţare a Fecioarei către cer.

ABAŢIA DIN OTTOBEUREN, VEDERE INTERIOARĂ.

Este opera lui Johann Michaël Fischer (aprox. 1691 – 1766). Începută în 1736 – construirea ei durează timp de treizeci de ani, până la moartea lui Fischer –, că va fi continuată de Zwiefalten (1738 – 1765) şi de

Rott-am-lnn <1759 – 1763). Ca toate bisericile construite de J.M. Fischer, cea din Ottobeuren este concepută după un plan longitudinal, cu elemente centrale şi o cupolă. La 660 m altitudine, ea încununează un ansamblu de construcţii mănăstireşti, începute în 1710, sub conducerea abatelui Ruperi Kess de Wangen. Biserica are două turnuri înalte de 87 m, nava este lungă de 90 m, iar transeptul se întinde pe 60 m. Acoperişul cu cupole este decorat cu picturi ce deschid căile unei Biserici triumfătoare. Barocul abaţiei din Ottobeuren acceptă moştenirea laică şi cufundarea în forul interior.

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE 5
AVERTISMENTUL EDITORULUI FRANCEZ 9
PREFAŢA EDIŢIEI FRANCEZE 12
MULŢUMIRILE AUTORULUI 19
INTRODUCERE. PENTRU A ÎNŢELEGE
SECOLUL LUMINILOR 23
Există un timp propriu al Secolului Luminilor? 2.5
Încărcătura semantică a Secolului Luminilor 29 De ia creşterea orizontală la demaraj: secolul uneltei 41
Multiplicatorul de creştere a timpului din
Secolul Luminilor 47
I. SPAŢIUL ŞI DIMENSIUNILE OMULUI. 57

CAPITOLUL I. SPAŢIUL ÎN SECOLUL LUMINILOR 61
De la mica la marea Europă 61
Imaginea literară: minores, Montesquieu şi călătoria filosofică 62
Cum s-a constituit marea Europă... 72
Europa deceniului 1680 76 – 77
Europa după tratatul de la Kahlenerg, în jur de 1700 80 – M
Climat şi recolte 8 – 1
Dublarea seculară: spaţiile 85
Dublarea seculară 86
Etape şi densitate a implantării urbane în Europa Orientală şi Baltică 90
Traficul european în Mările Chinei... 102
Spune-mi ce mănânci 111
8. Explozia demografică a Europei în afara
Europei
115 117
123
126
126 129
143 160 161 164 169
178 181
183
188
’9. Europa fără limite de la sfârşitu secolului al XVIII-lea 1
10. O geopolitică a metalelor preţioase. 11. Descoperirea Mării Sudului
CAPITOLUL II. DIMENSIUNILE OMULUI.
Originalităţi ale dublării seculare în secolu al XVIII-lea
Mişcarea populaţiilor europene pe stat în decursul secolului al XVIII-lea
Europa şi lumea la mijlocul secolulu al XVIli-lea lin

model perfecţionat al demografiei vechi Europe
Vale of Trent în secolul al XVIII-lea.
Repartizarea populaţiei în Anglia… Câteva modalităţi regionale
168
Victoria asupra morţii
Preţuri-indici ale cerealelor în Spania
Revoluţia demografică în Anglia secolului al XVIII-lea
Populaţia din Insulele Britanice.
Economisirea vieţii
Antropologie fizică şi culturală, alfabetizare şi niveluri de lectură
— 195
202 205 – 221
221
226
194
Originea socială a studenţilor de la un versitatea din Glasgow în secolul XVIII-lea
Nuanţa regională
Anglia educată
Europa educată
Victoria asupra morţii. Zece ani de vârstă adultă în plus
Flotele din Europa
Ciuma din Marsilia, 3 septembrie 1720 220
Mortalitatea zilnică la Marsilia în timpul ciumei din iulie-noiembrie 1720…
Un nou stil de a muri: retragerea afectivă în intimitatea familiei
CAPITOLUL III. ÎN VÂRFUL PIRAMIDEI SOCIALE. STATUL ÎN SECOLUL LUMINILOR 232
Harta porunceşte 233
Europa tratatelor de la Utrecht… 238 – 240
Imperiul şi Austria 242 – 243

Spaţiul danubian 245
Scandinavia şi Mare balticum…246 – 247
Gândirea politică 251
Anglia şi Franţa. Periferia. Despotismul luminat 265
Preafericita împărţire 293
II. PUNEREA ÎN MIŞCARE A GÍNDIRII… 296
CAPITOLUL IV. LĂRGIREA CÂMPULUI CUNOAŞTERII 300
Reducţia fenomenologică: revoluţia modurilor de a gândi, alterarea sensibilităţii 300
O sociologie a cunoaşterii 305
32. Conţinutul scrierilor în Franţa, în secolul al XVIII-lea 324 – 325
Cunoştinţele 342
33. O privire asupra vieţii 348
34. Voltaire ca vulgarizator al lui Newton 357
Ştiinţele umaniste 369
CAPITOLUL V. GÂNDIREA SECOLULUI LU
385 385
MINILOR
Multiplul secol al XVIII-lea
Divinitatea îşi are legile sale. Natura
388
naturans sau natura naturata?
Noul atac mistic venit din Nord… 427
431
LISTA ILUSTRAŢIILOR.
[BTBL. UNIV. CLUJ-N.
1 %6\ i9 li.
Redactor: ELENA VICTORIA JIQUIDI Tehnoredactor: DOINA ELENA PODARU
1986 tipar
19, 67
Bun de tipar: 30 Apărut: 1936; planşe: 36.
octombrie coli de

Tiparul executat sub comanda nr. 02 la I.P. „Filaret”, str. Fabrica de chibrituri nr. 9 – 11. Bucureşti r Republica Socialistă România

4

3 – c. 62

4 – c. 62

1. EUROPA DECENIULUI 1680

(după Grosser Historische Weltatlas şi după Atlas istoric, Ed. Didactică şi pedagogică, Bucureşti, 197 «pentru zona sud-est europeană.)